PANTHEON-KIADÁS

A MAGYAR REGÉNY TÖRTÉNETE

ÍRTA

DR. CSÁSZÁR ELEMÉR

EGYETEMI NY. R. TANÁR,
A M. T. AKADÉMIA L. TAGJA

BUDAPEST 1922

A PANTHEON IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA

A MAGYAR REGÉNY TÖRTÉNETE

Ferenczi Zoltánnak,

Szívélyes üdvözlettel

Budapest, 1921. XII. 19.

Gáspár Elemér.

A PANTHEON ISMERETTÁRA

A MAGYAR REGÉNY TÖRTÉNETE

ÍRTA

CSÁSZÁR ELEMÉR

BUDAPEST 1922

NYOMATOTT A GLOBUS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T. BETŰIV

164646

Minden jog — a fordítás joga is — fentartva.

Copyright by Pantheon Publishing Co. Ld. in Budapest 1922.

TARTALOM

Lap

Bevezetés 9

(A regény fejlődése. — Régi és új regény. — A regény fajai. — Regény és novella.)

I. Előzmények 25

(*Nagy Sándornak históriája — Szép Magelona. — Haller János Hármas istoriája. — Octavianus.* — Mészáros Ignác *Kartigám*ja. — Bárótzi, *Kassándra.* — Kónyi János fordításai. — Népkönyvek. — Faludi Ferenc és Mikes Kelemen novella-gyűjteményei. — A *Schwedische Gräfin* fordításai. — Fordított államregények és robinzonádok. — Eredmények.)

II. A kisérletezés kora 35

1. *Dugonics András* 35

(*Az Etelka.* — Értéke, eredetisége, jelentősége. — Dugonics többi regénye.)

2. *A rémregények és az átmeneti fajok* 42

(Modernizált lovagregények, kisérteties és rablóhistóriák. — P. Horváth Ádám, *Barragóné és Zalád.* — Verseghy történeti regényei. — Csokonai, *Csókok.* — Bessenyei, *Tarimenes.* — Szekér, *Magyar Robinson.*)

3. *A tiszta műfajú regények* 52

(Sz. Szabó, *Első Mária.* — Kármán, *Fejveszteség.* — Gorove, *Jegyesek Carthagóban.* — Bölöni Sámuel, *Mária.* — Bárótzi, *Amália története.* — Verseghy modern tárgyú regényei.)

4. *A szentimentális regények* 60

(Rousseau és a szentimentális regény. — A szentimentális irány nyugaton. — Goethe *Werthere.* — A szentimentalizmus nálunk. — Barczafalvi Szabó *Szigvárt*ja. — Kazinczy átdolgozásai. — Kármán, *Fanni hagyományai.* — P. Takáts, *Ágnes története.* — Vitkovics novellája. — Kisfaludy Sándor levélregénye. — Kései szentimentális novellák.)

5. *A novella; a korszak eredményei* 77

(Verseghy és Gaál György rajz-ciklusai. — Kisfaludy Károly, *Tihamér.* — A korszak eredményei.)

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Lap

III. A magyar regény megszületése 85

1. *Fáy András* 85
(*A Bélteky-ház.* — Cselekvénye. — Célzata. — Alakjai. — Jelentősége. — Hatása. — Aggkori regényei.)

2. *A romanticizmus és Jósika* 92
(A romanticizmus. — Fejlődése a francia, a német és az angol irodalomban. — A romanticizmus nálunk. — Jósika. — Pályája. — Jósika és Scott. — A történeti regény és fajai. — Az *Abafi.* — A *Csehek.* — Többi angol szabású történeti regénye. — Érdemeik és fogyatkozásaik. — Jósika jelentősége. — Társadalmi és francia szabású történeti regényei. — Jósika és a közönség)

3. *A magyar regény Jósika korában* 117
(A 30-as évek regényirodalma. — Gaal József, *Szirmay Ilona.* — P. Horváth, *Az elbujdosott.* — Vajda Péter, *Tárcsai Bende.* — A 40-es évek regényirodalma. — Nagy Ignác, *Magyar titkok.* — Kuthy, *Hazai rejtelmek.* — Pálffy Albert fiatalkori művei. — Petőfi regénye. — Kelmenfy, *Meghasonlott kedély.*)

IV. A magyar regény virágkora 130

1. *Eötvös* 130
(Pályája. — Fölfogása a regény hivatásáról. — A *Karthausi.* — A *Falu jegyzője.* — *Magyarország 1514-ben.* — A *Nővérek.* — Eötvös jelentősége.)

2. *Kemény* 15-
(Pályája. — Kéziratban maradt regényei. — — *Gyulai Pál.* — *Férj és nő.* — *Özvegy és leánya.* — *Rajongók.* — *Zord idő.* — A történeti hűség és Kemény. — A korrajz Kemény regényeiben. — A lelkiélet és jellemrajz. — Kemény és Balzac. — A realizmus Kemény regényeiben. — Kemény világnézete. — Erényei és azok túlhajtásai. — A romantika szerepe Keménynél. — Szerkesztő művészete és előadása. — Jelentősége.)

3. *Jókai* 17
(Népszerűsége és kritikusai. — Pályája. — A *Nábob,* a *Kárpáthy Zoltán* és az *Új földesúr.* — Későbbi nagy regényei. — Termékenysége és

Lap

költészetének változatossága. — Jókai és a romantika. — Hatásának titkai. — Képzelete. — Motiválása. — Jellemrajzai. — Jókai és a realitás. — Magyaros alakjai. — Jókai mint nyelv- és stílművész. — Elbeszélő művészete. — Humora. — Költészetének esztétikai értéke és jelentősége.)

V. **A magyar regény az önkényuralom idején** 209

1. *A kor regényirodalmának jellemzése* 209
(A közélet hatása regényirodalmunkra. — A sajtó és regényirodalmunk. — A realizmus. — A francia, angol és orosz realisták. — A realizmus nálunk. — Novella-irodalmunk. — Gyulai Pál. — A kor regényirodalmának jellemző vonásai.)

2. *A romantikusok* 222
(Beöthy László. — Degré Alajos. — P. Szathmáry Károly. — Abonyi Lajos.)

3. *Magyaros korrajzok* 235
(Vas Gereben. — Pályája. — Regényei. — A közönség és a kritika Vas Gerebenről. — Mese, korrajz, jellemrajz regényeiben. — Megfigyelő tehetsége. — Alakjai. — Stílusa. — Tendenciája. — Pálffy Albert. — Pályája. — Regényei. — Pálffy és Jókai. — Költészetének jelleme és jelentősége.)

4. *Színtelen egyéniségek* 250
(Podmaniczky Frigyes. — Vadnai Károly. — Beniczkyné. — A kor regényirodalmának képe.)

VI. **Regényirodalmunk a kiegyezés után** 257

1. *Általános jellemzés. — A realizmus* 257
(A politikai és a gazdasági élet hatása regényirodalmunkra. — Regényirodalmunk számbeli föllendülése. — A társadalmi viszonyok hatása. — A realizmus megerősödése és hatása. — Világnézet és hangulat. — Jókai hatása. — Regényirodalmunk képe és művelői)

2. *Az angol nyomon járók* 266
(Tolnai Lajos. — Pályája. — Lélektani és társadalmi regényei. — Tolnai és az angolok. — Szatírája. — Korrajz és jellemrajz regényeiben. — Jelentősége. — Beöthy Zsolt. — A *Kálozdy Béla*. — Beöthy és az angol realizmus.

Lap

Megokolás és jellemrajz regényeiben. — Előadása. — A regény értéke.)

3. *Az orosz nyomon járók* 277
(Vértesi Árnold. — Pályája. — Regényeinek tárgyköre, háttere, magyarsága. — Világnézete. — Acsády Ignác. — Gozsdu Elek.)

4. *A franciások* 284
(Toldy István, *Anatole*. — Szerkezete. — Lélektani problémája. — Ábrányi Kornél. — Regényeinek problémái. — Életnézete. — Az analizis regényeiben. — Fölületessége. — Kazár Emil. — A lélekrajz regényeiben. — Justh Zsigmond. — Regényei. — Irányzatosságuk. — Justh mint regényíró.)

5. *A korszak többi regényírója* 299
(Rákosi Jenő. — Regényének meséje. — A valószerű magra boruló romantikus rétegek. — Értékei. — Iványi Ödön. — Regényének pszichológiája. — A részletrajz. — Érdemei. — Csiky Gergely. — Regényeinek kettős iránya. — Megokolás és társadalmi rajz regényeiben.)

6. *Mikszáth Kálmán* 311
(Pályája. — *Szent Péter esernyője*. — *Beszterce ostroma*. — *Uj Zrinyiász*. — Történeti regényei. — Regényeinek szerkezete. — Részletrajz. — Jellemábrázolás. — Előadása. — Jókai és Mikszáth. — Regényköltészetének értéke.)

Befejezés 320
(Regényirodalmunk 1896 körül. — A régit fölváltó új nemzedék. — Regényirodalmunk gyarapodása és haladása. — A társadalom és a magyar élet rajzának hiánya. — Budapest szerepe regényirodalmunkban. — Világnézet regényeinkben. — Íróink nagyobb eredetisége. — A naturalizmus nálunk. — Bródy Sándor és Kóbor Tamás. — A régi hagyományok megbecsülése. — Ambrus Zoltán. — Benedek Elek és Rákosi Viktor. — Werner Gyula. — Pekár Gyula. — Gárdonyi Géza. — Herczeg Ferenc mint a kor legnagyobb és legjellemzőbb regényírója. — Regényirodalmunk értéke világirodalmi mértékkel mérve.)

Névmutató 330

BEVEZETÉS

A magyar regény fejlődését akarom ebben a kis könyvben megrajzolni. Azon az úton kívánom végigvezetni az olvasót, amelyet ez a műfaj irodalmunkban megfutott, míg első, félénk, bizonytalan tapogatódzásaitól kezdve eljutott a jelenkor küszöbére s ezalatt a legkedveltebb, leggazdagabban kivirágzott költői műfajjá fejlődött. A regény ma valóban a költészetnek legnépszerűbb hajtása, a kor becézett gyermeke, melyben az magára ismer. Visszatükrözi egész valóját: erkölcsi fölfogását, érzés- és gondolatvilágát, eszméit és törekvéseit, hívebben és teljesebben, mint bármely más költői faj. Az emberiség szíve dobbanásait jobban kihalljuk a lírából, az emberi értelmet foglalkoztató gyakorlati kérdések megoldására szívesebben vállalkozik a dráma, de ha a kor lelkét a maga egész gazdagságában és a kor emberét minden sajátosságával, az élet minden jelentkezésében meg akarjuk ismerni, akkor a regényhez kell fordulnunk. Így a regény fejlődésének rajza több egy műfaj történeténél, mert azt is föltárja, hogy az egymást követő korszakokban mint változott az ember lelkivilága és a kor szelleme.

A magyar regény történetét ezenfelül még érdekesebbé teszi két egymással kapcsolatos mozzanat. Az egyik az a szerencsés körülmény, hogy a tehetséggel gazdagon megáldott írók egész sora működött ezen a téren, s így, míg drámáink közül csak kettő áll olyan magasan, hogy a világirodalmi mérték is fölér hozzájuk, a *Bánk* és *Az ember tragédiája*, addig regényköltészetünk termékei között nagy számmal találunk olyan alkotásokat, melyeket együtt lehet említeni a nyugat nagy regényeivel. Regényköltészetünk értéke nagyobb, mint amennyit nemzetünk súlya szerint várhatnánk, s ez a magyar szellem fejlettségének nyomós bizonyítéka.

A másik kedvező körülmény, mely azonban pusztán következménye az előbbinek, hogy a magyar regény, mint a kövér talajba vetett mag, egyszerre szökkent sudárba. A nyugati irodalmakban az igazi regény megalakulását évszázados vajudások előzték meg, s innen kezdve ismét egy-két századnak kellett szívós munkában eltelnie, míg a műfaj elérte virágkorát, nálunk a kisérletezés, a próbálkozások kora alig terjedt túl egy emberöltő idején, s az első igazi magyar regény megszületését követő évtized, a múlt század negyvenes évei, már munkában érték legnagyobb regényíróinkat.

Regényirodalmunk fejlődése tehát egészen más képet mutat, mint a külföldé, a műfaj magyarországi élete nem simul világirodalmi fejlődéséhez. Ez lassú, folytonos, egyenletes, mint a folyam munkája, mely állandóan hordva a fövényt a tengerbe, fokozatosan emeli a talaj szintjét, a magyar regény ugrásszerűen fejlődött, mint mikor a föld belső heve egy-egy lökéssel veti magasra a kérgét. De ez csak az egyik eltérés. Van egy másik, talán még fontosabb is. A regény életének irodalmunkban csak egy periódusa van, a világirodalomban azonban kettő, mert nyugaton a regény két ízben, két egymástól távolálló korban született meg, először úgy Krisztus urunk születése táján, másodszor a XVIII-ik században. Ezáltal a regény világirodalmi története két egészen külön félre válik, s a műfajnak ez a két változata, a korábbi, az *antik regény*, s a későbbi, a *modern regény*, olyan messze kerülnek egymástól, hogy szinte alig férnek meg egy palást alatt, s majd annyi különbség választja el őket egymástól, mint amennyi egyező vonás összetartja.

Vegyük először szemre az összekötő mozzanatokat, azokat az elemeket, melyek minden regényben, antikban és modernben, egyaránt megvannak s e műfaj alapszövetét alkotják. A regény az elbeszélő költészet egyik faja; sok, egymásba bonyolódó eseményt, egész eseménysorozatot beszél el s ezért nagyterjedelmű, rendszerint nagyméretű, sőt nagyszabású is; szereplő emberek, az események középpontjában áll a hős, aki lehet férfi vagy nő, amint az írónak tetszik, s a regény azt beszéli el, mint gázol keresztül az események for-

galagán hol győzedelmeskedve, hol elbukva a hős — az egyes hős helyét azonban elfoglalhatja egy pár is, vagy akár egy család, egy embercsoport vagy egy egész nemzet; maga a történet, mely a szereplők által vagy a szereplők között lepörög, nem emelkedik ki a való világból a természetfölöttibe, mint p. o. az eposznál; előadása nyugodt, objektív, formája a próza s csak elvétve szóval meg versben. Ennyi, ami közös sajátsága a régi és az új regénynek, de nem kevesebb s éppoly lényeges eltérések is vannak köztük.

A régi vagy *antik regénynek*, mely görög földön, időszámításunk első századaiban alakult ki, legjellemzőbb vonása, hogy buja, szertelen fantáziával mesés, csodálatos vagy éppen hihetetlen kalandokat halmoz egymásra, cselekvénye nem egyéb, mint puszta mese, időben egymásra következő, de okozatilag alig kapcsolódó kalandok sorozata, úgyhogy jellemre és szellemre nézve közelebb áll a tündérmeséhez, mint a mai regényhez. Nagyobb terjedelmű, mint a rövid tündérmese, s az igazság színében kívánván föltűnni, hiányzik belőle a csodálatosnak tudatos szerepeltetése — öntudatlanul azonban akárhányszor átcsap a csodálatos régiójába — úgyannyira, hogy a legtöbb régi regényt sok, ugyanarra a hősre vonatkozó mese foglalatának tarthatnók. A cselekvény gerince, a főcselekvény, egy szerelmi történet: a hős és hősnő megismerik és megszeretik egymást, de egyesülésük elé az akadályok egész sora torlódik, melyek őket számtalan változatos kalandba bonyolítják, míg végre hosszas szenvedés és több ízben való elválás után elérik az óhajtott boldogságot. A kalandok között már a legrégibb ránk maradt görög regény óta legnagyobb szerepet tengeri viharok, kalózok és Európán kívül lakó népek játsszák; a cselekvény színtere a világtörténet és a közműveltség legnevezetesebb helye, a Földközi-tenger medencéje; rendes indítékai: a gyermekcsere és a fölismerés (anagnorisis), átöltözések és névcserék, európai férfi és bennszülött, keleti vagy déli főúri nő szerelme, ez utóbbiról azonban kiderül a regény folyamán az európai származás.

Ilyen volt a régi regény, nemcsak a szorosabb értelemben vett antik regény, az ókori, hanem követői is, a középkori *lovagregények*. A lovagregény nevét nem-

csak azért kapta, mert hősei lovagok, hanem mert egész szelleme, a benne rajzolt környezet, a mesét alkotó események, az egészet átható fölfogás a lovagvilág életéből sarjadt. Lényeges különbségek azonban nem határolják el a görög regénytől, annak pusztán újabb, továbbfejlődött változata. A továbbfejlődés a romantika irányában történt, s amennyivel romantikusabb volt a lovagvilág a görög világnál, annyival szertelenebbek a regényei: a bennük foglalt kalandok már egyenesen ámulatba ejtők, megrázók, idegizgatók. A görög regények legalább a helyszín rajzában adtak valami reálisat s ha fölületesen is, föltárták a hősök lelki világát, de a lovagregények, noha szintén a görög regények kedvelt színterén, a Földközi-tenger medencéjében játszatják le az eseményeket, ezt a reális milieut vagy elmossák az általánosságig, vagy túlzásaikkal kiemelik a valóságból és meghamisítják, a hőseik lelki életére pedig nincs gondjuk. Végső kihangzásuk, s egyben a lovagregény legtúlzóbb, szinte torzképződményei a hőseikről úgynevezett *Amadis-regények a* XVI-ik században — ezek nevetségessé tételére és megsemmisítésére írta Cervantes nagyszerű *Don Quijote*ját, a világirodalom első nagyértékű regényét (1605 és 1613).

Az újkor első századaiban a regény a régi nyomon haladt, de mivel a lovagvilág összeomlásával a lovagregény is elvesztette jogosultságát, a műfaj az új viszonyok képét öltötte magára, s megjelent nyugaton előbb a *pásztor-*, majd a *heroikus* vagy *hősi regény*. Az újkori regénynek ez a két faja, melyek a XVI-ik és XVII-ik században fölváltva uralkodtak, látszólag nagyon eltávolódtak a regény eddigi formáitól: más világban, más emberek között játszódtak le. Az eseményeket a messze múltba helyezik, amaz a görög pásztorok arkádiai viszonyai közé, emez a görög, babiloni vagy perzsa udvar életébe, de öntudatlan anachronizmussal a primitiv vagy antik emberek álarcában a maguk korának modern, raffinált embereit festik, s a keleti színteret és környezetet a maguk nyugati milieujéről másolják. A tájképi háttér s a hősök érzelem- és gondolatvilága egyformán hazug bennük, s e hazugságot még kiri-

vóbbá teszi e regények hangja és tónusa: a közvetlen, nyers, durva pásztornépség s a görög hősök meg a babiloni, perzsa fejedelmek a XVI-ik, XVII-ik század francia szalonjainak nyelvén beszélnek, amott, a pásztorregényekben, cikornyásan, mesterkélten, élvezhetetlen finomkodással, emitt, a heroikus regényekben, túlzott választékossággal, kacskaringós frázisokkal, émelygős udvariaskodással, galantériával — innen másik nevük, galáns regények. Mindez azonban csak külsőség. Lényegben, szellemben az újkori regénynek e két típusa teljesen megegyezik a régi regénnyel. S ez természetes, hiszen annak hajtásai. A hősi regény az újabb kor viszonyaihoz alkalmazkodott lovagregény — éppoly csodálatos és éppoly hihetetlen kalandokat zsufol össze képtelen mesévé, mint amaz; a pásztorregény pedig az első, a görög kalandos regényekkel egyidőben divatozott idilli elbeszélések modern fölújítása. Az új változatok azonban csekélyebb értékűek, mint a régiek: a lovagregények szertelen, de imponáló fantáziája e kései utódaikban megbénult, a pásztorregényekben vizenyőssé hígult, a heroikus regényekben színtelenné fakult.

Még egy lépés volt hátra, s ezt a regény megtette a XVII-ik században. A közép- és újkori regénynek minden eddigi változata, a lovagregénytől a heroikusig, többé-kevésbbé jól leplezett tündérmese volt: a költők szertelen fantáziája a lovagokat és az Amadis-család sarjait, a pásztorokat és a galáns udvari embereket reális keretbe helyezte, de hihetetlen mesékbe bonyolította. A XVII-ik század egypár vállalkozó francia írója végre még ezt a reális keretet is elvetette és elszakítván azt az utolsó szálat, mely az eddigi regényekben a cselekvényt a valósághoz fűzte, regényeik hőseit nyíltan a tündérmesék bájosan hazug világába állította. Így keletkeztek az ú. n. mesés, *tündéries regények*, melyek valóban nem voltak már egyebek, mint a kalandok hosszú sorától regény-terjedelművé dagadt tündérmesék.

Ezzel a régi regény eljutott fejlődésének végső pontjára. Szívós, majd másfél évezredre nyúló élete fokozatos hanyatlás volt, s a lejtő alján, a tündéries regénynyel, beleszakadt, ahonnan eredt, a mese világába. A műfaj a XVII-ik század végéig teljesen kiélte magát.

De mielőtt ez a folyamat befejezéséhez ért, jóval korábban, mintsem végleg kilobbant a régi regény utolsó, pislákoló fénye, már a XVI-ik századtól kezdve a nyugat irodalmában bizonyos jelenségek arra vallanak, hogy a regénynek, mint műfajnak életében új fordulat készül. Mind nagyobb számmal és egyre gazdagabb változatosságban merülnek föl olyan prózai elbeszélő művek, melyek nem kapcsolódnak többé a régi regénynek kiszáradt fájához, hanem mint friss, bár egyelőre még gyönge hajtások, egészen más irányban fejlődnek. Spanyolországban jókedvű csavargók agyafúrt csínyeit foglalják laza szövésű históriává az ú. n. *picaro-* vagy *csavargó-regények*, Franciaországban az élet furcsa mozzanataiból szőnek mulattató mesét a *komikus regények*, Németországban a *Simplicissimus-regények* s ugyanott a fogyatékosabb műveltségűek számára mindenféle tréfás történetet, a köznapi élet mulatságos fordulatait foglalják keretes elbeszélésekbe a *népkönyvek*. Nem igazi regény egyik faj sem, terjedelmük rendszerint kisebb, bonyodalmuk nincs, erősebb szerkezet híján szétesnek egyes kalandokra, és sokkal kisszerűbbek — a műfaj eddigi példáihoz, a régi kalandos regényhez, úgy viszonylanak, mint a németalföldi festők apró genre-képei a maguk nyers komikumával, egészséges realizmusával az olasz renaissance nagyszabású, hatalmas méretű, gazdag képzelettel festett, idealizált történeti freskóihoz. De viszont mind ezeknek a műfajilag még fejletlen kisérleteknek, mind az Olaszországból kiindult s egyre népszerűbbé vált novelláknak van egy nagy érdemük: megvan bennük az új fejlődés csírája, föltűnnek azok az elemek, amelyekből a következő században, a XVIII-ikban az új regény megalakult. Ilyenek: érzék a valóság, s érdeklődés a lelki mozgalmak iránt. Szereplőik nem hősök, hanem emberek; köréjük nem hihetetlen kalandokból, hanem emberileg elképzelhető eseményekből szövődik a mese; a cselekvény nem színtelen, idealizált milieube, hanem hétköznapi környezetbe van ágyazva, s ennek következtében van rajta némi faji jelleg és nemzeti szinezet.

Az új regény megalakulásához nem is kellett egyéb, mint hogy a régi, de már egészen elavult regény alkotó elemei közül az értékesek összeolvadjanak azokkal a friss, életrevaló sajátságokkal, melyeket ezek az ú

idők szellemében fogant elbeszélések fejlesztettek. Ez a folyamat már korán megindult. Eleinte, még a XVII-ik században, egypár régies jellemű regény telt meg új szellemmel. Majd a XVIII-ik század első felében a fejlődés iránya megváltozott és modern szellemű regényirók az új, friss tartalmat a regény régi kereteibe foglalták. Amott az elvénhedt műfaj próbált megifjulni — de ez csak kisérlet maradt, előkészület a nagy fordulathoz — emitt megszületett az új műfaj, a modern regény, még pedig, ha nem is egészen egy időben, de egymástól függetlenül, annál a két nemzetnél, amely innen kezdve több mint egy századig vezérszerepet játszott a regényirodalomban: a franciánál Prévost, az angolnál Richardson müveiben.

A modern regény pályája, szemben az antik regény hanyatló irányzatával, emelkedő tendenciájú. Kialakulásától, a XVIII-ik század negyedik tizedétől kezdve több mint egy századig egyre értékesebb terméseket hozott s delelő pontjára a XIX-ik század közepén jutott. De ez a fejlődés csak esztétikai, s nem poétikai jelentőségű: műfajilag az új regény nem tisztult, csak differenciálódott. Tisztulásra nem is volt szüksége, mert már Richardson regényei poétikai szempontból tiszta példái az új műfajnak, olyan tiszták, hogy belőlük el lehet vonni a műfaj jellemző sajátságait.

Az *új regény* természetesen beleilleszkedik abba a keretbe, melyet föntebb a regény meghatározásaként fogalmaztam, s így lényegében egy műfaj az antik regénnyel. Szintén egész esemény-sorozatot beszél el s mindig a költő képzeletének terméke — a maga egészében, ha meséje költött, az események beállításában és összeszövésében, ha alapja a valóság, a történet vagy az élet. Szellemben azonban messze távozik az antik regénytől, annyira, hogy szinte elszakadnak az őket összetartó szálak, s a régivel szemben az új regény külön, önálló változatnak tetszik. A köztük lévő távolság, az őket elválasztó vonások kitűnnek, hogyha az előbb jellemzett antik regénnyel szembeállítjuk a modern regény képét.

Ez a kép nem olyan egyszerű, mint a régi regényé, több vonásból alakul s a tartalma gazdagabb. A modern regénynek első új vonása, hogy mindig a valóság látsza-

tát akarja kelteni, azaz külső valószínűségre és belső igazságra törekszik. Mindaz, amit a regényben olvasunk, a pszichológia és fizika körén belül marad, s úgy kell elbeszélve lennie, hogy megtörténtnek, valószerűnek érezzük. Lehet különös, szokatlan, sőt egyedül álló, de hihetőnek is kell lennie. A történetet — s ez a második nagy eltérés a regény két faja között — a regénynek ú. n. meséjét széles, híven megrajzolt háttér elé állítja és eközben az életnek, a kornak egy-egy részletét is festi vagy egész képét megadja; így ha nem szüksges is, hogy egész világkép bontakozzék ki belőle, mint az eposzból, a társadalom rajza, egy nagy társadalmi kép elengedhetetlen föltétele. Sőt ha a regény igazán meg akarja érdemelni nevét, azt is ki kell éreznünk belőle, hogy az írót meg hőseit a kor, az emberiség nagy kérdései foglalkoztatják, s a költött cselekvény mintegy felelet legyen rájuk. Maguk az események zárt sorozattá rendeződnek, s bár a regény nem követeli meg azt a szigorú, egységes szerkezetet, mint a dráma, s szövése lehet laza, elbeszélése szétágazó, nem szabad kalandok puszta halmazának lennie, hanem az egyes mozzanatoknak szorosan kell kapcsolódniok egymáshoz — s ez a harmadik elválasztó különbség az antik és a modern regény között. A mozzanatok szoros kapcsolatát a modern regény három úton valósítja meg. Az egyik az, hogy az eseményeket okozati rendben fűzi egymáshoz, úgyhogy mindegyik következménye legyen az előbbieknek s alapja a későbbieknek. A másik az, hogy a cselekvény tengelyévé egy egyént tesz, határozott erős jellemű férfit vagy nőt. A drámával szemben, mely tetteket ábrázol, a regény tetteken kívül eseményeket is nyujt, s ezért személyei vállán kisebb teher, kevesebb felelősség nyugszik, mégis ami történik, részben legalább a szereplők jelleméből következik, úgyhogy a regény is motiválja, személyei lelki mozgalmaiból fejleszti a történteket. Ez maga után vonja azt a kötelességet, hogy a regényírónak rajzolnia kell hősei lelki életét, meg kell ismertetnie jellemükkel: a jellemrajz csakúgy elengedhetetlen eleme az igazi regénynek, mint a társadalmi rajz. Végül mint legszorosabb kapocs: a cselekvény szerteágazó szálait, a szereplők változatos törekvéseit egy határozott eszmének kell összetartania.

mindennek, ami történik, egy költői alapgondolatra kell irányulnia, egy cél felé kell törekednie. Ez a cél, melyet mindig magunk előtt kell látnunk, a hős törekvése: az a gondolat, szándék, terv, melyet meg akar valósítani, melynek szolgálatában küzd és fárad, győz vagy elbukik. Ez szüli az érdek egységét, azt a hatalmas kapcsot, mely kárpótlásul a szerkezet esetleges lazaságáért, megadja a regénynek a belső egységet, a művészi elemet. Ha még hozzávesszük, hogy majd minden modern regényben a legfőbb mozgató rúgó a szerelem, akkor nagyjából összegyűjtöttük a regénynek mint műfajnak legfontosabb alkotó elemeit. Röviden, egy mondatba szorítva: a regény költött események összefüggő sorának szélesmedrű előadása; az események, melyekből a cselekvény alakul, híven megrajzolt, határozott korban, jellemző egyéniségek között a való élet és a hihetőség körén belül, egy magasabb eszmétől összetartva folynak le, s összebonyolódásuk rendes oka a szerelem.

Ilyen a modern regény, a maga egészében a való élet eszményített képe. Teremtője a költői képzelet, de alapja a valóság, annak megfigyelése és tapasztalati megismerése.

A regénynek ez a most jellemzett változata, amint láttuk, a költészetnek aránylag friss hajtása, az újabb kor terméke; hogy mennyire a kor lelkéből fakadt, hogy mennyire várta a közönség, azt mutatja, hogy alig egy-két évtized alatt nemcsak rendkívül gazdagon kivirágzott — százával, ezrével termettek regények — hanem alig egy-két évtized alatt éppoly gazdagon differenciálódott is: az újkor regényirodalma hatalmas erdő lett, s benne igen eltérő, más és más fajhoz tartozó fák zöldelnek. Ez a nagy változatosság az áttekinthetőség rovására megy és megköveteli a regények osztályozását, kisebb csoportokba sorolását. Több szempontból lehet a regényeket csoportosítani, s bár tudományos értéke csak annak az osztályozásnak van, mely a műfaj lényeges jegyeit veszi alapul, a többi, külső jegyekre épített fölosztásnak is van gyakorlati jelentősége.

Kezdjük az utóbbiakkal. A fölosztás alapja lehet a regénynek hangja. E szerint a regényeket két egyenlőtlen csoportba különíthetjük, komoly és víg regé-

nyekre. Az utóbbi faj jóval kisebb terjedelmű, de változatosabb: a *komikus, szatirikus* és *humoros* alfajokat foglalja magába, míg a sokkal terjedelmesebb komoly regény köréből csak az *érzelgős, szentimentalis* regényt lehet mint alfajt kihasítani. Ennek a külső szempontot érvényesítő fölosztásnak megvan az a hátránya is, hogy nem elég határozott, ingadozó. A szatirikus regények p. o. nem mindig vidámak, sőt néha nagyon komolyak, mint Thackeray maró szatirájú regénye, a *Hiuság vására*, vagy Eötvös kegyetlen szatírája, a *Falu jegyzoje*, melyből a vig elem egeszen hiányzik.

Lehet választó szempontul venni azt a kört, amelyben a regény játszik, s amelyből hoseit választja. E szerint beszélnek *lovag-, pásztor-, rabló-regényekről, robinzonádokról, utazási, családi, polgári, katonai regényekről, indián-, detektiv- és államregényekről*, stb. ezt az elkülönitést azután még sokáig lehetne folytatni. Ez éppen egyik hibája a fölosztásnak: nem kimerítő és nem határozott. A másik, hogy az elnevezések nem egyenlő értekűek. Vannak közöttük olyanok, melyek kifejezőek, rávilágítanak az illető faj jellemére, p. o. lovagregény, robinzonád, államregény, de a legtöbb ilyen fajta elnevezés csak a tárgykörre és a hősök polgári állására utal — ez pedig jellemzésnek kevés.

A legismertebb és legelfogadottabb fölosztás, mely a regény cselekvényének korát véve alapul, a regényeket két csoportra osztja, *társadalmiakra* és *történetiekre* aszerint, hogy a szerző korában játszanak-e vagy a múltban. Ez a csoportosítás az előbbieknél természetesebb, az elhatárolás mélyebb, mert a regényeknek így megkülönböztetett két faja nemcsak abban a külső mozzanatban tér el egymástól, hogy a költő milyen korból meríti anyagát, hanem belső különbségeket is foglal magában. Az alap, amelyre a regény épül, a társadalmi regényekben a megfigyelés, a történetiekben a tanulmány, tehát amott a szerzőnek közvetlen tapasztalata, emitt mások tapasztalata; a társadalmi regények rendszerint a mindennapi életben, az átlag-emberek világában játszanak, az élet közönségesebb problémái szövődnek át rajtuk, a történetiek nagy emberek körében nagyobbszabású föladatokat oldanak meg, merészebbek a vonalai, erősebbek a színei. Az előbbi különbség azon

ban, bár mélyről fakadt, nem lényegbe vágó, az utóbbi meg nem szükségképi, s a két műszó félrevezető: azt a látszatot kelti, mintha a társadalom rajza csak az előbbi fajnak volna eleme, s nem a történetinek is — ez pedig téves, mert a történeti regény is rajzolja a társadalom képét, csakhogy egy letűnt társadalomét.

Valójában nem az a fontos, honnan meríti a regényíró az anyagot, milyen korból és körből, nem is az, milyen a regény hangja, hanem hogy mit nyujt a regényében és milyen hatásra törekszik. A regény, láttuk, a valóság eszményített képe, alapja a valóság, ebből alkotja képzeletével a költő. A valóság és annak eszményítése a regénynél is, mint általában a költészetben, a legfontosabb tényezők, s a regények elkülönítésének egyetlen természetes szempontja, milyen részt juttat a költő műve megalkotásában e két tényezőnek. Ezt figyelembe véve, a regények önként különülnek két egymástól távoleső, elesen és mélyen elarkolt területre. Az egyikbe tartoznak azok, amelyekben a költő művét szorosan hozzáfuzi a valósághoz, a másikba, amelyekben a kapcsokat nagyon meglazítja: amazok a *valószerű*, emezek a *meseszerű* regények.

Nem a meghatározás merev formájában, inkább csak jellemezve ezt a két fajt, könnyű elválasztani őket. A mesés regények pusztán eseményeket adnak, egymást gyorsan követő kalandokat, a valószerűek a történteket megokolják, a szereplők jelleméből fejlesztik: amott a költő csak fantáziával dolgozik, emitt pszichológiával is és belső életet rajzol, míg a mesésekben csak külsőt. Amaz csak szórakoztatni akar, emez mélyebb hatásra is törekszik: az élet komoly kérdéseit belevivén a cselekvénybe, értelmünket is foglalkoztatja. A meseszerű regény puszta játéka a képzeletnek, s még ha határozott térben és időben helyezkedik is el, ez a lokalizálás egészen külső, igazi társadalmi rajzot, mint a másik faj, nem ad. A mozzanatok egész serege állítja szembe egymással ezt a két fajt, de ezek a mozzanatok mind a két félnél szorosan kapcsolódnak egymással, jóformán ugyanannak a két erőnek más és más nyilvánulásai. Bármelyik mozzanat-párt vehetnők műfaj-jelzőül, s meseszerű meg valószerű regény helyett nevezhetnők a két fajt kalandosnak és pszichológiainak, eseményesnek

és jellemregénynek, gyönyörködtetőnek és elmélyedésre késztőnek, pusztán elbeszélőnek vagy motiválónak, lelkiélet nélkülinek és lelkiéletet föltárónak — mindez egyet jelent.

Ezzel a megállapítással újra odakerültünk, ahova a műfaj történeti fejlődésének vizsgálata juttatott: a regények lényegük szerint két csoportba különíthetők, az egyikbe tartoznak a meseszerűek, s ezek típusa az antik regény, a másikba a valószerűek, s ezek típusa az igazi modern regény. Az antik regény tehát nem halt meg a XVII-ik században a heroikus regénnyel; a benne rejlő életerő föltámasztotta, s a régiszabású modern regény köntösében új életet kezdett. Mint fejlődése folyamán annyiszor, a megváltozott viszonyokhoz, a modern kor ízléséhez alkalmazkodott s a legújabb kor sajátos regénye, a valószerű mellett tovább él.

Az idők folyamán e nagy körön belül a modern regény sajátos formákat fejlesztett ki, melyek nem alkotnak ugyan külön fajokat, de élesen jellemzett változatok. Ilyenek például a tendenciózus regény, a politikai vagy államregény, az utópisztikus és az analitikus regény.

Az első három egymáshoz közelálló, egymásba átnyúló forma. *Tendenciózus*, vagy magyar szóval *irányregénynek* nevezzük az olyan regényt, mely nem pusztán művészi hatásra törekszik, hanem ezenkívül gyakorlati célt is szolgál: a költött cselekvényt valamilyen politikai vagy erkölcsi eszme hordozójává teszi s tanítani, javítani akarja az olvasót. Ezt vagy pozitíve teszi, eszményeket, terveket, programmot nyujtva, hogy követésükre bírjon bennünket, vagy negative, megrögzött hibákat, balítéleteket ostorozva, hogy elforduljunk tőlük. Az ilyen tendencia megfér bármilyen regény keretében, de legtermészetesebben a gúnyból és szatírából fejlik ki s ezért legkönnyebben a szatírikus regények válnak célzatosakká. A *politikai* vagy *államregény* közeli rokonságban van az irányregénnyel, mert szintén a művészet körén kívül eső célt is szolgál: a korabeli közállapotokat és államformákat bírálva, vagy még gyakrabban az emberiség szabad fejlődését biztosító eszményi államforma képét rajzolva, az olvasó politikai meggyőződését akarja irá-

nyitani. Ez a nagyjelentőségű főladat természeténél fogva igen nagy súllyal nehezedik a regényre, s a politikai cél a költőit akaratlanul is háttérbe szorítja, úgyhogy a regény a költészet világából áthajlik az eszmék világába, a tudomány és a propaganda terére, a költött mese többé-kevésbbé elsorvad, puszta, sőt gyakran szegényes keretté válik, melyet az író politikai fejtegetésekkel és bölcselkedéssel tölt ki. Az a világkép, mely az ilyen regényekben elénk tárul, nem reális, hanem ideális, rendszerint megvalósíthatatlan, utopisztikus, ezért a politikai regények jobbára *utópiák:* az író képzeletében élő ábrándos eszméknek és viszonyoknak szerepeltetése a való világ formái között, reális cselekvény keretében. Az utópiák többnyire politikai vonatkozásúak, s így az államregények sorából kerülnek ki, de vannak elvétve más természetűek is (p. o. pedagógiai utópiák).

Analitikusnak azt a regényt nevezzük, mely a művészi hatást elsősorban a hőse, vagy hősei lelki életének föltárásával iparkodik elérni s ezért főgondját a lelki mozgalmak beható ismertetésére, azok analizisére, elemzésére fordítja. A *„pszichológiai regény"* elnevezéssel is sokszor találkozunk, de az elnevezés, bár kifejező, még annyira sem utal külön fajra, mint az előbbiek. E terminussal azokat a regényeket illetik, melyek a cselekvényt lelki rúgókból fejlesztik — ez azonban minden igazi regénynek kötelessége, s a pszichologizálás még nem ad alapot arra, hogy a modern regények köréből egy szeletet kihasítsunk a lélektani regény számára. Ha meg a pszichológiai elemzés a regényben eszköz helyett céllá lesz, akkor az úgyis az analitikus regények sorába kerül.

Az előbbieknél is gyakrabban emlegetik a *romantikus, realisztikus, naturalisztikus regényeket.* Szükséges és tartalmas kifejezések, melyekkel valóban igen eltérő irányokat nevezünk meg a regényirodalomban, de az eltérés a regények között nem műfajilag különböző csoportokat teremt, hanem költői fölfogásban és ábrázolásban távcleső változatokat. Viszont, mivel az alapjukul szolgáló esztétikai fogalmak, a realizmus és a romantika, vonatkozásban állnak a regényt életrekeltő két tényezővel, a valóság megfigyelésével és a

fantáziával, a romantikus regény nagyon közel kerül a pusztán fantáziával dolgozó meseszerű regényhez, a realisztikus pedig a megfigyelésen alapuló valószerűhöz — anélkül azonban, hogy a két-két faj összeesnék.

Nem műfaji, hanem technikai szempontból fontos a regények csoportosítása előadásuk módja szerint. Legszokottabb módja az előadásnak az *elbeszélő*: a szerző, egyéniségét háttérbe szorítva, mintegy a regényen kívül állva mondja el a történteket, de időnként szóhoz juttatja hőseit is, beszélteti őket, mint a drámaíró. Ez a beszéltetéssel vegyített elbeszélő előadás a legtermészetesebb is s bár a legegyszerűbb és legközönségesebb, éppen nem a legkevésbbé művészi. Ettől az alapformától azonban egyéniségének érvényesítésére nézve két irányban is eltérhet az író, negatíve és pozitíve. Negatíve olymódon, hogy egyéniségét nemcsak háttérbe szorítja, hanem egészen eltünteti, a szót átadja személyeinek, s azok írásban, levél vagy napló alakjában mondják el azt, ami velük történt. *A levél- és naplóalak*, melyek egymásnak közel rokonai, sőt szinte azonosak, csak bizonyos tárgyakra alkalmas, leginkább olyanra, mely lelki mozgalmakon épül s külső bonyodalom helyett belsőt ad; egyébként is kényes forma: az írót könnyen áradozásra, az érzelmek részletes festegetésére vagy éppen tettetésre, hazugságra csábítja. Pozitív irányban olymódon állíthatja előtérbe egyéniségét az író, hogy fölölti hősének alakját s az eseményeket nem mint a múltban lejátszottakat, személytelenül adja elő, hanem mint akkor történteket a hőse ajkával, tehát első személyben beszéli el. A német poétika ezt a formát nem valami szabályszerű, de igen sikerült kifejezéssel *Ich-Roman*nak nevezi, magyarban még nem sikerült reá megfelelő kifejezést találni. Kétségkívül közvetlen forma, de sok veszedelemmel és hátránnyal jár. Az utóbbiak közül csak a legnagyobbat említem: ebben a formában az írónak csak a maga lelki mozgalmait szabad föltárnia, a többi szereplőnek pusztán szavairól és tetteiről számolhat be, lelki folyamataikat, gondolataik és érzelmeik hullámzását nem rajzolhatja — bár erről a korlátozásról gyakran még a gondos írók is megfeledkeznek!

Még egy megjegyzéssel tartozom. Fölfogásom szerint a regény és novella rokon, egymáshoz közelálló műfajok, nem pedig ugyanannak a műfajnak rokon változatai. Poétikai megfontolásokon kívül ezt bizonyítja a két műfaj történeti fejődése is. Fejlődésük során érintkeztek, sőt a novella elvétve hatott is a regényre, de a két folyamat külön mederben és eltérő ütemben haladt. A novella p. o. a középkorban, a lovagregények virágzása idején, hosszú ideig ismeretlen volt — ha ugyan a legendákat és a *Gesta Romanorum* történeteihez hasonló példázó elbeszéléseket nem tekintjük novelláknak; viszont a XIV-ik században Boccacciónál egyszerre a fejlettség magas fokán jelentkezik, mint teljesen kész műfaj. Sőt ebben a korban, melyet a regény igazi típusának, a modern regénynek megszületésétől még évszázadok választottak el, Boccaccio novellái már valódi modern novellák, szellemben, tárgykörben, hangban és előadásban a mai novellák közvetlen elődei. Az alábbiakban tehát a novella fejlődését figyelmen kívül hagyva, pusztán a magyar regény életét vázolom s a novellákra csak ott térek ki, ahol a regény fejlődésére hatottak.

IRODALOM.

a) *A regény elméletéről:*

1. Balogh Sámuel, *A románokról.* Tudományos Gyűjtemény, 1824. IV. k. 70—91. l.
2. Bajza József, *A regénykölteszetről.* 1835.; olvasható Bajza *Összegyűjtött munkái*nak III. kiadásában, IV. kötet, 102—135. l.
3. Kemény Zsigmond, *Eszmék a regény és drámák körül,* 1853.; olvasható Kemény *Összes műveinek* X. k. 203—228. l.
4. Kemény Zsigmond, *Élet és irodalom,* 1853.; olvasható u. o. 229—316. l.
5. Podmaniczky Frigyes, *A társadalmi regényről,* Sürgöny, 1862. évf. 116—121. sz.
6. K. Frenzel, *Der historische Roman.* A *Neue Studien* c. kötetben, 1868. 369 l.
7. Heinrich Keiter, *Geschichte, Theorie und Technik des Romans,* 1876. Újabb kiadásai Tony Kellertől átdolgozva *Der Roman* c. alatt, 1912. 528 l.

8. Friedrich Spielhagen, *Beiträge zur Theorie und Technik des Romans*, 1883. 348 l.
9. K. Gerschmann, *Studien über den modernen Roman*, 1894. 120 l.
10. Schneeberger Nándor, *A regény technikájáról*, 1895. 54 l.
11. Friedrich Spielhagen, *Neue Beiträge zur Theorie und Technik der Epik und Dramatik*, 1898. 359 l.
12. Herberger Béla, *A regény*. A csiksomlyói gimn. Értesítője 1903—04. 5—66. l.

b) *A regény egyetemes történetéről:*

1. J. Dunlop, *The history of fiction*, 1814.; újra többször, legújabb kiadása 1911. I—II. k. 504, 702. l. Javított és bővitett német fordítása Felix Liebrechttől, *Geschichte der Prosadichtungen*, 1851. 560 l. Ma már csak ez a német kiadás vagy a német fordítás alapján kiegészített újabb angol kiadások használhatók.
2. O. L. B. Wolff, *Allgemeine Geschichte des Romans*, 1841.; újra 1850. 728 l.
3. Keiter—Keller föntebb idézett műve.
4. Beöthy Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, I. k. 1886. 51—75, 187—199. l.
5. Léon Levrault, *Le roman. Evolution du genre*, év nélkül (1905), 118 l.

I.

ELŐZMÉNYEK

A magyar szellem a regény műfajában csak a XVIII-ik század végén nyilatkozott. Bármennyire kiterjesztjük is a regény körét, Dugonicsnak 1788-ban megjelent *Etelkája* előtt nem találunk eredeti magyar regényt. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a magyar regény élete nagyon későn kezdődött, akkor, midőn nyugaton a modern regény már mindenütt teljesen kifejlett és a virágzás magas fokára emelkedett, hanem azt is, hogy a regénynek korábbi változata, az antik szabású regény, eredeti regényirodalmunkból hiányzik. Vannak ugyan ilyenfajta regényeink, de nagyon csekély számmal, s ezek mind külföldi regényes művek fordításai lévén, a magyar szellemnek nincs része bennük. Amellett e magyarul írt regényeket évtizedek, sőt évszázadok választják el egymástól, tehát nem rendeződnek zárt sorrá, nem mutatják a fejlődés képét. Az a korszak, melyből ilyen antik szabású regényeink vannak, nem organikus egész, s a XVI-ik század végétől 1788-ig terjedő időközt pusztán önkényes constructióval foglalhatjuk egységbe. A magyar regény életében ezt a korszakot legtalálóbban történelemelőtti korszaknak nevezhetnők.

A magyar regény e symptomatikus jelenségei közül a legrégibb a XVI-ik század harmadik negyedéből való, *Nagy Sándornak historiája*. Névtelen szerzőjében az irodalomtörténet **Heltai Gáspárt** sejti, a protestáns kor irodalmi életének egyik legegyetemesebb és legmozgékonyabb szellemét, a kitűnő tollú stilisztát, akinek élete pályája irodalmi működésének mintegy szimboluma: németből vált lelkes magyarrá s a könyvek egész sorát ültette át idegenből a maga velős magyar nyelvére. A neki tulajdonított, évszámjelzés nélkül ránk maradt munka nem történeti mű, amint sokáig gondolták, hanem annak álarcában valódi lovagregény, magyar for-

dítása egy görög forrásra visszamenő latin munkának, a *Historia Alexandri magni de preliis*nek. Az alexandriai származású görög forrás jobbára perzsa eredetű s keleti szellemű mondákat foglal a lovagregények megszokott romantikájába, s az ókor nagy hódítóját csak ürügyül használva, nevéhez és indiai hadjáratához buja, de kritikátlan keleti fantáziával kieszelt kalandok hosszú sorát fűzi, annyira halmozva a csodálatos, sőt képtelen lényeket és eseményeket, hogy szinte inkább terjedelmes tündérmesének érezzük, mint lovagregénynek.

A *Nagy Sándor* az első magyar nyelvű regény, noha írójának szellemi munkája pusztán arra szorítkozott, hogy rövidítéseivel és összevonásaival egységesebbé és józanabbá tegye eredetijének laza és szertelen meséjét, mégis vele kezdődik a magyar regénynek had nem is fejlődése, legalább története. Bevonult vele irodalmunkba, századokkal megkésve ugyan, a középkor regénye, a lovagromán. Követőre nem talált, s valamint ezt a véletlen szele sodorta hozzánk, akként azt a határ másik lovagregényünket is, melyeket körülbelül egy századdal utóbb két magyar író fordított.

Legkorábbi közülük a *Szép Magelona*; egy egyébként ismeretlen magyar író, **Tesseni Vencel** németből fordította magyarra, korához képest választékos nyelven s 1676-ban bocsátotta közre. Választása igen szerencsés volt, mert a keleti eredetű, provençal nyelven írásba foglalt munka nem tipikus lovagregény, hanem ennek a műfajnak egyik legszerencsésebb példája. Cselekvénye valószerűbb, mint az átlagos lovagregényeké; hősei is inkább emberek, s a tárgya sablónos ugyan, de költői; hű szerető kitartása diadalmaskodik a sorstól útjukba vetett akadályokon, hősei az élet sok megpróbáltatása nyomorúsága után megtalálják egymásban a sóvárgott boldogságot. Ezt a tárgyat művészi áttekinthető szerkezetben megkapó mesévé tudja fejleszteni és át tudja fonni hangulatos, bájos képekkel, a két szerelmes lelkivívódásainak rajzával.

Egypár évvel a *Szép Magelona* megjelenése után politikai fogságának (1678—1682) unalmas óráiban fordította latinból a következő két lovagregényt egy erdélyi főúr, **Haller János**. Magyar címük szerint

egyik *Nagy Sándor nevezetes dolgairól*, a másik *Nagy Trója veszedelméről* szól. Nem olyan költőiek és valószerűek, mint a Magelona históriája, tipikus lovagregények, tele a középkori romantika fantasztikumaival. Szellemben a Sándor-regényhez csatlakoznak, sőt az első ugyanazt a regényt adja, melyet Heltai már egy századdal előbb lefordított. Haller nagyobb stil-készséggel dolgozik, nyelve újszerűbb, de kevésbbé eleven és zamatos. Regényeit, melyeket egy középkori elbeszélés-gyűjtemény, a *Gesta Romanorum* fordításával egy kötetben, *Hármas istória* cím alatt bocsátott közre (1695), szívesen olvasta a magyar nép, *Nagy Sándora* még a ponyván is kapóssá vált. Érdekességük még ma sem veszett el teljesen, de erősen komikus árnyalatot kapott, különösen a trójai regény: valóban mulatságos olvasmány ez a könyv, melyben a görög mondavilág leghíresebb városa lovagvárnak van rajzolva, s a görög meg trójai hősök képében középkori lovagok és várkisasszonyok szerepelnek.

E három lovagregényen kívül még csak egy került át nyugatról irodalmunkba, az is majd egy századnyi pihenő után, egy XV-ik századból való, nagyon népszerű francia regény, az *Octavianus*. Ezt a kevés eredetiséggel készült regényt, mely a hűtlenséggel rágalmazott ártatlan asszony mondáját teletűzdeli a lovagromantika legkapósabb indítékaival, egy egyszerű katona, a tollat serényen forgató **Kónyi János** strázsamester fordította le és adta ki 1785-ben *Ártatlan mulatság avagy Florentz és Lion története* címmel. A naiv magyar olvasóvilág annyira megszerette ezt az elavult, idejétől századokkal elmaradt históriát s benne a vitézek nagy hősiességét és még nagyobb szerelmét, a csodálatos eltűnéseket és váratlan egymásra ismeréseket, hogy 1859-ig az elsőn kívül még hat kiadást nyűtt el Kónyi könyvéből, sőt a műveletlen közönség, melynek ízlése nem halad a korral, ma is kitart mellette, úgyhogy újabb, rövidített ponyva-átdolgozásokban (számuk meghaladja a harmincat!) még mindig árulják a vásárokon, mint kelendő könyvet.

Az *Octavianus*szal lezáródik a lovagregények története nemcsak a magyar, hanem a világirodalomban is. Ez Kónyi munkájának a legnagyobb jelentősége:

vele pihent el egy többszázados irodalmi áramlatnak utolsó hullámgyűrűje. Hogy a lovagromantika a magyar szellemtől nem volt idegen, azt mutatja e műfaj képviselőinek nagy elterjedése: hogy mégsem tudott gyökeret verni, s három század folyamán egyetlen eredeti lovagregényünk nem termett, az meg könnyen megmagyarázható. A magyarság a népek világirodalmi versenyében megkésett, s mialatt az irodalom ország útja mellett, az árokszélen bandukolt, elvágtatott mellette a gyorsan gördülő szekér, s azt csak akkor érte be, mikor a lovagregény megviselt szekere összetörve, mint roncs, századok óta feküdt az árokban . . . De ezen kívül része volt benne íróink gyakorlatlanságának is a szépprózа terén nem fejlődött nálunk irodalmi tradíció, s mire a XVIII-ik század végén íróink megbarátkoztak a regény műfajával és stíljével, az új idők szele már régen a feledés fövenyével borította a lovagromantikát.

A lovagregény torzalakulatai, az Amadisok, XVI-ik századi hajtásai még fordítások útján sem jutottak el e korban hozzánk, a heroikus regényeket pedig ugyanaz a sors érte, mint a lovagregényeket: akkor váltak ismeretesekké s akkor próbálták őket átültetni, mikor nem volt már számukra talaj. Ketten tettek ebben az irányban kísérletet egy-egy francia heroikus regény lefordításával, Mészáros Ignác, aki németből lefordítva egy ismeretlen francia író művét, az 1772-ben *Kartigám* címmel a maga neve alatt kinyomatta, meg egy bécsi magyar testőr, Bárótzi Sándor, aki bátorságot merítve társának, Bessenyei Györgynek irodalmi törekvéseiből, 1774-ben közrebocsátotta éveken óta készülő fordítását: magyar köntösbe öltöztette a heroikus regény legtehetségesebb művelőjének, La Calprenède-nek egyik nagyhírű regényét, a *Kassandrá*. Mind a két magyar regény puszta fordítás, illetőleg átdolgozás, de szerzőik megtalálták a módját, mint fűzzék a cselekvényt a magyarsághoz. A *Kartigám* cselekvénye Magyarországon indul meg, Buda visszavétele idején, s hőséről, egy török leányról kiderül, hogy magyar származású; a *Kassándra* háttere ugyan a perzsa birodalom bukása, de cselekvényében nagy sze

repet játszanak a szkíták — s a szkítákban a fordító is, olvasói is a magyarok őseit látván, a regényt magyar tárgyú alkotásnak tartották. Ez a kapcsolat volt népszerűségüknek egyik titka, s a tetszés, mellyel a magyar olvasóközönség a *Kartigámot* fogadta, addig páratlan volt. Mindenfelé olvasták és lelkesedtek érte, úgyhogy nyolc év alatt még háromszor kellett lenyomtatni. A *Kassándra* is abban a korban szokatlan föltűnést keltett és két évtized múlva megérte a második kiadást, de egyrészt nagyobb terjedelme, másrészt a fordítónak újszerű nyelve és finomra esztergályozott stílusa útját állta az általánosabb sikernek.

E két heroikus regény látszólag a legjobb időpontban érkezett hozzánk. A magyar közönség ezidétt műveltségben és ízlésben vagy egy századdal elmaradt a nyugatitól, s így a XVII-ik század közepének e francia regényei, különösen a *Kartigám*, éppen hozzáillettek a mi XVIII-ik századi olvasóink szellemi színvonalához. Valóban ez a másik titka a nagy tetszésnek. Folytatókra még sem találtak. Mészáros sikere nem csábította íróinkat arra, hogy eredeti magyar hősi regényt írjanak, mert irodalmunk időközben más szellemmel telt meg. A *Kartigámmal* egy évben lépett ugyanis föl irodalmunk vezére, Bessenyei György, s az a szellemi mozgalom, melyet működése támasztott, ha közönségünket nem is, íróinkat megérlelte: alig egy évtized alatt megközelítették ízlésben és műveltségben a nyugatiakat. Hivatott íróink megértették, hogy a régi szabású regény kora lejárt: tőlük hiába várt a magyar közönség galáns regényeket.

Az antik szabású regény legvégső hajtása, a tündéries regény, éppen abban az íróban talált magyar tolmácsra, akit származása, nevelése és lelki világa nem a művelt írókhoz, hanem a naiv közönséghez kapcsolt, Kónyi Jánosban, az *Octavianus* fordítójában. Mint az utolsó darúcsapat sereghajtója, az olvasók alsó rétegei számára három francia tündéries regényt ültetett át magyarra, köztük D'Aulnoy grófnő sokat emlegetett *L'oiseau bleujét (Vártamulatság avagy Sármánt király és Florina kisasszony*, 1774, a másik kettő *Elmefuttatások* összefoglaló címe alatt már az új korszakban, 1792). Sajátságos játéka a véletlennek, hogy abban az

időben, mikor műveltebb íróink nagyúri megvetésse lenézték a népmesét, mint a parasztság együgyű költészetét, ez a szegény strázsamester beviszi irodalmunkba ha nem is a magyar, legalább az idegen tündérmesét.

Ennyi, amit az antik regény műfajából a magyar irodalom két század alatt föl tud mutatni. Mennyiségre nézve nagyon kevés, minden jelenségét számbavéve is csak tíz munka, benső értékét tekintve meg éppen semmi: mind utolsóig, sőt legapróbb részletéig puszta fordítás. A magyar szellem a régi szabású regény terén nem alkotott semmit, még utánzatokat sem termett. Szinte érthetetlen, hogy a képzeletnek az a nagyarányú munkája, mely népünk költészetében életre keltette a tündérmesék bűvös-bájos, ragyogó világát, nem ihlett meg tanult íróinkat, s a külföldi lovag- és hősi regények példáján nem buzdultak föl, hogy legalább népünk mesekincséből fejlesszenek valami azokhoz hasonló nagyobbszabású elbeszélő műfajt. De itt is megboszulta magát, mint a középkor óta ismételten, a műköltészetnek elkülönülése a népköltészettől s tanult íróinknak az a megokolatlan gőgje, mely már Anonymus óta mit sem akart tudni a „hegedősök együgyű csacsogásá"-ról. Íme, mire mentek nélküle! Ehelyett nagyúri előkelőségükbe burkolódzva, észre sem vették hogy századok rohantak el, s meg sem látták, mit ragadnak azok magukkal. Ültek, mint a verebek a távíróhuzalokon, s nem hallották a századok zenéjét. Így történt, hogy 1774-ben, mikor Goethe *Werther*e megjelent, mikor az angoloknál Fielding, Sterne és Goldsmith, a franciáknál Voltaire és Rousseau regényei már évtizedes múltra tekinthettek vissza, a magyar közönség legfrissebb szellemi tápláléka a *Kartigám* és a *Kassándra* volt, nyugaton már régen az antikváriusok polcain porladozó ócskaságok.

Említettük, hogy a modern regény megszületésében e régi szabású regényirodalmon, a lovagregények újabb változatain kívül külföldön nagy része volt egyfelől azoknak a tréfás, jobbára kisebb terjedelmű elbeszéléseknek, melyek a mindennapi életből kisarjadva nemzeti szellemet és a valóság iránti érzéket vitték bele az addig nemzetközi jellegű és meseszerű regényirodalomba, másfelől a hasonló szellemű, de komoly hang

novelláknak. Az efajta tréfás elbeszélések közül a Németországban kedvelt népkönyvek csakhamar hozzánk is eljutottak, így a biblia bölcs királyának, Salamonnak és egy furfangos parasztnak, Markalfnak mulatságos, de alszerű szóviták tartalmazó burleszk regénye még a XVI-ik században (1577), s a népmesék nyomán járó *Fortunatus* egy századdal később (1651), sőt ez a faj már korán, a XVI-ik század vége felé, eredeti hajtást is hozott, a *Mankóczi István viselt dolgait*, egy durva, részeges paraszt erőszakoskodásaiból és nyers csinyeiből szőtt, „novella picaresca"-t. Fejlődéstörténeti jelentőségük ezeknek sincs. Az utóbbi nem regény, mindössze nyolc lapnyi apróság, a vaskos néphumor művészietlen termése, és sajtót nem látva, kéziratban lappangott a múlt század végéig, a másik kettő értékesebb s fajuknak jellemző példái, de idegen, nem magyar lélek alkotásai. Egymáshoz sem belső, sem külső kapcsok nem fűzik őket, s a két, nyomtatásban megjelent elbeszélés számbeli csekélysége miatt még akkor sem alkothatna összefüggő sort, ha a köztük levő időbeli távolság nem tartaná őket szét. Puszta próbálkozások, a véletlen s nem tervszerű munkásság eredményei.

Novellánk ebből a korszakból, a magyar regény életét megelőző korból, tulajdonképen nincs. Ami rövidebb elbeszélés nyomtatásban megjelent, az vagy keretes mesegyűjtemény, mint a *Ponciánus históriája* 1573-ból, vagy a valóság birodalmán kívül a képzeletnek puszta játéka, mint a **Haller Jánostól** fordított *Gesta Romanorum* darabjai (1695), vagy elbeszéléssé sűrített lovagregény szinte még a középkor szellemében, mint az a három novella, mely **Faludi Ferenc** *Téli éjtszakák* című gyűjteményében (1787) jelent meg. Mindezek, valamint **Mikes Kelemennek** kéziratban s így ismeretlenül maradt novella-ciklusa *(Mulatságos napok*, a XVIII-ik század közepéről) nyugati származású eredetieknek egyszerű fordításai, s ami a magyar regény fejlődése szempontjából nem kisebb baj, költői fölfogásukban és alkotásukban a régi szellem hajtásai. Éppen az hiányzik belőlük, amivel a novella a külföldi regényirodalomra hatott, a modernség, a reális milieu, az igaz emberi és a valószerű ábrázolás. Ha hatottak volna a magyar regényre, azt ahelyett, hogy új

irányba terelték volna, visszahajlították volna a középkor felé.

A modern regény, mely ezidétt nyugaton már mindenfelé kialakult, hozzánk ebben a korszakban csak nagyon nehezen talált utat és éppen nem e fajnak jellemző példái által. Az a pár regény, mely mint a nyugateurópai modern regény hajtása 1788 előtt eljutott irodalmunkba, nem is tartozik a műfaj tisztultabb alkotásai közé. A német Gellert *Schwedische Gräfin* c. regénye, melyet ketten is lefordítottak, **Torday Sámuel** 1772-ben és **Sándor István** 1778-ban, (mindketten névtelenül) inkább csak szellemben volt modern, anyagában még a régi, kalandos regényekhez csatlakozott. A többi meg a műfajnak azt a két változatát ismertette meg közönségünkkel, amelyek legkevésbbé regények — s az egyik még nem is igazán modern : a görög Xenophon *Kyropaideiája* nyomán járó francia államregényt és a robinzonádokat. Az előbbi fajnak leghíresebb példáját, Fénelon *Télémaque*ját, ezt a költői államfilozófiát, ketten is lefordították magyarra még a XVIII-ik század közepén : **Haller László gróf** (1755, s még háromszor kiadva) és **Zoltán József** (fordítása csak 1783-ban jelent meg) ; az irány egy másik nagyhírű termékét, Marmontel *Bélisaire*jét szintén ketten ültették át, **Dániel István báró** (1776) és **Zalányi Péter** (1773), míg a harmadik francia politikai regényt, az előbbieknél kisebb értékű *Le répos de Cyrus*t, egy névtelen 1778-ban. Az utóbbi fajt, a robinzonádokat. **Gelei József** *Ifjabbik Robinzon*a képviseli (1787) ; amint a címe mutatja, nem Defoe hires művét, hanem annak Campe-féle átdolgozását adja magyarul.

Az 1787-ik évvel, amikor a *Téli éjszakák*, az *Ifjabbik Robinzon* s az első magyar szentimentális regény, Barczafalvi *Szigvárt*ja megjelent, nyugvópontra ért a magyar regény : történetének első szakasza lezárult. Mielőtt rátérünk az új korszakra, vessünk számot az eddigi eredménnyel s állítsuk föl a horoszkópot : mi értéke van annak, amit a regény a XVIII-ik század végéig magyar nyelven termett, s mi a jelentősége a további fejlődésre.

Az első kérdésre habozás nélkül megfelelhetünk. A magyar regényirás terén, ha nagyon kiterjesztjük a kö-

rét, s belevsszük mindazokat a műveket, amelyekről szóltunk, a pár lapos népkönyveket s a rövid novellákat is, két század távolában vagy húsz munkát számolhatunk meg. Nagyon sovány eredmény, s még lehangolóbb, hogy egy durva, esetlen népkönyvön kívül mind fordítás vagy szegényes, leleménytelen átdolgozás — a magyar léleknek, a magyar képzeletnek és érzésnek semmi része sem volt bennük. Ez az egész irodalom, ha világirodalmi szemmel nézzük, jelentéktelen, s ha reáeresztjük az eredetiség választó-vizét, abban szinte nyom nélkül elolvad.

A másik kérdés bonyolultnak látszik, s a felelet nehéznek — noha éppen nem az. Alapja volt-e és milyen mértékben ez a vagy húsz regény a további fejlődésnek, megkönnyítette-e az 1787 után föllépő új regényíró-nemzedék munkáját, mely arra irányult, hogy megteremtsék e fordítások után az igazi, az eredeti magyar regényt? Az előbbi fejtegetések után nem lehet kétséges, hogy válaszunk tagadó. Hogy a megszületendő magyar regény azokból az ósdi lovag- és galáns regényekből meg novellákból sarjadjon ki, amelyeknek eredetijei után külföldön már a holló sem károgott, arról szó sem lehetett — a *Szép Magelonára*, a *Kartigámra* és társaira a magyar regény életrekeltésében semmi szerep sem várt. Ezeknek fejlődéstörténeti jelentőségük nincs, s hatásuk legföllebb abban nyilvánult, hogy érdeklődést keltvén a műfaj iránt, némi közönséget teremtettek számára (*Kartigám*) s megkönnyítették a későbbi regénystíl kifejlődését (Faludi, Bárótzi). A másik irány egészen hatástalanul múlt el. Durva komikumú, de egészséges életfölfogású népkönyvünk meg csak egy volt nyomtatásban, az is ponyvára szorulva elkeveredett a nép körében s hivatott íróink csak csúfra emlegették, mint a dajkameséket. Így mindaz, amit magyar írók a műfaj két százados története alatt alkottak, a fejlődés szempontjából fölösleges, céltalan volt, az új magyar regény nem használhatta, annak új utakon, eddig nem próbált ösvényeken kellett megindulnia.

Meg is indult, bár igen bátortalan lépésekkel. Két lehetőség volt megteremtésére. Az egyik, hogy egy erős tehetség, fölhasználva azokat a nagy eredményeket, melyeket időközben a regény külföldön elért, azokra

támaszkodva, de a maga erejéből egyszerre megajándékozza irodalmunkat az első igazi magyar regénnyel s ezzel megindítsa a további fejlődést, a másik, hogy jóérzékű írók, akik azonban nem igazi költői tehetségek, a külföldi modern regényeket utánozva, fokozatos kisérletek után jussanak el az óhajtott célhoz.

Mind a két út célhoz vezetett volna — amaz gyorsabban, emez lassabban — nézzük, melyiken indította el sorsa a magyar regényt.

IRODALOM.

a) *A kor minden szépprózai termékéről:* Beöthy id. művének I. k. 76—90, 120—134, 147—168, 174—184, 200—288. l., II. k. 1-82, 106—131, 161—175. l.

b) *A Sándor-regényekről:* Király György, *Világbíró Sándor mondája.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1918. 129—142, 241—253. l.

c) *A trójai mondáról:* Király György, *A trójai háboru régi irodalmunkban.* U. o. 1917. 1—23, 129—150. l.

d) *A Szép Magelonáról:* György Lajos a *Magelona*-kiadás bevezetésében, 1911. 5—67. l.

e) *Az Octavianusról:* György Lajos, *Octavianus.* Irodt. Közl. 1914. 257—273. l.

f) *A Mankócziról:* Dézsi Lajos Mankóczi-kiadásának (1905) bevezetésében, 3—9. l.

II.

A KISÉRLETEZÉS KORA

1. DUGONICS ANDRÁS

Mint a hajnali szürkületből egyszerre kiemelkedő napkorong, olyan váratlan, fölvillanyozó hatást tett a lelkekre 1788-ban egy új magyar regény, **Dugonics András** két kötetes *Etelkája*. Megzendültek az irodalom berkei, visszhangzottak a lelkesedő szólamoktól: az olvasók üdvözlő iratokkal, az ujságok áradozó dicséretekkel halmozták el „az első eredeti magyar regény" szerzőjét, s a hevülékenyebb lelkek a munkát értékben a szentírás mellé állították. A siker páratlanul nagy volt, hatása kiterjedt az egész nemzetre, s a szerencsés szegedi piaristát egy csapásra országos hírű íróvá tette. Könyve még a zsarnok divatot is leigázta: hősnőjének nevét fölkapták, s az akkor született leányok közül sokat kereszteltek Etelkára. Az *Etelka* megjelenése volt irodalmunkban az első nagy diadal, s Dugonics regénye az első könyv, mely az egész magyar közönséget mozgalomba hozta. Ez a regény jelentősége irodalomtörténeti szempontból. A műfaj fejlődése szempontjából mintha még többet jelentene ez a siker. Abban a lelkesedésben, mellyel az olvasók széles rétegei az Etelkát fogadták, benne rejlett annak megérzése, hogy ez a munka nem egyszerűen egy tetszetős, kora színvonalához képest kiváló alkotás, hanem valami egészen újszerű, olyan, amilyen magyar nyelven eddig még nem volt.

Abban az évben tehát, amellyel a magyar regény történetének második korszakát megkezdjük, úgy látszott, hogy amin eddig századok hiába dolgoztak, a magyar regény végre megszületett, nem félénk tapogatódzások, hosszadalmas kisérletek után, hanem egy nagy költő pillanatnyi ihletéből. A magasztaló karénekbe

azonban belevegyül halkan, suttogva egypár disszonáns hang, a rideg bírálatnak éles szavai, melyek a regényt a ponyva színvonalára állítják. Aggasztó jelként közönségünknek éppen legmegbízhatóbb ítéletű tagjai, az írók, emelik föl szavukat a regény ellen, köztük a legfinomabb ízlésűek, Ráday Gedeon gróf és Kazinczy.

Milyen ez a regény, mely lázba hozta a közönséget s szigorú bírálatra késztette az írókat? Az első eredeti magyar regény-e, vagy értéktelen, ósdi alkotás?

Az *Etelka* a honfoglalás után, Árpád és Zoltán fejedelmek idejében játszik, s meséje — Beöthy Zsolt mesteri összefoglalásában — a következő: Egy áldozati ünnep alkalmával Világosváron megszeretik egymást Gyula hadnagy leánya, Etelka, és messze északról, a magyarság rokonaitól ideszármazott Etele. A szerelmesek elválasztására törnek Huba vezérnek Világos nevű leánya, ki Etelét, s Zalán fejedelem fia, ki Etelkát szeretné magának. Terveik kivitelére a cselszövő tót Róka vállalkozik; miután több fondorlata dugába dőlt, végre Etelkát rossz hírbe keveri Zoltán udvaránál. De a fejedelem meggyőződvén a leány hűségéről, Rókát kerékbe töreti, s Etele, ki az ő vádaskodására börtönbe került, megszabadul. Gyula vezér azonban a bolgár Zalánfihoz erőszakolja leányát, kiről kiderül, hogy ikertestvére Zoltánnak. Etele Zalánfit párviadalban megöli, de a haldokló tőrrel átszúrja nejét. A seb szerencsére nem halálos, Etelka meggyógyul és végre Eteléé lesz.

A regény három szálból van összefonva: cselekvénye költött, képzeleti, a kerete történeti s célja politikai. Sajátságos ez a politikai célzat. Látszólag a legártatlanabb szerelmi históriát nyujtja az író, egyetlen szó sincs benne, amelyből a leghalványabb politikai vonatkozást is ki lehetne olvasni. A regény azonban csalóka, mint azok a furfangos képek, melyek a szabadságharc után voltak divatban. Recés képek voltak ezek, valamilyen ártatlan jelenetet vagy loyalisan az uralkodót ábrázolták, egy bizonyos oldalról tekintve azonban a recék oldallapjai Kossuth Lajosnak vagy a 13 aradi vértanúnak képét adták. Így rejtette el Dugonics is tendenciáját. Árpád és Zalán erőszakos intézkedéseiben József császár törvénytelen rendeleteit

állitotta pelengérre, Rókában, a gonosz intrikusban azt a két főurat festi, akikben az ország megrontóit gyűlölte, Niczky Kristófot, az országbirót, és Lascy grófot, a generalissimust. A regény ennek következtében át meg át van szőve politikai vonatkozásokkal, Etele és Etelka szentimentális történetének leple alatt a zsarnok uralkodó ellen lázit. Hogy félrevezesse a cenzort, tendenciáját elrejtette, s olyan mélyen, hogy ma már ki sem érezzük belőle. Kora közönsége azonban megértette s hazafias tüze lángra lobbant, mikor a szerző eléje állította a régi magyar dicsőség nagyszerű példáit, és gyalázta, — inkább mocskolódva ugyan, mint erővel — a magyarság ellenségeit, vagy a jogeljátszás elméletére célozva, fenyegetőleg emlegette, hogyha az uralkodóház nem tartja meg a nemzettel kötött szerződést, a nemzetnek is föléled a joga, hogy másutt keressen dinasztiát. Él még a francia Crouy-család, az Árpád-ház leszármazottja! Ki ne lelkesedett volna, olvasva e sorokat, mikor az országban általános volt az elégületlenség és az ellenzéki szellem.

Nem kevésbbé érdekes a munkának történeti kerete. Hogy Dugonics a cselekvényt nemzetünk történetének legérdekesebb idejébe, a honfoglalás korába tette, azzal történeti érzékéről fényes bizonyságot adott. Sajnos, ezzel a történeti érzékkel nincs arányban történeti tudása. Azt nem várhattuk, hogy tollán új életre keljen a honfoglaló magyarok érzés- és gondolatvilága, hogy a IX-ik század magyarjait fesse, beállítva őket hű korképbe, de regényében semmi sincs, ami arra utalna, hogy a cselekvény pogány nép körében, annak primitiv viszonyai között folyik le, sőt embereiben sajátos magyar vonás sincs; ezek nem magyarok, hanem a XVIII-ik század nemzetközi regény-bábjai kacagányba bujtatva. Mindez azonban inkább művészeti fogyatkozás. Történeti szempontból két sarkalatos fogyatkozása van az *Etelkának*. Az egyik a történelem adatainak teljes mellőzése. Noha Dugonics ismerte a kútfőket, s nemcsak Anonymust, regényében egypár néven kivül nincs semmi történeti: a honfoglalás korának egyetlen eseménye sem szerepel, a keret utolsó vonásig költött, hazug. A másik hiba meg éppen bűn már. A politikai tendencia kedvéért, hogy első két fejedelmünkben József császár hibáit testesíthesse meg, kénytelen őket erő-

szakos, zsarnok, korlátolt uralkodóknak rajzolni, sőt Árpádot minden szükség nélkül izgága, gyönge embernek festi, aki nem veti meg a bort, s nem ismeri erejét, szerelmei pedig méltók volnának holmi „chronique scandaleuse"-be. Nemcsak a történeti tudatot sérti ezzel, hanem nemzeti kegyeletünket is, s ez a megokolatlan, durva támadás a honszerző Árpád, nemzetünk első hőse iránt még a regény esztétikai hatását is lerontaná — ha ugyan lehetne az *Etelkánál* esztétikai hatásról beszélni

De nem lehet a regénynek harmadik, legfontosabb eleme, a cselekvény miatt. Lazán komponált, közönséges intrikákkal bonyolitott érzelgős história ez, tele a hősi regények elkoptatott inditékaival, gyermekcserével, anagnorizissel, az ártatlanok szenvedésével, sóhajtozó szerelemmel és vitézkedő hősiséggel; szereplői között ott találjuk a heroikus regények elkoptatott sablónjait, a feketelelkű intrikust, a remetét, a zsarnok apát, az irigykedő leányt, s ezek is, a többiek is a legkezdetlegesebben rajzolt jellemek, művészietlen típusok; az egészen meg elárad a francia nyomon járó, XVIII-ik századi másodrangú német heroikus regények csinált szentimentalizmusa. Sajátos, erősen komikus hatású ellentétben áll a cselekvény szellemével az előadása. Ezek a vértelen, a faji vonásokat egészen nélkülöző papir-emberek tősgyökeres, sőt túlságosan zamatos, szinte zsirosan népies nyelven társalognak, sallangos, sujtásos magyarsággal. Ez a közmondásokkal, kacskaringós szólamokkal terhelt előadás, ez a nyers és durva nyelv a maga koncentráltságában még népies tárgyú elbeszélésből is kirina, még ott is keresettnek éreznők, de Árpádot és udvarát azon a nyelven beszeltetni, melyet a szegedi paraszt sem használ ünnepnapon, stíltelen és disszonáns.

Ilyen az „első eredeti magyar regény". Ma már teljesen élvezhetetlen, s ha nem helyezkedünk vele szemben történeti nézőpontra, nem értjük meg, hogyan tudott a maga korában olyan nagy tetszést aratni, hogy példányait egy-két év alatt szétkapkodták, s 1791-ben már új kiadást kellett belőle rendezni. Mivel kapta meg a közönséget? Nem az eredetiségével, s nem is esztetikai értékével. Esztétikai értéke még annyi

sincs, mint a korában olvasott ósdi regényeknek, p. o. a *Kartigám*nak, korántsem olyan mozgalmas és érdekfeszítő, s hozzájuk képest esetlen és színtelen. Az eredetiséggel pedig a József-korabeli olvasó nem törődött, az még a *Kartigám*ot is eredeti regénynek tartotta. Egyébként is anachronizmus volna, a magunk szempontjának ráerőszakolása a XVIII-ik század végére, ha azt várnók, hogy akár Kazinczy is, ennek a kornak legműveltebb magyarja, megbecsülje az eredetiséget. Ami az *Etelká*ban hatott, az nem volt más, mint a szerző erős magyarsága, mely egyformán nyilvánult a tárgyban, fölfogásban és előadásban. A századvégi közönség, megkedvelvén az új szellemi táplálékot, a prózai regényt, az *Etelká*val a sok idegen tárgyú, idegen szellemű, többnyire francia história után olyan mesét kapott, melyben magyar környezetben csupa magyar ember, s hozzá diadalmas hőseink, Árpád udvara szerepelt. S a regény lapjai tele vannak a nemzet dicsőítésével, a magyarság nagyságának, kiválóságának hangoztatásával. Végül mindezt igazi magyar nyelven adta eléje a szerző, minden idegenszerűség, a fordított regények nehézkessége, feszessége, körülírásai nélkül: természetes, hogy a XVIII-ik század táblabirái és kisasszonyai együltükben elolvasták a könyvet!

S találunk-e mi, a XX-ik század távolából visszapillantva, értékeket az *Etelká*ban, ha nem esztétikaiakat, legalább fejlődéstörténetit? Valóban vele kell kezdenünk, mint az első eredeti, igazi magyar regénnyel e műfaj történetét?

A regény eredetiségéhez, bármennyire hangoztatja is Dugonics, kétség fér, ha nem is azon a ponton, ahol eddig gondolták. Dugonics azt mondja, hogy *Etelká*ját több más regényen kívül főként a skót Barclay latin nyelvű politikai regénye, az *Argenis* nyomán írta. Ez igaz, de *Dugonics*, bár meritett egypár fordulatot és párbeszéd-részletét belőle, nem *forrásul*, hanem *mintául* használta az Argenist: ösztönt vett tőle regénye megírására és tőle tanulta, mint lehet a regénybe belevinni s ott fölismerhetetlenül elrejteni a politikai tendenciát. Szóval csak technikájára és fölfogására volt mélyebb hatással a latin regény, s ez még nem fenye-

geti eredetiségét. De voltak Dugonicsnak forrásai is, a korabeli német érzelgős regények, meg a francia lovagrománoknak, heroikus regényeknek német átdolgozásai. A mese elemei, azok az indítékok, melyek összeszövődése adja a cselekvényt, nyilván a német képzelet szülöttei, Dugonics érdeme legföljebb az összefűzésük. Ha azonban meggondoljuk, hogy Dugonics még később is, gyakorlottabb író korában, a teremtő képzeletnek teljes híjával lévén, minden drámáját s legtöbb regényét német munkákból dolgozta, akkor nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy még az egyébként nem gazdag leleményű *Etelkát* is abból a kútfőből merítette, melyet állandóan használt, a német irodalomból. Véleményem szerint regényének cselekvénye — a történeti keret s a politikai célzat nélkül — egy kései, szentimentalizmussal átitatott heroikus regénynek fordítása vagy átdolgozása; s ezt Dugonics az *Argenis* hatása alatt áttette nemzetünk ködös múltjába s átszőtte politikai tendenciával.

Az *Etelka* még így is magyar regény ugyan, s a magyarságnak összehasonlíthatatlanul több köze van hozzá, mint a *Kassándrához* vagy akár a *Kartigámhoz*, de nem eredeti regény és nem igazi regény sem. Az az érdeme megvan, hogy a cselekvénye aránylag egyszerű, sőt bizonyos mértékig valószerű. Ami benne történik, az nem lép ki az emberi természet szabta korlátokból; képtelenségek, emberileg kivihetetlen vagy elképzelhetetlen tettek nincsenek benne. A cselekvénynek ez a jelleme az *Etelkát* a heroikus regények fölé emeli és a modern regényhez közelíti, de a művészi értékek teljes hiánya meggátol bennünket abban, hogy Dugonics regényében lássuk az első igazi magyar regényt, s vele kezdjük a magyar regényirodalom fejlődésének rajzát. Fejlődéstörténeti jelentősége az *Etelkának* mindössze annyi, hogy egyrészt az első magyar regény, mely hazai földön, magyar milieuben, magyar emberek között pörög le, s ezáltal megidította a műfajnak magyarrá válását, másrészt mint a történeti költészetnek új hajtása megtanította íróinkat arra, hogy a magyar történet milyen alkalmas kerete az elbeszélő műveknek.

S hogy egy utolsó kérdést vessek föl: mi maradt

az utókorra az *Etelkából*? Az író a harmadik kiadása (1805) címlapjára azt nyomatta: „harmadik, életemben utolsó kiadás". Ha tudta volna, hogy halálában sem éri meg új kiadását! Az utókor nem is köszön egyebet Dugonicsnak, mint egy dallamos női nevet, mely azóta is él: Etelkát.

Az *Etelka* páratlan sikere föltüzelte Dugonicsot, kedvet kapott a regényírásra s egyik regényét a másik után bocsátotta közre. Részletesebb tárgyalásra egyik sem méltó. Első regényének fogyatkozásai fokozottabb mértékben megvannak bennük, s érdemük, azáltal, hogy későbbiek, mint az *Etelka*, kisebb. Dugonicsnak mint írónak legnagyobb fogyatkozása a költői képzelet hiánya, s ezt újabb regényei egész mélységében föltárják. Egy részükről bizonyítani lehet, hogy puszta átdolgozások, más részükről valószínűvé tudjuk tenni, így Dugonics teremtő képzeletének nincs része bennük. Az 1790-ben megjelent *Arany perecek* (másodszor 1800, harmadszor 1893) Dugonics legvilágosabb, legerősebb szerkezetű regénye; a XVII-ik században, Erdélyben játszik, de ennek ellenére egy eddig még ismeretlen ötfölvonásos német szomorújátékra megy vissza. *A gyapjas vitézek*et (1794) saját, latin nyelvű eposzából fordította, azt meg Apollodoroséból dolgozta, belefűzve egy csomó más mondai részletet. *A szerecsenek* című regénye (1798) a legrégibb ránk maradt görög regénynek, az *Aethiopikának*, fordítása s egyben Dugonics legstíltelenebb műve; benne görögök és egyiptomiak a szegedi tanyák nyelvén társalognak. A *Cserei* (1808), noha váza ugyanaz, mint az *Etelkáé* — egy északi rokonainktól hozzánk szakadt herceg sok viszontagság után nőül veszi az uralkodó leányát — Voltaire szatirikus, raffinált regényének a *Zadig*nak megmagyarosítása, a francia író babiloni történetét átplántálja a régi magyarok korába. Legterjedelmesebb regényének, az *Etelka*-trilogia harmadik tagjának — a középső dráma, *Etelka Karjelben* — a *Jolánk*ának (1803) eredete ismeretlen; a laza, zavaros és unalmas epizódoktól túlterhelt mesét valószínűleg több, vagy öt, német szentimentális regényből gyúrta össze Dugonics.

Hat regény hét kötetben mindjárt az első regényírónktól meglepő termékenység s biztató ígéret a jövőre.

Művészi érzék és magyar szellem nem nyilvánul bennük, maradandó értékük nincs, de szerzőjük kielégítette kora esztétikai igényeit s olyan regényeket adott a közönségnek, melyeket az lelkesedéssel olvasott. A műbírálónak ez nem jelent semmit, de az irodalomtörténetírónak igen, s még többet a szerzőnek. Azt boldoggá tette a siker — s a derék Dugonics rászolgált erre a boldogságra.

IRODALOM.

1. Prónai Antal, *Dugonics András életrajza*, 1903. 101—156. l.
2. Berthóty Ilona, *Dugonics és Barclay*, 1909. 40 l.

2. A RÉMREGÉNYEK ÉS AZ ÁTMENETI FAJOK

Az *Etelkával* nem született meg a magyar regény, de megkezdődött a műfaj életében a második korszak. Olvasóink megszeretik a regényt, az divatos műfajjá lesz, s íróink módot keresnek, részint Dugonics példájára, részint külföldi mintákat követve, kielégíteni a föltámadt érdeklődést. Nagy elevenség jellemzi a következő évtizedeket; az írók egész sora próbálkozik, de más-más okból csak félsikerrel vagy éppen sikertelenül. A kísérletezés kora ez, mely 1788-tól 1832-ig, Fáy *Béltekyházának*, az első igazi magyar regénynek megjelenéséig tart. Vagy százra tehetjük ez emberöltő alatt megjelent regényeink számát, s bennük képviselőre találnak a legváltozatosabb irodalmi áramlatok és irányok — de műfaji szempontból tökéletes alkotást nem találunk közülük, esztétikailag értékeset is keveset. Ez a két körülmény közös okra vezethető vissza. Élelmes írók, de még inkább élelmes kiadók siettek a maguk zsebére kiaknázni a közönség mohó vágyódását a „románok" után, s írtak és írattak regényeket nem művészi, hanem anyagi céltól vezetve. A XVIII-ik század 90-es éveiben a selejtes regények egész áradata lepte el a könyvpiacot, kontár írók lelkiismeretlen fércművei, s egészen megrontották a műfaj hírét, úgyhogy komoly, becsvágyó íróink, akik eleinte megpróbálkoztak az új műfajjal, lassanként visszavonultak, s a korszak közepétől kezdve mindinkább átengedték a tért az irodalom robotosai-

nak, a lélektelen, száraz mesteremberekre. Ezek könnyebb végéről fogták a dolgot, s ahelyett, hogy igazi, eredeti regényeket írtak volna, fordítottak, még pedig rendszerint németből, s nem is a javát, sőt nem is csekélyebb becsű, de a divattól fölkapott műveket, hanem mint a műveletlen kiadók és a tehetségtelen írók uralma idején mindig, a külföldi irodalom selejtes művei közül is a leghitványabbakat. S ami kétes eredetiségű a magyar regények között akad, az is szellemtelen utánzat. Innen van e korszak regényirodalmának sivár képe, s az a föltűnő körülmény, hogy a műfaj ebben a korszakban fejlődés helyett visszafejlődött: jobb alkotásai a XVIII-ik század végső s a XIX-ik század első éveiből valók, amikor még hivatott íróink egy részét ott látjuk a regényírás terén.

Regényirodalmunknak ebben a korában számbeli-leg még mindig a régi szabású regények vannak túlsúlyban, amelyek külsejükben modernizálódva hozzásimultak a századvégi olvasók ízléséhez. De föltűnnek mellettük már a modern regények első képviselői is, úgyhogy akár a műfaj e két legjellemzőbb változata szerint is csoportosíthatnók a kísérletezés korának regényeit. Célszerűbb lesz azonban, a szempontot némileg módosítva, a műfajilag a tiszta regényektől különválasztani s egy másik csoportba foglalni azokat, melyek mint a regények korcs hajtásai vagy tökéletlenül megvalósult formái műfajilag kisebb értékűek. Ebbe az utóbbi csoportba tehát nemcsak esztétikai szempontból csekély becsű regények kerülnek, hanem olyan kisebb terjedelmű alkotások is, melyek alig nevezhetők regényeknek; ide vonjuk tehát a kora-romantika torzalakulatait, egyetlen pásztor-regényünket, államregényeinket és robinzonádjainkat. Az igazi regények sorából kiemeljük és külön méltatjuk a szentimentalizmus termékeit, egyrészt nagyobb értékük miatt, másrészt mert műfajukkal átvezetnek a szintén külön tárgyalandó novellákra. E változatos irányok termékei nem időrendben követték egymást, hanem egymásmellett párhuzamosan haladtak, sőt a különböző körök ismételten metszették is egymást.

Ez irányok között legbujább növésű és legváltozatosabb a kora-romantikus regényeké. A megjelölés túlságosan megtisztelő reájuk nézve, mert e faj valójában

csupa modernizált lovagregényből, kísérteties és rablóhistóriából telik ki s a magyar regény süllyedésének legmélyebb fokát jelöli. Művészietlenül összehányt és elbeszélt meséjükből éppen az hiányzik, ami az igazi lovagregényeknek megadta sajátos jellemüket, a lovagi szellem, ehelyett a rablóromantika uralkodik bennük s a részleteikben piaci fantázia tombol. Rémes környezetben az erény és gonoszság szörnyalakjai, borzalmas és érzelgős jelenetek váltakozása — igazi rémregények. E korszak regénytermésének több mint a fele ebbe a csoportba tartozik, s e vagy ötven regényből egyben sincs legcsekélyebb esztétikai érték sem, legkevésbbé a pár eredetiben, mert ezek a német lovagi romantikából csent indítékokat olyan együgyűen kalapálják mesévé, hogy nem tudjuk: bosszankodjunk-e szerzőjük tehetetlenségén, vagy szánakozzunk íróink lelki szegénységén, akiktől csak ilyen silányságok telhettek — Sir Walter Scott idejében! De a kor műveletlen közönségének tetszettek, különösen Pálffy Sámuel *Erbiája* (1805), mely hosszú életét dicstelenül ott végezte, ahová illett, a ponyván. Irodalomtörténeti érdekessége azonban van: cselekvénye Heliodoros *Aethiopikájának* fölújítása, s így az első ránk maradt görög regény magyar földön fejezte be majd kétezer éves pályafutását.

Szertelensége és művészietlensége ebbe a körbe sorozza Pálóczi Horváth Ádám kéziratban maradt regényét, *Barragóné és Zaládot* (1819).* A nagyterjedelmű regény egy hún király özvegyének és fiának bolyongásait beszéli el, hogy járják be egymást keresve Indiát, Ceylon szigetét, Sziámot, Arábiát, Egyiptomot, míg végre a véletlen Athénben összehozza őket, s ott mindkettő nemcsak szerető párra, hanem az elvesztett Scythia helyett új hazára és új koronára talál. Ebbe a főcse-

* Teljes cime: Barragóné és Zalád, vagy a Földi Világ Felső három fő Részeinek öszve-házasodása. Róma vagy inkább régi napkeleti öltözetben. A 336 (ill. 34[illegible] nagy, sűrűn írt lapból álló kézirat el van látva a censor „imprimatur"-ájával; ez mutatja, hogy a szerző ki akarta nyomtatni, de terve nem valósult meg. A kézirat a M. Nemzeti Muzeum tulajdona. (Jelzése: Quart. Hung. 915.)

lekvénybe belefonódik hű kísérőiknek kalandos sorsa, s mind a fő-, mind a mellékágak csupa ismert, a görög regényekig visszamenő s azóta az unalomig koptatott indítékból van összeszerkesztve. A lélektelen úti kalandoknak Herodotosból, Pliniusból és más ókori írókból vett utalásokkal akarja megadni a szerző a történeti színt és hitelességet, s mindenféle földrajzi, csillagászati, metafizikai, vallásbölcseleti stb. fejtegetéssel a tudományos érdeket. Büszkén vallja az Előszóban, hogy „való történetet öltöztetett tetszető köntösbe" — de mind a két kijelentésnek éppen az ellenkezője igaz. Való történet helyett a váratlan és véletlen fordulatoknak képtelenül összebogozott szövevényét adja, egy torz fantáziával megalkotott mesét, mely szellemben méltó kengyelfutója Horvát István ábrándos történetírásának: a hún birodalom a Keleti tengertől Kínáig terjed, húnokkal van telc az egész ismert világ, s még az athéni királyfiból is hún király lesz! Korrajz annyi sincs benne, mint Dugonics regényeiben, költőiségnek sehol semmi nyoma: az elbeszélésnek még a technikájához sem ért P. Horváth Ádám, szárazon, laposan elbeszélt történetei érdeket nem keltenek, késő, érctelen visszhangjai egy hitelét vesztette iránynak. Egyetlen érdeme, hogy nemzetünk őstörténetéhez fordul tárgyért, s a cselekvényt a húnok korába helyezi. Arra azonban már nem volt ereje, hogy kapcsolatba hozza húnmondáinkkal.

A vad regények ez áradatából aránylagos józanságával és természetességével kiemelkedik **Verseghy Ferenc** két történeti regénye. Nem hiába ő volt az egyetlen neves író e faj művelői között — igaz, hogy ő is eltitkolta a nevét s regényeit névtelenül bocsátotta közre. Művei azonban, *Almarék, erdélyi herceg* (1807) és *Vak Béla* (1812), csak fordítások — nagyon jellemző a korabeli költői szellem gyámoltalanságára, hogy ha a hazai történetből akar tárgyat meríteni s így olvasóit nemzeti vonatkozású históriával gyönyörködtetni, akkor is német írók magyar tárgyú műveihez fordul.

A görög regény másik fajának, a pásztorregénynek, melyet, amint láttuk, a francia költészet a XVII-ik században fölújított, utolsó hulláma szín-

tén hazánkban, a Tisza síkján simult el. Ez az irodalomtörténeti jelentősége Csokonai *Csókok* c. hosszabb, négy könyvből álló elbeszélésének (1794). A maga korában kiadásra nem kerülvén, a regény fejlődésében nincs szerepe, sőt terjedelme kisebb, bonyodalma átlátszóbb, mintsem teljesen méltó volna a regény nevére. Művészi értéke sem nagy. Magja egy frivol szerelmi történet a pásztori életből, mely erős érzéki színezéssel azt beszéli el, hogyan kelti életre a szerelem istennője a szerelmében csalódott Melitest s mint vezeti vissza kedveséhez, Rozáliához. Hősei, nem kell mondanom, görög nevek alatt a barokk-kor elfinomodott szalon-pásztorai, s az egyszerű, de mégis mesterkélt bonyodalom csak arra szolgál, hogy a költő visszaemlékezve első szerelmére, a debreceni Rozáliára, a szerelem gyönyörűségeit és kínjait festhesse. Forrásait azonban nem a költő élményeiben, hanem olvasmányaiban kell keresnünk, az olasz Tasso *Amyntas* c. pásztorjátékában és Gessner idilljeiben. Ez utóbbiból vette a keretet, az idill műformáját, és az egészet éltető szentimentális hangulatot, Tassóból a környezetrajzot, a helyzetet — a két szerelmes viszonyát — a cselekvényt fejlesztő indítékok jó részét és azt a léha érzékiséget, mellyel a francia pásztorregények finomkodását pótolta. Így a magyar költő szellemi munkája alig terjedt egyébre, mint a kompozícióra, a formábaöntésre s igazi érdeme az a stílművészet, amellyel ezt a kései pásztor-regényt dolgozta.

Ehhez a két irányhoz, melyek a regényt elhanyatlásában állítják elénk, csatoljuk a modern regénynek azt a két változatát, melyek e műfajt egyéb, nem regényszerű elemmel keverten mutatják be. Az egyik változat, az államregény, egyébként is kapcsolatban áll az antik világgal: láttuk, hogy bár Franciaországban fejlett ki leggazdagabban, gyökerei a klasszikus görögségbe nyúlnak le. Ez a faj fordítások révén már az előbbi korszakban utat talált irodalmunkba, de most újabb fordításokon kívül egy eredetit is termelt. Amazok csak művelődéstörténeti fontosságúak, mert a francia politikai regények után megismertették közönségünkkel ez irány megindítóját, a görög *Kyropaideiát*, az új-latin *Argenis*t és a német államregényeket,

emezt, **Bessenyei György** *Tarimenes utazása* c. regényét, irodalomtörténeti értékűvé emeli, hogy ennek a regényfajnak egyetlen képviselője irodalmunkban: magyar államregényünk nincs több, mint az 1804-ben írt *Tarimenes*. Nyomtatásban azonban mindmáig nem jelent meg, s ezért a regényirodalom fejlődésére nem volt hatással.

A *Tarimenes utazása* Voltaire társadalmi regényei nyomán halad, de mint államregénynek sokkal hatalmasabbak a méretei, s társadalmi rajz helyett az egész élet képét adja. Tárgyával és céljával azonban Fénelon *Télémaque*jához csatlakozik. Bessenyei is az ideális államot akarja bemutatni, amilyennek képzeletében él. Ez a kívánatos állam, politikai nézetének megfelelően, monarchia. Bölcs, nemesszívű uralkodó az állam élén, kifejlett rendi szervezet, filozófus miniszterek, erős hadsereg: íme ezek eszményi monarchiájának alkotó elemei. Lehetetlen e vonásokban föl nem ismerni azt a három forrást, amelyekből Bessenyei őket merítette. Az egyik hazájának közállapotai és társadalmi viszonyai; a másik uralkodójának, Mária Teréziának udvari élete — ezért uralkodik a mintaállamban, Totoposzban, nő, Artenis, aki érzületben is, külsőleg is Mária Terézia képmása; a harmadik képzelete, melyet Voltaire gondolatai tápláltak. A regény azonban nem következetes utópia; a mintaállamnak sok a fogyatkozása, s fölöttük Bessenyei nem húny szemet, mert rajzában ragaszkodni akart a valóhoz s mind szeretett királyasszonyának egyik-másik hibáját, mind nemzetének tökéletlen berendezését föl akarta tüntetni.

Ebbe az államba kerül, Voltaire egyik regényhősének, a *L'Ingénu*nek példájára, a fiatal Tarimenes. A regény tulajdonképeni cselekvénye az, mint alakul át Tarimenes, ez a jófejű, de műveletlen ifjú, a Totoposzban látottak hatása alatt művelt, világlátott férfiúvá, s ebben nagy része van Kantakutzinak, a bölcs remetének, meg Trézeninek, a bölcs államférfiúnak. Ez utóbbi is élt: Kaunitz herceg volt, Mária Terézia nagyhatalmú államminisztere. Közben Tarimenes kitünteti magát a szomszéd zsarnok ellen viselt háborúban — gondoljunk Nagy Frigyesre és a hét éves háborúra — megnyeri a szép Tomiris kezét, s ked-

véért még a totoposzi államvallásra is leteszi a hitet. Bessenyei, úgy sejtem, mind Tarimenesben, mind Kantakutziban magát rajzolta. Az első fiatalkori arcképe. Ilyen volt ő 1765-ben, mikor műveletlenül és tudatlanul a fényes Bécsbe érkezett, s ő is hasonló fejlődésen ment át: kimüvelődött, híven szolgálta és csodálta királynőjét, áttért az államvallásra s neki is lehetett Tomirise, egy szőke bécsi szép leány — talán éppen Delfin, a bájos táncosnő, akit egy megható elégiában siratott el — de az nem boldogította szerelmével. Kantakutzi az öreg Bessenyei, amilyen kovácsi magányában lehetett. A világtól távol élő, annak hiúságaival mitsem törődő, mindent filozófus szemmel néző, s épp ezért mindig élhetetlen és sokszor komikus remete nem Bessenyei-e, aki a világtól elzárva, egyre csak bölcs könyveket ír, melyeket senki sem olvas, s ha emberek közé kerül, különcködésével nevetséget és bosszúságot kelt?

A regényben van egypár ügyes, hatásos jelenet. A totoposzi országgyülés, amelyen sorra kerülnek Mária Terézia üdvös rendeletei, megtoldva azokkal, melyeknek megvalósítását Bessenyei szívesen látta volna; Kirakades, a romlatlan lelkű vad ifjú, aki éppúgy, mint a *L'Ingénu* huronja, józan fölfogásával minduntalan beleütközik az európai ostoba szokásokba, s ezt tapasztalatlanságnak tekinti az udvar, noha mindig fején találja a szöget; Tarimenes áttérése, melynek metsző szatírája azáltal, hogy hőse e lépését maga az író is megtette, keserü humorban olvad föl: erővel telt, képzeletünket foglalkoztató vagy mulatságos részei a regénynek. Mint egész nem sikerült, nagy terjedelméhez képest, kevés a cselekvénye, regényes elem, mozgalmas események helyett szónoklatok, vitatkozások és bölcselkedések töltik ki a keretet, a tanító elem elnyomja a költőit, a mesét, a jellemző részek elvesznek a szélesen kivitt fejtegető részletek között: a regény egyhangú és fárasztó, sőt valójában alig is nevezhető regénynek.

Míg Bessenyei állam-regényét, valamint a politikai regényeket általán, a képzelet csekélyebb munkája s a költött cselekvény szegényes volta határolja el a műfajilag kikristályosodott regényektől, a másik

kisebb jelentőségű változatot, a robinzonádokat, sajátos indítékaik és költői alakításuk. A robinzonád, mely események és tettek helyett élményeket és kalandokat ad, már olyan távol kerül a regény igazi típusától, hogy valójában nem is tekinthető regénynek. A német robinzonádok áradatából egyet még az előbbi korszak legutolsó évében lefordítottak magyarra; az igazi Robinzonnak, Defoe híres munkájának fordítását még az új korszak sem hozta meg, hanem helyette egy ügyetlen, elrontott másolatát ültette át egy magyar könyvszerző. Jellemző példája a korabeli magyar írók gyámolatlanságának, hogy volt ugyan nekünk magyaroknak a XVIII-ik század végén egy igazi Robinzonunk, Jelki András, akit csodálatos kalandjai, három világrészben átélt szenvedései és izgalmai angol társánál is érdekesebb hőssé avattak — de sorsát előbb egy német embernek kellett regénnyé gyúrnia, hogy aztán magyarra fordíthassuk.

Magasan e fordított magyar robinzonádok fölé emelkedik, sőt érdekességével a világirodalom robinzonádjai között is számot tesz egy eredeti magyar regény, Szekér Joakim *Magyar Robinsona* (1808). Címe azt mutatja, hogy művét robinzonádnak tartotta s annak tekintették méltatói is. Az is, de csak félig. Könyve a robinzonádok rendes anyagát összeolvasztja a régi heroikus regények indítékaival, s éppen abban áll érdekessége, hogy összhangba tudta hozni ezt a két heterogén elemet: azzal a reális életfölfogással, mely a modern életből vett rendkívüli, de éppen nem hihetetlen kalandokban tükröződik, elég békésen megfér a heroikus regények mértéken túl romantikus szelleme. A *Magyar Robinson* ugyan ily módon távolabb kerül a valóságtól, mint a legtöbb robinzonád, a meseszerű elem erősödik a kalandos rovására, de ugyanannyival közelebb jut a regényhez; cselekvénye regényszerűbb, mint amazoké. Bár ezt csak úgy éri el, hogy a robinzonádoktól az antik regény felé kanyarodik vissza, műfaji szempontból mégis nyereségnek érezzük. Az a regény esztétikai szempontból is, s nem szolgált rá az osztályrészéül jutott feledésre.

A *Magyar Robinson* értékét nem annyira leleményének újsága, mint inkább gazdagsága alapozza meg

— bár kora magyar regényei közül még indítékai újságával is kiválik. Változatos, mozgalmas cselekvénye, melynek hősei a komáromi születésű Ujvári kapitány és inasa, egykori káplárja, Miskei, Magyarországban indul meg, Konstantinápolyban folytatódik, aztán átkerül messzebb fekvő színterekre, Algirba, Tuniszba, majd újra vissza Európába, Spanyol- és Olaszországba s Triesztben ér véget. Meséje elejétől végig különös, szokatlan kalandokból szövődik; közöttük centrális helyet egy szerelmi történet foglal el, a kapitánynak és a tuniszi hercegkisasszonynak szerelme. Ennek a kalandos, regényes történetnek alapszövedékét, amint említettem, a robinzonádok és a heroikus regények szolgáltatták, még pedig inkább az utóbbiak, melyeknek ismeretes indítékaiból Szekér bőven merít. De ezenkívül merít más forrásból is. Meséjének megnyitása és befejezése a *Kartigám*ra támaszkodik: valamint Mészáros regényében, Szekérnél is a főhős itt az országban esik fogságba s úgy kerül külföldre, a két hősnőről pedig, akit itt is, ott is mohammedán leánynak tartottak, egyaránt kiderül, hogy magyar származásúak; közben is van egypár név és mozzanat, mely kétségtelenül a *Kartigám*ra utal. Az is valószínűnek látszik, hogy a regénynek van némi élményi alapja: a kapitánynak és káplárnak voltak élő mintái, kalandos sorsú, világlátott magyar katonák s keleti nőkkel kötött házasságuk sem lesz Szekér leleménye. Ezeket a sok helyről összehordott indítékokat azonban a regényíró a maga képzeletével formálta s szőtte össze mesévé, az tehát összetételében eredeti, Szekér munkája. A mese vezetésében és lokalizálásában is közelebb áll a hősi regényekhez, mint a robinzonádokhoz, de, különösen a korrajzban és helyszínrajzban, inkább az ősforrásra, az *Aethiopiká*ra emlékeztetve: hőseit nem exotikus vagy keleti vidékeken, hanem a Földközi-tengeren hurcolja végig, nem vad, hanem félművelt emberek világán, nem a messze múltban, hanem a jelennel szinte érintkező közelmúltban.

A regény másik érdeme az a tudatosság, amellyel meséjét hozzá iparkodik fűzni a reális viszonyokhoz, olyan formán, de sűrűbb és erősebb szálakkal, mint a *Kartigám* tette, mely Buda visszavételekor, tehát a

történelem egy határozott időpontjában indul meg. Az elhibetésnek az a művészete, mely ebben az eljárásban nyilvánul, Szekérnél elég magas fokon áll. A cselekvényt két magyar emberhez köti, akik 1716-ban Eugén herceg seregéből török fogságba esnek és Konstantinápolyba kerülnek. Ezzel indítja meg a cselekvényt, ami két tekintetből is szerencsés lelemény. Először azért, mert a török háborúkhoz, tehát valóban megtörtént, a köztudatban élő eseményekhez fűzvén történetét, könnyen kelti olvasójában azt a hitet, hogy valóban megtörtént cselekményt is fog kapni — ugyanezt az eljárást alkalmazza majd egy félszázad múlva, de igazi művészettel Jókai. De másrészt ezzel valószínűvé teszi, mint kerül két dunamenti magyar a törökök és arabok közé. Erre az elhitetésre Szekér a mese egész folyamán nagy gondot fordít, nyilván már attól a körülménytől is ösztönözve, hogy Ujváriék kalandos sorsának volt valami történeti alapja. Amilyen rendkívüliek azok a kalandok, amelyeken Ujvári és bajtársa átesnek, olyan buzgalommal igyekszik az író külső valószínűségüket megmenteni. Így az a komáromi ember, akivel a török fővárosban találkoznak, Rákóczi kibujdosott katonája; a tuniszi dey gyermekei, akik közül a leány Ujvári felesége lesz, cserélt gyermekek s magyarok, akiket csecsemő korukban a török ragadott el atyjuktól: Ujvári és Miskei elszabadásuk után Velencében, a Márkus-téren találkoznak újra, ezen a nemzetközi helyen, ahol egypár évvel ezelőtt valóban nem lehetett végigmenni anélkül, hogy ne találkoztunk volna magyar ismerősökkel — és így tovább. Ügyes fogása az is, hogy a cselekvényt átszövi magyar vonatkozásokkal. Mennyivel élénkebb hatást tett így a regény a magyar olvasóra, mennyivel szorosabbnak érezte a kapcsolatot maga és a hányt-vetett hősök között! Igazabbnak és érdekesebbnek tetszett a történet, s van-e fontosabb célja a regénynek, mint valószerű történettel gyönyörködtetni? Valóban a *Magyar Robinson* az első magyar regény, mely e kettős követelménynek többé-kevésbbé megfelel, az első, mely ha csak mellékes vonásokban is, ad valamit a magyar érzés- és gondolatvilágból. Kora azonban nem fogadta azzal a rokonszenvvel, mely megillette volna, s ez annál

föltűnőbb, mert előadása is, noha Szekér nem tartozik a stil művészei közé, a korabeli szépprózai stílhez képest egyszerű, természetes és folyamatos, sokkal olvashatóbb, mint akár az *Etelkáé*, akár a *Kártigámé*.

IRODALOM.

a) *A rémregényekről:* György Lajos, *Egy fejezet a magyar regény történetéből.* E. Phil. Közl. 1913. 587—600. l.
b) *Pálffy Sámuelről:* Heinrich Gusztáv, *Erbia és Zomilla.* U. o. 1901. 787—799. l.
c) *Verseghyről:* Császár Elemér, *Verseghy Ferenc regényfordításai.* U. o. 1912. 499—503. l.
d) *Csokonairól:* Ferenczi Zoltán, *Csokonai,* 1907. 54—55. l.
e) *Bessenyeiről* és *Szekérről:* Beöthy id. műve, II. k. 176—350. l.

3. A TISZTA MŰFAJÚ REGÉNYEK

A második csoportba sorozzuk a kisérletezés korának azokat a regényeit, melyek e műfaj sajátos követeléseit iparkodnak tőlük telhetőleg megvalósítani. Az, hogy valamilyen regény ebben a fejezetben kerül tárgyalásra, még nem jelent önmagában esztétikai értéket; mivel azonban éppen a hivatottabb íróknak van erősebb érzékük a műfaji tisztaság iránt, e korszak legértékesebb regényeit valóban ebben a csoportban találjuk, a történeti regények közt, míg az idetartozó társdalmi regényekből éppen az érték legfontosabb kritériuma, az eredetiség, hiányzik.

A múltban játszó, de hazug színben megjelenő modernizált lovagrománokkal és hősi regényekkel szemben az igazi történeti regény jellemző vonása, hogy a költött vagy megtörtént cselekvényt történeti keretbe és reálisan elgondolt milieube helyezi. Irodalmunkban ez a faj, tökéletlenül és félszegen ugyan, az *Etelkával* indul meg, s a rákövetkező évtizedekben három művelőre talál, akik szellemben hozzá csatakoznak, sőt kettő közülük az *Etelka* szerzőjét technikában is mesteréül fogadja. Ez a három író Szentjóbi Szabó, Kármán József és Gorove László.

Szentjóbi Szabó László állt legkevésbbé Dugonics hatása alatt; egyetlen regényszerű műve, *Első Mária*

magyar királynak élete, (1792, újabb kiadásai Szabó költői művei közt 1865, 1911) csak ösztönt vett az *Etelkától*. A regény egész terjedelmében nem maradt reánk, csak az alig egy ívnyi szöveg, melyet belőle a kassai *Magyar Museum* közölt. Azt sem tudjuk, elkészült-e teljesen; ha igen, hátralévő, tetemesebb részének nyoma veszett. Sajnálatos körülmény, mert a regény még töredékes voltában is figyelemre méltó, bár alig több ígéretnél: csak az expozicíót adja s benne cselekvény helyett pusztán a kor rajzát.

Az *Első Mária*, mint minden történeti regény, három elemből alakul: a történeti keretből, mely itt gazdagon kivitt történeti háttérré fejlik, a korrajzból és a költött cselekvényből. A cselekvény a királyné gyermekkorában játszik, Nagy Lajos utolsó éveiben. Az Orsolya-szüzek nagyszombati kolostorában nevelkedő tizenhárméves Máriának bemutatják vőlegényét, a daliás Zsigmond királyfit. A gyermekleány szívében egyszerre mély vonzalom ébred jegyese iránt, de annak nem nyerte meg tetszését a vézna, fejletlen, igénytelen Mária, annál inkább rajta felejtette szemét jegyese barátnéján, a ragyogó szépségű, kacér Cillei Borbálán. Itt megszakad a regény; a két fiatal leány küzdelme Zsigmondért s a koronás királyleánynak szomorú élete, ami a regény tárgya lett volna, nincs már meg.

A regény korrajza gazdag, széles alapon fölépített és nagyjából hű; mind a politikai fele, Nagy Lajos uralkodásának végső évei, mind a társadalmi fele, a középkori kolostori élet, erős, jellemző vonásokkal van elénk állítva, azok a történeti események azonban, melyek e kettős keretbe vannak foglalva, nem mindig felelnek meg a történeti igazságnak, különösen a kronológiát bontja meg Szabó. (A stájer grófleány p. o. még a világon sem volt, mikor Máriát eljegyezték Zsigmonddal, s Mária halálakor is csak három éves volt.) Szabó ismerte a forrásokat — az anyagot Thuróczi XV-ik századi krónikájából merítette — s így tudatosan változtatott a történeti *igazságon*, de ez művészi szempontból nem nagy fogyatkozás, mert a történeti *tudatot* nem sértette — s az olvasónak nem az a fontos, mikor és hogyan folytak le az események, hanem hogy mit tud ő róluk. Még így is sokkal erősebb

Szabó történeti érzéke, mint Dugonicsé, s a történeti háttér, a cselekvény alafestése egészen más az *Első Máriában*, mint az *Etelka* szintelen vagy hazug korrajza; Szabó egyíves töredékében több és igazibb történeti levegő van, mint Dugonics regényeiben együttvéve.

A költött cselekvény, a regény váza, kevés és szegényes, alig több, mint egyetlen helyzet, egy jelenet, de ez költői. Mint expozició fölkelti a figyelmet a következmények iránt, s ez elég. A három szereplőt egyik legszokottabb drámai helyzetben látjuk, az ú. n. szerelmi háromszögben: egy férfi két nő között, de az is kitetszik a töredékből, hogy Szabó pszichológiai alapon akarta fölépíteni az összeütközést, a bonyodalmat a szereplők jelleméből kívánta fejleszteni. Lett volna-e hozzá ereje, a ránk maradt részlet alapján nem merjük eldönteni, de az kétségtelen, hogy emberei nem Dugonics-féle bábok, van bennük lelki élet. Szabó Dugonics irányában, de mesterénél biztosabb és művészibb léptekkel haladt. Kevésbbé elégít ki a töredék előadása; kissé száraz, hideg és nehézkes inkább történetíró, mint költő stílje. De így is stílszerűbb, mint az *Etelkáé*. Szabó regénye, ha elkészül, mind értékben, mind műfajban Dugonicséi fölé emelkedett volna. Így, sajnos, csak érdekes torzó.

A véletlen különös játékaként a következő történeti regény, **Kármán József** *Fejfesztesége*, értékben is, külső mozzanatokban is nagyon közel áll az előbbihez. Két évvel utána, 1794-ben, jelent meg, szintén folyóiratban, az *Urániában*, (újabb kiadásai Kármán művei közt 1843 és 1879); az alig valamivel hosszabb töredék éppúgy csak az expozíciót adja, mint amaz, s a folytatásáról szintén nincs hírünk. A Hunyadiak korában játszik, abban az időben, mikor Hunyadi fölmentette Nándorfehérvárat II. Mohammed ostroma alól. A szerző itt csak fölállítja a szerelmi háromszöget: Zongor, egy erőszakos főúr, és Szent-Andrási, egy vitéz levente, szeretik Bobor Gáspárnak, egy jómódu köznemesnek leányát, Fruzinát, amaz hirtelen föllobbant érzékiséggel, ez tartós mély szerelemmel. A leány szive egészen a leventéé, ezért a főúr el akarja rabolni, s már megteszi az előkészületeket, hogy lovagjáték ürügye alatt várába csalja. Itt a regény megszakad, s ami meg-

maradt belőle, a további fejleményekre nem enged következtetést vonni.

Már a regény technikája, az elbeszélés sűrű megszakítása hosszú párbeszédekkel, mutatja, hogy Kármán igen rossz iskolába járt, Dugonicshoz; szerencsére nem tanult tőle mást, mint a külső formát, s ezt is sokkal ízlésesebben használja. Ismerte Szentjóbi regény-töredékét is, és nyilván az is bátorította. Bár a regény a cselekvényt csak a bonyodalom küszöbéig vezeti, úgy látszik, hogy eredeti lett volna, s az a kevés, ami belőle elkészült, azt a hitet kelti, hogy sokkal igazabb, észszerűbb és költőibb is, mint Dugonics művei, sőt költőiségben és érdekességben meghaladta volna Szabó regényét is. Szerencsésebb a tárgyválasztása: nem közismert történeti eseményt dolgoz föl, mely megköti az író kezét s képzeletét nem engedi szabadon teremteni, hanem a történeti milieube költött mesét helyez; a mese gazdagabb, teltebb, romantikus, de nem szertelen s emberileg igaz. Nincs annyira pszichológiailag megalapozva s a költő lelki küzdelmek helyett inkább csak eseményeket adott volna, némileg még a lovagregényekre támaszkodva, de amazoknál sokkal több ízléssel és műérzékkel vezetve a cselekvényt.

A kor rajzában is meghaladja Szabót, sőt regénye, ha elkészül, e tekintetben szinte Jósika regényeivel állott volna egy színvonalon. Meg tudja adni elbeszélésének a középkori szint és levegőt, kiérzik belőle annak szelleme. Szabó csak történeti eseményekkel és az akkori állapotok rajzával akarja jellemezni a kort. Kármán igazibb módon, hőseinek érzés- és gondolatvilágával: amaz inkább a történetíró, ő a regényíró módszerével dolgozik. Az a pár ember, aki az első jelenetekben elénk lép, igazi középkori alak, különösen a nyers, erőszakos várúr; igazi rablólovag, zsarnok és féktelen, akaratát minden körülmény között érvényre juttatja. Ő is, a többi is — gonoszlelkű cinkosai és derék ellenfelei — inkább típus, mint egyén, de hű a korhoz és híven tükröződik bennük a kor életnézete. Jellemző a kis töredék stílje is. Művészibb, erővel teltebb, mint bárkié abban a korban, s van rajta valami ódonszerű, tudatosan archaizáló; úgy látszik, Kármán érezte, hogy elő-

adásával, nyelvével is kifejezésre kell juttatni a történet régies karakterét.

Irodalmunknak nagy kára, hogy a regény töredékül marad. Ha befejezi Kármán a *Fejvesztés*et, s az olyan lett volna, amilyennek indult, akkor a magyar történeti regény életét negyven évvel előbbre vihetjük s történetét nem Jósikával, hanem Kármánnal kezdhetjük.

A harmadik regény, amelyet ebbe a csoportba soroztam, *A jegyesek Carthagóban* (1807), érték szerint nem volna méltó, hogy az előbbi kettővel együtt említtessék, de idevonja egyfelől az, hogy szerzője, Gorove László, Dugonicsnak leghívebb tanítványa, másfelől hogy színleg igazi történeti regény. Hőse Scipio Maior, a nagy római hadvezér; cselekvénye Új Karthagóban játszik, a 209-ik év tavaszán, midőn Scipio a várost elfoglalta és Magóval, Hannibal öccsével, a döntő küzdelmet vívta; tárgya Scipio szerelme a város urának gyönyörű húga iránt. Már ez a mese, melyet a szerző pszichológiai alapon törekszik fölépíteni, gyanút ébreszt a regény megbízhatósága iránt, mert a történelem nem tud arról, hogy Scipio megszeretett egy ellenséges leányt, azt minden áron nejévé akarta tenni, de végül, mikor meggyőződött arról, hogy az mást szeret, nagylelkűen lemondott a szerencsés vetélytársa javára. Ha meg a regény mélyére tekintünk, akkor kiderül, hogy két legfontosabb eleme, a történeti és pszichológiai, egyaránt csinált, hazug. Nemcsak vázlatos korrajza teljesen légből kapott, hanem még a történeti események is a képzelet szülöttei, s a regény semmivel sem történetibb, mint a hősi heroikus regények: a történeti szín rajta csak könnyen lepattogó máz. Éppígy vagyunk a szerző pszichológiai fejlődésével. Szeretné hősei tetteit lelkük alkatából származtatni, ez azonban csak a műveletleneket téveszti meg; valójában a legprimitívebb fogásokkal dolgozik, durva intrikákkal, naiv, képtelen fordulatokkal, váratlan lelki átalakulásokkal, amelyek éppen azt teszik tönkre, ami megadná a mesének az értéket: a lélektani megokolást.

Ezt az érzelgős anyagot a szerző egészen Dugonics mintájára öntötte formába. Több „darab"-ra van osztva, ezek meg kisebb „cikkelyek"-re, s még a cikkelyek címei is le vannak nyomtatva a darabok élén,

akár csak Dugonics regényeiben. Az elbeszélés majdnem teljesen a személyek párbeszédei által pörög le, éppúgy, sőt még fokozottabb mértékben, mint mesterénél. A regénynek így nem marad más érdeme, mint az eredetiség; büszkélkedik is vele a szerző, rányomtatja műve címlapjára és ismételten emlegeti. De a regény nem is eredeti! Noha forrására nem tudok rámutatni, egészen bizonyos, hogy valamilyen külföldi munkának, még pedig nyilván iskolai drámának puszta átírása regénynyé, legföllebb, de az is kétes, a szerelmi mozzanat új, azt forrásában a barátság pótolhatta. Erre az eredetre vall sok minden: a tárgy, a történeti keret, a naiv intrikák, a rikító túlzások a személyek rajzában, amelyek sajátosan e korcs műfaj világából valók, továbbá a tragikusan megalapozott bonyodalom erőszakos elsimítása, hogy elkerülje a véres katasztrófát, amely elől az iskolai drámák rendszerint kitértek; ilyen áruló vonás még a mohón előtérbe tolakodó moralizáló tendencia és végül az, hogy a regény a legmerevebb, legnehezebb drámai szerkezetet mutatja: teljesen megvalósítja az ú. n. hármas egységet, s az egységes cselekvény egy helyen s egy nap alatt folyik le. Hogy ezt a képzeletet gúzsba kötő drámai kompozíciót válassza regény számára az író, még pedig minden kényszer nélkül, s vele szerencsésen megbírkózzék ez a fiatal, 21 éves, fogyatékos műveltségű, gyakorlatlan íróember — az lehetetlen. Nem, Gorove még regénye megalkotásában is hű tanítványa Dugonicsnak; valamint az az *Arany pereceket* egy német drámából,akként gyúrta ő át egy latin iskolai drámából magyar regénnyé a *Jegyeseket*. Ilyen eredetű regény nincs több irodalmunkban — adjuk meg neki ezt a nagyon is kétes értékű elismerést!

Társadalmi regényeink ebben a korban mind az angol eredetű családi regény hajtásai. A terminus nem kifejező és egyáltalán nem sejteti azt a nagy jelentőséget, amelyre a modern regény életében ez az egyszerű és szürke, de igaz és életképes változat szert tett. Richardson regényei óta így nevezik azokat a regényeket, melyeknek cselekvénye az életnek kisszerűbb viszonyai között, egy-két család világában pörög le — innen a név — és szemben a romantikus regényekkel, melyek csillogó környezetrajzzal, és érdekfeszítő mozzanatokkal

akarnak hatni, inkább a reális viszonyokat rajzolják és hőseik lelki életébe világítanak be. Jellemvonásuk a külső és belső valószerűség, éppen azért mintegy kengyelfutói a mai realista regényeknek. A magyar regény fejlődése szempontjából igen fontos lett volna, ha ez a valószerű regény-típus jobb alkotásaival utat talál hozzánk, de ez nem történt meg. A magyar közönség a két század fordulóján még nem volt elég érett rá — a maga naivságában és elmaradottságában még mindig a kalandos regényeken kapott — s így íróink nem szívesen fordultak ehhez a fajhoz, annál kevésbbé, mert maguknak sem volt elég finom érzékük, hogy a bennrejlő mélyebb értékeket fölismerték volna.

Mindössze négy regényt vonhatunk ebbe a körbe: ezek is majd mind más irodalmi irányokkal is érintkeznek. A családi és a szentimentális regény határán áll **Bölöni Sámuel**nek *Mária vagy a nemes gondolkodású paraszt leány* c. regénye (1791, újra 1794) s a *Kassándra*-fordító **Bárótzi Sándor**nak öregkori, már halála után megjelent regénye, az *Amália története* (1810). Mind a kettő puszta fordítás, s már ezért sem jelentenek igazi értéket. Amannak eredetije angol — s ez szokatlan regényirodalmunkban — emezé német, de egy formán vizenyős, érzelgős históriák lapos moralizálással, akárcsak a későbbi német ifjúsági írónak, Hoffmann Ferencnek, akaratlanul is álmorált hirdető, unalmas elbeszélései. Amellett a reális fölfogásból erősen kilengenek a szentimentális és a romantikus felé, úgyhogy inkább csak beállításukkal, mint szellemükkel tartoznak a családi regények közé.

Más szabású, mint az eddig tárgyaltak, s közelebb áll a modern regény ideáljához a másik két családi regényünk, *Külneki Gilméta és Aranypataki György*, meg *Gr. Kaczaifalvi László avvagy a természetes ember*. Szerzőjük **Verseghy Ferenc**, s mindkettő 1808-ban jelent meg (az utóbbi újra 1911). Amannak váza az a bizonyos régi történet, mely mindig új marad, bármennyi koptatják a regényírók — akkor regényben meg éppen újszerű volt. A hősnőt szülei szíve ellenére férjhez kényszerítik, s boldogtalan lesz. A hős külföldön szórakozással, új szerelmekkel, munkával igyekszik elfojtani érzelmeit — hiába. Megférfiasodva, lélekben átala

kulva, mint egész ember visszatér, s régi kedvesét mély bánatban, egészen megtörve találja. A régi láng újra föllobog szívükben, s egymáséi lesznek. A *Természetes ember* cselekvénye részben ugyanezt a helyzetet veszi alapul, de a megoldás más. A két szerelmes, a Rousseau elvei alapján nevelt romlatlan, természetes fiú és a raffinált, elkapatott leány, itt nem érti meg egymást, s mikor Indiában újra összehozza a sorsuk, az ifjú kiszakítja magát az ölelő karokból, hogy bűnbe ne essék. A vadonban egy gyönyörű, naiv, de áldott lelkű pária-leánnyal találkozik s mivel föltalálja benne a régen keresett női ideát, nem törődve a világ balítéleteivel, nőül veszi.

Az utóbbi regény megindítása sajátszerű: egy filozófus hajlamú főúr a természetszerinti életre neveli fiát és távol tartja tőle a művelt társaság formáit; ez, valamint az exotikus környezet rajza ad némi érdeket neki, az előbbi regény azonban ma már sablónos és unalmas. Egyáltalán e regényeknek, különösen a *Külneki Gilméának*, jelentősége nem esztétikai, hanem fejlődéstörténeti. Ezek az első nagyobb terjedelmű elbeszélő művek irodalmunkban, melyek az igazi regény minden műfaji követelését megvalósítják: összefüggő, szerves eseménysorozatot vezetnek elénk, a bonyodalmat a személyek jelleméből fejlesztik, a cselekvényt határozott vonásokkal rajzolt milieube helyezik, úgyhogy a regény a valóság illúzióját kelti. Ezeket a regényeket megilleti a társadalmi és a pszichológiai jelző, ezek már valódi modern regények. Úgy látszik, mintha megtaláltuk volna, amit eddig hiába kerestünk, az igazi magyar regény forrásvidékét. Sajnos, ez a hitünk téves. Verseghy e két műve ugyan magyar nyelvű regény, hőseik, környezetük magyar, de nem eredeti magyar regények, magyar szinezetük csak máz, s mind a kettő német forrásra vezethető vissza, a *Természetes ember* H. A. Lafontaine *Der natürliche Menschére*, a másik H. F. Unger *Carolina von Lichtfeldjére*. Nem puszta fordítás egyik sem, hanem öntudatos átdolgozás, s a *Külneki Gilméta* inkább csak vezető fonalul használja a német regény meséjét, de mégsem eredetiek, csak magyarosítások: az idegen cselekvényt magyar földre, magyar viszonyok közé helyezik s hőseiket magyar köntösbe öltöztetik.

Ma, egy század távolából, ezt már tisztán látjuk de vajjon a maguk kora, mely nem tudott a regényel átdolgozott voltáról, mint igazi modern regényeket mint a magyar regény eredeti hajtásait ünnepelte-e Nem, ez a siker nem lett osztályrészük, és számbavehet hatást nem tettek korukra. Az olvasóközönség zöme melynek lelki színvonala nem ért túl a rémregényeken nem találta elég mulatságosaknak, mert nem foglalkoztatta kellően szertelenre hajló képzeletét, a nagyobb műveltségűeket pedig bántotta a regények művészietlen előadása. Verseghy mint elbeszélő éppen nem modern még kora színvonalán sem áll; regényeiben a párbeszédek lassan perdülnek, a leíró részletek hosszadalmasak az elbeszélés menete vontatott, hangja ósdi, színtelen és száraz.

Verseghy regényeinek műfaji jelentőségét minden nem csökkenti, bennük kell látnunk első társadalmi és pszichológiai regényünket. Ez a megállapítás azonban csak halvány visszfénye a dicsőségnek. Igazi dicsőség akkor járt volna ki Verseghynek, ha megoldja e nagy föladatot, ha eredeti és művészi regényeket írt volna. A magyar regény megszületésének időpontja még nem érkezett el, a magyar szellem még nem volt elég gazdag

IRODALOM.

a) *Sz. Szabóról* szól Gálos Rezső Sz. Szabó költeményeinek 1911-iki kiadása előtt olvasható életrajzában, 57—69. l.

b) *Kármánról:* Pintér Jenő, *Kármán József.* Békefi-Emlékkönyv, (1912.) 369—370. l.

c) *Bölöniről* és *Bárótziról:* Beöthy id. műve II. k. 104—105 l. és 63—64. l.

d) *Verseghyről:*

1. Császár Elemér, *Verseghy Ferencz élete és műveI* 1903. 283—305. l.

2. György Lajos, *Verseghy Ferenc Természetes emberének forrása.* Irodalomtörténet, 1912. 53—60. l.

4. A SZENTIMENTÁLIS REGÉNYEK

A XVIII-ik század második felében, alig egy-két évtizeddel azelőtt, hogy nálunk a regény Dugoniccsal fejlődésének új korszakába lépett, külföldön a regényirodalomban egy újabb hullámgyűrű indult meg, az

eddigieknél méreteiben nagyobb, hatásában mélyebb. Ez az új hullám, új irány a szentimentalizmus. Vagy egy félszázadra a kor uralkodó irányává lett, rányomta bélyegét az irodalom minden ágára, és nagy forrongást, évtizedekre kiható mozgalmat keltett nálunk is. Franciaországból indult hódító útjára, de nem pusztán a gall szellem keltette életre, része van benne az angolnak is. Láttuk, hogy a XVIII-ik század első felében mind a két népfajnál kialakult a modern regény, a franciáknál inkább romantikus, az angoloknál inkább realisztikus szellemben. Ez a két irány csakhamar kapcsolatba lépett egymással: az angol szellem átkelt a csatornán, megtermékenyítette a franciát s az angol családi regény hatása alatt a század közepén Franciaországban is kifejlődik a társadalmi regény. Ez az eredmény Jean Jacques Rousseau nevéhez fűződik; az ő *Julie ou la Nouvelle Héloïse* c. regénye az első francia regény az angolok modorában, de egyszersmind megindítója az új irodalmi iránynak, a szentimentalizmusnak.

Bár az egész mozgalom kiindulópontja Rousseau regénye, a szentimentalizmust nem ő teremtette meg. Nem *egy* ember szívéből fakadt, hanem általán az emberi szívből. A század sivár politikai viszonyai, a zsarnok uralom a maga erőszakos hatalmi eszközeivel megbénította az emberek akaratát, tetterejét és szinte belekényszerítette őket az érzelmek kultuszába, ami végül az érzelmi élet beteges túltengésévé, érzelgősséggé fajult. Ez a szentimentalizmus, mint a kor jellemző vonása, csakhamar behatolt az irodalomba, nem Rousseauval először — maga a szó is angol eredetű — de az ő *Nouvelle Héloïse*-e aknázta ki teljes mértékben. Regényének tárgya ugyanaz, mint Richardson *Clarissájáé*, a kötelesség gátolta szerelem, s tőle vette a regény sajátos formáját, a szentimentális regényekben mindvégig uralkodó levél- és napló-alakot, mely kitűnően illik éppen a szentimentális hangulatú regényekhez. Íme a nyilvánvaló kettős kapcsolat Rousseau és angol előzői között. A regény meséje, mely mintául szolgált minden követőjének, a magyaroknak is, pár sorban a következő: Saint Preux, egy ábrándos, forradalmi hajlamú plebejus, szereti egy előkelő család leányát, Júliát. A fiatal leány is heves szerelemre gyullad iránta s egy önfeledt

pillanatában átadja magát neki, naiv ártatlanságában szinte öntudatlanul. Júlia gőgös, balítéletektől megromlott fejű atyja azonban közéjük lép, nem akarja megengedni, hogy leánya egy szegénysorsú plebejusnak legyen a neje, s a gazdag, öregedő Wolmarhoz erőlteti. Júlia gyötrelmes kínokat áll ki, végre enged, kötelességérzete azonban visszatartja minden ballépéstől, s a rákényszerített, de becsült férj oldalán női méltóságát megőrizve él, még akkor is, mikor Saint Preux hozzájuk költözik. Korai sírba szállva férj és kedves együtt együtt könnyezik meg kedves halottjukat.

Nem ez az egyszerű, főbb vonásaiban nem is újszerű mese magyarázza azt a nagy forradalmat, melyet a regény az irodalomban támasztott. Hatása és jelentősége azokban a mozzanatokban gyökerezik, melyeket Rousseau mint újakat vitt az irodalomba — s azok innen kezdve a szentimentális regényeknek állandó jellemző vonásai. A legfontosabb a szív jogának hangoztatása. A XVIII-ik század hideg, ünnepélyes klasszicizmusa az emberi, egyszerű, de mély érzelmeket nem juttatta igazi szerephez: hideg, affektált, keresett volt benne minden, az érzelmi élet is. A forradalmi Rousseau a *Nouvelle Héloïse*-ben föltárta az emberi szív mélyét, ahol forrtak, lázongtak az érzelmek, s a bókoló, illedelmes, formáknak hódoló bábok helyett igazi, szenvedélyektől hevített és vezetett embereket rajzolt.

A másik mozzanat az előbbiből sarjad ki. Ezeknek a mélyen érző, indulatoktól hajtott embereknek akaratereje nem áll arányban érzelmi világuk fejlettségével. Karakterük gyönge, ingatag; arra, hogy szembeszálljanak az akadályokkal, melyek az életben csakúgy eléjük tódulnak, mint a regényekben, s velük megküzdve boldogságukat kivívják: sem bátorságuk, sem erejük. A szerelem szenvedélyétől hevítve ugyan megkísértik harcra kelni a társadalom konvenciói ellen, de erő híján áldozatul esnek a társadalom kegyetlen törvényeinek és a maguk túlságos érzékenységének. Beteges érzelgők, egész lényük maga a szerelem, s az összes szentimentális regényekben e szerencsétlen szenvedély tragikuma szolgáltatja a cselekvény főindítékát, maga a mese nem való egyébre, mint arra, hogy

anyagot szolgáltasson a szerelem hatalmának, szenvedéseinek festésére.

A jellemekkel kapcsolatos a harmadik vonás, a hatás harmadik tényezője: e regények sajátos hangulata. Csupa fájdalomból és keserűségből van ez a világ összeszerkesztve — ez a pesszimisztikus világfölfogás szűrődik le a cselekvényből; a társadalom jelen formái közt az egyénnek, ha érzései kiemelik a közből, el kell pusztulnia, mert nem tud beleilleszkedni korlátai közé. A regény hőseinek élete így folytonos csalódás és szenvedés, s mivel lelkük érzékenyebb, mint a többi emberé, minden csapast, minden bánatot ketszeresen éreznek. A sok szenvedés, az átlagos emberinél mélyebb és erősebb fájdalom hangos panaszokban tör ki, siránkozás tölti ki a regény vázát, s a bennük uralkodó hangulat, amelytől az egész irány a nevét vette, az érzelgősség, a szentimentalizmus. Ezeknek a szerencsétlen szenvedőknek fáj minden. Sebükre nem találván orvosságot, a természet ölébe menekülnek, mint az üldözött szarvas. Enyhítő balzsamcseppet ott sem találnak, de az irodalom szerencséjére az írók így fölfödözik a természetet, és Rousseau nyomán megindul a természetfestés. Amit az irodalom hívei évezredek óta nem élveztek, egymásután tárulnak föl az olvasó előtt a nagy finomsággal festett, művészi érzékkel átlelkesített tájképek. A természeti szépségek fölfödözése és föltárása Rousseaunak és az ő nyomán járó szentimentális regényeknek negyedik jellemvonása.

A *Nouvelle Héloïse*-t rögtön megjelenése után (1761) nagy lelkesedéssel fogadta az íróvilág, a külföldön nem kevésbbé, mint hazájában; egész iskolája támadt, s a franciák, németek, olaszok között seregszámra akadtak utánzói, akik az ő szellemében írtak szentimentális regényeket. Rousseau világirodalmi hatását azonban nehéz pontosan megmérni, mert egy másik, tőle fölidézett s vele párhuzamosan működő tényező hatása összeolvadt vele. Ez a tényező Goethe fiatalkori regénye, a *Leiden des jungen Werthers* (1774). Semmi sem bizonyítja jobban Rousseau költői szellemének erejét, mint hogy egy olyan hatalmas és eredeti tehetség, mint Goethe, Kanttal és Bismarck-kal a német szellem legnagyobb óriása, önként Rousseau hatása

alá adta magát, s *Werther*ét a *Julie* mintájára és annak szellemében irta. A német és a francia szentimentalizmus e két reprezentatív alkotásának hatása összeolvadt, s abban a diadalútban, melyen ez az új költői irányzat Európa minden részébe eljutott, egyaránt része volt mind a két regénynek.

A magyar irodalom már igen korán, a század 70-es éveiben belekapcsolódott a nyugati szentimentális irányba, de eleinte csak lírai darabok és kisebb elbeszélések által. Maga a szentimentális regény is aránylag korán jutott el hozzánk, egy évvel az *Etelka* irása után, 1787-ben. Ez volt az első világirodalmi hullám, mely szinte nyomban átterjedt regényirodalmunkra. E jelenség magyarázatát egyfelől az adja, hogy a politikai és korviszonyok hazánkban megegyeztek a külföldiekkel, s így a kedélyek fogékonyak voltak a szentimentalizmus, a talaj előkészített a szentimentális regények befogadására, másfelől az, hogy fejlettebb ízlésű költőink foglalkoztak a szentimentális iránnyal, akik műveltségüknél és tudományuknál fogva jobban fölismerték az idők szellemét.

E kettős ok két értékes következménnyel járt. Az előbbi eredménye szentimentális regényirodalmunk viszonylagos fejlettsége. Másfél évtized távolából — körülbelül ennyi időre terjed a szentimentalizmus ez első korszaka — vagy tiz nagyobb elbeszélést és regényt vonhatunk e körbe, s e műveknek majd a harmada eredeti, puszta fordítás is csak vagy a fele. Annak meg, hogy hivatott íróink állottak a költői irány szolgálatába, az volt a természetes következménye, hogy ez irány terméki általán magasabb színvonalon állanak, mint a más irányban működő regényírók alkotásai, s a kisérletezés korszakában, Dugonics és Fáy között, a magyar regény a szentimentalizmus terén hozta a legszebb virágokat. De még az előbbieknél is értékesebb jellemvonása e kor szentimentális regényirodalmának, hogy legnagyobbrészt nem értéktelen, a véletlentől íróink kezébe juttatott külföldi munkákban találtak forrást vagy mintát, hanem a költői szellem érett, kiforrott terméseiben vagy éppen a magunk szentimentális irodalmának jelentősebb alkotásaiban. Így e körben is találunk, mint a történeti regényeknél, bizonyos

tradíciót: az újabb regények hozzákapcsolódnak a régiekhez, ami a fejlődésnek alapföltétele.

A műfaj élete fordításokkal kezdődött, s első termékei abból a forrongásból, sőt lázból fakadtak, melyet Goethe *Werthere* a művelt világban keltett. A Goethe remekétől fölvert nemzetközi hullám eleinte nem magát a nagyértékű mintaképet, hanem gyönge utánzatait hozta magával. Elsőnek egy, a maga idejében népszerű, de igazi érték híján szükölködő érzelgős regényt, J. M. Millernek *Siegwart*ját, ültették át ketten is: **Kazinczy** *Szegvári* címmel megmagyarosította, **Barczafalvi Szabó Dávid** szolgai hűséggel lefordította. Kazinczy még kéziratban tűzbe vetette munkáját, Szabó 1787-ben kinyomatta a magáét, s *Szigvart*ja az első nyomtatásban megjelent szentimentális regény. Ez az egyetlen érdeme a szertelen neologizmusai miatt méltán rosszhírű munkának.

Kazinczy, alighogy elvégezte *Szegvári*ját, egy új német szentimentális regényt vett munkába, de még most sem a *Werthert*, hanem egy másik élettelen utánzatát, Kaysernek *Adolfs Briefe* c. művét. 1789-ben közre is bocsátotta *Bácsmegyeynek öszveszedett levelei* c. alatt (másodszor, gyökeresen átdolgozva *Bácsmegyeinek gyötrelmei* címmel 1814, harmadszor 1878). A *Bácsmegyey* nem egyszerű fordítás, hanem az eredetijénél értékesebb átdolgozás. Kazinczy a német regény cselekvényét megtartotta, de átvitte hazánk földjére, magyar viszonyok közé s pontosan helyhez és időhöz kötötte. Ezáltal a színtelen, határozatlan, eredeti plasztikus, reális, magyar munkává vált. Jelentősége a magyar regény életében igen nagy: a mi szerény, kicsinyes viszonyaink között olyanféle szerepet játszott, mint a *Werther* Németországban. Példányait szétkapkodták, szerzőjét prózában és versben ünnepelték, s a szentimentalizmus, mely időközben más csatornákon át is eljutott hozzánk, a kor uralkodó szellemi áramlatává lett. Bármennyire elő volt készítve a szentimentalizmus számára a talaj közviszonyainkban — s ennek a kedvező talajnak köszönte éppen páratlan sikerét a regény — hogy olyan általánossá lett, abban döntő szerepe volt a *Bácsmegyey*nek. Kazinczy a kor lelkéből merítette s azt élesztette vele.

Maga Kazinczy az utánzatoktól csakhamar fölemelkedett a mintaképig s 1790-ben megkezdte a

Werthert magyarra átültetni. Nagy gonddal dolgozott fordításán, de csakhamar abbahagyta, s a kis töredék mindeddig kiadatlan.

A később fordított szentimentális regényeinknek nincs jelentőségük, mert időközben napvilágot látott egy eredeti szentimentális elbeszélés, egy kis regény, mely nemcsak minden addigi szépprózai termék fölé emelkedve a régi magyar irodalom legbecsesebb szépprózai műve, hanem a szentimentális irodalomnak mindmáig a legkiválóbb magyar hajtása, az első elbeszélésünk, mely nem vesztett frisseségéből, úgyhogy a mai olvasónak még nagyobb gyönyörűséget okoz, mint a XVIII-ik századinak. Ez a munka a *Fanni hagyományai*, s szerzője a korán elhúnyt **Kármán József**. Nyomtatásban először Kármán folyóirata, az *Uránia* közölte 1794-ben, s azóta ismételten lenyomatták.

A *Fanni* tárgya rendkívül egyszerű; egy mondatba foglalva: egy fiatal leány gyászos hervadása. Terjedelme csekély, bonyodalma egyszerű: alig lehet regénynek nevezni, s közelebb áll a novellához. Cselekvényét is bele lehet pár szóba szorítani. Fanni, a hősnő, rideg atyja és szívtelen mostohája körében szeretet nélkül nő föl. Egy mulatságon megismerkedik egy hozzá minden tekintetben méltó fiatal emberrel, s a két nemes, mélyérzésű lélek megszereti egymást forró, emésztő szerelemmel. Egyesülésüknek nem áll útjában más, mint a leány atyja, aki az egyébként kívánatos összeköttetéshez nem adja beleegyezését, mert a leány nem kérdezte meg az ő akaratát. Az ifjút eltiltja házától s ezzel megtöri leánya szívét. Fanni nem is gondol ellenszegülésre, megadja magát sorsának, s elrágalmazva a világtól, mely őt nem értette meg, szenvedelyébe belebetegszik. Testi-lelki kínjai megőrlik gyönge szervezetét, napról-napra jobban sorvad a sír felé, s kedvese már csak halálos ágyához érkezhetik, hogy megédesítse utolsó perceit.

Ez az érzelmes, szomorú történet nemcsak egyszerű, hanem valószerű is, annyira, hogy az irodalomtörténet hosszú ideig megtörtént valóságnak tartotta. Általános volt a hit, hogy Fanni élt, mint egy nemes ház szelid gyermeke, T—ai József — így hívják a ki regény férfihősét — maga Kármán József, kettejüke

gyöngéd szerelem fűzte össze, s a *Fanni hagyományai* valóságos napló, a szegény leánynak saját följegyzései, melyeket Kármán legföllebb átsimított. Erre a véleményre maga a költő adott alkalmat. A *Fanni* ugyanis Kármán folyóiratában névtelenül jelent meg, s nem költött, hanem való történet igényével lépett föl. A bevezető sorok szerint egy idegen, magát megnevezni nem akaró úr küldte be, az elbeszélés férfihőse, s nem mint a maga munkáját, hanem mint valóságos naplót és leveleket, Fanni „hagyományát". Ez a hangulatkeltő bevezetés persze csak ügyes fogás — igen jól ismerjük s éppen a szentimentális regényekből, melyek Rousseautól Eötvösig mind efféle fogással akarták a nagyobb hitelesség látszatát kelteni. Rousseau csak kiadójaként szerepel a levelezésnek, Goethe szinte, s a *Werther* első kiadásának címlapján meg sem nevezte magát. Ugyanezt tette Kármán, de több eredménnyel, mert neki valóban sikerült irodalmunk atyamesterét, Toldy Ferencet, megtévesztenie. Nem szorul bizonyításra, hogy a *Fanni* nem valóságos napló, annyira ellentmond e nézetnek egész tartalma, hangja, s még elgondolni is bajos, hogy valaki naplója számára, legrejtettebb gondolataiként — Goethe szavait másolja le! A munka jórésze ugyanis, amint majd látjuk, a *Werther* szólamait adja magyarul. S különben is olyan stílművészettel van írva, hogy nem írhatta egy egyszerű falusi leány, nem főként abban a korban; ezt más nem írhatta, mint a kor legjelesebb stilisztája, Kármán.

Annak a későbbi nézetnek sincs alapja, mely e kis regényben, ha nem is valóságot, legalább élményi elemeket keresett, Kármán valóságos, átélt szerelmének emlékét, s előbb Kármán kedvesében, Markovics grófnőben, később egy ismeretlen fiatal leányban vélte föllelhetni a mű sugallóját. Az előbbi nézet egészen tarthatatlan. Markovics grófnőt, egy délszláv kalandor mozgalmas életű nejét, valóban szerelmi viszony csatolta Kármánhoz, de a grófné inkább ellenképe, mint mintája volt Fanninak, s a köztük szövődött érzéki, perzselő, viszonzott szerelem, még arra sem volt alkalmas, hogy e viszonyból színeket vegyen a költő Fanni néma, szomorú szerelmének rajzához. Hogy volt-e

Kármánnak Fannija, akihez nemes, eszményi szerelemmel vonzódott, s akinek bús sorsa és szelid képe kis regénye megírásakor előtte lebegett, azt nem tudjuk; nem lehetetlen, de amennyire Kármán életét ismerjük, nem is valószínű. A költőt művére nem egy élő leány inspirálta, hanem egy nyomtatott könyv — a *Werther*.

A *Fanni* meséje ugyanis nem az életből van merítve, nem új, sőt nem is sajátosan magyar, hanem egyik változata a külföldi szentimentális regényirodalomnak. Fölismerszenek rajta azok a vonások, melyek Rousseau óta a szentimentális regényeket jellemzik, de a *Fanni* nem közvetlenül a *Nouvelle Héloïse*-ből, hanem Goethe *Werther*éből sarjadt. Meséje Goethe regénye nyomán van megalkotva, egyes fordulatait átvette, sőt egész részleteket is, különösen a hangulat- és érzelemfestő szólamokat. Kétségkívül beletartozik a wertheriádok sorozatába, de azért nem másolata, vagy szolgai utánzása a német regénynek. Egészen más a mese váza és a személyek sorsa is. A legmélyebbre ható két eltérés, amelyek biztosítják a mű eredetiségét: Kármán megcseréli a két hős szerepét és egész sorát teremti az új alakoknak. Goethénél, éppúgy mint Rousseauenál, a főhős a férfi, Kármánnál a leány. Ez igen szerencsés és — bár van több külföldi szentimentális regény, melyben a női hősnek nagyobb szerepe volt, mint a *Werther* Lottejának — eredeti gondolat. Jelentősége az, hogy a *Fanni*, mint a szentimentális regények általán, a gyöngéd idegzetnek az erős érzelem okozta pusztulását rajzolja, erre pedig alkalmasabb az érzelmeinek élő nő, mint a férfi, mert az, ha érzelmei elnyomják akaratát, kisszerűvé, férfiatlanná válik.

A másik nagy változtatás, hogy Kármán egészen új környezetbe helyezte hősét. Fanni egész házanépe, atyja, mostohája, barátnői Kármán leleménye. Különösen fontos az apa szerepe, ez teszi az alapjában véve nemzetközi történetet magyaros szelleművé. Hogy a szerelmesek közé akadályok tornyosulnak, az minden szentimentális regénynek, sőt minden regénynek legszokottabb bonyodalma. A külföldi szentimentális regényekben azonban társadalmi ellentétek, születés, rang, vagyon okozta különbségek választják el a szülő

és gyermek fölfogását, *Fanni*ban egy sajátos magyar vonás, az apa zsarnok természete. Nálunk a XVIII-ik században a házasságot a szülők tervezték, a leányt meg sem hallgatták, attól szerelmet sem az apa, sem a kérő nem követeltek. Amint Bessenyei panaszolja: „legnagyobb boldogtalansága asszonyi nemeteknek abban áll, hogy ifjúságtoknak a házasságra szabad választás nem adatik". Ilyen tipikus XVIII-ik századi magyar a Fanni atyja: a nőtől nem szerelmet kíván, hanem serény kezet és jókedvet, engedelmességet és alázatosságot. Fölháborodásának, leánya iránti kegyetlenségének egyetlen oka, hogy az nem várta meg az ő rendelkezését s a maga érzelmeit követte. Ez az alak egészen magyar, s az ő merev ragaszkodása vélt jogához, ellentmondást nem tűrő akarata: Fanni tragikus sorsának kulcsa. Nem érti meg gyöngéd, érzéssel telt leányát: csoda-e, ha az belepusztul az összeütközésbe?

A *Fanni* igazi értéke a megalkotás és az ábrázolás művészetében határozódik. Művészi a szerkezete a maga egyszerűségében és áttekinthetőségében, művészettel használja a napló-alakot s elkerüli e forma veszedelmeit. Föladata nehezebb volt, mint Goethéé, aki hősében önmagát rajzolhatta: Kármánnak egy fiatal leány lelkivilágát kellett föltárnia s magának a leánynak szavaival. Hogy mennyire be tudott itt illeszkedni ebbe a lelki világba, s mennyire eltalálta azt a módot, amint egy fiatal, naiv leány-lélek kifejezi magát, az mutatja, hogy Fannit egy félszázadnál tovább élő személynek tartották s a kis regényt egy fiatal leány-szív bizalmas vallomásának. Művészi a *Fanni* előadása is. Itt-ott vét a helyes magyarság ellen, de a maga egészében magyaros, természetes, gyöngéd, választékos s oly művészi, hogy párját hiába keressük nemcsak az őt megelőző századok szépprózai irodalmában, de még utódai között is vagy egy félszázadig. Beöthy Zsolt érzelemfestő részleteinek finomságát emeli ki, mellyel őt a XVIII-ik századi pasztellekre emlékezteti. Éppoly bájosak természetfestő részletei is. Sokat tanult és sokat vett át a *Werther*ből, de Goethe regénye is, amint Erich Schmidt megállapította, éppen természetfestő részleteiben köszön legtöbbet a *Nouvelle Héloïse*-nek. Kármán finoman kivitt, enyhe tónusú tájképei a természet-ér-

zéknek jóformán első művészi nyilvánulásai XVIII-ik századi irodalmunkban, s értéküket emeli, hogy nem önmagukért vannak, hanem hangulatkeltésre, a hősnő érzelmi állapotainak a hasonlóság vagy ellentét révén való föltüntetésére.

A *Fanni* legnagyobb érdeme mégis a lelki rajz biztossága és finomsága. Az események, melyekből az elbeszélés meséje szövődik, kevésbbé fontosak; nem keltenek különös érdeket, egyszerűek, szinte sablónosak, arra szolgálnak, hogy a költőnek alkalmat nyujtsanak hőse lelkiállapotának elemzésére. Így van ez minden szentimentális regényben, s a hatás, a regény értéke attól függ, mennyire sikerült ez az elemzés, milyen igazsággal tudja az író a vergődő lelket bemutatni. A *Werther*, bár cselekvényre nézve szegényebb, mint a *Nouvelle Héloïse*, s főhőse betegesebb jellem, mint Saint Preux, nagyobb hatást tett, mint Rousseau regénye, mert lelki rajza részletezőbb, finomabb. Kármán, éppúgy mint Goethe, egy alakra koncentrálja erejét, a többit elnagyolja. Ezt az egyet azonban, a naiv, finomlelkű, érzékeny Fannit, minden oldalról, az élet változatos viszonyai között bemutatja, s így alkalma nyílik lelki világának beható, a részletekig menő elemzésére. A vonások egy része kölcsönzött, Werther lelkéből került Fanniéba, de Kármán olyan ügyesen alkalmazta a gyönge nőre a beteglelkű férfi érzelmeit, s olyan biztos pszichológiai ismeretet árult el a lelki rajz kiegészítésében, hogy képe nem toldott-foldott mozaik, hanem művészi freskó.

A kis regény egészében is befejezett, harmonikus műalkotás. Vannak fogyatkozásai: meséje sovány, férfihőse halvány, elmosódott alak, részleteiben több az átvétel, mint amennyit ma megengedünk, s ezek, főként az eredetiségnek kisebb foka, érdemét csökkentik. De így is marad elég, elsősorban a lelki rajz finomsága. Idő múltával minden megváltozik: szokások, erkölcsök, világnézetek, de az emberi lélek ugyanaz marad, főként érzelmi fele. Aki ezt, mint Kármán, biztos kézzel, híven és szépen bemutatta, az nemcsak a maga korának dolgozott, hanem az utókornak is. Etelkák és Kartigámok sohasem voltak és sohasem lesznek, de Fannik voltak és lesznek is mindig. S ameddig ez a

típus ki nem vész, addig nem avul el a *Fanni hagyományai* sem.

Milyen hatást tett a kis regény a maga korának olvasóira, arról megbízható híreink nincsenek, de Kazinczy egyik leveléből annyit kiolvashatunk, hogy Kármánnak, jórészt írói munkássága alapján, volt némi tekintélye a közönség előtt. Írótársaira azonban éppen a *Fanni*ja által hatott, s akadt két költőnk, nem is jelentéktelen, tehetségte'en írók, akik mintaképükül vették s irányát folytatták. Az egyik, Péteri Takáts József. Ezirányú munkájához, az *Ágnes történetéhez*, nyilván Kármán kis regényéből merítette az ösztönt: bonyodalma emlékeztet annak meséjére, hangulata is rokon, de egy árnyalattal sötétebb s a tragikus megoldása zordonabb. A két évvel a *Fanni* után 1796-ban megjelent munka a magyar szentimentalizmusnak nem méltatlan terméke, de nem regény, hanem verses novella s így föladatunk körén kívül esik.

Még erősebben megérezte Kármán hatását Vitkovics Mihály, e szerb származású, de magyar érzésű írónk, Kazinczy hű barátja. Annyira megszerette a *Fanni hagyományait*, hogy lefordította szerbre, s 1816-ban *Spomen Milice (Milica emlékezete)* címmel kiadta mint Milicának eredeti irásait — arról, hogy a munka fordítás, egy szóval sem emlékezvén meg! Van azonban Vitkovicsnak egy fiatalkori, még a IX-ik század legelső éveiben írt eredeti magyar munkája is, mely Kármán hatása alatt keletkezett s ezzel belekapcsolódik a magyar szentimentális regény történetébe. Ezt az ifjúkori kisérletét később, mikor érett korában műveit közrebocsátotta, nem vette föl közéjük, így évtizedeken keresztül lappangott, mígnem műveinek kiadója, Szvorényi József, *A költő regénye* cím alatt 1879-ben lenyomatta.

A száz lapnál terjedelmesebb regényszerű munka cselekvénye nem sokkal bonyodalmasabb, mint a *Fannié*. Vidényi, egri jogász, tanulmányai végeztével megszereti B—th Lidit s úgy látja, hogy a fiatal leány is szerelemre gyulladt iránta. Boldogságát azonban megzavarja a gazdag Abonyi, aki Lidinek udvarolni kezd. Már-már kétségbeesik, de minden jóra fordul: Lidi elutasítja Abonyit, s visszakívánja őt, aki már

bújában a *Fanni hagyományait* forgatta. Nyugodt szívvel távozik Pestre törvénygyakorlatra, majd hivatalos kiküldetésben délvidékre, de mire visszatér, nagy megdöbbenéssel hallja, hogy Lidijét időközben arra kényszerítették, hogy egy Diószegi nevű földbirtokoshoz menjen nőül. Fájdalmát nem enyhíti Lidi levélkéje sem, hogy még mindig szereti — annál égetőbb veszteségének érzete. Ennyi az egész. Sem a tárgy, sem az előadás nem vall művészre; az életben számtalanszor ismétlődő história van benne köznapi nyelven, a kor divatos érzelgő és áradozó hangján előadva, igazi költőiség nélkül, mintha az élet puszta másolata volna.

Az is. Ez a történet elejétől végig valóság, a főbb események mind lejátszódtak, s magának az írónak életében, még a nevek sem költöttek. A szerencsétlen hősszerelmes maga Vitkovics, írói nevén szerepeltetve, kedvese, Bernáth Lidi, valóban ideálja, titkos arája volt, s az epizódszerepek megtestesítői, sőt még a statiszták is mind előttünk név szerint ismert élő alakok. Vitkovics a maga szerelmi regényét örökítette meg minden mozzanatával együtt. Sőt a levelek is magukon viselik, egytől-egyig, a valódiság bélyegét. Valóban elküldött levelek-e, nem tudjuk bizonyítani, noha a címzettekre rá lehet ismerni, de olyan közvetlenek, annyira tele vannak bizalmas, kicsinyes közlésekkel, s a Vitkovicstól írtak annyira megegyeznek hangban, fölfogásban, tárgyalásmódban az ő többi missilis levelével — s annyira prózaiak, hogy nem tudjuk magunktól elűzni a valóságukba vetett hitet. Vitkovicsnak nem kellett egyebet tenni, mint visszakérni barátaitól a maga leveleit, időrendbe szedni őket, a hozzá írtakat közéjük iktatni, a fölösleges részeket kitörülni, egy-két apró levélkével megpótolni, s készen volt a regény. Ez volt azonban egyúttal a veszte is a regénynek. Mivel az élet mégis csak szürkébb, prózaibb, mint a képzelet alkotta költői világ, a *Költő regénye* is, mely nem eszményíti a valóságot, hanem azon nyersen adja: szürke és prózai.

Vitkovics regénye mindamellett páratlan jelenség még a költészet egyetemes történetében is: ilyen őszinte költői mű nincs több a világirodalomban; nincs más munka, mely — mint Vitkovicsé — mindent, alakokat, eseményeket, lelki mozgalmakat, minden alakítás

nélkül vett volna át a valóságból. Érdekességét fokozza, hogy ez a mű, a képzelhető legeredetibb alkotás, külső hatás alatt, egy másik mű utánzataként keletkezett.

Van azonban mégis egy munka, mely ebben a tekintetben közel áll Vitkovicséhoz, s amelyet egyébként is a külső és belső kapcsolatok egész sora fűz össze vele. Ez Kisfaludy Sándornak, a *Himfy* költőjének, hosszabb elbeszélése, egész kis regénye, *Két szerető szívnek története*. Vitkovics regényével egy időben, a két század fordulóján keletkezett, hosszú ideig szintén kéziratban lappangott s csak jóval a költő halála után, 1871-ben jelent meg (másodszor 1892). Levélregény ez is, meséje még egyszerűbb, bonyodalma jóformán nincs is. A rajnamenti háborúban a franciák ellen küzdő Bodorfy Imre 1798 őszén levelet ír Meződy Lizának. Bevallja iránta érzett szerelmét, melyet még magával vitt otthonából, és megkérdi, tudná-e őt szeretni. A levél elkallódik, s Bodorfy azt a hírt veszi, hogy szerelmese más férfivel jár jegyben. A félreértés utóbb kiderül, a leány némi biztató sugárt küld a szerelmes ifjúnak, s mind sűrűbb levelezésbe bocsátkozva vele, lassanként bevallja ő is, hogy már régen szereti Imrét, de nem bízott benne, mert könnyelmű, csélcsap embernek tartotta. Viselkedése azonban meggyőzte őt karakteréről, s alig várja, hogy mint jegyesét ölelhesse. Imrét kötelessége egyideig a seregnél tartja, részt vesz több ütközetben, s noha utolsó levele is a táborból kelt, bátran következtethetjük, hogy a közel jövő egyesíteni fogja a két szívet. Ez azonban csak következtetés, mert a 26 levélből álló gyűjtemény — a férfi 14-et, a leány 12-t írt — befejezetlen, 1799 junius közepén megszakad a levelezés, s a regény csonka maradt.

Ez a regény tartalma, több nem történik benne. Nemcsak esemény nincs benne több, de még lelki fejlődés sem. Amint meggyőződtünk arról, hogy Imre és Liza szeretik egymást — körülbelül az elbeszélés harmadában — onnan kezdve még érzelmi hullámzást se látunk. Föltűnő a cselekvénynek ez a szegénysége; nem regény, de még nagyobb elbeszélés is alig van a világirodalomban, melyben ilyen kevés anyag volna mesévé kerekítve. A *Fanni*ban is kevés történik, de mégis összehasonlíthatatlanul több, s azonkívül ott a

hősnő hatalmas lelki rázkódásokon megy keresztül, úgy hogy a külső történet szegénységét pótolja a gazdag belső élet rajza. Ez a szegénység ugyanarra az okra vezethető vissza, mint Vitkovics regényeinek prózaisága: Kisfaludy regénye is a valóság talajában gyökerezik, a költő életének 1798/99-iki eseményeiben, s nem egyéb, mint szerelmének, Szegedy Rózával való összemelegedésének, kissé eszményített története, egy prózai *Himfy szerelme*, mely időrendben a két *Himfy*, a *Kesergő* és a *Boldog* közé illeszkedve, azokról az eseményekről számol be, melyek Kisfaludy családása és házassága között folytak le. Ennek pontosan megfelel a levelek dátuma is: a levelezés 1798 végén indul meg, akkor, amidőn a költő a *Kesergő szerelem* utolsó verseit írta, s 1799 közepén szakad meg, amikor mint boldog vőlegény hazatért. A regény minden mozzanatát biztosan hozzá tudjuk fűzni a valósághoz, mert a költő jegyzetei között fönnmaradt a regény kulcsa, azaz egy jegyzék, melyben az elbeszélés költött hely- és személynevei mellé kitette a valódiakat.

A kis regény a következő alcímet viseli: „eredeti levelekben a mult francia háborúból." Mivel a költő és Szegedy Róza ezidétt valóban leveleztek egymással, az elbeszélést egyideig valóságos levelek gyűjteményének, kettejük közös munkájának tartották. Az valószínű, hogy Kisfaludy levélregénye megalkotásánál felhasználta levelezésüket s a nagyműveltségű, kissé fellengős és tudákos Róza leveleiben talált elég értékesíthető anyagot, de a maguk egészében mégis műlevelek ezek. Így szerelmesek nem leveleznek egymással: az eseményeket elnyomják az elmélkedések az érzelmek rajza azok elemzésévé fajul. Ez a XVIII-ik század bölcselkedő, analitikus gavaliérjainak, s nem a harcok viharában élő magyar nemesnek stílje.

Bár a regény minden fordulata a valóságon, a költőtől átélt eseményeken alapszik, kidolgozásában hatottak reá francia és német írók. Amazok közül Rousseau; a *Nouvelle Héloïse*-t Kisfaludy igen jól ismerte és szerette s regényében ismételten említi is. Tőle vette az ösztönt arra, hogy szerelmi viszonyának fordulatait levélregény formájában varázsolja költészetté, s egész fölfogásával belekapcsolódott a francia regénybe. Onnan került a magyar regénybe a természetnek rajon-

gássá fokozódó csodálata s a szenvedélyesnek az érzelmessel való sajátos vegyítése, ami a szív túlságos kultuszára vezet. A német irodalomból legnagyobb hatással egy ma már elfelejtett regény volt reá, Bouterwecknek *Graf Donamar*ja, mely hősét annyira rokon helyzetbe hozza Kisfaludyéval, hogy a magyar regény technikája is sokat köszön neki. Ebből a regényből, de a német szépprózа egyéb termékeiből is, nagy számmal vett át gondolatokat, morálfilozófiai elmélkedéseket, pszichológiai fejtegetéseket, útszéli, laikus filozofálást, amint az a XVIII-ik század második felében divatozott. Minden változtatás nélkül, de ügyes kézzel szőtte ezeket bele regényébe, úgyhogy nem rínak ki belőle, de bizonyítékot szolgáltatnak a levelek valódisága ellen: azt csak nem lehet föltenni, hogy a szerelmes Kisfaludy kedvesének írva, a vidéki kereskedősegédek mintájára szerelmi levelezőként használja Bouterwecknek s a többi német írónak művét — s hozzá táborban, sátor alatt, vagy az ellenség támadásának előestéjén.

E többrendbeli hatás és kölcsönzés nem igen von le a mű eredetiségéből, mert átvételei nem érintik a cselekvény lényegét, s ami bennük és Kisfaludy levélregényében közös, az meg volt a költő életében is, kifejthette volna onnan akkor is, ha nem állanak előtte Rousseau és Bouterweck munkái. A *Nouvelle Héloïse* és a *Graf Donamar* csak mintái voltak s nem pedig forrásai.

Toldy „regényirodalmunk díszének" tartotta az elbeszélést. Joggal, ha a történeti fejlődésbe illesztjük. Kármán *Fanni*jával együtt első termékei az eredeti magyar elbeszéleseknek. A *Két szerető szív történet*ének szerkezete kerek, nincs morális tendenciája, mely eltérítené a figyelmet a szívélet festésétől, a hadi élmények rajza változatos, a közbeszőtt ifjúkori események érdekesek, nyelve könnyed és kifejező. Értéke azért mégis csak viszonylagos. Legnagyobb fogyatkozását, a mese soványságát, már említettem. Ehhez járul a jellemzés fogyatékossága, a szerelmi ömlengések egyhangúsága, az érzelemfestések bágyadtsága. Az irodalomtörténetet egyrészt erős élményi alapja miatt érdekli, másrészt mint egy nagy európai szellemi áramlatnak, Rousseau-Goethe szentimentalizmusának *Fanni* mel-

lett legjellemzőbb tolmácsa. Mindamellett kár, hogy csonkán maradt s nem jelent meg nyomtatásban. A maga kora méltányolta volna; szerzőjének nagy népszerűsége a XIX-ik század elején megkedveltette volna a közönséggel s talán az írók sorából is vonzott volna egyet-kettőt követésre.

Eredeti szentimentális regényeink sorozata a XIX-ik század első éveiben jóidőre lezárult. A szentimentálizmus ugyan nem hallgatott el, s ennek az irodalmi irányzatnak mind kedvelt tárgyai, mind sajátos hangulata később is fölbukkan elbeszéléseinkben, sőt még a harmincas évek elejéről is vannak a *Werther* hangulatát tolmácsoló novelláinak. — Szalay László *Alphonse levelei*, (1832), Bajza József, *Ottilia*, (1833), — de maga a műfaj mintha elvesztette volna életerejét s csak majd négy évtizedes pihenő után Eötvös *Karthausi*jával ébredt új életre. Szomorú jelenség ez a korai kimerülés, mert szentimentális regényünk, még a XVIII-ik századi alakjában is, alkalmas lett volna arra, hogy kifejlődjék belőle a magyar regény termőfája. Valamint a franciáknál a *Nouvelle Héloïse*, a németeknél a *Werther* az első szentimentális s egyszersmind az első igazi regény is, akként nálunk is akár a *Fanni*, akár Kisfaludy Sándor levélregénye megindíthatta volna a fejlődést. Ez nem történt meg. Irányuk nem talált folytatóra, elapadt, mint e műfajnak, a rémregényeken kívül, minden változata. Maga a *Fanni* pedig, bármilyen becses is, műfajilag a regény és novella mesgyéjén áll, s nem tarthat teljes joggal számot a regény nevére.

IRODALOM.

a) *Kazinczyról* és *B. Szabóról*: Császár Elemér. *A német költészet hatása a magyarra*, 1913. 43—45. l.

b) *A Bácsmegyeyről*: Heinrich Gusztáv az 1878-iki kiadás bevezetésében, 3—50. l.

c) *Kármánról*:

1. Gyulai Pál a *Fanni* Olcsó könyvtári kiadásának bevezetésében (1875, azóta többször) 4—6. l.
2. Halász Ignác, *Kármán József*, 1878. 64 l.
3. Werner Adolf, *Goethe és Kármán*, 1890. 26 l.
4. Beöthy Zsolt az ú. n. *Képes irodalomtörténet* I. kötetében (1896, III. kiadás 1906) 730—733. l.

5. Szabó Ferenc, *A Fanny hagyományai*, 1904. 50 l.
6. Pintér id. dolgozata, 370—378. l.

d) *Vitkovicsról:* Kosztolányi Zoltán. *Vitkovics Mihály*, 1901. 46—48. l.

e) *Kisfaludyról:*
1. Werner Adolf, *Kisfaludy Sándor levélregénye.* Egy. Phil. Közl. II. pótkötet (1890) 221—274. l.
2. Angyal Dávid, *Kisfaludy Sándor élete.* Kisfaludy *Minden munkái* VIII. k. (1893) 727—728. l.
3. Császár Elemér, *Kisfaludy Sándor*, 1910. 90—94. l.

5. A NOVELLA; A KORSZAK EREDMÉNYEI

Az 1808-ik év, mikor Verseghy regényei és Szekér robinzonádja megjelentek, határkő e korszak regényirodalmában. E regények megjelenése után a kísérletezés korának végéig, 1832-ig, egyetlen eredeti számba menő magyar regény nem jelent meg. Ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a kétes eredetű és határozottan selejtes munkákat, melyekről mint rémregényekről a romantikus regények között emlékeztem meg, akkor a magyar regény életének ezt a negyedszázadát teljesen üresnek találjuk. A korszaknak gazdagon kivirágzott első fele (1788—1808) után ez a második fél (1809—1831) teljesen meddő, a fejlődés minden téren megakad, sőt a regény terén minden komoly tevékenység megszűnik.

A regényirodalom e meddőségéért némi kárpótlást nyujt a regényhez legjobban simuló műfajnak, a novellának gazdagsága. 1818-tól kezdve, mikor Fáy András *Különös testamentumával* megjelent irodalmunkban az első igazi rövid novella, 1832-ig vagy 250 magyar novella látott napvilágot, s ez annál inkább méltó a figyelemre, mert addig a rövid prózai novella irodalmunkban pusztán fordítások által volt képviselve. Az eredeti elbeszélő művek között csak kettő van, még pedig aránylag korai időpontból, a század elejéről, melyek a novellával némi kapcsolatot tartanak: Verseghynek *Kolomposi Szarvas Gergely* c. 1804—1805-ben füzetekben megjelent nagyobb terjedelmű elbeszélése (a harmadik része kéziratban maradt) és ezt közvetlenül megelőzőleg, 1803—1804-ből Gaál Györgynek ha-

sonló jellemű, szintén füzetekben megjelent *Tudós palóca*.

Mind a két gyűjtemény tréfás rajzok foglalata, apró, mulatságos élmények a fővárosi életből, az utóbbi levelek alakjában, a bécsi Richter *Briefe eines Eipeldauers* c. művének nyilvánvaló hatása alatt. A *Kolomposi* erősebb keretbe, a hős életrajzába van szorítva s így közeledik a víg regényhez, de tartalma annyira változatos és mozaikszerűen összeillesztett — a főcselekvényt minduntalan beletoldott prózai és verses elbeszélések, elmélkedések és tudományos fejtegetések szakítják meg — hogy ezt a nevet nem érdemli meg. Nincs érdem híján egyik sem. Amellett, hogy mind a kettő eredeti, Gaál elbeszélései jóízűek, rajzai mulatságosak, Verseghy művében pedig, noha sem a főcselekvény, sem a beleiktatott epizódok nem keltenek nagyobb érdeket, van egypár jó típus, különösen a főhős, nem egészen méltatlan párja Pontyinak, a nótáriusnak és Mokánynak. A két munka előadása is kiváló a víg nemben. Gazdagon buzog bennük szerzőjük komikai ere, tele vannak hintve mulattató fordulatokkal, sikerült tréfákkal, csattanó élcekkel, sziporkázó ötletekkel, nyelvük közvetlen, élénk, természetes. Valóban kár, hogy ez a faj, mely mintha XVI-ik századi népkönyveink modern hajtása volna, de azok durvasága, alszerűsége nélkül, nem talált a múlt század első negyedében folytatókra s nem tudott gyökeret verni. Ha divatba jön, könnyen kiemelkedhetett volna belőle a magyar komikus regény, mely így a komoly regény után is csak jóval később tudott kifejlődni. Követők híján ez a két gyűjtemény elszigetelt jelenség maradt irodalmunkban, hatás és következmény nélkül.

Novellairodalmunk nagyarányú föllendülését a huszas évek almanachjai idézték elő, s kezdőpontja összeesik Kisfaludy Károly 1822-iki *Aurorájának* megjelenésével. Az ily módon elszaporodott novellák kívül maradnak tárgyalásunk körén: eltérő műfajuknál fogva nem kapcsolódnak bele a magyar regény fejlődésébe. De egy szempontból mégis fontosak. Elbeszélőink, akik az eddigi magyar regényirodalomban nem találtak követendő mintákat, az ilyen rövidebb lélekzetű alkotások írása által elsajátították az elbeszélői stílt és technikát;

megtanultak természetes és mégis választékos nyelven elbeszélni — amit előzőik, Verseghy és társai nem tudtak, s még Kármán is, a korszak legművészibb stilisztája csak a szentimentális novella előadását találta el. Nem a véletlen műve, hogy a harmincas években föltűnő regényíróink nagyobb része előzőleg novellákon gyakorolta be magát az írás mesterségébe, így Fáy, Gaal József, Vajda Péter — s éppen azért válhattak belőlük regényírók, mert előzőleg ügyes novella-írók voltak. Ez fejlődéstörténeti jelentősége a huszas évek gazdag novella-irodalmának.

A korszak harmadfélszáz novellája közül kiemelek egyet, mert reászolgált, hogy hozzákapcsoljuk regényirodalmunkhoz. Kisfaludy Károly *Tihamér* c. komoly novellája ez (először az 1825-iki *Aurorában*, azóta ismételten a költő műveinek kiadásaiban). Nagyobb terjedelmű elbeszélés, hosszabb a *Fanni hagyományainál* is. Nagy Lajos korában játszik, s cselekvénye majdnem egészen Olaszországban pörög le. Az előtérben három személy áll: egy magyar lovag, Tihamér, egy olasz zsoldban álló német kalandor, Werner, és szere mük közös tárgya, egy hárfásleány, Róza, a megbélyegzett Zách-család sarja. A mese váza a két vetélytárs küzdelme a leányért; bár a derék magyar vitéz kiszabadítja a feslett zsoldos kezéből és ellenfelét elűzi, mégsem lesznek egymáséi: Tihamér elesik, s Róza apácafátyolt ölt. A két férfihős alakjának körvonalait, valamint az anyagot a történeti kerethez s a milieu rajzához Kisfaludy Teleki József gróf egy történeti rajzában találta (*I. Lajos nápolyi hadviselése*), annyit, amennyit költői eredetiségének kockáztatása nélkül történetírótól átvehetett. A cselekvény megalkotása, a hősök jellemének kiformálása és Róza alakja a költő műve. A kivitelben nem volt határozott mintaképe — Gyulai Pál tévesen utal az olasz Manzoni híres regényére, a *Promessi sposira* — de szellemben közel áll Kármán *Fejvesztéséghez*. Nem volt a mintaképe ez, csak egy körből kerültek ki: az újabb német lovagregények hívták életre. A német romantikára vall az elbeszélés korának megválasztása, a milieu rajza, a személyek típusai s az indítékai; Kisfaludy képzelete inkább e sokat használt elemek kombinációjában volt munkás, mint kieszelésükben.

A novella e kapcsolatok ellenére eredeti s nemcsak Kisfaludynak legkiválóbb komoly novellája, hanem ebben a műfajban az egész kornak, a *Fannitól* Jósikáig terjedő időszaknak, legjelesebb alkotása. Minden tekintetben kiemelkedik társai közül, de éppen azokban a mozzanatokban, amelyekben magasan föléjük kerül, marad el az újabb kor jelesebb novelláitól. Olyan kétarcú Janus-kép, mely egészen mást mutat, ha a múltból tekintjük s ha a későbbi korszakokból pillantunk vissza reá. Kitűnően választotta meg azt a kort, melybe cselekvényét helyezi, mert a magyar romantikának legszínesebb hátterül valóban Nagy Lajos kora és olaszországi hadjáratai szolgálnak — tanú rá Arany, akinek romantikus eposza, a *Toldi szerelme* egypár mozzanatban érintkezik is a *Tihamérral*. Ezt a kort határozott vonásokkal, történeti tudatunknak megfelelően rajzolja, túlzások és anachronizmusok nélkül, úgy, mint Kármán a *Fejveszteségben*. Kisfaludy korképe mozgalmasabb, de még mindig halvány. Azonban így is a *Tihamér* az első magyar szépprózai alkotás, melyben igazi történeti levegő van, bár ez a levegő kissé ritka. A mese romantikus volta ellenére is észszerű, az események fölkeltik a figyelmet, még a váratlan fordulatok sem sértik a valószínűséget, s a novella egészében érdekes. A költő biztos kézben tartja a szálakat és ügyesen bonyolítja: nem naiv dilettáns, hanem tudatos művész. Csakhogy a mese részleteiben kevés az újság, a lelemény, s a novella ügyesen fölépített alkotmányát megrontja a sok henye szereplő és fölösleges mozzanat, a befejezése pedig elsietett, költőileg nincs megalapozva. A jellemrajzban nem követ el szembeötlőbb hibát: legtöbb alakja észszerű és igaz, tetteik kulcsa lelkiéletük, de kevés bennük a nemzeti vonás, s nem élő emberek, csak a romantika jól ismert típusai. Általán azonban Kisfaludy jellemrajza szinte vetekszik Jósikáéval, s ha annak színes jellemei mögött az övéi elmaradnak is, kárpótlásul nagyobb a realitásuk. Prózája nem mérkőzhetik Kármánéval, hidegebb s nem oly közvetlen, de egyszerűségében kellemes, s nem nélkülözi az eleganciát. Nekünk ugyan helyenként nehézkes és ósdi, de ez a kor hibája: abban a korban prózánk még fejletlen volt és símább előadást egy írónknál sem találhatunk.

MTA KÖNYVTÁRA

Ma már a *Tihamér* nem igazi érték, de ha nem szakítjuk ki talajából: száz év előtti szépprózánknak egyik legbecsesebb terméke. Művészi értékben nem mérkőzhetik a *Fanni hagyományai*val, terjedelemben jóval elmarad Dugonicsék művei mögött, de emezek fölött toronyként emelkedik ki esztétikai értékével, Kármán kis regényénél meg nagyobb méretű. Egyszerűbb szövésű, átlátszóbb bonyodalmú, mintsem regénynek nevezhetnők, de az átlagos novelláknál nagyobbszabású, közeledik az igazi regényhez, áthidalja, mint a *Fanni* is, a két rokonfaj közét. Van jelentősége a magyar regény fejlődésében is. Ha íróink tovább haladnak a Kisfaludy jelölte úton, a *Tihamér*tól könnyen fölemelkedhettek volna az igazi regényhez — az *Abafi*ig már nem kellett volna nagy lépés. A fejlődés azonban ezen a fokon, az első lépésnél megakadt; Kisfaludynak a víg novella terén egész sereg követője támadt, de a történeti novella terén nem találkozott megértő tanítványa.

*

Mielőtt tovább haladnánk az elbeszélésben és átlépnők azt a hatalmas mérföldjelzőt, mely az új korszak élén áll, vessünk egy rövid összefoglaló pillantást a *Tihamér*ral lezárult kor regényirodalmára abból a szempontból, mely bennünket legjobban érdekel: milyen szerepet játszott, milyen fejlettséget ért ebben a félszázadban, 1788 és 1832 között, a magyar regény, s vajjon e kor regényírói törekvései közelebb juttatták-e megszületéséhez az igazi regényt.

Korszakunkra a megelőző nagyon keveset hagyott örökségül: egypár, nem sok, jobbára ósdi, elavult regényt. Az 1788 előtti regényirodalmunk termékeinek a fejlődés szempontjából semmi jelentőségük sem volt; nemcsak belső értékük hiányzott, s ami ennek alapja, az eredetiség, de még figyelemre legméltóbb alkotásai is vagy sorvadófélben lévő irodalmi irányok termékei voltak s így teljesen alkalmatlanok új fejlődés megindítására, vagy éppen egy kihalt, végképpen lezárt iránynak voltak századokkal megkésett hajtásai. Közülük az új korszak íróvilágára termékenyítő hatással csak az egyik, a *Kartigám* volt, de az is pusztán egy

regényre, a *Magyar Robinson*ra, s arra is nagyon kis mértékben.

Regényirodalmunk 1788 után nem támaszkodott a régire, irodalmi hagyomány híján magának kellett utat törnie. Ezt az úttörő munkát azonban nem a maga erejével végezte, hanem továbbra is a külföldi regényirodalomba kapcsolódott bele, annak alkotásait fordítva vagy törekvéseit szorosan követve. Az utánzás tehát éppúgy jellemvonása e kor regényirodalmának, mint azelőtt, de egészen más az utánzás mértéke, és más az ízlés, amellyel íróink mintáikat választják. Utólérve korukat, mind sűrűbben fordulnak az újabb irányok terméséhez, megszólaltatják a modern regény legfrissebb, legértékesebb irányait és alkotásait, s a nyugati irodalmak nagyhatású regényei alig egy-két évtizednyi fázis-eltolódással megérkeztek irodalmunkba. S míg azelőtt az idegen szellemi termékek meghonosításának egyetlen formája a másolás, a fordítás volt — az utánzásnak legszélsőbb határalakja — most a fordításon kívül élnek íróink az utánzásnak nagyobb szellemi munkát követelő formáival, az átdolgozással és a kontaminációval, több regény indítékainak összeolvasztásával. Sőt lassanként toltúnnek olyan magyar regényírók is, akik a külföldi eredetiből vesznek ugyan át anyagot, de azt összeolvasztva a maguk költői leleményével, szabadon formálják, vagy az idegen munkát éppen csak mintául használják. Ez már művészi eljárás, az ilyen regényeket megilleti az eredeti jelző s még inkább azokat, melyek csak szellemben kapcsolódnak valamely újabb irányzathoz s a közkeletű indítékokat határozott minta nélkül, költőjük képzeletével forrasztják egységes mesévé. Az utánzás szerepe ezekben a regényekben már szinte jelentéktelen, s így e korszak regényirodalmának egyik jellemző vonása, hogy az utánzásból kieme kedve, ha nem szakítva is vele teljesen, eljutott az eredetiség magaslatára.

A másik ezzel kapcsolatos vonás, mely e korszak regénytermését magasan a régi magyar regényirodalom fölé emeli, relatív értékessége. A maga egészében is sokkal értékesebb ez az irodalom, több benne a művészi elem, de van e munkák között egypár, melyekben igazi művészet, abszolut esztétikai érték jelentkezik.

A harmadik jellemvonása ez időszak regényirodalmának a gazdagság, s ez különösen akkor föltűnő, ha az előbbi korral vetjük össze. Amott több mint két század folyamából alig húsz regényszerű művet bírunk, s közülük még a legszabadabb értelmezéssel is legföllebb a felét illethetjük regény névvel; ebben a korban, egy félszázad alatt vagy százötvenre tehetjük a regényszerű művek számát, s nagyobb részük legalább formailag igazi regény.

De van-e e sok regény között igazi magyar regény, a magyar léleknek olyan eredeti alkotása, mely a műfaj minden követelését megvalósítja? Megoldotta-e a magyar szellem azt a föladatot, mely a regényirodalom terén ebben a korszakban reá várt, megteremtette-e az igazi magyar regényt? Ezekre a kérdésekre tagadólag kell válaszolnunk: a magyar Richardson vagy a magyar Rousseau még mindig késett, s az a reménység, mellyel e korszak regényirodalmának ismertetéséhez fogtunk, hiú volt.

A korszak azért a fejlődéstörténet szemszögéből vizsgálva sem volt meddő. Nem teljesítette a föladatát, de közelebb került hozzá; nincs ebből a félszázadból igazi magyar regényünk, de vannak olyan műveink, melyek közelednek ehhez az ideálhoz, s egy vagy más tekintetből megérdemelnék ezt a nevet. Van közöttük, s Dugonicstól kezdve Verseghyn át a kor utolsó magyar Ritter-Romanjáig elég sok, melyekben jóformán minden kellék megvan arra, hogy igazi regényeknek tekintsük őket, csak az eredetiség, vagy a művészet megfelelő foka hiányzik belőlük — rendszerint mind a kettő; vannak jól induló, minden tekintetben megfelelő alkotások, — sajnos kevés, köztük legnagyobb becsű Kármán *Fejvesztesége* — de ezek töredékben maradtak; vannak végül igazi műalkotások, nagy művészi értékű munkák, melyek azonban műfaji szempontból nem elégítenek ki — p. o. e korszak gyöngye, a *Fanni hagyományai* — mert nem tiszta regények s közelebb állanak a novellákhoz. A rég várt igazi magyar regény nincs köztük, de mind a három faj jobb képviselői azt a hitet keltik, hogy csak egy kis lépés — és az óhajtott célnál lettünk volna. Mindegyik faj megbizható alapul szolgálhatott volna nemcsak a

továbbfejlődésre, hanem a föladat teljes megoldására is, mindegyik átsegíthette volna a regényt az ígéret földjére. A XVIII-ik század utolsó s a XIX-ik század első évtizedeinek munkásai a talajt teljesen előkészítették az igazi magyar regény számára. A *Fanni*tól és a *Tihamér*tól már nem nagy az út. A fejlődés azonban nem ebben az irányban haladt. Az új magyar regény, az igazi, nem a Dugonics—Verseghy-féle utánzatokból tisztult eredeti regénnyé, nem is a *Fanni hagyományai* vagy a *Tihamér*-féle terjedelmesebb novellák erősödtek nagyszabású regény-kompozíciókká, hanem tőlük függetlenül alakult meg a XIX-ik század negyedik évtizedének elején.

IRODALOM.

a) *A kor novelláiról:* Szinnyei Ferencz, *Novellairodalmunk Jósikáig*, 1911. 46 l.

b) *Kisfaludyról:* Bánóczi József, *Kisfaludy Károly munkái*, 1883, II. k. 271—280. l.

III.

A MAGYAR REGÉNY MEGSZÜLETÉSE

1. FÁY ANDRÁS

Több századra visszanyúló előzmények s majd félszázados kísérletezések után, de tőlük jóformán függetlenül s így váratlanul, 1832-ben megjelent az első igazi magyar regény, **Fáy András** kétkötetes *Bélteky háza*. (Új kiadásban 1843/44 és 1908.) Megszületése bizonyos tekintetben még ma is misztériumnak tűnik föl. A mi irodalmi viszonyainkból nem tudjuk megfejteni, mert az előbbi korszak regényeihez nem kapcsolódik, s novelláihoz csak annyiban, hogy az elbeszélő technikába Fáy is, mint kortársai nagy része, novellák írásán gyakorolta be magát. Nagy érdemét, hogy megírta az első magyar regényt s ezzel megindította a fejlődést, más hatásra kell visszavezetni, nyilván a külföldön fölvirágzott regényirodalomra, ott ismerte meg a műfajt és a nyugati, főként német regényekből, talán leginkább Lafontaine Ágost társadalmi regényeiből, sajátította el e műfaj elemeit és követelményeit. Az író nem volt fiatal ember, mikor a *Bélteky házat* írta — életének 46-ik évében járt. Kiforrott elbeszélő stílje, nagy irodalmi érzéke, gazdag ismeretei már előzőleg kora legértékesebb írói közé emelték, s nagyrészt éppen ezek a lelki adományai tették őt hivatottá a reá váró nagy föladat megoldására. Regényének megjelenése után is folytatta irodalmi működését, de a *Bélteky ház* sikere ellenére is csak vagy egy negyedszázad múlva tért vissza e műfajhoz s figyelemre méltót akkor sem adott: ez első, de egyszersmind egyetlen jelentős alkotása a regény terén.

A *Bélteky ház* értéke ma már csak történeti. Népszerűségét elvesztette; mai olvasó, ha a múlt irodalmi

törekvései iránt nincs erős érzékkel fölvértezve, nem talál benne élvezetet. Nem tárgyában vagy fölfogásában, nem is előadásában van a hiba. Fáy már 1818-ban, a *Különös végrendelet* c. novellájában, majd meséiben jó elbeszélőnek mutatkozott, a stílus nagyobb művészete nélkül is le tudta kötni olvasóit, és stílkészsége a *Bélteky házban* sem kisebb. Fölfogása meg a regényről egészen modern. A valóság képének tartja s az életet rajzolja benne a maga mozgalmasságában. A mese nem éppen érdekfeszítő, de van olyan érdekes, mint a modern reálista regényeké. A hiba másutt van: Fáy művészi érzékének fogyatékosságában. Nincs ereje olyan nagyszabású kompozícióhoz, amilyent ez a terjedelmes regény megkívánna. Cselekvényét nagyon sok szálból fonja össze, és maga a tulajdonképeni főcselekvény is sok egymással csak lazán kapcsolódó epizódból van összeszerkesztve — ebből az anyagból egységes hatású egészet formálni csak egy Arany komponáló művészetével lehetett volna. Fáy azonban, ahelyett hogy megelégedett volna a legkezdetlegesebb, de legkönnyebb szerkezettel, s az eseményeket időrendben mondta volna el, nehezebb formát választ, s a kronologiát megbontva, az eseményeket egy későbbi mozzanatnál, az elbeszélés fejlettebb stádiumában ragadja meg, az előbb történteket pedig — majd egy egész kötetre való anyagot — előzmény gyanánt beleszövi az elbeszélésbe, ami rendkívül nehézkessé teszi a regényt. Amellett mindúntalan megszakítja az érdek előterében álló főcselekvény elbeszélését, hogy egy-egy új szereplő életének történetét iktassa bele, s ezáltal vontatottá, fárasztóvá válik az elbeszélés. Ezenkívül társadalmi, gazdasági, politikai és morális reflexiókkal árasztja el regényét, bölcs és nagy gyakorlati értékű tanácsokkal, de azok sokszor egész fejtegetésekké dagadnak és szétfeszítik a mesének amúgy is laza kereteit. A regény olyan, mint egy útvesztő: nagy fáradsággal, türelemmel, s állandóan megfeszített figyelemmel kell keresni a szövevényen keresztül vezető utat — ebbe a megerőltetésbe belevész az esztétikai hatás java.

Amint már a címe is mutatja, a regénynek nincs valódi hőse, sőt még a *Bélteky ház* sem fejezi ki híven az író főgondolatát. Nem egy embernek, nem is egy

családnak története pörög le előttünk, hanem két nagy világnak rajzát kapjuk. Az egyiknek középpontja Bélteky Mátyás. Műveletlen, parlagi és durva falusi gazda, s bár nyers külseje alól ki-kicsillan jobb természete, valójában az élet hajótörötte. Nejét szereti, de az szellemi felsőbbségével akaratlanul elijeszti; derék fiától, Gyulától is elfordul, mert anyja művelt, tanult férfivá akarja nevelni; gazdaságát elhanyagolja, mindjobban beleszokik a vidéki duhaj mulatozásba. A magyarság évszázados szenvedélye, a pörösködés szeretete is mindinkább erőt vesz rajta, s ez a szenvedélye egészen furfangos prókátorának, az aljas Legulinak hatalmába sodorja. Leguli befurakszik a Bélteky-házba, magával viszi rokonát, Lénit, aki jó gazdaasszony, de nem jó asszony. A gyönge, törékeny Béltekynét férjének indulatossága és Leguliék ármánykodása nemsokára sírba viszi. Halála után még cifrábban folynak a dolgok. Léni asszony egészen behálózza az öreg Béltekyt, Leguli meg Béltekynek könnyűvérű, ledér leányára veti ki hálóját.

Ez az egyik kép. A másik kép nincs ilyen egységes keretbe foglalva. Hőse Bélteky Mátyás fia, Gyula, de szerepe már nem olyan központi. Anyja, kihez lélekben igen hasonló, kiszakította az atyai ház romlott környezetéből és képzett, tudományos és művészi hajlamú ifjúvá neveltette. Gyula tanulmányai végeztével törvénygyakorlatra a főispánhoz megy, s mikor szerencsétlenül beleszeret a ház egy fiatal rokonába, viszonzatlan szerelmétől űzve, külföldi útra indul. Csak anyja halála után kerül vissza, eszmékben, tapasztalatokban gazdagon, eltelve a vágytól, hogy hazájának és fajának szolgálhasson. A szülői házban folyó életet azonban nem tudja elnézni, annál kevésbbé, mert Léni asszony most meg vele akarna kacérkodni. Elkeseredik s szinte lopva menekül hazulról. Így kerül a másik, a regényben nagy szerepet játszó családba, Uzayékhoz. Ez az Uzay is jellemző magyar típus: tehetséges, művelt, vannak gondolatai és tervei, de nincs energiája, s így minden eszméje kárba vesz, maga meg visszavonulva az élettől, parlagon heverteti szellemi kincseit. Gyula, hogy föl ne ismerjék, álnéven, mint szegénysorsú fiatalember, Uzay leányának, Cilinek, nevelésére vállalkozik, aki őt las-

sanként, észrevétlenül megszereti. A derűs idillt megrontja Uzay második házassága. Neje, Laura, teljes ellentéte férjének: fiatal, szereti a társaságot, büszke, s Gyula sok megalázást kénytelen tőle elviselni. A regény, bár csak a második kötet közepén járunk, erősen közeledik a megoldás felé. Uzay meghal, özvegye fölháborodik mostohaleánya szerelmén, hogy alacsony sorsú férfit tüntetett ki vonzalmával, az összeütközés kikerülhetetlennek látszik. De Gyula kétszer is megmenti Uzayné életét, majd nemsokára kiderül nemes származása, végre — a meglepetés nem minden kellemetlen érzése nélkül — az is, hogy nem Cilit, hanem Uzaynét szereti: erre Laura, akiben tudtán kívül a féltékenység dolgozott, most boldogan nyujtja kezét az ifjúnak. Cili és Klárcsi, Gyula első szerelme, szintén méltó férjre találnak, és a három pár erős fogadást tesz, hogy tehetségüket, buzgalmukat a haza javára fordítják.

Ennél a nem éppen merész képzelettel szőtt s azért főbb vonásaiban valószerű történetnél érdekesebb a regény társadalmi rajza s a benne föllépő alakok. Az a két ház, amely a cselekvény két ágának színterül szolgál, nem egyszerűen két különböző család otthona, hanem, amint említettem, két egészen külön világ. A Bélteky-ház a múlt, az Uzay-ház, Bélteky Gyulával, a jövő magyar társadalom képe. Az előbbiben azt akarta Fáy bemutatni, mint pusztul el a jó magyar család, ha a múlt hagyományaihoz, szokásaihoz ragaszkodva, csak teste művelésével törődik, s a léleknek nem nyujt táplálékot. Az öreg Bélteky hibái ellenére alapjában nem rossz ember; hogy a társadalomnak mégis teljesen fölösleges, sőt ártalmas tagja, hogy műveletlen, durva és dorbézoló, az tulajdonképen nem is az ő bűne, hanem környezetéé, mely engedte, hogy vadon, nevelés, oktatás nélkül nőjön föl. Bélteky Mátyás típus volt abban az időben, afféle kisebb szabású kényúr, akinek megvannak eszközei a jóléthez és cselekvéshez, de tanultság híján nem tud velük élni. A középkor viharos idejében megállta volna helyét mint valami bandérium bátor vezére, most, mikor a béke munkájának kellene élni, nem tud egyéniségéhez illő, komoly foglalkozást találni. Még erős hazafisága is csak külsőségekben nyilvánul, mélyebb tartalmat nem tud neki adni. Féktelen életmódjával megkeseríti egész környezetének sor-

sát: szomszédait megkárosítja, fiát elüldözi, leányát megrontja, nejét kora sírba viszi.

Vele szemben ott áll fia, az új Magyarország képviselője. A Béltekyek nyers ereje, mely atyjánál kárba ment, nála a kitűnő nevelés folytán átalakult intelligenciává, s Gyula nemcsak képzett, nyílt fő, hanem szíve fogékony minden jó és szép iránt. Sokat tanult, sokat látott és tapasztalt, vannak nagy eszméi, merész gondolatai, segíteni akar az ország elmaradottságán. Ismeri jól a hiányokat, de éppúgy tudatában van annak, milyen eszközökkel lehet célt érni; van bátorsága belevágni a földadatba és ereje azt végrehajtani. Mintha csak magának Fáynak, a nagy szemhatárú, lelkes, tevékeny nemzetgazdának volna eszményi képe, olyan sokirányú az érdeklődése, olyan heves a buzgalma, olyan erős a bizalma. Mikor atyja halála után reászáll az ősi vagyon, Fáy befejezi a regényt — befejezheti, mert mindannyian sejtjük, mi lesz a jövő: az új Magyarország diadala a régin.

Itt kapcsolódik a regény a legnagyobb magyarnak, Széchenyinek, eszméihez. Két évvel a *Bélteky ház* megjelenése előtt adta ki Széchenyi a legmélyebb hatású magyar könyvet, a *Hitelt*. Fáy nemcsak olvasta ezt a gazdasági és társadalmi reformszózatot, hanem a maga eszméinek határozottabb, mélyebb fogalmazását ismervén föl benne, egészen magáévá tette. Gondolatvilágát megtermékenyítette a *Hitel*, mint a Nilus áradása a partján elterülő egyiptomi mezőket. Amit Széchenyi elméleti formában, szigorú logikával terjesztett az olvasóközönség elé, azt Fáy költői alakban, egy elképzelt történet keretében mutatta be. Nemcsak az eszmék közösek a két műben, hanem a tendencia is, az az erős törekvés, hogy a magyar közönséget meggyőzze a reformok szükségességéről, s közös a hangulat is, mely őket szülte. Amit Széchenyi határozott hangon, mint kétségtelen reményét, hirdetett: „sokan azt mondják, Magyarország volt, én azt szeretem hinni — lesz", az hangzik felénk a *Bélteky házból* is. A költött cselekvény ezt az igét, ezt a reményt hirdeti minden mozzanatával.

Ez a munka egyik elévülhetetlen érdeme. Belenyúlva mélyen társadalmi és gazdasági életünkbe, rá-

irányította a figyelmet a legfontosabb eszmékre; takarékpénztár, tagosítás, okszerű gazdálkodás, háziipar, a fogházak célszerűbb rendezése, útépítés, kórházak, a képzőművészetek pártolása és elsősorban a nevelés fontossága: íme a harmincas évek legégetőbb kérdései, Széchenyi eszméi, de egyszersmind Fáy életének, működésének legfontosabb tervei, céljai.

Esztétikai szempontból legnagyobb érdeme a regénynek a sok, éles világításban bemutatott férfialak. A nőknek kisebb szerep jut a *Bélteky házban*; a leányok, mint az akkori irodalomban általán, könnyű kézzel dolgozott, halvány, vértelen alakok; az asszonyok lelki életét gazdagabban képezi ki, de ezek is meglehetősen sablónosak, egyedül Laura jelleme újszerű s érdekes pszichológiai feladatra nyujt alkalmat az írónak. A női jellemrajz elhanyagolása azonban menthető, mert e regényben nemcsak a férfiszereplők a cselekvény hordozói, hanem az egész téma a közéletből, tehát a férfiak világából sarjadt ki — ott a nők csak epizódok. Ezért találunk annyival több s annyival bonyolultabb lelkivilágú férfit a regényben. A két vezető személyen kívül a régi és az új Magyarország nagyszámú, változatos jelleme vonul el előttünk. Nem igazi egyéniségek, amilyeneket a mai regény rajzol, hanem típusok, egy egész fajnak, az emberek egy bizonyos osztályának idealizált képei. De mennyi találó, jellemző vonással vannak fölruházva! A legérdekesebbek közül kettőt már ismerünk, Legulit és Uzayt; az előbbi a zúgprókátor prototípusa, eszét és diplomáját a legaljasabb módon használja ki, Eötvös és Jókai hirhedt ügyvéd-alakjainak mintaképe; utóbbi az enervált álmodozó, ahelyett, hogy nagy tervei kivitelére gondolna, sakkozik s a vidék apró embereivel politizál. De ott van még az előkelő, hideg, lefelé gőgös, fölfelé alázatos főispán — ez is mintakép marad a XIX-ik században végig; az életet finoman és művészettel élvező Regéczy báró; a nagytudományú, de kevés vágott dohányú tudós, Porubay, Kisfaludy Károly Perföldijének gazdagabban kiképzett párdarabja: a klasszikusok világát igen jól ismeri, de a modernbe nem tud beleilleszkedni, maga a megtestesült élhetetlenség; vele szemben áll Halkó, akinek gitárán kívül egyéb birtoka

nincs, de víg kedélye miatt mindenütt szívesen látott vendég. Ennek a változatos társaságnak minden tagja a magyar életből került a regénybe, s ha élő mintáikra nem is tudunk rámutatni, mert a maguk egészében nem valóságos emberek fotografiái, jellemvonásaik az életből vannak ellesve, mindegyik a való világ levegőjét vitte be magával a regénybe.

Így a Fáy rajzolta társadalom minden ízében a múlt század első negyedének társadalma: nemcsak a kort mozgató eszmék, kérdések, problémák alkotják regényének vezető motívumait, hanem emberei is a huszas évek jellemző vonásaival vannak fölruházva. Ez, a jelenkori magyar élet rajza, magyar vagy magyaros karakterek szerepeltetése hiányzott eddig regényeinkből, olyan cselekvény, mely magyar környezetben, magyar emberek között pörög le, a valóság föltételei között, s meséjének költött volta ellenére a valóság illúzióját keltve. Fáy regénye megfelelt ezeknek a követeléseknek: ez legnagyobb érdeme, ez irodalomtörténeti jelentősége. A *Bélteky ház* az első eredeti magyar regény, mely egy való világ képét tükrözi vissza reálisan elgondolt emberek sorsában bemutatva: vele megszületett végre a magyar regény.

A maga korában sem az olvasóközönség, sem a kritika ezt nem látta tisztán. A regényt olvasták és méltányolták, példányait egy év alatt szétkapkodták s még évtizedek múlva is becsben tartották, de megjelenése nem ment eseményszámba, szerzőjét regényéért s a benne megoldott föladatért nem ünnepelték. Fáy az irodalmi fórumok s a nagyközönség szemében továbbra is a nagy meseíró maradt, a „vidám bölcs", aki éles szemmel megfigyelve a mindennapi élet kisebb-nagyobb fonákságait, az emberek fogyatkozásait, a közállapotokban, az irodalmi és társadalmi viszonyokban nyilvánuló gyarlóságokat, tapasztalatait rövid, kerek mesék alakjában közölte, beléjük rejtve gazdag életbölcseségét és derült lelkének enyhe iróniáját. A regényíró Fáy nem keltette föl kora érdeklődését, regénye nem vált „nagy könyv"-vé, a harmincas évek fölkapott olvasmányává. Ez talán elkedvetlenítette szerzőjét, de legalább is eltérítette attól a műfajtól, melyet ő honosított meg irodalmunkban. A *Bélteky ház* után hosszú

ideig újabb regényt nem írt s mikor élete alkonyán, az 50-es években visszatért e műfajhoz, ugyanott folytatta, ahol 1832-ben elhagyta. Ezek a kései alkotások — a *Jávor orvos* (1855) és *A szutyogfalviak* (1857) — már megjelenésükkor divatja múlta regények voltak: nehezen mozgó, epizódokból összerótt meséjük nem keltett érdeket s még derült, humoros mellékalakjaik sem tudták megmenteni.

A *Bélteky háznak* azonban megmarad irodalomtörténeti jelentősége: abban a nagy föllendülésben, amelyet a harmincas évek közepén a magyar regény megért, mindenesetre része van Fáy művének is, de csak a sikere hatott ösztönzőleg írótársaira. Mint költői alkotás nem tett reájuk nagyobb hatást, a harmincas évek regényírói nem az ő nyomába léptek, hanem más mintákat választva, más irányban haladtak.

IRODALOM.

1. Vadnai Károly, *Az első magyar társadalmi regény*, 1872. 16 l.
2. Badics Ferencz, *Fáy András életrajza*, 1890. 373—395, 632—640. l.
3. Erdélyi Pál, *Fáy András élete és művei*, 1890. 97—111, 313—323. l.

2. A ROMANTICIZMUS ÉS JÓSIKA

A *Bélteky ház* ösztönző hatása alatt megindult a magyar regényirodalom s egy évtized alatt, a harmincas évek közepétől a negyvenes évek közepéig, annyit fejlődött, olyan nagy lépést tett a tökéletesedés felé, amilyent sem azelőtt, sem azután. Hogy megérthessük e fejlődést, hogy eligazodhassunk a sok ösvény között, melyen íróink a cél felé törtek, megint föl kell előbb idéznünk a külföldi irodalmak képét.

Európa a francia forradalom és a napoleoni háboruk következtében óriási politikai változáson ment keresztül: a nyugati államok szervezete és az emberiség politikai fölfogása gyökeresen átalakult. Ez az átalakulás éreztette hatását az irodalomban is és azt hasonló mértékben átformálta. A legmesszebbreható átalakulást a francia irodalom szenvedte, mikor a hideg klasszicz-

must és a beteges szentimentálizmust száműzte a friss, erőtől duzzadó romanticizmus. Hatalmas szellemi áramlat volt ez, a leghatalmasabb mindazon áramlatok között, melyek mozgalomba hozták valaha az irodalmat. Elemi erővel, az egész művelt világot magával ragadva, ekkor, a múlt század huszas éveiben lépett föl, de csak látszólag volt új, hirtelen feltűnő mozgalom. Valójában a romantika régi, sőt örök birtoka az emberi szellemnek, mert alapja: a rendkívüliben, a nagyszerűben, a csodálatosban való gyönyörködés együtt született az emberrel. Romantika az irodalomban azóta van, amióta irodalom van, sőt a ránk maradt irodalmi alkotások közül egyik legrégibbet, Homeros *Odysseiá*-ját, bátran tekinthetjük a későbbi romanticizmus hirnökének. Nem is veszett azóta sem ki az emberiségből a romantika iránti fogékonyság, a regény életében meg éppen nyomon kísérhető a műfaj legelső hajtásától kezdve. Romantikus elemekkel volt tele a görög regény csakúgy, mint a lovagregény, a pásztorregény csakúgy, mint a heroikus. S mikor a romantika mint romanticizmus a XIX-ik században irodalmi iránnyá, szellemi mozgalommá lesz, leginkább abban haladja meg a korábbi romantikus törekvéseket, hogy ekkor tudatossá válik a költőkben, ami addig öntudatlanul élt és hatott bennük, s művészi elvvé, programmá az, ami azelőtt csak az emberi lélek alaptulajdonságából fakadt törekvés volt.

A romantika ez új kivirágzásának, a szorosabb értelemben vett romanticizmusnak, egyik gyökérszála, amint említettem, a kor politikai viszonyaiba nyúlt le. Valamint az emberi szellemet a szabályok bilincseibe kényszerítő új klasszicizmus a XVII-ik század zsarnok kormányformájának szülötte, valamint a szentimentálizmus a XVIII-ik század forrongó, a viszonyokkal elégedetlen társadalmának jajkiáltása: akként a romanticizmus azokból a hatalmas politikai rázkódásokból sarjadt, melyek a francia forradalomban, majd Napoleon tüneményes szerencséjének és hirtelen bukásának idején Európát nyugalmi helyzetéből kiforgatták. De voltak ennek az iránynak irodalmi előzményei is. Már a szentimentális regényírók műveiben fölismerszenek az új irány csírái. A féktelenség, mely

Rousseau hőseinek szívében tombol, az érzésnek túlfeszítése a rendes mértéken, az új idők jele, s ez a későbbi irodalmi áramlatnak is jellemző vonása marad; Bernardin de Saint Pierre ráirányítja a figyelmet a természet ölén élő vad népekre, amelyek körében sokkal igazabbak az érzelmek és szenvedélyesebbek a kitörések; majd Chateaubriand, fölbuzdulva a régiségbúvárok kutatásain, fölélesztí a középkor regényes lovagvilágának bámulatát, mely Franciaországban a klasszicizmus és szentimentalizmus ideje alatt egészen el volt hanyagolva. Egy új világ tárul föl a költők előtt, egy féktelen kor, melynek hőseit nagy szenvedélyek hevítik, merész tettek foglalkoztatják. Az írók képzeletét megragadják a középkor emberei, akik semmi jogot, semmi törvényt nem tisztelnek, és nyers erejükben, hatalmas egyéniségükben bízva, bátran szembeszállnak mindenkivel. Mennyivel megrázóbb, igazabb ez a világ, mint amelyet eddig rajzoltak: a klasszikus költészetnek síma, szabályhoz alkalmazott, feszes, élettelen világa, vagy az ábrándos rajongók, akaratnélküli érzelgők beteges szentimentalizmusa. S milyen mások a középkor emberei! Nem élettelen bábok, akik parancsszóra mozognak, feszesek és merevek, s az etikett szabályai szerint élnek; nem gyáva lemondók, akik meghátrálnak a társadalmi konvenciók vagy egy embertársuk ereje előtt. Ezek az emberek mélyen éreznek és erősen akarnak; vannak vágyaik, örömeik, szenvedéseik, de van erejük is vágyaikat kielégíteni, örömeiket elérni, szenvedéseiktől megszabadulni. A romanticizmus harci kiáltása tehát, amellyel megdönti az eddigi irodalmi irányokat, az erő és szabadság, az egyéniség és igazság. Félre a hazug bálványokkal, a képzeletet békóba szorító szabályokkal; a költőn ne zsarnokoskodjék az elmélet, mely „halvánnyá betegíti" az életerős költészetet. A költészet szárnyaljon merészen, szabadon, úgy, amint a költő képzelete engedi. Halvány abstrakciók, a való világtól távol álló sablónok helyett egyéneket akarnak rajzolni, s úgy, amint a való életben látják őket. Egy másik nagyfontosságú eredménye e mozgalomnak az, hogy fölébredt az emberekben a valódi történelmi szellem, az érdeklődés a letűnt századok sorsa iránt, s ez

egyformán nyilatkozott a tudományban, ahol mint történeti kutatás s a kutatás eredményeinek művészi földolgozása jelentkezik, és a költészetben, ahol megalakul az igazi történeti regény.

Valamint minden visszahatás, az új irány is csakhamar túlságba ment; túlozták azokat a vonásokat, amelyeket mint újakat hoztak az irodalomba. Példa reá a francia irodalomnak egyik leghatározottabb egyénisége, a romantikus mozgalom tulajdonképeni megindítója és zászlóvivője, Victor Hugo. Költeményei, drámai, regényei mind ennek az iránynak lelkes szózatai. Már tárgyai megválasztásában is rendkívül merész: keresi a csodálatos, hősies, idegrázó eseményeket, a sajátszerűen összeszőtt, ellentétekből megalkotott jellemeket; előadásmódja is hasonlóképen merész a gondolatok és kifejezések rendkívülisége, szokatlansága folytán; bámulatos az ereje a festésben, képről-képre rohan bátran a tolla s magával ragadja az olvasót. Legjellemzőbb regényei, a *Notre Dame de Paris*, a *Misérables*, a *Quatre-vingt-treize*, költői erejének féktelenségeit, túlzásait és kiválóságait egyaránt bemutatják: az érdekeszítő, de mesterkélt történetszövést, a jellemek merész, de túlságos kiélesítését, a hatalmas, de sokszor csak pompázó nyelvet. Egész sereg követője akadt, sőt majd egy félszázadra az egész irodalmat hatása alá keríti.

A romanticizmus uralkodott innen kezdve a költészeten, mindjobban felejtve a jelszót, mely alatt megindult, az igazságot, helyette a szertelenség, rémesség, titokzatosság lett a költők legfőbb törekvése. Minél merészebben, csodálatosabban hangzik a történet, minél jobban belekap a mese az olvasó idegrendszerébe, annál kedvesebb előttük: nem esztétikai értelemben akarnak bennünket megindítani, hanem fiziológiailag megrázni. E regények valósággal megborzongatnak, s mielőtt fölzaklatott idegrendszerünk a mese befejeztével megnyugodnék, még át kell esnünk a váratlansága által meglepő kifejlésen. Egyik legszélsőségesebb jelensége ennek az iránynak Eugène Sue regényköltészete. *Les mystéres de Paris*-jában, egy fantasztikus rémregény fordulatai közt, színrehozza mindazokat a rejtelmes — hol aljas, hol csodálatos — ese-

ményeket, embereket, helyeket, amelyeket a világ fővárosa magában rejt. Képzelőereje, különösen a rikító festésében és a borzalmas aljasságok megrajzolásában, meghalad minden mértéket, hőseihez képest a legelvadultabb modern gonosztevő is csak inas, s a jelenkor szenzációs bűnpörei is eltörpülnek az ő fejében megfogant históriák mellett.

A német romanticizmus, melynek főképviselői Tieck és Novalis, szintén azon az úton halad, mint a francia, de a két néplélek közti különbség érezteti hatását. A francia romanticizmus uralkodó elemeit föl-leljük a német irodalomban is, az egyéniség kultuszát, a képzelet merész játékát, a történeti iránti érzéket, de már a kisebb fontosságú vonások helyett eltérők jelentkeznek, s azok a német romanticizmust más árnyalatúvá színezik. Így a német szellem a középkor bámulatát összekötötte a vallás tiszteletével, a lovagvilágot összekapcsolta a kereszténység eszméjével, éppúgy, amint a középkorban össze volt kötve a kettő. Ezáltal a német romanticizmus konzervativabb, mint a francia, mely minden téren a liberalizmus szolgálatába szegődött. A német romantikusok emellett vonzódtak a misztikushoz és fantasztikushoz, s a klasszicizmus ellen a nemzetiben keresvén talajt, odafordultak nemzeti szellemért és tárgyért, ahol ezt legkönnyebben, leghamisítatlanabbul kapták, a népieshez.

Nagyobbszabású egyéniség, világirodalmi jelentőségű regényíró nem emelkedik ki közülük s közvetlen hatásuk is csekély a magyar regényirodalomra.

A harmadik irodalom, mely még korábban megérte a romanticizmus viharát, mint e kettő, az angol volt. A józan világnézetű, valóságra építő, reális angol nép a romanticizmust is másképen teremtette meg, mint a csatornán túl lakó versenytársa, a francia. Az angol romantika sokkal hívebben ragaszkodott elveihez; a történelem kultuszából indulván ki, a történeti hűséget sohasem tévesztette szem elől és bármennyire hirdette is az egyéniség elvét, megóvta magát a franciák túlzó szertelenségétől, merészségében hihetetlen, csodálatosságában megrázó világától. Az angol romantikusok is szeretik a középkor vad, érzékeitől vezetett embereit rajzolni, keresik a rejtelmes és a csillogó

ellentéteit, az erős fényt és a mély árnyékot, de ismertek határt, és nem engedték elfajulni a romanticizmust. Legnagyobb mestere ennek az iránynak Sir Walter Scott; történeti regényeivel éppoly korlátlanul uralkodott az angol kedélyeken, mint Victor Hugo a franciákon, s világirodalmi hatása sem igen marad el a francia íróé mögött. Tipikus angol, s regényei is magukon viselik az angol bélyeget. Kevesebb bennük a szín, az élet nem lüktet olyan hevesen, a vér nem forr, mint a francia irodalmi alkotásokban, egyszerűbbek, nyugodtabbak. Mint az angol romantika általán, Scott szintén nemcsak hirdeti, hogy történeti igazságra törekszik, hanem meg is akarja győzni az olvasót róla: nemcsak azáltal, hogy jól átgondolt cselekvényt nyujt, s a történetet úgy vegyíti össze a költészettel, hogy egységes műalkotást hozzon létre, hanem keresi a korfestő vonásokat, aggódó gonddal gyűjti össze, amit a történelem mint korfestő emléket megőrzött — nagyban és kicsinyben egyaránt hű képét akarja adni a kornak. Az előbbi természetesen nehezebben sikerül. Fölismerni a kort mozgató gondolatokat, megtalálni az uralkodó eszmei áramlatokat sokkal nehezebb, mint a külsőségeket ellesni, az akkori szokásoknak és divatnak, építkezésnek és viseletnek, életmódnak és mulatságoknak rajzát elkészíteni. De éppen, mert ez utóbbi könnyebb, arra csábítja az írót, hogy ezekkel foglalkozzék, s ez Scottnak egyik legjellemzőbb sajátsága. Aprólékos gonddal, szinte unalmas részletességgel festi azt, ami szembeötlő, ami észrevehető, a pajzs címerétől és a dárda nyelétől kezdve a lakodalmi vendégségig és udvari mulatságig; éppoly figyelmes a természet iránt is: leírja mindég és minduntalan, reggel és este, északon és délen, háború előtt és háború után. A külsőségeknek ez a túlságos részletezése azonban, a kézzelfoghatónak és szemmelláthatónak gondos megrajzolása, hiába akarja elfödni az igazi korfestés hiányát, azt az erőt, mely egy nagyobb korszakot a maga egész szellemi életével elénk varázsol: erre sem Scott, sem romantikus követői nem voltak képesek. Ez a dicsőség a romanticizmust fölváltó új irodalmi irányra, a realizmusra várt.

A romanticizmus éppúgy, mint annak idején a

szentimentalizmus, csakhamar megtalálta útját hozzánk is, annyival könnyebben, mert számára is elő volt már készítve a talaj. A magyar nemzet sohasem feledkezett meg múltjáról, hiszen a múlt dicsőségével vigasztalta, bátorította magát a jelen sivár viszonyai között, s a kuruc kortól Széchenyiig az a jelszó: a magyar *volt*. A múltat tehát nem kellett újra föltámasztani, sőt a magyar középkor és a lovagvilág iránti rajongás — a romanticizmus egyik uralkodó vonása — olyan általános volt nálunk, hogy Kisfaludy Sándor verses regéi éppen annak köszönhették nagy hatásukat, hogy ebből a tárgykörből merítettek, ebben a szellemben szóltak.

Érthető tehát, hogy irodalmunkban is még a romanticizmus előtt elszaporodtak német hatás alatt a romantikus drámák és regények, s már 1825-ben megjelent irodalmunkban *Tihamér*javal az első magyar romantikus elbeszélő, Kisfaludy Károly. De teljes kifejlésre akkor jutott irodalmunkban ez az irány, mikor az igazi romantikus hullám átömlött a dévényi sziklafalon, mikor az angol és francia romanticizmus nagysikerű szerzői megjelentek nálunk hatásos műveikkel. Ez az idő a harmincas évek első fele. A magyar szellemet ekkor megtermékenyítette a nyugatról beáradó romantika, s ennek két irányban nyilvánult a hatása. Egyfelől abban, hogy egyszerre, alig pár hónapi időközben, három új regényíró jelent meg irodalmunkban romantikus szellemű alkotásokkal, másfelől abban, hogy az új irány egészen hatalmába ejtette regényíróinkat. A romanticizmus vagy három évtizedre a regényirodalom uralkodó áramlatává lett, regényíróink, kevés kivétellel, szolgálatába szegődtek, s még azokat is megérintette a szellője, akik lelkük alkatánál fogva idegenkedéssel fogadták s kisiklottak varázshatalma alól. A romanticizmus rányomta bélyegét ez évtizedek minden regényére, először az angol, azután a német, majd a francia végül Jókaival, az idegen hatásoktól megtisztulva megjelent a sajátos, tiszta magyar romanticizmus is.

A magyar romanticizmus születésének éve az 1830 esztendő, s az a három regényíró, aki ez év közepéjóformán egyidőben összesen négy regénnyel föllépett regényeik megjelenésének időrendjében: Gaal József Jósika Miklós és P. Horváth Lázár. Hét kötet eredeti

magyar regény három, eddig még regénnyel nem szerepelt magyar írótól — olyan gazdag termés, s maguk a regények olyan értékesek vagy legalább érdekesek, hogy az 1836-os év a magyar regény történetében mindeddig a legjelentékenyebb.

*

„Uraim, le a kalapokkal. Egy művet van szerencsém bemutatnom, mely körében elsőrendű, legjobb, mióta a nyelv zeng; illő, hogy tisztelettel fogadjuk." Az a mű, amelyről a legmagasabb színvonalú magyar kritikai közlönyben, Bajza *Figyelmezőjében*, a kor legszigorúbb kritikusa, Szontagh Gusztáv, ilyen elragadtatással nyilatkozott, az 1836-ik év regénytermésének legértékesebb darabja, Jósika Miklós báró *Abafija* volt. E bírálatból a közvélemény szava hangzott ki, s valóban az a siker, melyet az *Abafi* az olvasók körében aratott, olyan általános, olyan hangos volt, amilyenre a *Himfy* és a *Tatárok* óta nem volt példa. A regény szerzőjét, aki már nem volt fiatal ember — 1794-ben született s így a 43-ik évében járt — és mint erdélyi főúr a közélet terén ismert nevet vívott ki magának, ez a dicsőség egy csapásra a legnagyobb magyar regényíróvá avatta és végleg elkötelezte a szépirodalomnak. A dicsvágyó, hírre, tündöklésre sóvárgó Jósika olyan lelkesedéssel és akaraterővel feküdt neki a munkának, hogy harminc éves írói pályáján alig volt év, mely nagyobb elbeszélésein kívül ne hozott volna tőle egy vagy több regényt. Föllépésétől haláláig, 1836-tól 1865-ig, 38 regényt írt 117 kötetben — olyan bámulatos termékenység ez, hogy regényíróink közül csak az egy Jókai haladta meg.

Jósika regényírói pályáját a szabadságharc két, élesen elváló részre bontja. A két rész tartama majdnem egyforma, de a bennük kifejtett munkásság terjedelmére és értékére nézve nagyon egyenlőtlen. Pályája első felében, 12 év alatt 13 regényt írt, a másodikban, 1851-től 1864-ig, 25-öt, szám szerint is majd kétszer annyit. De ha hozzászámítjuk az utóbbiakhoz ez időből való németül írt regényeit s figyelembe vesszük, hogy későbbi regényei általában nagyobbak, mint a régibbek, akkor pályájának ez a második szakasza terjedelemben jóval több mint kétszerese az elsőnek. E két korszak

munkássának értéke azonban fordítva aránylik a terjedelmével: értékes regényei mind a szabadságharc előtt jelentek meg, s regényköltészetének általános színvonala is magasabb ott.

Első regényei, a kétkötetes *Abafi* és a vele egyidőben megjelent *Zólyomi*, történeti regények voltak, s a történeti regény maradt élete végéig legkedvesebb műfaja. Pályája első felében társadalmi és történeti regényei számra nézve még egyensúlyban tartják egymást — 7 és 6 a számuk — de a második korszakban 6 társadalmi regénnyel 19 történeti áll szemben. Mintha a sors is a történeti regényt szánta volna hivatásául. Származása, nevelkedése, élete mintha csak ennek a célnak szolgálatába állította volna. Erdélyben született, ifjúságát is ott töltötte, Erdély regényes bércei közt, magas sziklaváraiban, ahol éppen a vidék zártsága miatt sokkal erősebb az emlékezet és a történeti tudat. Míg Magyarországon a törökök és németek pusztításai el-elűzték a régi lakosságot, fölégették az egykori városokat és várakat, megsemmisítették azokat a természetes és mesterséges jeleket, melyekhez hozzáfűződött a történelmi események emléke, addig a Királyhágón túl, különösen az előkelő családok körében, nemcsak a múlt eseményei rögződtek bele az utódok emlékezetébe, hanem élt még a régi főúri és nemesi életmód képe, az erdélyi udvartartás szelleme. Jósika családjában, mely egy időben vezetőszerepet játszott, szintén fiúról-fiúra szállt a hagyomány, s már ez fölébresztette benne a vonzódást a múlt iránt, már ez megvethette az alapot történeti regényeihez.

Élete is változatos volt, s különösen az a szakasza volt gazdag mozgalmakban, mely tanulmányai befejeztétől férfikora delelőjéig terjedt. E negyedszázad alatt a legkülönbözőbb helyzetekbe került. Volt katona, részt vett a napoleoni háborukban, bejárta hazáján kívül Galiciát és Olaszországot, Német- és Franciaországot, volt puskatűzben és életveszedelemben, tanúja volt a bécsi kongresszusnak, s megfordult a szövetségesek győzelmes seregével Párisban. Mennyi érdekes esemény, mennyi hirtelen, nem sejtett fordulat e mozgalmas évek alatt! Mint előkelő úr, igazi „grand seigneur" megfordul a nagyvárosok szalónjaiban, megismerkedik magasrangú személyiségekkel és szép asszonyokkal: meny-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

nyi alkalom, hogy lelke gazdag benyomásokkal teljék meg! Sokféle érzelem viharzik át lelkén, megismerkedik a lelki mozgalmak egész sorával, s ami még hiányzott élettapasztalataiból és érzelmi skálájából, azt megadta neki házasélete, mely eleinte a harmónia és a boldogság, később a disharmonia és boldogtalanság érzelmeivel ismertette meg. Mindez gazdag tárháza a regényíró legdrágább kincseinek, az ember- és a világismeretnek.

Valóban, Jósika önérzetesen hivatkozott arra a belső ösztönre, mely őt regényíróvá tette, s az *Abafit* csakugyan mintha egy hosszú ideig elfojtott erőforrás hirtelen kitörése vetette volna föl. Őseitől öröklött dispositiói, gyermekkorának emlékei, kalandos ifjúságának benyomásai, az érett férfi tapasztalatai: ezekben az értékes, de eddig föl nem használt regényírói adományokban fogant meg a regény, s minden külső illetés nélkül önként, Pallas Athéne módjára pattant ki a költő agyából. Ez a magyarázat azonban inkább regényes, mint igaz. Jósika már régebben foglalkozott költői tervekkel. Még 1827-ben írt egy verses történeti regét *(Átok)* Kisfaludy Sándor modorában, de nem nagy sikerrel, majd ezt a műfajt prózába áttéve, a német lovag- és rablóregények hatása alatt, egy múltban játszó, de a történeti színt egészen nélkülöző hosszabb elbeszélést, a *Zólyomit*. E regényes szellemű, elavult fogásokkal dolgozó novella fölött az *Abafi* olyan magasan emelkedik ki, hogy ezt az ugrásszerű fejlődést pusztán belső erők hatásából nem tudjuk megfejteni. Közrejátszott egy külső tényező, egy külföldi író, akiben Jósika mintára és vezetőre talált. Valóban figyelmét időközben P. Horváth Lázár ráirányította az angol irodalomra, s annak egyik nagyhatású munkása, a kor legünnepeltebb regényírója, Sir Walter Scott, rendkívüli hatást tett reá. Regényeinek hatását fokozta az a sok hasonlóság, mely kettejük sorsa között volt. A skót író is főúri család sarja, egy nagymúltú, erdős-hegyes, vadregényes ország szülötte, amely éppúgy, mint Erdély, földrajzilag és politikailag különálló része a birodalomnak, s életét azzal kapcsolatban, de külön éli. Scott költészete egészen megvesztegette Jósika szívét: varázsa alatt akarva-akaratlan annak szellemében dolgozott, s az angol romantika megértő híve lett. Scott

hatása nem is külsőségekben nyilvánult, hanem mélyen járva, elhatározóvá vált a magyar költő egész alkotó módjára. Indítékokat, fordulatokat, helyzeteket, sőt alakokat is vett ugyan át Scott regényeiből, úgyhogy egypár regényét több-kevesebb egyezés által kapcsolatba lehet hozni Scottéival (*Abafi—Wawerley; Csehek Magyarországban—Ivanhoe*), de ezek az egyezések nincsenek nagy számmal s nincs jelentőségük; a fontos az, hogy Scott vezette rá, hogy a történeti regény legméltóbb tárgya a nemzeti múlt, s hogy mennyire fokozza a költött cselekvény érdekességét, ha azt a költő összeolvasztja a kor rajzával. Eltanulta mestere dolgozó módját is, a hatáskeltés eszközeit és fogásait, a gondos tanulmányt, a bonyolítást és az elbeszélés technikáját, a részletező, aprólékosságig hű leírást, s abban is Scott hatása érvényesül, hogy regényeit jobbára egy-egy erkölcsi eszme hordozójává téve, a morál szolgálatára rendelte.

Ez a mélyen gyökerező Scott-hatás Jósikának csak történeti regényköltészetén érvényesült, s ott is csak egyideig, azokon a regényein, melyeket pályája első felében írt. A szabadságharc után irányt változtatott, Scott helyett más vezetőket választott, a francia romantikusokat, s ezáltal történeti regényei is más színűekké, más jelleműekké váltak.

Olyan távol kerülnek későbbi történeti regényei az elsőktől s a vezető változtatása annyira eltéritette irányától Jósika történeti regényköltészetét, hogy regényei csoportosításában nem érhetjük be azzal a két osztállyal, amelyre általán föl szokás bontani, a történetivel és társadalmival, hanem az előbbit is kettéválasztva, három csoportba soroljuk őket. Az elsőben maradnak az angol romanticizmus szellemét visszatükröző történeti regényei, a másodikba kerülnek a francia romanticizmus hatása alatt keletkezett történeti, s a harmadikba a szintén franciás ízű társadalmi regényei. A romanticizmus kétféle iránya, az angol és a francia, annyira rajta hagyta bélyegét a regényeken, hogy Jósika történeti regényeinek ez a két csoportja messze kerül egymástól: a második nemcsak átmenetül szolgál az elsőtől a harmadikhoz, hanem szellemben sokka

közelebb áll az utóbbihoz, társadalmi regényeihez, mint az előbbihez, az angol stílű történeti regényeihez.

Az a kép, amely az irodalmi tudatban Jósikáról él, legkivált, sőt szinte kirekesztőleg az első csoport regényeiből van elvonva. Jósika franciás ízlésű történeti és társadalmi regényeit csak a szaktudomány tartja számon, a közönség nem ismeri. A közönségnek igaza van, Jósika jelentősége az angol romanticizmustól éltetett történeti regényeiben van. Ezek időrendben: *Abafi* (két kötet, 1836), *Az utolsó Báthori* (három k., 1837), *A csehek Magyarországban* (két k., 1839), *Zrinyi a költő* (négy k., 1843) és *Jósika István* (öt k., 1847).

E regények, szemben Dugonics regényeivel és a megelőző korszak németből fordított lovagrománjaival, igazi történeti regények: nemcsak a múltban játszik a cselekvényük, hanem a költő a cselekvénnyel kapcsolatban megrajzolja egy letűnt társadalom képét is. Kemény Zsigmond nyomán három fajját különböztethetjük meg az igazi történeti regénynek. Az első, a legvalódibb, az egész mesét a történelemből veszi, olyan tárgyat dolgoz föl, melyet készen kap a történetírástól. Cselekvényének legfőbb mozzanatai fontos történeti eseményeken alapulnak, főszereplői a történelemnek nagy egyéniségei. Ritka faj, mert a történelemben ritkán és nehezen találhatni ennyire készen a tárgyat, de a költők sem kedvelik, mert nagyon megköti a kezüket, s a történeti tudat ereje megbénítja teremtő képzeletüket. Művészi értékűt alkotni ebben a fajban nagyon nehéz. A második forma közel áll az elsőhöz; a tárgy itt is történeti, de nem elsőrangú históriai esemény, hanem valamilyen kisebb jelentőségű, amely megtörtént ugyan, de nem volt hatással a történeti események alakulására; hősei nem a történelemben szerepet játszó egyéniségek, vagy ha azok, akkor a mese életüknek bizalmasabb, a históriába nem tartozó eseményeiből szövődik. Az író az ilyen eseményeket, éppen, mert nem rögzíti meg őket a történeti tudat, átalakíthatja, változtathat rajtuk, de hogy művének mégis legyen történeti hitele, a cselekvényt kapcsolatba hozza az illető korszak nagy egyéniségeivel, hősei sorsát fontos történeti eseményekhez fűzi. A har-

madik fajta a legkevésbbé történeti, de ez ad leginkább alkalmat a szerzőnek képzelőereje csillogtatására. Itt már nemcsak a mese költött, hanem a tárgy sem történeti, s a főszereplőkről sem tud a történelem: mind az író képzeletének alkotása. A cselekvény azonban bele van illesztve valamilyen történeti korba, s a költő csak a keretet veszi a históriából. Ez a forma könnyebb, mint az előbbiek, de művészi hatásának van egy nehéz föltétele. Az ilyen történeti regények ugyanis két egymástól független elemből alakulnak, a költött cselekvényből, mely a költő képzeletének terméke, s a történeti keretből, mely históriai valóság. Ennek a két elemnek a hatásban teljesen össze kell olvadnia, a költött cselekvénynek a történeti keretből kell kisarjadnia, s az írónak a múlt eseményei közé olyan mesét kell fűznie, mely megfelel azon kor szellemének, sőt csak éppen abban a korban történhetett meg. Az a regény, amelynek cselekvénye nincsen kapcsolatban az illető kor eszmevilágával, amely megtörténhetett volna bárhol és bármikor s pusztán bele van helyezve egy tetszőleges korba, az nem igazi, hanem ál történeti regény. A fogyatékosabb művészi érzékű regényírók rendszerint nem tudnak túlemelkedni az ilyen értéktelen ál történeti regényen..

Jósika első kisérlete, a *Zólyomi*, még ezeknek az ál történeti regényeknek a színvonalán áll, a többi azonban komoly, művészi törekvés eredménye, s köztük az igazi történeti regény minden fajára találunk példát. Pályakezdő regénye, az *Abafi*, az utolsó fajhoz tartozik, s mint Jósikának legismertebb, legjellemzőbb regényét részletesen bemutatom. Abafi, egy előkelő származású, alapjában derék ifjú, könnyelmű környezetbe kerül, s mikor megismerkedünk vele, maga is léha, tivornyázó, haszontalan ember. Egyszer lovaglás közben egy gyermeket ment meg a pusztulástól; ez a nemes tette két hatalmas következményt szül: Izidóra, Deli Markó rablóvezér leánya, örök életére hálás lesz gyermeke megmentéséért, majd hálája forró szerelemmé változik, s Abafi lépteit mindenfelé kísérvén, megvédi őt a fenyegető veszedelmektől; másfelől — s ez a következmény még fontosabb — Abafi,

először érezvén életében a nemes és önzetlen tett jutalmát, erős erkölcsi rázkódáson megy keresztül és lassanként egészen megjavul. Mindenütt, ahol megjelenik, dicsőséget arat: az országgyűlésen és a lovagi tornán, párbajban és háborúban, de leginkább a társaságban. Megnyerő modora, nemes férfiassága, szelleme egyaránt elbájolja a hölgyeket: az egyszerű rablóleányon kívül megszereti őt Gyulafi özvegye, Mikola Margit, maga a fejedelemasszony is érdeklődik iránta, s egy negyedik női szív is ver érte, Csáky Gizelláé, Gyulafiné unokahugáé. A fiatal leány érzelmeit mélyen a szívébe rejti, még nénje sem veszi észre. Egy éjjel azonban, midőn az erkélyen ábrándozik, az éppen arrajáró Abafit orgyilkosok támadják meg, de Izidóra, aki megint nyomában van, megmenti. Gizella elájul az erkélyen s lázas állapotban elárulja szerelmét. Ekkor Gyulafiné, bár tudja, hogy Abafit feléje vonzza a szíve, lemond róla, a fejedelemasszonynak vallomást tesz huga szerelméről és pártfogását kéri. Mária Krisztierna magához rendeli Abafit és nem minden mesterkedés nélkül rábírja, hogy fogadja el az érte dobogó hű szívet. Abafi engedelmeskedik s Gizellában szerető hitvest talál. Az *Abafi* Jósika legnépszerűbb, legrokonszenvesebb regénye és méltán. A mese érdekes, változatos és mégis egységes, a hős, aki mindvégig az események középpontjában marad, megnyerő, a két asszony és két leány, akik közé sorsa veti, vonzó egyéniségek, s az enyhe romantikájú cselekvény természetesen helyezkedik el a XVI-ik századi Erdély történeti mozgalmai közé. Kár, hogy azt a lelki folyamatot, melynek eredménye a hős megjavulása, Jósika csak jelzi, s nincs ereje szemünk előtt fejleszteni.

Az *Utolsó Báthori* a történeti regények első fajából való. Hőse Báthori Gábor, a természettől gazdagon megáldott erdélyi fejedelem, akinek szép tehetségei a rossz nevelés és aljas társaság hatása alatt parlagon hevernek, vagy éppen gonosz tettek végrehajtására irányulnak. Erőszakos és rosszlelkű ember, a magánéletében is, az uralkodásban is. Gonosz indulatait nem tudja megfékezni, s végül gyilkosság áldozata lesz. Mint kompozició nagyobbszerű az *Abafinál*; meséjét nagyrészt a történetből vette, így a történeti regény va-

lódibb fajához tartozik. Egyébként azonban nem vetekszik vele; nemcsak hőse kevésbbé rokonszenves, hanem meséje sem kelt érdeket, helyenként fárasztó és üntató. Történeti szempontból is vannak gyöngéi: szász történetírók nyomán Báthori képét a valónál is sötétebb színekkel dolgozza s nem merülvén el a forrásokba, nem áll rendelkezésére elég gazdag történeti anyag. Írói pályáján határozottan visszacsés.

A *Csehek Magyarországban* még az előbbinél is nagyobbszabású kompozíció. Terjedelmesebb, de mozgalmasabb és érdekesebb is. Mintegy átmenet a történeti regény második fajáról a harmadikra, afféle regényes korrajz abból a korból, amikor a csehek másodszor garázdálkodtak hazánkban, tehát Mátyás király korából. Beleszövi regényébe a történet eseményeit is, de azok mégsem állanak annyira előtérben, mint az *Utolsó Báthori*ban, és fontosabb szerepet játszik a költött cselekvénynek gazdagon kiképzett eleme. Meséje egységes cselekvény híján három szálból van fonva s igazi főhős nélkül, három hős köré bonyolódik. A regénynek és a mesének súlypontja azonban nem esik össze, s ez az érdek egy részét veszélyezteti: érdeklődésünk elsősorban Zokoli Mihály felé irányul, s a fiatal nemes vitézkedése és Giskra leánya iránt érzett szerelme a mese legfontosabb ága; a regény középpontjában viszont Mátyás király áll, őt látjuk uralkodásának első hét évében, szerelmesei karjában és a Giskrával viselt háború mozzanatai között. A harmadik mederben egy rablólovagnak, Komoróczinak története, gördül le, aki mint a cseh Giskra egyik vezére, sziklavárából garázdálkodik és Zokoli megrontására tör. E két költött személy sorsa többé-kevésbbé összefonódik, de a regény tengelyéhez, a történeti eseményekhez és Mátyás uralkodói tetteihez, már csak gyöngébb szálakkal van erősítve, s ez a regény kompozícióját lazává teszi. A történeti anyagot Jósika Bonfini Fessler és Galeotti műveiből veszi szokása szerint híven ragaszkodva forrásaihoz; a regényes elem — kivált a szerelmek — vagy egészen költött vagy töredékes históriai adatokból van színes mesévé fejlesztve. A *Csehek Magyarországban* Jósikának az *Abafi* mellett legnépszerűbb regénye s értékben is legközelebb áll hozzá. Nem olyan művészi, különösen kompozíciójának lazasága miatt, nincs olyan erős gerince, egysé-

gesen fölépített főcselekvénye, s míg amaz inkább lelkirajz, ez némileg a kalandos regényhez közeledik — de ebben rejlik ereje is. Határozottan legmozgalmasabb regénye, tele érdekfeszítő mozzanatokkal; seholsem vontatott vagy éppen unalmas, rendszerint élénk és fordulatos. Mint a kornak rajza is színes: festői képek sorozata Magyarország fénykorából, s a maga költőiségével együtt ez hatásának igazi alapja. Nem haladás az *Abafi*hoz képest, de nem is hanyatlás; ezzel a regényével Jósika megint oda emelkedett, ahonnan az *Utolsó Báthori*val lesüllyedt, sőt bizonyos tekintetben még tovább is fejlődött: az egyszerűbb *Abafi* után bonyolultabb cselekvényű, nehezebb szerkezetű és nagyobbszabású művet alkotott, azt a hitet keltve, hogy ezután még sikerültebb regényeket fog írni ebben a nemben.

Ez a remény azonban nem vált valóra. Jósika pályáján többé nincs emelkedés, sőt még ezen a színvonalon sem tud megmaradni. A *Csehek* után megindult a lejtőn és rohamosan esett. A *Zrinyi, a költő* már nem is igazi történeti regény, hősében nem ismerjük föl a XVII-ik század legnagyobb magyarját, nem látjuk benne sem a költőt, sem a hadvezért, s a két részre szétbomló mese teljesen költött, minden történeti és magyaros szín nélkül, hol túlságosan romantikus, hol bágyadt. A kevésbbé ismert *Jósika István*, mely Bethlen Farkas históriája alapján a költő ősének tragikus sorsát beszéli el és több ponton érintkezik Kemény Zsigmond *Gyulai Páljával*, nagyobb becsű, mint a *Zrinyi*; főhőse jól van elgondolva és megalkotva, pályája egy igazi embersors képe, de a regény epizodikus részeiben sok a rosszcsengésű romantika, s az egész sem nem mély, sem nem érdekes.

Jósika első regényeiben váltakozva használta a történeti regények három formáját, később azonban csupán az utolsóval élt s a költött cselekvényt csak belehelyezte a történeti milieube. Azonban még ekkor is aggódó gonddal törekedett arra, hogy minél hívebben mutassa be a kort, melyben regényének cselekvénye játszik. Alapos történelmi tanulmányokat végzett, s szinte az aprólékosságig terjedt a figyelme, hogy minden történeti adat, minden kort jellemző vonás a valósághoz hű legyen. Ez a tudatos törekvés és lelkiismeretes gond meg is termette gyümölcsét, regényei hű tükrei a kor-

nak — de csak egy szempontból. Akár csak keretül használja a históriát, akár a történelmet magát szólaltatja meg, azt inkább csak külsőségeiben fogja föl, mint belső lényegében. Nagyarányú képet ad, de csak külsőt. A kort mozgató eszméket, a politikai áramlatok hatását a viszonyokra és jellemekre, a kor szenvedélyeit, törekvéseit, gondolatvilágát nem festi, hiányzik regényeiből a bepillantás a kor nagy harcaiba és vivódásaiba.

Annál nagyobb gondot fordít regényeiben a kor külső képének megrajzolására. Ebben egészen Scott tanítványa. Mint mestere, ő is nagyon finom ecsettel fest, minden apró foltot pontosan megrajzol és kiszínez. A szélesen megrajzolt háttérből, várak, városok, épületek, termek rajzából lovagok és pórok, főurak és papok, polgárok és katonák festői csoportjai válnak ki, közéjük vegyülve nők a társadalom minden rétegéből, fejedelemnőtől koldusasszonyig, korhű kosztümökben, s úgy elrendeződve, hogy a mindennapi meg az ünnepi élet nagyarányú képeit mutassák. Mindez nem kárpótlás a kor lelkének hiányzó rajzáért, de mégis érdem, s ez határozza meg Jósika jelentőségét a magyar regény fejlődésében. Jósika egyfelől azáltal, hogy regényei cselekvényét a történet igaz adatai közé foglalta, másfelől hogy a keretül szolgáló kornak, ha csak külső képét is, a valósághoz híven rajzolta, Szentjóbi Szabó és Kármán töredékes kisérletei után megteremtette nálunk az igazi történeti regényt, mely nemcsak névleg, hanem valósággal is a múltban játszik: megvan benne, ami Dugonics és követői történeti regényeiből hiányzott, a múlt társadalmi életének rajza. A korrajz Jósika előtt ismeretlen volt irodalmunkban; föllépte előtt még külsőségeiben sem festették az írók az illető korszakot, s ha elvétve egyik-másik megkisérelte, halvány, színtelen képet adott vagy éppen meghamisította, pusztán a hősök és helyek nevét véve a históriából. Jósika az első, aki a történet adataival és színeivel dolgozik, s velük csillogó, pompás képet ad a korról.

A *történeti regényirót* megillető érdeme mellett kevesebb lelkesedéssel emlegetik *regényirói* érdemeit. Hibáztatják regényei szerkezetét: gazdagabb főcselekvény, erősebb gerinc hiján több párhuzamosan haladó cselekvényre szakadnak vagy éppen epizódokra hulla-

nak szét, melyeket nem tart össze határozott középpont. Ennek a vádnak van alapja, de nincs igazi jelentősége, mert a dráma szigorú, zárt kompozícióját akarja ráerőszakolni a regényre. Valóban a külföldi nagy regények — Thackeray, Dickens, Tolsztoj művei — mutatják, milyen jogosulatlan ez a törekvés, s a magunk irodalmában maradva, Keménynél sem találunk olyan egységes szerkezetű, erős főcselekvényű regényt, mint az *Abafi*, és a *Csehek* szerteágazó szálai sincsenek lazábban fonva, mint a *Rajongóké*. A hiba Jósikánál mélyebben rejlik. Egyfelől nincs elég művészi ereje és technikai készsége a bonyolultabb kompozíciókra, s a több ágban haladó cselekvény szálait nem tudja biztos kézzel fonni, másfelől hiányzik regényeiből a belső egység, az érdek egysége, mely összetartaná a nélküle széthulló elemeket. Míg Keménynél a *Rajongók* több ágban folyó cselekvényét szoros belső egységbe vonja, hogy a mesének minden szála a szombatos felekezet sorsához kapcsolódik, s így e regényben megvan az érdek egysége, a vele külső egység tekintetében egy színvonalon álló *Csehek* meséjét nem tartja össze ilyen belső kapocs, s a garázdálkodó csehek korántsem állanak úgy a regény középpontjában, mint Keménynél a szombatos rajongók.

Az a vád sem állja a próbát, hogy a főcselekvény Jósika regényeiben ritkán kelt érdeket s ereje inkább a részletekben van. Való, hogy egypár regényében — s a későbbiek közt elég sokban — a főcselekvény nem elég mozgalmas és nem elég költői, s ilyenkor p. o. *Zrinyi*ben, a mese vértelenségét az epizódok élénkségével akarja feledtetni; az is igaz, hogy az ily regényekben nem tudja mindig elkerülni, hogy fárasztóvá, unalmassá ne váljék — de jobb regényeiben, az *Abafi*ban, a *Csehek*ben s a későbbiek közül az *Eszter*ben, föl tudja kelteni a főcselekvény iránt a figyelmet s azt ébren tudja tartani a befejezésig. Ezekben megvan az, amiben az érdeklődés megfogan: a költőiség. S viszont ezt a vádat meg is lehet fordítani Jósika javára: érdekfeszítő mozzanat még gyöngébb regényeiben is sok van, s mint igazi romantikus, elsősorban mozgalmas, különösségükkel ingerlő eseményekkel akar hatni.

Hibáztatják, hogy regényeit rendszerint valami

erkölcsi eszme hordozójává teszi, s a morális célzatnak az esztétikai adja meg az árát. A vád első fele igaz, de ez még önmagában nem fogyatkozás — a második fele pedig alaptalan. Jósika ugyan Scott nyomán azt vallotta, hogy „az olyan regény, amelyből nem tanulunk semmit vagy éppen rosszat tanulunk, nem regény többé, hanem tűzbe való firka... a regényben az ékkő a jó vég, azaz a tanulságot maga után hagyó befejezés" — de gyakorlata szerencsére jobb volt elméleténél. Erkölcsi felfogása egyébként sem sarjadt valami tisztultabb világnézetből, s a műveibe foglalt alapeszmét inkább lélektani, mint morális földatokra aknázta ki. A *Zólyomi*ban a féktelenség, a *Könnyelműek*ben a csábítás és könnyelműség veszedelmeit rajzolja, az *Abafi*ban abból a tételből indul ki, hogy az önálló egyéniségek, nagy erkölcsi erejüknél fogva, ki tudnak emelkedni környezetükből s még ha mélyre sűlyedtek is, meg tudnak javulni, az *Utolsó Báthori*ban pedig azt festi, milyen félelmes az indulatok hatalma. Erkölcsi okulást meríthetünk e regényekből, de ez a morális haszon csak járulékos elem bennük, esztétikai hatásukat nem rontja.

Nagyon tetszettek a maguk idejében Jósika leírásai: tájképek, környezetrajzok, személyleírások. Híven és pontosan adja bennük a valóságot, s különösen tájképei között sok a színes — de olyan terjedelmesek s olyan sűrűn engedi szabadjára festegető kedvét, hogy ezzel meg-megszakítja a cselekvényt s kizökkenti az olvasót a hangulatból. Fárasztóan részletező leírásai ma már művészi szempontból sem elégítenek ki: nagy részük száraz, s még az élénkebbek sem elég szemléletesek, melegek. Nem emlékednek festésekké, mint Petőfi és Jókai tájképei, hiányzik belőlük a tájképek művészi eleme, az elképzeltető erő és a hangulat.

Elbeszélő technikáját sem érezzük ma már elég frissnek, de ez nem Jósika hibája. A XIX-ik század második felében elbeszélő stílünk, kivált Jókai, Mikszáth és Herczeg regényeiben, rendkívül hajlékonnyá vált, s hozzájuk mérve Jósikáé vontatott és nehézkes. Korához képest azonban Jósika kitűnően tudott elbeszélni, s romantikus egyénisége ezen a ponton is szépen érvényesül. Élénken, fordulatosan pörgeti le az

eseményeket, nem ritkán drámai elevenségű vagy legalább színpadias hatású jelenetekben föl tudja csigázni a várakozást s meg epő, váratlan mozzanatokkal kapja meg az olvasót. Szívesen és hatásosan beszélteti hőseit s megtalálja a módját, hogy a párbeszéd ne puszta szóváltás legyen, hanem a cselekvényt is tovább vigye. Vannak természetesen modorosságai, főként a nyelv használatában, s az akkor még fejletlen elbeszélő technikánk egynémely gyöngeségét ő sem tudja elkerülni, így nagyon szeret a maga nevében fordulni az olvasókhoz, amivel megrontja a tárgyilagos előadást: ezek azonban kisebb jelentőségű fogyatkozások, s Jósikát Jókain kívül hosszú ideig senki sem haladta meg az elbeszélés elevenségében és fordulatosságában.

Tipikusan romantikus Jósika jellemrajzoló készsége. Romantikus, az átlagosnál jóval elevenebb fantáziája az érdekes jellemek gazdag és változatos galériáját teremtette meg. Százszámra mozognak regényeiben a figyelmet magukra vonó férfi és női alakok, jók és gonoszak, szeretetreméltók és visszataszítók egyaránt. A közönség megszerette a lovagias, nemesen gondolkodó bátor hősöket, a vonzó, szende, mélyen érző leányokat és asszonyokat, egyrészt az erőnek, másrészt a bájnak megtestesítőit, s Jósika jórészt éppen jellemeivel fogta meg az olvasót, úgyhogy a jellemzés nála az érdekkeltés egyik, igen hatásos eszköze. Bár ezek az alakok — éppen mert sokan vannak — gyakran emlékeztetnek egymásra, mégis bámulatra méltó, mennyi különféle karaktert tudott megtestesíteni. De — s ez is romantikus vonás — a jellemek rajzában a felületen marad. Ismerte ugyan az életet és az embereket, sokat figyelt meg és tapasztalt, sőt egyik-másik alakjába beledolgozta a maga vagy ismerősei vonásait is, de az a szellemi pillantás, melyet az emberek lelkébe vetett, nem hatolt mélyre. Nem volt ereje kiaknázni azt a kedvező helyzetet, melyet a sors nyujtott neki, midőn mozgalmas ifjúságában sok érdekes egyéniséggel hozta össze: hőseinek ábrázolásához sokkal több vonást vett olvasmányaiból és képzeletéből, mint megfigyeléseiből. A regényeiben elénk táruló lelki élet alig lett volna más, ha Jósika egész életét szurdoki kastélyában és Kolozsvárt tölti, s nem fordul meg a harctereken meg a világ centrumaiban, Párisban és Bécsben. Szembetűnő hibá-

kat a jellemrajzban csak ritkán követ el, de mert nem a lelkéből merít, nincs ereje szívünket és képzeletünket az igazi emberi szenvedélyek rajzával erősebben megragadni. Hőseinek lelki élményeit csak elképzeli, de nem éli át, ezért nincs gazdag, tartalmas lelki életük, s a regényeiben adott lélekrajz általános vonásokból szövődik, halvány és szegényes. Egyének helyett típusokat rajzol, húsból-vérből álló emberek helyett erősen eszményített alakokat.

Ezen a ponton érte Jósikát a legtöbb támadás s nem mindég méltán. Való, hogy embereiben a testi-lelki vonásokat nem tudja úgy összeolvasztani, hogy karakterei az igazság teljes erejével hassanak, de eszményítése nem mértéktelenül túlzó, nem túlzóbb, mint a romantikusoké általán. A költészet, s így a regény is, nem puszta mása az életnek, s a regényhős realitása nem mérhető a mindennapi élet mértékével. Egyébként is régibb regényeiben nem egy alak van, amelyet — részben legalább — elfogadhatunk valóul, s különösen költött hőseiben, akiknek képét bátrabban és szabadabban alkotta meg, van nem egyszer harmónia s következetesség. Kevésbbé sikerültek történeti arcképei, azok a jellemképek, melyeket a kor vezéregyéniségeiről fest. Ezekben nagyon ragaszkodik a történelem megőrizte vonásaikhoz, nincs bátorsága kiegészíteni azokat és életet vinni az alakba. Későbbi regényeiben azonban a féktelen romantika útjára csapva, a jellemrajz terén is szertelenségbe tévedt s mind a nemes, mind az aljas vonásokat mérték nélkül túlozván, egészen elvesztette lába alól a valóság talaját.

E fogyatkozásokat és gyöngeségeket azonban a múlt század közepének olvasóvilága a maga fejletlen ízlésével, kiforratlan ítéletével nem látta meg, s Jósika műveit olvasva, egészen átadta magát az élvezetnek. Gyönyörködött Jósika gazdag fantáziájában, abban a szinte kifogyhatatlan bányában, melyből egymás után pattantak ki az újság erejével ható történetek. Valóban Jósika leleménye bámulatos, s noha egyre új föladatokra késztette tehetségét, az nem merült ki, s történetei változatosak, éppen nem sablónosak. Regényei annak a kornak igen sokat jelentettek: ezek voltak az új műfajnak első népszerű termékei. Fáy — valamint a Jósikával egyidőben föllépett másik három regényíró —

nem tudta megkedveltetni a közönséggel a regényt, s a nehézkes, szétesö kompozíciójú, egyszerű meséjével is fárasztó *Bélteky ház* után Jósika regényei könnyű, kellemes olvasmányok voltak, érdekesek és fölfoghatók még a nőknek is. Az *Abafi* és követői egy csapásra népszerűvé tették a regényt, sőt némi túlzással azt mondhatnók, hogy előbb olvasóközönséget teremtettek, s ennek pártolása aztán divatba hozta az új műfajt. Az első igazi magyar regényt, mely életre keltette a műfajt, Fáy írta, de az első regényt, amely életrevalóvá tette, mely megindította a továbbfejlődést, Jósika. Ez az egyik elévülhetetlen érdeme. A másik, hogy megteremtette nálunk a történeti regényt és megszabta haladásának útját. A magyar történeti regény legjelesebb művelője, Kemény, valamint Jókai is, az ő nyomán haladt, amaz mesterének vallotta s mind tárgyai megválasztásában, mind a leirás alkalmazásában követte, emez a meseszövésben és az érdekkeltés eszközeinek használatában sokat tanult tőle. Költői iránya is folytatóra talált Pálffy Albertben és P. Szathmáry Károlyban, majd Werner Gyulában, s így Jósika egyike azoknak a magyar regényiróknak, akik iskolát alapítottak. Ebben meghaladta Eötvöst is, Keményt is.

Ez az érdeme sem avul el — de mi maradt meg magából Jósikából? Mit vett át örökségként, s mit hagyott ránk Jósika munkásságából a halálát követő korszak? Két regényét, az *Abafit* és a *Csehek*et. Ezek élnek — a többit elnyelte az idő, melynek örvényét csak az igazi értékek ússzák meg.

Azzal a Jósikával szemben, akit most bemutattam, úgy, amint a köztudatban él, van egy másik Jósika, akit csak a szakemberek ismernek. Ennek a Jósikának tollából kerültek ki társadalmi regényei és a történetiek közül a szabadságharc után irottak. Regényeinek e két csoportja mélyen elmaradt értékben az angol romanticizmus szellemében készültek mögött. A nagy eltérés részben szubjektiv okokra vezethető vissza. A világosi katasztrófa Jósikát is hontalanná tette, s a számkivetés sanyarú évei megzavarták lelke nyugalmát. Vagyonától megfosztva a költészetet mindennapi szűkös kenyerének megszerzésére kellett használnia — s a Helikon elkényeztetett szűzeit nem lehet bűntetlenül

ilyen alacsony munkára fogni! Amellett a szükség fokozott, szinte ideges munkára, gyors és fölületes dolgozásra késztette, úgyhogy pályájának második felében egyetlen egy olyan regényt sem írt, melyet régibb regényeihez lehetne mérni. De ennek a sülyedésnek, amint már utaltam rá, volt egy másik oka: Jósika Scottól és az angol romanticizmustól elfordulva, új vezetőkre talált a francia romantikusokban. Már pályája első felében, legkorábbi társadalmi regényén, a *Könynyelműeken* (1837), fö tűnik ez a hatás, igen korán utat talált a történetiekbe is, s aztán rohamosan megerősödve egészen hatalmába keríti, úgyhogy pályája második felében még nagyobb mértékben érzi a francia irodalom hatását, mint korábban az angolét. A szabadságharc után a francia romanticizmus szelleme uralkodik minden regényén, s nem is nemesebb képviselőit, Victor Hugót és idősb Dumas-t követi, inkább a túlzókat, főként Suet. Az angol romantika mérséklete helyett, melynek szellemében azelőtt legalább törekedett a valóság látszatára s óvakodott megsérteni az ízlést, újabb regényeiben a francia romanticizmus szertelensége tobzódik. Alakjai most már nemcsak túlzottak, hanem akárhányszor torzítottak, s a cselekvény már nemcsak érdekfeszítő, hanem idegrázó, elárulva szerzőjének vonzalmát a rikító és borzalmas iránt.

Kései történeti regényei a régibbekhez képest egészen jelentéktelenek. Egy részük p. o. *A zöld vadász* (1854), *A hat Uderszky lány* (1858), *Magyar kényurak* (1864), a francia romanticizmus szellemében megalkotott szertelen mese, melyben a főindíték valami szörnyű bűnt rejtő titok, történeti keretbe állítva; a történet eseményeit beledolgozva a regénybe, valahogyan még meg tudja ezeknek adni a történeti színt. Másrészük csak ál történeti regény. Ilyen már az első, egyébként még gondosabb regénye, az *Eszther* (1853), s a többiek nagy része, p. o. a *Nagyszebeni királybíró* (1853), a *Rom titkai* (1856), a *Végváriak* (1863); nemcsak a korrajz hiányzik belőlük, hanem még kapcsolatban sincs a mese a történeti mozgalmakkal, s a régi kor álarcában modern szellemű bűnügyi regényt kapunk — nincsen bennük más történeti, mint a személy- és helynevek, minden költött, torzított és hazug.

Jellemben és szellemben teljesen megegyeznek e történeti regényekkel Jósika társadalmi regényei, de általán kevésbbé szertelenek, s a francia romanticizmuson kívül megérzik rajtuk a francia realistáknak, elsősorban Balzacnak hatása is. Ezért, de egyébként is, nagyobb az értékük, mint történeti regényei második csoportjának. Legnagyobb fogyatkozásuk, hogy nem igazi társadalmi regények, mert a kép, mely bennük a társadalom életéről föltárul, nem tükrözi a valóságot. Rendszerint Magyarországon játszanak ugyan, vagy legalább a cselekvény egy része, de hiába keressük bennük a magyar viszonyok, a magyar élet rajzát. Természetesen, mert ezek a regények egészen a francia irodalom visszhangjai, s még akkor is, ha meséjük Jósika képzeletének terméke, indítékaik, szituációik, problémáik idegen eredetűek. Legjellemzőbb ebből a szempontból a *Két emeletes ház Pesten* (1847), mely szellemében egészen Sue híres *Mystères de Paris*-jának terméke, noha cselekvényével nem kapcsolódik hozzá.

E társadalmi regények egy része alig több franciás ízű bűnügyi regénynél, de van több, mely komolyabb, művészi célt tűz maga elé s a cselekvényt a hősök jellemből fejlesztve, föladatát gondos lélekrajzzal iparkodik megoldani. Lélektani problémák kibogozásával vesződik *Az élet útjai* (1844), a *Pygmaleon* (1856), *Az első lépés veszélyei* (1860) című regényeiben, sőt az utóbbi, a férjes nő megtévedésének és megjavulásának rajza, már egészen modern tárgy, abban a realisztikus szellemben fölfogva és kidolgozva, melyet Flaubert és Bourget iránya jelez. Az ilyen nehéz föladatok meghaladták ugyan Jósika erejét, s a jellem fejlesztése és megokolása rendszerint nem meggyőző, de a törekvés reá nyilvánvaló, s társadalmi regényeiben mélyebben merül el hősei lelki világába, mint még jobb történeti regényeiben is. E tekintetben jelentőségük nem tagadható, úgyhogy társadalmi regényei, különösen a szabadságharc előtt írottak, a magyar regény fejlődésében is szerephez jutottak: a lélektani regénynek Jósika egyik érdemes előharcosa irodalmunkban.

Valamint fogyatkozásait, akként ezt az érdemét sem látta tisztán a kora. Társadalmi regényei kezdet-

től fogva némi idegenkedéssel fogadták, történeti regényei iránt is csakhamar megcsappant az érdeklődés. Először a kritika és az iróvilág fordult el tőle, majd a közönség legműveltebb része, végül olvasói is mindjobban megfogyatkoztak. Népszerűségét csak a jelen században vesztette el egészen, de tekintélyét és vezető szerepét már igen korán, pályája derekán. Költői pályája mintegy megismétlődése Kisfaludy Sándorénak: hirtelen, egy pillanat alatt kiviruló siker és osztatlan elismerés, rövid ideig tartó dicsőség, aztán lassú, majd rohamos süllyedés a nép kegyében. De megegyezik bukásuk tragikuma is: a mellőzés keserűségéért nem pusztán maguk felelősek, hanem a viszonyok is. Mindkettőjük órája lejárt még erejük teljében, mert a műfaj nagyobb művészei léptek föl és borították őket homályba: Kisfaludyt Vörösmarty és Arany, Jósikát Jókai és Kemény. Az öreg Jósika valóban elmarad a fiatal mögött, de hogy olyan mélyen alatta látjuk, az némileg a mi optikai csalódásunk: régi regényeit Dugonicséihoz mérjük, a későbbieket Jókaiéhoz. Ez igazságtalanság, de az élet és a fejlődés nem ismer könyörületet. Az irodalomtörténet azonban igen, s az Jósika regényköltészetének nagy történeti jelentőségét mindig számon fogja tartani.

IRODALOM.

a) *Általában:*

1. Erdélyi János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból. Kisebb prózák*, II. k. 65—71. l.
2. Gyulai Pál, *Necrolog*, 1865; újra *Emlékbeszédek*, I k. 407—422. l.
3. Weber Arthur, *B. Jósika Miklós*. Bpesi Szemle, 160. k. (1914) 58—107. l.
4. Szinnyei Ferencz, *Jósika Miklós*, 1915. 117 l.
5. Dézsi Lajos, *B. Jósika Miklós*, 1916. 451 l.

b) *Részletkérdésekről:*

1. Kovács János, *Sue hatása a magyar regényirodalomban*, 1911. 53—59. l.
2. Zsigmond Ferenc, *Scott és Jósika*. Irodalomtörténet, 1913. 129—142, 217—227 l.

3. A MAGYAR REGÉNY JÓSIKA KORÁBAN

Az irodalmi köztudat Jósika nevéhez fűzi a magyar történeti regény megteremtését s az *Abafit* tekinti e műfaj első hajtásának. Való, hogy vele lépett jogaiba az új műfaj, de irodalmunkban már vagy két hónappal Jósika regénye előtt megjelent egy hasonló szabású mű, Gaal József kétkötetes *Szirmay Ilonája*, s az elsőség érdeme ezt illeti meg. Az *Abafi* tüneményes sikere azonban árnyékba borította: a maga kora alig vette észre, az utókor meg elfelejtette. Bár nem olyan pompás, csillogó alkotás, mint amaz, jobb sorsot érdemelt volna. Komoly becsvággyal készült, nemes minták, elsősorban Scott regényei, és jó források alapján. Igazi regény; nemcsak terjedelme teszi azzá, hanem egész ökonomiája, a bonyodalmas mese és a társadalmat rajzoló háttér.

A *Szirmay Ilona* cselekvénye 1717-ben játszik és két heterogén elemből alakul — ennek megfelelően két középpont köré jegecesedik. Az egyik egy szerelmi história, hőse Ilona, Rákóczi vezérének leánya. Gonosz emberek ármánya elszakítja kedvesétől, Szodoray Balázstól, de bár Krimiában a tatár kán fia ostromolja szerelmével, majd rabszolgakereskedő kezére jut, tisztaságát meg tudja őrizni a derék magyar vitéz számára, aki sok kaland után megszabadítja a rabságból. A másik elem a rabló-romantika, egy oláh haramia-vezérnek garázdálkodása a Kárpátokban és élet-halál küzdelme egy bátor magyar katonával. A mese két szálát Gaal elég ügyesen fonja össze, de a zsinányok sokkal többet szerepelnek a színen, mint amennyire a főcselekvény megkövetelné és az érdek egysége megengedné, s ezáltal a figyelmet kelleténél tovább elvonják az érdeklődés előterében álló szerelmi történettől.

A mese nem egészen költött; cselekvényének főbb mozzanatairól, sőt még szereplőiről is tud a történetírás. Gaal az anyagot Szirmay Antal műveiben (a *Notitia Ugocsiensis*, 1805. és *Szatmár vármegye esmérete*, 1809—1810) találta s Kiss Károly novellájának *(Szirmay Ilona*, 1829) fölhasználásával szabadon alakította: a nyers anyagot a művészi hatás kedvéért a maga képzeletével színesebbé, költőiebbé tette, de a történeti hűség sérelme nélkül. Ezt a részint való, részint költött mesét azonban nem illeszti szervesen a korba, mert

nem kapcsolja a történelem fontos eseményeihez és vezető embereihez, s így regényének nem tudja megadni a történeti levegőt és tudatot. A kor festésére sem fordít elég gondot, még külsőségeiben sem rajzolja. Nyilván csak ösztönt vett Scottól: útmutatást regénye tárgyának megválasztására és a cselekvény szövésére, de nem került annyira hatása alá, mint Jósika. Van némi kapcsolatban a német rabló-romantikával is, de szerencsésen elkerüli annak hazug idealizmusát és beteges érzelgősségét.

Általán a középszerű írók józan mértéktartása jellemzi. Tartózkodik a szertelenségektől, mind a mesevezetésben, mind a jellemrajzban, de sem itt, sem ott nem tud igazán megkapni. Nem érti a módját, hogyan kell a bonyolítással érdeket kelteni s azt a szükséghez képest fokozni; személyeit jellemezve sem esik a romantika túlzásaiba, nem angyalokat és ördögöket rajzol, hanem embereket, de alakjai sablónosak, nincs bennük igazi életvalóság, s a mesét nem tudja hozzáfűzni hősei lelkiéletéhez. Mellékalakjai sikerültebbek, különösen a két guerilla-vezér, továbbá a borbély, a kóbor katona és Jutka, a borbély felesége, akit Ilonával együtt elraboltak. E két ellentétes női karakter szembeállítása érdekes, noha kétségtelenül volt már irodalmi mintája Vörösmarty *Csongor és Tündéjében*. Ilona, az ideális leány beleillenék Jósika galériájába: szende, gyöngéd, szíve csak egyszer tud szeretni, de szerelme állandó és mély; Jutka tenyeres-talpas, nyelvelő aszszonyság, mindenkinek bosszúság, de legnagyobb a férjének. E két nő eltérő fölfogása a szerelemről, s az a különbség, melyet az intelligencia és lelki műveltség okoz a szívvilágukban, jól van rajzolva, s mutatja, hogy Gaalnak volt megfigyelő tehetsége. Jó szeme egyébként is kitetszik a regényből, s ennek köszönhetők legügyesebb részei, a népéletből vett jelenetek, a haramia-világ és katona-élet találó rajza.

A regény nem tette azt a hatást a közönségre, amelyet tőle szerzője várt, s ebben nagy része van körülményes, részletező, hideg és száraz előadásának. Hiányzik belőle a fordulatosság, könnyedség és szín — nem fogja meg az olvasó szívét. De elsősorban mégis Jósika váratlan föltűnése szorította háttérbe Gaalt, s ő, mint nyílteszű, szerény ember, megértette, hogy nincs

ereje versenyre kelni vele. Kitért tehát útjából, még megkezdett második regényét, a *Fekete vezért*, is befejezetlenül hagyta s más téren próbálta gyümölcsöztetni tehetségét. Nincs ez minden tragikum híján. Gaal csak megkésett: ha korábban irja meg regényét, nem is Dugonicsék korában, hanem közvetlenül Fáy előtt, nagy jelentősége lett volna a *Szirmay Ilonának*, s ez a természetesen elgondolt, egyszerűen, minden cifrázás nélkül elbeszélt történet nem maradt volna hatás nélkül a közönségre sem.

Az 1836-ik év harmadik termése, *Az elbujdosott* P. Horváth Lázártól (két kötet), egészen más természetű, mint az előbbiek. Társadalmi regény s a szerző korában Kolozsvárt játszik. Hősei a két Várkövy testvér; az idősebbik hét évvel a cselekvény megindulása előtt elbujdosott, s most, mikor Woodland kapitány álnév alatt visszatér, senki sem ismer reá, még öccse, Béla sem. Csakhamar megnyeri öccse bizalmát, de mikor a jegyesébe ő is beleszeret, egy gonoszlelkű, élvvágyó bárónő, aki szintén szereti Bélát, ezt pokoli ármánnyal a kapitány ellen ingerli. Béla párbajra hívja bátyját. Az kiáll, de nem emel fegyvert öccse ellen, maga azonban súlyosan megsebesül. Béla, mikor megtudja a valót, ideglázba esik, de mindketten szerencsésen fölépülnek, s Woodland, öccsének hagyva az atyai vagyont és a szeretett leányt, újra elbujdosik, most már örökre. Ez a mese, melyet a szerző át- meg átsző epizódokkal és henye részletekkel, egypár fordulatával rámutat arra a külföldi regényre, mely mintául állott a szerző előtt, az angol Bulwer *Pelham* című művére. Sokat tanult belőle Horváth: az elbeszélés sűrű megszakítását a szereplők leveleinek közlésével, a párbeszédek megtöltését szellemeskedéssel, könnyebb fajsúlyú bölcselkedéssel, irodalmi kérdések feitegetésével, sőt a szerkesztés mesterségét is. Bulwer példájára tesz regénye súlypontjába egy olyan fordulatot, melyet sem regénye szereplői, sem olvasói nem ismernek; az érdekkeltés föladatát abban kereste azután, hogy a közönség figyelmét állandóan erre a titokra irányítsa; a megfejtése mint meglepetés természetesen az elbeszélés végére marad, úgyhogy a szálakat visszájáról bonyolítja le — s ez volt éppen az a kompozíció, melyet

Horváth Bulwertől tanult, de nem tudott elég művészettel alkalmazni. Sőt az egész regény koncepciójára is hatott az angol író: Horváth a *Pelham* példájától ösztönözve, megpróbált olyan társadalmi regényt írni, mely az előkelő világ rajzában föltárja a kor erkölcsi fölfogását, világnézetét, életmódját. Ezzel a Scott-féle történeti romantika után utat talált irodalmunkba a Bulwer-féle romantikus társadalmi regény, mely az érdekfeszítő mesét a jelen társadalmi viszonyainak rajzába illeszti.

Horváth törekvése félig-meddig sikerült is. Regényében van korfestés, noha inkább csak a *társaséletet*, mint a *társadalmat* rajzolja, s annak is csak kereteit és formáit, a főurak üres, léha mulatozását. De annak a képnek, mely a regényből elénk tárul, van még egy másik fogyatkozása is: nem a 20-as évek Kolozsvárának életét mutatja, nincs benne semmi jellegzetesen kolozsvári, de még magyaros sem. Nemzetközi szokások és életformák, általános, színtelen diskurzus, mely egy interlakeni hôtel fényes halljában valószerűbb volna, mint Kolozsvár főúri termeiben. Az *Elbujdosott* valójában nem is annyira társadalmi regény, mint inkább szalónregény, a *Szirmay Ilona* betyárromantikája után szalónromantika.

Mégis ez a vonás adja meg elsősorban a regénynek az irodalomtörténeti jelentőséget. Meséje durvaszövésű, a cselekvény képtelen fordulatokon, rémregénybe való naiv indítékokon gördül tovább, emberei fölöltöztetett bábok, lélek nélkül, egy-egy emberi tulajdonság megszemélyesítve valamilyen sablónos, minden egyéni szín nélküli alakba. De Bulwer hatása itt tükröződik először — s talán utóljára — regényirodalmunkban, ez az első kisérlet a nagyvárosi és főúri élet festésére, s az *Elbujdosott* az első regény, mely tudatosan a társadalom rajzát tartja a főhivatásának. Éppen abban erős, amiben Gaal gyönge volt: az érdekkeltésben és stílben. Zavaros históriájával úgy vagyunk, mint a mozi-drámákkal. Nem becsüljük sokra, de amig előttünk lepörög, érdeklődéssel kisérjük a fejleményeit, kíváncsiságunkat izgatja az, amit az író az utolsó pillanatig leplez előttünk. Nyelve pongyola ugyan, s előadásában bánt a mesterkéltség, a nagyúri

tónus szenvelgése, de ez a stil mégis regénystil, könnyedség és természetesség híján is olvasható. Nem így *kell* elbeszélni, de *lehet*, a hang, melyet megüt, nem tiszta, de legalább a regény hangja. Az egész munkán van valami külső csín és gondosság — s ha a jól szabott frakk, a ragyogó ingmell, a szép csokorra kötött nyakkendő még nem is emberi érték, a szem szivesebben pihen rajta, mint a viseltes, piszkos, hétköznapi ruhán.

A regényt közömbösen fogadta a közönség, de ebben része volt külső körülményeknek is: annak, hogy vidéken jelent meg, hogy szerzőjét előbb egyáltalán nem, később meg rosszabbik feléről ismerték a fővárosban, arisztokratikus szelleme is ellenkezett a kor demokratikus irányával. Horváth nem is tett több kisérletet e téren.

Az angol romantika után rögtön, csak egy évvel elmaradva, megjelent irodalmunkban a német is, **Vajda** Péternek *Tárcsai Bende* c. három kiskötetes regényével (1837). Vajda a természet és a szabadság költője; novelláiban képzelete a messze múltba és az exotikus vidékre kalandoz, s ez az ideális környezet megihleti lelkét: színes, csillogó képeiből igazi költészet árad, s benne a szabadság ditirambusa csendül föl. Az emberi lélek mélyére és a korok szellemébe nem lát be, de novelláinak ezt a fogyatkozását szívesen megbocsátjuk tájképeinek szépségéért. Egyetlen regényében e kiválóságainak nyoma sincs, gyöngéi meg fokozottabb mértékben jelentkeznek. A *Tárcsai Bende* történeti regény II. Endre korából; legtisztább típusa az ál történeti regénynek. A műfaj két eleme, a történeti háttér és a költött cselekvény, annyira elkülönül, hogy alig van köztük több kapcsolat, mint a festmény és az azt befoglaló keret között — s mindegyik igen gyarló. Amaz a történeti adatoknak puszta halmaza s mint keret töredékes és színtelen; a regény második felében, mely a jeruzsálemi hadjárat mozzanatai közé illeszkedik, a mese sodrába is belevet egypár történeti nevet — a királyi család tagjait, Melindát, a monda Klingsohrját szerepelteti — de nemcsak vonásaikat hamisitja meg, hanem még egyéniségüket is, úgyhogy minden tettük a történeti tudatot sértő, hazug lelemény. A regény azon-

kívül tele van anachronizmusokkal, még pedig a legbántóbb fajtával: meghamisítja a kor lelkét, mert olyan gondolatokat és ismereteket, olyan erkölcsi és tudományos fölfogást tulajdonít hőseinek, melyek csak a XVIII-ik században vagy éppen a szerző korában váltak közkeletűekké. Csak egy példát: e XIII-ik századi emberek a Vaskapú szabályozását tárgyalják!

Ami a regényben történeti, az színtelen vagy hazug, a költött cselekvény pedig, amely a történeti korba helyezkedik, közönséges romantika, olyan indítékokból összeszőve, melyek függetlenek koroktól és viszonyoktól, s rendkívül szegényes leleményű. Vajda regényében is megmarad novellistának: apró mozaikdarabokból rak össze egy terjedelmes képet, melyet csak a főhős személye tart némiképpen össze. Az érdek egysége így is veszendőbe megy, mert mindúntalan új mesét kezd s a régibbet elejti, anélkül, hogy megoldaná a csomót. A hőst, egy nagyúr fiát, papnak nevelik, de beleszeret egy barátja húgába — azt hisszük, hogy a bonyodalmat a szerelme és hivatása közti összeütközés fogja szolgáltatni. Ehelyett a cselekvény új nyomon indul: Bende Olaszországba megy, s ott — noha szerelme Ida iránt nem csökkent — rabja lesz egy szép olasz leánynak. Ez a mozzanat sem fejlik tovább, Bende visszatér és szembe kerül bátyjával, aki időközben megszerette és elrabolta Idát. Várjuk a testvérharcot, de családunk. Bende visszavonul s bánatában a Szentföldre megy Endre királlyal. Ott fogságba esik, Kairóba kerül mint rabszolga, majd a szultán egy háremhölgye beleszeret és elszökteti. Velük szökik egy másik háremhölgy is, akiben Bende Idára, a tiszta, ártatlan Idára ismer. A befejezés nagy tableau: Bende szülőföldjén, Tárcsán, összetalálkoznak Bende összes szerelmei. Ida, az olasz Bianca, a kairói háremhölgy, mindegyik a vőlegényével s Bende bátyja a menyasszonyával. Ez a jelenet hihetetlenségével becsületére válnék bármely francia romantikus regénynek, s általában, ahol a regény némi költői érdeket kelt, mint az olaszországi és a kairói kaland, ott egyben naiv és képtelen. Egyébütt érdeklődésünk belefullad az unalomba: mivel a költő a történetben nem talált színeket egy XIII-ik századi nemesi ház életének rajzához, magá-

nak meg nem volt elég erős képzelete, a cselekvényt rendszerint történeti és filozófiai fejtegetésekkel meg leírással helyettesíti, a külső mozgalmaknak lapos, terjengős, erőtlen leírásával. De az elbeszélő részekben sincs köszönet, mert itt meg olyan rendszertelenül hányja össze a lélektani és fizikai valószínűséggel számot nem vető eseményeket, hogy nem tudjuk bosszankodás nélkül olvasni. Lélekrajz nincs a regényben — ez is igazi romantikus vonás — a jellemek rajzával meg sem próbálkozik, még tájképeket sem ad — ez annál különösebb, mert Vajda hősét két világrészen át hurcolja, s a mese egyenesen megkövetelné e vidékek bemutatását.

A regény stílje rendkívül fárasztó. A gondolatok terjengősségét mintegy az előadás tömörségével akarja ellensúlyozni s a képzetek egész sorát belegyömöszöli egy-egy mondatba. Nem válik ugyan ezáltal értelmetlenné, de modorossá és nehézzé igen, úgyhogy már emiatt sem lehetett kapós olvasmánnyá. De hogy egyáltalában nem keltett figyelmet ez a szerző neve nélkül megjelent regény, annak — láttuk — mélyebb okai is voltak. S a *Tárcsai Bendé*nek nincs is más jelentősége a magyar regény fejlődésében, mint hogy regényirodalmunkban első és egyetlen képviselője a fejlett német romantikának. A német romantika szelleme élteti; ezért választotta Vajda regénye hátteréül a középkort, ez fejti meg a regény vallásos színezetét, a kereszténységről való fölfogását, ebből táplálkozik rajongása Olaszország és a Szentföld iránt, sőt innen érthetjük meg anachronizmusait is. A német romantikusok rajongása a középkor iránt inkább érzelmi, mint értelmi alapon nyugodott, csodálták és dicsérték, de igazi lényegében nem fogták föl. A múlt eseményeit a „Jung Deutschland" szemüvegén át nézték, a maguk lelki tartalmát vetítették ki a múltba — ezért teszi magyar tanítványuk is a maga XIII-ik századi hőseit modern, XIX-ik századi eszmék és törekvések hordozóivá. A részletekben, főként a mese egyes mozzanataiban, a főhős külső életének rajzában s a mellékalakokban (Klingsohr) van a regénynek némi kapcsolata a német romantika egyik nevezetes termékével, Novalis *Heinrich von Ofterdingen* c. regényével, s noha meséje más nyomon halad, az egyezések közvetlen hatásra vallanak.

A 30-as évek közepén jóformán egyszerre öt művel nekilendült regényirodalmunk még két írót vonzott magához, két nagy szellemet, Eötvöst és Keményt. Mindketten nyíltván Jósika nagy sikerén fölbuzdulva fordultak a regény felé s még az évtized letűnte előtt befejezték első regényüket. Eötvös a *Karthausit*, Kemény az *Izabella királynét*. Ez utóbbi nyomtatásban nem jelenhetett meg, Eötvösnek azonban az 1839-ben megindult *Árvizkönyv* alkalmat adott regénye közzétételére. A *Karthausival* a regény külső történetének első szakasza lezárul, utána egyidőre elpihen a műfaj, s innen kezdve vagy öt évig Jósika újabb regényein kívül eredeti magyar regény nem kerül a könyvpiacra. A negyvenes évek közepén azonban újra s épp olyan gazdagon kihajt a regény termőfája, mint egy évtizeddel korábban: 1845-től 1847-ig Eötvösnek két, és Keménynek egy regényén kívül hét új regény látott napvilágot hat író tollából, s e hat író között ott volt Jókai, a magyar regény legnagyobb hatású mestere, és Petőfi. 1836-tól 1847-ig, alig egy évtized alatt, a magyar szellem olyan műalkotásokat termett, mint az *Abafi* és a *Csehek* (Jósika), a *Karthausi*, a *Falu jegyzője*, és a *Magyarország 1514-ben* (Eötvös), az *Élet és ábránd* meg a *Gyulai Pál* (Kemény), a *Hétköznapok* (Jókai): ez az évtized emberöltők munkáját végezte el, s a magyar regény a népmesék óriásainak mértföldes lépteivel haladt a tökéletesedés felé. Regényirodalmunknak ez a hirtelen emelkedése és gazdag kivirágzása a művészetek egyik legragyogóbb időszakát, Periklés korát juttatja eszünkbe s ebben a korban főként a görög dráma fejlődését. Aischylos előtt, aki a görög drámát a művészetnek szinte elérhetetlen magasságára emelte, szinte alig volt dráma, s mikor ez a költői lángelme az athénieknek a perzsákon nyert győzelmét drámában örökítette meg, dicsőséges versenytársa, Sophokles, már az ifjak karában énekelt, s ugyanakkor született a harmadik nagy görög tragikus, Euripides. Ez a folyamat ismétlődött meg, sokkal szerényebb méretek közt, de még rohamosabban, 1836-tól 1847-ig a magyar regényirodalomban.

Ez az évtized regénykölteszetünk irányát is elhajlította. A germán romantika után, amely a 30-as évek magyar regényeit életre keltette, csakhamar, már Jósika első társadalmi regényeiben, jelentkezett a romantika

legtipikusabb változata, a francia, s rövid pár év alatt drámaíróinkkal együtt hatalmába ejtette regényíróinkat is, úgyhogy a 40-es évek derekának magyar regényeire épp annyira rányomta bélyegét a francia romantika, mint a 30-as évek termésére az angol. Érdekes, de érthető jelenség, hogy a francia romantika ekkor, magyarországi pályája elején, irányának egyik legszélsőségesebb képviselőjével, Eugéne Sue-vel, hatott regényirodalmunkra. Érthető, mert az embereket minden iránynak túlzó, szertelen jelentkezései kapják meg leginkább, amelyekben az irány jellemző vonásai a leghatározottabban nyilvánulnak. Így történt, hogy éppen Sue, s annak is legromantikusabb műve, a *Mystères de Paris* kerítette bűvkörébe íróinkat, még pedig csodálatos gyorsasággal: az 1842—1843-ban megjelent francia regénynek már két-három év múlva magyar utánzatai születtek, Nagy Ignác *Magyar titkok* és Kúthy Lajos *Hazai rejtelmek* c. regényei. S hogy utánzatok, maguk sem rejtegették: már a címükkel utaltak francia forrásukra. A két magyar regény azonban egymástól nagyon távol áll, még csak nem is emlékeztetnek egymásra, világos jeléül annak, hogy nem lelketlen másolatai a közös eredetinek.

Nagy Ignác művén, melyet *Magyar titkok* címmel füzetenként bocsátott közre 1844—1845-ben (új kiadása 1908), megérzik, hogy szerzője ujságíró volt, meghonosítója nálunk azoknak az apró ujságközleményeknek, melyek a pesti élet mindennapi eseményeit és jellemző alakjait mulatságosan — hol szellemes ötletekkel, hol csak élcelődve — és mindig némi torzítással mutatták be. Regényében is gyakran megszakítja az elbeszélést ilyen szatirikus életképekkel, másutt meg tréfás fejtegetéseket sző bele, útszéli elmésséggel bölcselkedve a nagyvárosi élet sodrától fölvetett alkalmi kérdéseken. Nagy Ignác ismerte közönségét, s regénye népszerűségét nagymértékben fokozták ezek a lazán beillesztett henye toldalékok, de a mai olvasót már sértik: elterelik a meséről a figyelmet s tréfás hangulatukkal félrezökkentik a komoly hangú főcselekvényt. Ha lehántjuk róla, a regény a fele terjedelmére zsugorodik, s bennünket csak az így megmaradt mese érdekel.

A *Magyar titok* hőse, aki a történteket maga beszéli el, Bende, derék, bátor, eszes ember; miként mintaképe, Sue regényének Rodolphe-ja, egy gonosztevőnek, a nőket álnév alatt elcsábító Sobrinak, leleplezésén és ártalmatlanná tételén fárad, közben a bűnösöket megbünteti s az ártatlanokat megjutalmazza. Hogyan ismeri föl a hős ebben az alakját folyton változtató gazemberben Sobrit s hogyan szabadítja ki hatalmából a szerencsétlen áldozatokat, az a regény cselekvénye. Nagy Ignác a mese vezetésében, valamint a főhős alakjának megformálásában Suet követte, sőt a részletekben is van némi egyezés a két „mystères" között: hasonlóak a bűnök és erények, melyek alkalmat adnak Bende föllépésére; a fogások, melyekkel hurokra akarja keríteni ellenfelét; a gonoszak és ártatlanok, akikkel dolga akad. Ezek az egyezések azonban nem mélyrehatók, s a kalandok és helyzetek nem azonosak: a magyar szerző, bár elvétve vett át egy-két mozzanatot a *Mystères*-ből, sőt Dickens *Twist Olivér*jéből is, nem szorult külföldi mankóra, s fantáziája elég erős volt arra, hogy az idegenből vett keretet a maga leleményével töltse ki. Nagy Ignác képzelete valóban gazdag új meg új kalandok kieszelésében, van tehetsége érdekfeszítő események halmozásával elkápráztatni az olvasót, ért hozzá, mint kell ügyes bonyolítással fölcsigázni a fejlemények iránt az érdeklődést s azt a különös, a meglepő, a csodálatos hajszolásával kielégíteni. Ennek a hatásnak aztán áldozatul dob mindent: nemcsak a lélektani megalapozással és a belső igazsággal nem törődik, hanem az eseményeknek még a külső valószínűség látszatát sem tudja megadni — Sobrija p. o. egyetlen vonásával sem idézi föl azt a képet, mely a rablóvezérről a köztudatban él, s ezt a bakonyi betyárt fővárosi gavallérként szerepelteti.

Szóval a *Magyar titkok* alapjában véve kalandos regény, afféle antikszabású regény, alig egyéb, mint ennek a típusnak a francia romantikától fölfrissített változata. Másfelől, mivel nem a gaztettek elkövetése, hanem azok föltárása és leleplezése a regény igazi tárgya, mintegy a későbbi detektívregények őse. Szerkezetileg is közel kerül a regény régibb típusához, mert az a bizonyos vörös fonál, amelyet a szerző a *Zárszó-*

ban emleget, megvan ugyan a regényben, de nem tudja vele szerves cselekvénnyé kötni a széthulló mozzanatokat.

A másik Sue-utánzat, **Kúthy Lajos** kétkötetes regénye, a *Hazai rejtelmek* (1846; újabb kiadásai 1901 és 1906), szellemben közelebb áll francia mintájához, de anyagában és megalkotásában függetlenebb tőle. A regény gerince, a mese egészen eredeti. Két testvércsalád története, Szalárdy Györgyé és Eleké. Amaz nagyratörő, hiú, üres lélek; elkapja a nagyuraskodás mániája, s egy gőgös, elfajult hercegnőt vesz nőül, aki pazarlásával anyagi és erkölcsi romlásba dönti. Öccse, Elek egyszerű, nemeslelkű férfi; szíve vonzalmának engedve, szegénysorsú leányt emel magához, s ezért atyja kitagadja. Családja, különösen fia, Ödön, sok nyomorúságot szenved el. Ödönt, a regény tulajdonképeni hősét, gonosz nagybátyja el akarja láb alól tenni, hogy megszerezze vagyonát, s ezért egy rosszhírű orvos kezére adja, aki gyógyintézetében testi-lelki kínokkal gyötri, hogy megfossza értelmétől. A gyermek azonban szerencsésen kiszabadult s miután egyideig a főváros söpredékében, tolvajok és gonosztevők között nyomorgott, közben hamis vád alapján még a börtönt is meglakta, a Tisza partján jámbor halászoknál talált otthont. Ezek a derék emberek a maguk becsületes képére nevelték, s mikor ifjúvá serdült, anyai nagybátyjának, Vámosnak, segítségével diadalmaskodik az ármányon: visszaszerzi birtokait, társadalmi állását s maga is, atyja példáját követve, szívére hallgat, egy parasztleányt vesz nőül, akit még paraszti sorban élve megszeretett.

A mesének ez a váza is egészen romantikus, még inkább azok az események, amelyekkel Kúthy ezt a keretet kitölti. Gazdag képzeletén azonban nem tud uralkodni, a mesét túlzsúfolja mindenféle romantikus lommal, s ez, valamint az előzmények elhallgatása és később váratlan kipattantása, sok fölösleges szereplő történetének beiktatása, messze kalandozó kitérései és fejtegetései, megbontják regénye szerkezetét. Szalárdyék története egyébként is csak fonál, amelynek segítségével a költő a magyar társadalom képét akarja bemutatni. Nem *rajzol*, hanem *elbeszél*: embereivel és tetteikkel jellemzi a kort. Megdöbbentő ez a kép, csupa

borzalmas visszataszító vonás. Kúthy szinte dúskál az aljasságokban, s képzelete megeresztett gyeplőkkel száguld egyik idegrázó jelenetről a másikra: gyermeklopás, mérgezés, gyilkosság, uzsora, az alávalóság és lelketlenség riasztó példái váltják egymást. Olyan mértékben halmozza a bűnöket és túlozza az emberi jellem rút vonásait, hogy az elénk táruló kép nemcsak rémes, hanem hazug is. Ez nem a magyar társadalom rajza, hanem a franciáé — de azé is nem a valóságban, hanem a francia romantikusok műveiben meglesve. Kúthy szorgalmasan olvasta Victor Hugót, az ő szertelen képzelete, ellentéteket, csattanó hatásokat hajszoló regényei ihlették. Még jobban hatott reá Sue. Nem mese-részleteket vett át tőle, nem is alakjait mintázta a *Mystères* hőseiről — ami egyezés van e tekintetben a két regény között, az kevés is, jelentéktelen is — hanem elkábítva a romanticizmusnak ettől a szédítő fantáziájú alkotásától, meg akarta írni magyar párdarabját. Fölhasználva Sue hatáskeltő fogásait, átültette magyar viszonyok közé mindazt a bűnt és szertelenséget, amelyet Suenél talált, s mint az utánzók rendesen, még rikítóbb színekkel festett. Így lett Kúthy szellemben a francia író hű követője. A francia milieu-rajznak megmagyarosítása azonban nem közönséges ügyességgel történt, s a franciás íz nem érzik meg a regényen.

A *Hazai rejtelmek* igen nagy hatást tett korára s Kúthy népszerűsége a 40-es évek derekán vetekedett Jósikáéval. Ez évek nyugtalan, izgalmas világa különben is kedvezett a szertelen fantázia termékeinek, de valóban alig van regény, mely fordulatosságban, mozgalmasságban, a cselekvény érdekfeszítő bonyolításában meghaladná Kúthyét. A közönséget azonkívül meglepte az a mély pillantás, melyet a költő az emberi lélek szövevényébe vetett, és az a biztosság, mellyel ízekre szedte — s nem vette észre, hogy mindez szemfényvesztés, hogy valódi lélek helyett elképzeltet tárnak eléje. Ez a romantikus lélekrajz s a mese romantikus vezetése, hol kiáltó ellentétek során erős fény változott mély árnyékkal, elkápráztatta a közönséget. A magyar romantika, fejlődésének első korszakában, itt tetőződik, a *Hazai rejtelmek* az a regényünk, melyben leggazdagabb a színskála: a legsötétebb jelenetek váltakoznak a leg-

csillogóbbakkal, legtarkább színekben ragyogókkal. Az olvasók átadták magukat élvezésüknek s nem gondoltak azzal, hogy a színek között nincs harmónia, hogy a fény nem a nap fénye, hanem mesterséges színpadi fény, hazuggá téve az üvegtől, melyen keresztül veti az író.

Viszont van a regényben sok olyan részlet, amely a mai nyugodtabb, józanabb korban is megragadja az olvasót: jellemző magyar alakjai — a tiszai halász, a betyár, a csikós; a népi jelenetek élénk mozgalmassága és szemléletessége — a pusztai vacsora, a csárdai mulatozás, az aratás; végül a természetnek, különösen az Alföldnek színes képe — a hortobágyi csárda, az alkony leereszkedése a pusztára, a besztereci lápvidék — csupa megkapó tájkép, melyekben ott rezeg Kúthy romantikus lelkesedése a magyar táj szépségei iránt. Így a *Hazai rejtelmek*nek nemcsak irodalomtörténeti jelentősége van, mint a francia romantika legjellemzőbb magyar képviselőjének, hanem esztétikai értéke is — ha nem is az egésznek, legalább természeti képeinek és népies genre-jeleneteinek.

Kúthy a *Hazai rejtelmek* sikerén fölbuzdulva, egy újabb, még pedig humoros regény tervét forgatta elméjében, de kivitelére már nem került a sor. Azt a regényét sem fejezte be, melyet *Don Garcia* cím alatt még 1841-ben kezdett, de a *Hazai rejtelmek* kedvéért félretett, s így regényírói munkásságának egyetlen emléke ez a maga korában érdemén fölül magasztalt s ma méltatlanul elhanyagolt mű.

Ebbe a körbe, a francia romantika körébe, tartozik még három egymással s az előbbiekkel egykorú regény, kettő Pálffy Alberttől s egy Petőfitől. Amazok, a két-kétkötetes *Magyar millionaire* (1846) és a *Fekete könyv* (1847), egészen a magyar „mystère"-ek világából valók, s mint azok, Sue *Mystères*-jének leszármazottai. Pálffy írói egyénisége csak a szabadságharc után bontakozott ki, s e két művét pusztán az teszi érdekessé, hogy Sue irányához csatlakozik, de a két magyar „mystères", a *Magyar titkok* és a *Hazai rejtelmek* közvetítésével. Ezektől ösztönözve s egészen ezek szellemében, de szegényebb fantáziával s így kevesebb szertelenséggel, könnyed elbeszélő stílben szólal-

tatja meg a jelent *(Magyar millionaire)* és a közelmúltat, Hora és Kloska lázadásának korát *(Fekete könyv)*.

A harmadik regénynek, *A hóhér kötelének* (1846, s azóta többször) szerzője a legnagyobb magyar lirikus, s ez a műve az egyetlen kísérlete a regény terén. Költői értéke csekély, de mint **Petőfi** minden alkotása, számot tart figyelmünkre, annál inkább, mert egyike a legjellegzetesebb magyar romantikus regényeknek. A hős maga mondja el benne élete történetét, még pedig késő aggságában, visszatekintve viharos életére. Retrospektív előadásában majd egy félszázad mozgalmait adja s az eseményeket olyan szédületes gyorsasággal görgeti, hogy bár négy különálló részben, 27 fejezetben három nemzedék sorsát tárja föl s benne a kalandok egész sorát: az egész alig 9 ív, s külső terjedelmére nézve a legrövidebb magyar regény.

Az első rész az expozíció. A hős, Andorlaki, ifjú és szerelmes, de boldogságát tönkreteszi vetélytársa, Ternyei. Andorlaki szívében a gyűlölet s a bosszúvágy ádáz indulatával elbujdosik. Tíz évig kell várnia, míg akalma nyílik szörnyű bosszúját végrehajtania: ellenfelét kifosztja és koldussá teszi, maga dúsgazdaggá lesz. A harmadik részben a két ellenfél szerepet cserél, s most Ternyei tör mindenáron Andorlaki megrontására. Az ő bosszúja még szörnyűbb: Andorlaki fiát hóhérkézre juttatja. A fájdalmában teljesen megtört apa levágja fia holttestét a bitóról s elteszi a hóhér kötelét — innen a regény címe. A befejező részben újra Andorlaki lesz a bosszúálló. Elvonul egy rengetegbe s mint a pók a legyet, úgy lesi áldozatát. Tizenöt évig vár a kedvező véletlenre: ekkor útjába akad Ternyei. Szemét kivájja, félholtra veri s mint nyomorékot kilöki az országútra. De ez csak első fele bosszújának. Újabb tizenegy év múlva Ternyei unokáját rontja meg erkölcsileg, s az a kétségbeesés és őrület szélére kergetve, fölköti magát arra az akasztófára, melyen Andorlaki fia életét vesztette.

A regény szerkezete művészietlenül laza; nem egységes eseménysorozatot vezet elénk, hanem több egymásba kapcsolódó kalandot. Bár hőse mindvégig ugyanaz, majd minden kalandban mások a személyek s megváltozik az érdeklődés iránya. A négy, illetőleg

öt mozzanatot csak a regény költői eszméje, a bosszú, tartja össze. Tipikus romantikus indíték; sőt éppen a legkedveltebb indítéka a romantikusoknak. Petőfi egészen a romanticizmus szellemében alkalmazza, a legszertelenebbül. A bosszúállások egész láncolata szövődik nála regénnyé; az első gonosztett kihívja a megbántott bosszúját, ez újra bosszúra készteti a másikat, s ez így megy tovább még háromszor. Apák egymás gyermekeinek megrontásával elégítik ki bosszúvágyukat: a legrémesebb görög tragédia-ciklus jut eszünkbe, a Pelopidák szörnyű sorsa, Atreus és Thyestes gyermekirtó bosszúja. S tipikusan romantikusok a cselekvény fordulatai: a hirtelen emelkedések és gyors süllyedések, a nyomor és gazdagság, a hatalom és tehetetlenség, a fény és árny váratlan változásai, a meglepő és megdöbbentő események, a véletlen nagy szerepe, a fölismerések. S egészen romantikus a környezet: a kártyabarlangok, a koldustanyák, erdei remeteségek, az akasztófa-domb. A *Hóhér kötelé*ben, mint a romantikus regényekben általán, csak úgy hajszolja a költő a szörnyűt, a rémest, a borzalmast: párbaj pisztolyvégről, öngyilkosság és gyilkosság, akasztás, szemkitolás kergetik egymást, megborzongatva a gyöngéd szervezetűek idegeit. Csupa szertelenség, eseményekben és emberekben egyaránt, nem ritkán a képtelenségig fölcsigázva, ahol már véget ér a lélektan uralma s szinte a naivságé kezdődik.

A *Hóhér kötele* ez indítékaival, fordulataival, meseszövésével, valamint jellemzésével a romantikus irány tipikus hajtása s szellemben legszorosabban kétségkívül Victor Hugo regényköltészetéhez csatlakozik. Tőle vette az ösztönt, de sem mestere, sem valamilyen más francia romantikus író művét nem másolta. A romanticizmus közhelyeit és állandó rekvizitumait kihasználva, a maga képzeletével teremtett új alakokat és helyzeteket, s azokból egészen eredeti cselekvényt alkotott. A regény anyagában és személyeiben a költő leleménye, túlzó és szertelen, de gazdag és eleven fantázia terméke. A maga egészében elhibázott mű, de nincs minden érték híján. Van egy sikerült alakja, Andorlaki hű cimborája, bujdosásában társa, a bonhomiával és élethíven rajzolt Hiripi Gáspár; vannak

megkapó részletei, mint Andorlaki bujdosásának rajza; vannak érdekes és regényességükben is valószínű helyzetei, mint a hős találkozása az őt megszánó courtisane-nal, előadása pedig mindvégig leköti a figyemet: gyorsan perdülő, élénk, fordulatos, bár helyenként nem elég természetes. S ne felejtsük el, hogy a *Hóhér kötele* nem egy gyakorlott regényíró, hanem egy lirikus műve, aki mindössze huszonhároméves volt, mikor irta!

Az előbbi regényekkel egyidőben jelent meg egy ma már teljesen elfeledett regény, **Kelmenfy Lászlónak** (polgári nevén: Hazucha Ferenc) kétkötetes *Meghasonlott kedélye* (1846). Egészen más természetű alkotás, mint a magyar regény addigi hajtásai: nem szakad ugyan teljesen el a kor uralkodó áramlatától, a romanticizmustól, de szellemével az akkor még ki sem bontakozott új irodalmi irányhoz, a realizmushoz, kapcsolódik. Valószerű mese keretében lelki rajzot nyujt, s az iró műve főérdekét hőse lelki fejlődésének bemutatásában keresi.

A regény hőse, Valday Andor, gazdag, léha gentryfiú, fiatalos energiáját pusztán a szerelem gyönyöreinek megszerzésére fordítja. Megismerkedik a nagyváradi harangozó szép, de hiú és ábrándos leányával, s elcsábítja. A szerencsétlen Tekla elbujdosik atyja haragja elől, ez meg kegyetlen bosszút fogad a csábító ellen. Andor is szenved. A leány vőlegénye, egy ácslegény, a templomtorony tetejéről hozzásujtja a poharat, melyből áldomást akart inni; maga lezuhan és szörnyethal, Andor idegrendszerét meg földúlja a szörnyű ütés. Fölépül ugyan, de a múlt emléke és csalódásai a világban meg az emberekben egyre gyötrik, s kedélye teljesen meghasonlik. A regény második része négy évvel később játszik. Andor boldog vőlegénye egy előkelő leánynak, Szelődy Jernének, akinek életét megmentette. Ekkor kezd működni a harangozó bosszúja: Jerne kikosarazott kérőjét Andor ellen tüzeli, s az amerikai párbajra kényszeríti szerencsés vetélytársát. A harangozó még tovább megy: azzal az ígérettel, hogy a sorshúzást az ő javára intézi, rábírja az életéért remegő Andort, hogy kezét fölajánlja a meggyalázott Teklának. Ezt megtudva, Jerne megvetéssel elfordul a gyávától, Andor pedig a politika terén próbál érvényesülni, de pártfele-

cserbenhagyják, barátai, sőt még inasa is megtagadják: földúlt kedélye ennyi csapást nem bír ki, s noha ádáz ellenfele már korábban benn pusztult az égő házban, bosszújától tehát nem kell félnie, agyonlövi magát.

Ez a regény fogyatkozásai ellenére sem érdemetlen alkotás. Elkerüli a magyar regénynek a *Bélteky ház* óta tipikus hibáját: az eseményeket erős fonalra fűzi föl s a cselekvény forgatagába olyan hőst állít, aki az érdeklődést elejétől végig magára vonja. S ez a zárt, művészi kompozíció annál értékesebb, mert a főcselekvény sodrába egész sora kerül a másod-, harmadrangú szereplőknek, de sorsukat nem tördeli szét epizódokká, hanem beolvasztja a főcselekvénybe, annak rúgóiul használva. A cselekvénynek is van egy nagy érdeme, a valószínűsége. A regény meséje nem éppen mindennapi történet, de olyan, hogy nem nő ki a közönséges emberi méretek közül. Vannak ugyan romantikus inditékai — a harangozó bosszúja, mint az egész cselekvény főmozgatója p. o. tipikusan romantikus — sőt hihetetlen, naiv fordulatai is, de nem nagy számmal, s a regény nagyjából a valóság illúzióját kelti. Ezt az érdemét azonban drágán vásárolta meg: az élethűség kedvéért lemond a megkapó, a képzeletet izgató meséről — s veszteségünket nem pótolja azzal, amit a realista regényektől megvárunk, az élet mélyebb és igazabb rajzával.

Az érdeklődés súlya a *Meghasonlott kedély*ben is, mint a realista regényekben egyáltalán, a cselekvényről átbillen a lelki életre — s ezen a ponton vegyes hatást tesz reánk a regény. Kelmenfy érezte, milyen föladat hárul reá, s iparkodott megfelelni e várakozásnak. Nagy gonddal törekedett hőseinek lelki életét vázolni s tetteiket jellemükből fejleszteni. Lélektani regényt akart irni s ez a kisérlete félig-meddig sikerült is. Sőt emberei kiformálásában egyénitésre is törekedett, s legtöbb jellemrajza megállja a helyét — egy bizonyos pontig. A harangozó, aki nyilván Victor Hugo híres alakjának, a Notre dame-i toronyőrnek, hatása alatt kapta foglalkozását és jellemének egyik-másik vonását, a regénynek leghatalmasabb alakja: a regény első felében, míg bosszú-hadjáratát el nem kezdi, következetesen, hatásosan rajzolt jellem. Bosszúja kivitelében azonban ördöggé lesz, s ez a második részben becstelen eszközökkel dolgozó, ármányos, aljas ember már nem az a derék,

tiszteletreméltó férfi, akinek ismertük. Tekla lelkében viszont olyan nemes hajlamok, olyan erkölcsi érzék támad a cselekvény folyamán, amelynek korábban csíráit sem láttuk, s az ácslegény szerepének végső mozzanatait sem tudjuk harmóniába hozni jellemének addig megismert vonásaival.

Nagyobbszabású alak, a cselekvény főmozgatója, Andor; a fejlemények nagyrészt az ő elhatározásaiból következnek, ezért Kelmenfy iparkodott minden oldalról megvilágítani lelki életét. Vannak bizonyos egyenetlenségek jellemrajzában — egyik-másik vonása nem illik a többihez, sőt időnként tetteit sem tudjuk megérteni jelleméből — de általán mint jellem reális és következetes, kétségkívül a kor regényirodalmának legjobban elgondolt és kivitt alakjai közé tartozik. De végzetes szerencsétlensége, hogy a szerző mint embert nagyon ellenszenvesen állítja be. A cselekvény folyamán tesz ugyan kisérletet, hogy megnyerje számára a rokonszenvünket — de ügyetlenül, eredmény nélkül. Nincs benne semmi kedves, szeretetünkre vagy becsülésünkre méltó vonás, közönséges, hitvány ember, mintegy előfutárja a későbbi degenerált, akaratnélküli regényhősöknek, p. o. névrokonának, Molnár Ferenc Andorának. Tettei iránt nem érdeklődünk, lelki élete éppolyan csúf, amilyen egyszerű, s ez a lelkirajz hidegen hagy. Sőt még a regény valószerűsége is szenved általa: ki hiszi el, hogy ezt a szánalmas alakot megszereti a nemes Jerne? S a regény nemcsak az utókor előtt bukik meg, megbukott már a maga korában — a közönség egészséges érzéke visszautasította ezt a beteges, ványadt, ellenszenves hőst, meg azt a fárasztó nyelvet, amelyet Kelmenfy szereplőinek ajkára ad: a regényben mindenki, úr és ácslegény, előkelő hölgy és cigányok, egyformán finomkodó nyelven beszél, csakúgy halmozva egymásra a magasan járó képzeteket és gondolatokat.

A regény, noha egy évvel később német fordításban is megjelent, egészen hatástalan maradt, pedig talán érdemelt volna jobb sorsot. Mégis komoly kisérlet volt a realisztikus regény megteremtésére, s voltak esztétikai értékei: a valószerűen, szervesen megkomponált cselekvény s a korához mérten fejlett lélekrajz.

IRODALOM.

a) *Gaalról:* Badics Ferenc, *Gaal József élete és művei,* év nélkül (1881) 30—54. l.

b) *P. Horváthról:* Ferenczi Zoltán, *Egy elfeledett regényről,* 1918. 54 l.

c) *Vajdáról:*

1. Széchy Károly, *Vajda Péter élete és művei,* 1892. 325—335. l.
2. Trostler József. *Vajda Péter és a német romanticizmus.* Egy. Phil. Közl. 1913. 304—309. l.

d) *Nagy Ignácról:*

1. Szinnyei Ferencz, *Nagy Ignácz,* Irodt. Közl. 1902. 470—474. l.
2. Kovács János id. műve, 9—23. l.

e) *Kúthyról:*

1. Henszlmann Imre bírálatai, Irodalmi Őr, 1846. II. 283—286. l.
2. Erdélyi János id. műve, 73—77. l.
3. Weszely Ödön bevezetése a *Hazai rejtelmek* 1902-iki kiadásának I. k.-ében, 3—23. l.
4. Kovács János id. műve, 24—52. l.

f) *Kelmenfyről:* egy névtelen bírálat az Irodalmi Őrben, 1845. 9. sz.

IV.

A MAGYAR REGÉNY VIRÁGKORA

1. EÖTVÖS

Jóformán még el sem oszlott az az aranyos gőz, melybe első regényeinek tüneményes sikere Jósika alakját borította, mikor az 1839-ik évi *Árvízkönyv*ben egy nagynevű, de a regényírástól eddig távolálló költőnek egy nagyobb terjedelmű regénye vonta magára az egész művelt magyar közönség figyelmét. A regény, mely lázba hozta az olvasókat, a *Karthausi* volt, s az író, akiben sokan már akkor Jósika diadalmas versenytársát látták, **Eötvös József báró**.

Alig képzelhető nagyobb ellentét a regényirodalomban, mint Jósika és Eötvös között. Mindkettő előkelő főúri család sarja: ez az egész rokonság köztük; egyéniségük, pályájuk, irányuk homlokegyenest ellenkezik. Az előbbi egyike legtermékenyebb íróinknak, hivatásos regényíró, kenyérkeresete az írás. Könnyen, játszva dolgozik, mindig az olvasók ízlésére, hangulatára tekintettel. Egészen rábízza magát emlékeire és teremtő fantáziájára, a költészet az ő szemében gyönyörködtető eszköz, mely annál hatásosabb, mennél tisztábban nyilatkozik. Az utóbbi csak négy regényt írt, csakhamar belekerült a politika és az államélet forgatagaiba, s midőn költészettel foglalkozott, akkor is megmaradt államférfinak és gondolkodónak. Ír nem azért, hogy olvasóit gyönyörködtesse, hanem hogy mély gondolatainak, szívét betöltő érzelmeinek kifejezést adjon; nem úgy, amint a közönség kívánja, hanem úgy, amint ő helyesnek, szépnek tartja. És mégis, bár Jósika költő akart lenni, semmi egyéb, az utóbbi pedig

alapjában politikus és reformer: Eötvös igazibb költő, az ő regényeinek lapjai tele vannak igazi költészettel, annyira, hogy sokszor heves érzelmekben gazdag lírai költeményeknek tetszenek.

Eötvös regényírói pályája sok tekintetben érdekes és különös. A kései s egyébként is csekélyebb jelentőségű *Növéreket* figyelmen kívül hagyva, többi három regényét nyolc éven belül írta: a *Karthausi* (két kötet) 1839—1841-ben, a *Falu jegyzője* (három kötet) 1845-ben, a *Magyarország 1514-ben* (három kötet) 1847-ben jelent meg. Nyolc kötet regény ugyanannyi év alatt olyan írótól, aki becsvágyának kielégítését nem a költészet terén kereste elsősorban, föltűnően gazdag eredmény. Fokozza még jelentőségét, hogy Eötvös nem dolgozott könnyen s műveinek formájára is sokat tartva, azokat gondosan csiszolta, simította. Az a hatás, melyet regényei a korra tettek, nem volt egységes és harmonikus, a közönség elismerésébe belevegyült időnként a kritika gáncsa, de, amint újabb kiadásaik és német fordításaik sikere mutatja, a közönség megszerette őket s népszerűségükkel szerzőjük meg lehetett elégedve. S mégis Eötvös, megírván egy évtized múlva a *Növéreket* (1857), regényt többé nem írt, s amihez kezdett, töredékül maradt. Visszavonulása a regény teréről nem volt esetleges, s két ok magyarázza. Egyrészt úgy hitte, hogy abban a nehéz helyzetben, melyben az ország ezidétt volt, hazája sokkal inkább rászorul a benne rejlő államférfiúi értékekre, másrészt az a tudat vezette, hogy a regénynek mellette fölnőtt két ifjabb munkása túlszárnyalta őt, Kemény Zsigmond a történeti, Jókai a társadalmi regény terén.

Hasonlóképen érdekes e regényírói pálya eredménye is, Eötvös regénykölteszete. Két szempontból is fölkelti a figyelmet. Az egyik relatív függetlensége mind az uralkodó irodalmi áramlatoktól, mind a külföldi és hazai regényíróktól. A *Karthausi* ugyan beletartozik a szentimentalizmus irodalmi hullámába, a *Növérek* meg némileg Rousseauhoz csatlakozik, de két főműve, elméjének érettebb termései sem anyagért, sem mintáért nem fordulnak idegenbe. S ez annál föltűnőbb, mert Eötvös lelkes híve volt Victor Hugónak és a romanticizmusnak, egyetlen tragédiája a legsajátosabb

romantikus indítékot értékesíti, a bosszút, regényeiben azonban nemcsak a romantika szertelenségeitől tartózkodott, hanem mint egyike a keveseknek regényíróink közül, az egész iránytól távol maradt, s csak első regényében súrolta annak köreit. A másik érdekes mozzanat az a nagy változatosság, mely regényeiben uralkodik. Annyira elütnek egymástól tárgyban és környezetrajzban, hangban és jellemben, hogy egységes szempont alá nem foglalhatók, mindegyiket más-más nézőpontból kell vizsgálni és ítélni. Csak egy közös vonásuk van, a céljuk.

Eötvösnek ugyanis a regény, s általán a költészet hivatásáról sajátos, határozott nézete volt, melyet ismételten hirdetett, legszabatosabban a *Falu jegyzője* folyamán: „A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor érdekeitől különválva nem a létező hibák orvoslására, nem az érzelmek nemesítése után törekszik." A költő csak akkor érdemli meg nevét, „ha könyvében nem szép mű, hanem szép emberi tett fekszik előttünk". A költő hivatása tehát nem az egyszerű elbeszélés, mely az olvasónak csak esztétikai érzelmeivel vet számot, hanem a javítás, az erkölcsi érzelmek fölkeltése és megnemesítése. El kell telve lenni kora nemes eszméivel s azokat kell diadalra juttatnia. Győzze meg az olvasót arról, hogy mi a jó, mi a követendő; indítsa meg lelkét s kényszerítse tettre. A költészet így átcsap a tudomány és szónoklat terére, a költő nem marad egyszerű művész, hanem tudós és agitátor lesz egy személyben, az a regény pedig, amely a költőin kívül ethikus célt is szolgál, irányregénnyé válik. Közéjük tartoznak Eötvös regényei is, több joggal, mint irodalmunk bármely terméke, mert a tanítás, mely bennük megszólal, a tendencia, melynek szolgálatában állanak, a nemzet szíve véréből sarjadt ki, hiszen — amint Péterfy Jenő mondja — „tárgyuk ugyanaz, mint aminek megoldásán az egész nemzet dolgozott; megvilágítják egy vajudó kor eszméit, mert a multban a jövőt, a jelenben pedig a rút visszavonást rajzolják. Eötvös regényei mögött egész nemzetének törekvése áll, forrongó élet, történeti válság". Irányregények mind, az egy *Karthausi* kivéve, csakhogy egyik jobban, másik kevésbbé rejti el a tendenciát.

A *Karthausi!* Nyolc évtizeddel ezelőtt a legtöbbet emlegetett magyar könyv. A szűk szemhatárú és kis távlatú kritika hidegen, idegenkedve fogadta, de az olvasóközönség megszerette, s a regény, mint Rousseau *Nouvelle Héloïse*-e és Goethe *Werthere*, melyekkel egy tőről sarjadt, egy csapásra az ország könyvévé vált, a 40-es évek legjellemzőbb regényévé. Népszerűségét megtartotta hosszú ideig, s ha újabban hatása kisebb körben érvényesül, kárpótlást nyujt az érdeklődés mélysége. A nagy tömeg helyett a kiválasztottakat vonzza, finom ízlésű esztétikusainkat. Az elbeszélésbe szőtt gondolatainál nem kevésbbé mélyek azok, amelyeket ébreszt: műértékének ez kétségtelen bizonysága.

A *Karthausi* formája szerint részben önéletrajz, részben napló. Hőse egy főrangú francia ifjú, Gusztáv, aki ábrándos lélekkel, fantasztikusan megalkotott világképpel kilép az életbe s ott egymásután veszti el ideáljait. Csalódik a barátságban és szerelemben, az ambícióban és tettvágyban, belátja, hogy önös érzelmeivel nem tud a társadalom formái között megállni, s lemondva a világról, visszavonul Grande Chartreusebe. Kiállja az utolsó, a legnagyobb kisértést: mint Faustot a megcsendülő husvéti ének, őt a *De profundis* megrázó szavai visszadöbbentik az öngyilkosságtól, s lelkében kiengesztelődve, meghal abban a tudatban, hogy csak a szeretetért érdemes élni, hogy csak az önzőnek nincs vigasztalása a földön.

A regény szerkezetileg három részre szakad. Az első Gusztáv szerelmi csalódása: eszményképe, az előkelő szép özvegy megcsalja egy kalandorral, Dufeyvel. Julia atyjától kitagadva, kedvesétől elhagyva elzüllik s egy öreg herceg szeretője lesz, Gusztáv pedig, miután politikai pályáját egy alaptalan vád tönkretette, s elveszti hitét tehetségében, élvezetsóvár barátai között, léha mulatozásban keres feledést. Ez a regény második része, ebbe is belejátszik a szerelem: Gusztáv vétkes hetykeségből elcsábít egy erényes varróleányt s az, mikor megtudja, hogy nem igazi szerelemnek, hanem könnyelmű játéknak áldozta föl erényét, a Szajnába veti magát. Az utolsó rész, az előbbieknek kissé regényes, de logikus befejezése, Gusztáv élete és halála a kolostorban.

Maga ez a szentimentális történet nem a legértékesebb eleme a regénynek. A második része eseményben szegény s valójában fölösleges: Gusztáv lelki tragédiája már teljesen befejezett, mielőtt még Bettyvel megismerkedik, s művészi szempontból hiba, hogy e ponton, mikor a sorsfordulatot várnók, Eötvös új, az előbbivel egyenrangú mesét sző. Nincs is benne belső igazság. Amit Gusztáv a szegény Bettyvel tesz, első mozzanatától az utolsóig közönséges aljasság; az életben nem szokatlan az ilyen romlottság, de Gusztáv jellemével nem fér össze, mert őt gyöngeségei ellenére igazi, nemes léleknek ismertük meg. Júliát sem úgy rajzolja az első részben a költő, hogy mély erkölcsi sülyedésének hitelt adjunk, s a fejlemények megokolása is nem egyszer külső, erőszakolt, a mese fordulatai meg gyakran kieszeltek. Ebben az első regényében Eötvös az eredetiségnek sem jutott el arra a magas fokára, mint a későbbiekben, noha az egész mesét átszűrte az érzelmein, és sok részlet van benne, amely lelkivilágából, tapasztalataiból, úti emlékeiből, családásaiból került a regénybe. Sőt azt a lelki folyamatot is, mely a regény megalkotására vezetett, egy úti élménye indította meg: Grande Chartereuse-ben járván, egy szép, elökelő növel s egy fiatal karthauzi szerzetessel hozta össze a sorsa, s a kettőjük viszonya mögött egy nagy tragédiát sejtett. A regény cselekvényének első és harmadik része mégis alapjában nem egyéb, mint annak a Rousseau-megindította szentimentális regényirodalomnak visszhangja, mely költészetünket már a XVIII. század végén Kármán *Fanni*jától kezdve több ízben megtermékenyítette. Eötvös jól ismerte a francia, német és olasz praeromantikus-szentimentális irány termékeit (Nodier: *Le peintre de Salzbourg*; Chateaubriand: *René*; Sénancour: *Obermann*; Constant: *Adolphe*), Bernardin de Saint Pierre és Madame de Staël elbeszéléseit, valamint Sainte-Beuve *Volupté* c. regényét: az ott szereplő hősöket, gondolatokat, érzelmeket ültette át regényébe, úgyhogy az nemcsak külső formájában, indítékaiban, embereiben, hanem még cselekvényében is tartja a kapcsolatot közvetve vagy közvetlenül Rousseau regényével.

Ez a mese, melynek egyes részleteit ma már ki-

eszeltnek, élettelennek érezzük, nyolcvan évvel ezelőtt másként hatott. Akkor, Fáy és Jósika korában, ez a helyenként színes és mozgalmas történet, mely még hatásvadászatnak sem volt híjával, új, eleven és megkapó volt. S hatott az olvasókra a hősök lelki életének gazdagon kivitt rajza. Eötvös, mint később P. Horváth Lázár, be akarja mutatni azoknak a titkos rúgóknak működését, melyeknek eredményei a cselekvényt alkotó tettek. Szándékosan nem egyéníti hőseit, hanem az egyéni vonások mellett, sőt némileg azok rovására kiemeli a tipikusakat, de ezáltal eléri azt, hogy nem egy-egy lelki világot tár föl, hanem az emberek egész osztályainak lelki működését ismerteti s típusaiból az emberi lelket ismerjük meg, az emberiséget hajtó szenvedélyeket és ösztönöket, vágyakat és törekvéseket. A regény sikerében része volt az előadásának is. Eötvös nem mestere ugyan az elbeszélésnek, nem vetekszik még Jósikával sem: kényelmesen bonyolítja le a fonalat, sokáig elidőzik olyan mozzanatoknál, melyek nem viszik tovább a cselekvényt, nyelve túlságosan ünnepélyes és körmondatos, olyan mértékben, mint egy magyar íróé sem s nem egyszer feszes és merev, sokszor idegen ízű — de a mese vezetésében és hangjában van valami, ami menten érezteti, hogy komoly művészi célú íróval van dolgunk, nem léha mulattatóval, s ez észrevétlenül rabul ejti az olvasót. Végül az előbbi tényezőknél is mélyebb hatást tett a negyvenes évek közönségére az a sok mély gondolat, melyekkel Eötvös telehinti regényét. A könyvnek majd a fele ilyen bölcselmi reflexiókból kerül ki, egy mélyen járó és magasan szárnyaló emberi lélek, egy költői és filozófikus elme ihletett revelációi. Igaza van Beöthy Zsoltnak, hogy a *Karthausi* az első nagyobbszabású műalkotás, mely a filozófiát költészetté válva olvasztja magába. De ennek a fénynek megvan a maga árnyéka, s ma már az árnyékot erősebbnek érezzük, mint a fényt. A költészetbe olyan mértékben vegyül bele a tőle alapjában idegen bölcseleti elem, amilyent az meg nem bír, a reflexiók nemcsak elvonják az érdeklődést a mesétől és hőseitől, hanem egészen más természetű lelki mozgalmakat keltenek, s ez zavarja a hatás egységét.

Eötvös a *Karthausit* sem szánta pusztán gyönyörködtető munkának. Volt egy másik törekvése is: meg

akarta rajzolni azt a fájdalmat, mely az ember szívét elfogja, mikor az ábrándok világából átlép a való világba. Festeni akarta a zilált társadalmi viszonyokat, azt a féktelen harcot, mely a demokrácia és arisztokrácia között megindult s az egész társadalmat föl készül forgatni ; ennek a harcnak alacsonyságát, a durva önzést, mely a küzdő felek lelkét megmérgezi. Fájdalmas jajkiáltás a regény, de emellett intő szózat : eszméljünk föl, dolgozzunk a bűn megjavításán, mert a társadalom átkos forrongása boldogtalanná teszi az egyént, s ha az egyének szenvednek, nem lehet boldog a köz sem.

Nem tendencia az a szónak megszokott értelmében, ami a *Karthausi*ból leszűrődik, de közel jár hozzá : okulás, tanulság az egész emberiség számára. Tanulsága nemes és tiszta, bár az ellentét az egyén és társadalom között, amelyből kifejti, szebben van elgondolva, mint megalkotva. Gusztáv nem azért lesz szerencsétlen, mert a társadalom tönkreteszi illúzióit, ő szerencsétlen maradna bármely társadalom formái közt — a hiba az ő szívében van. Lelke harmonikus ; van tehetsége, szelleme ; szíve nemes — de gyönge, nem tud akarni. Nem a tett, az energia embere, hanem az érzéseké, ábrándoké. Az életet pedig csak az erős egyéniségek tudják diadallal megjárni azok, akik sóhajtozás helyett gondolkodnak, siránkozás helyett küzdenek, érzelgés helyett cselekszenek. Gusztáv egy ábrándvilágot alkot magának, s mert azt kell látnia, hogy a reális élet más, mint az ő érzelmektől, lelkesedéstől, álmodozástól uralt világképe, kishitűen a társadalom ellen támad, szembeszáll vele, hogy elbukjék. Egy társadalmi állapot megbuktatására Gracchusok, Caesarok, Lutherek, Napoleonok vannak hivatva, nem pedig Gusztáv s a szentimentális iskola többi tanítványa.

Sajátságos a regény hangulata. Sötét a háttér, borusak az események, világfájdalom szól hőseinek ajkáról. És mégis a régibb fölfogással szemben, mely e könyvet a pesszimizmus evangéliumának bélyegezte, újabban az optimizmus derűjét keresik benne. Melyik félnek van igaza? Talán akkor járunk a leghelyesebb nyomon, ha a *Karthausi*ban mereven elkülönítjük a költő világfölfogását attól a világképtől, melyet benne nyujt. Ez utóbbi valóban sivár és vigasztalan. Az em-

berek, akik a többágú tragédiát eljátsszák, mind gyarlók vagy gonoszok, főúr és polgár egyaránt. Még a gyönge Gusztáv a legkülönb köztük. De a többi! Júlia rideg atyja az arisztokrata gőg megtestesedése, és családi büszkeségének áldozatul dobja leánya boldogságát; Armandban a demakrata düh s az irigység tombol, és elárulja leghívebb barátját; Dufey, a komornyik unokájából lett gróf, a leglelketlenebb ember a regényben: szerelmet hazudik penzért s megtagadja gyermekét; Arthur, a kereskedő fia, csalódva művészi dicsvágyában, a játékszenvedélyig aljasul. Csoda-e, ha ebben a környezetben minden, ami történik, léha, erkölcstelen, elszomorító? Ezzel a *világképpel* áll szemben Eötvös *világfölfogása*, éppúgy, mint az *Ember tragédiájának* lehangoló történeti színcivel az Úr szavaiból kihangzó biztatás. A *Karthausit* nemcsak az emeli ki a pesszimizmusból, amire már utaltak, hogy kibékítő akkorddal végződik, hogy hőse lemondásában bemutatja a megtisztulást és kiengesztelődést, hanem még inkább az, hogy a könyvben, első lapjától az utolsóig, az apostol erejével és tudatosságával a hitet, az erkölcsöt, az önzetlenséget hirdeti a költő a világrend igazi alapjául. Gusztávnak és társainak szomoru sorsa csak példa, mindannyian élő tilalomfák, milyeneknek nem szabad lennünk. Szeressük felebarátainkat, a nagy eszméket, a közt, hogy boldogok lehessünk, ez hangzik felénk Eötvös regényéből. A *Karthausi* a szeretet apotheózisa, s a beléje vetett rendületlen hit teszi az optimizmus evangéliumává.

Mintha egészen más levegő áradna felénk, hogy a *Falu jegyzőjét* említjük. A Szajna-parti világvárosból a Tisza-mentére, a magyar vidéki élet közepébe toppanunk, európai mozgalmak helyett megyei torzsalkodások folynak le szemünk előtt. Az új regény hatása nem maradt az előbbié mögött, s mint az, ez is maradandó nyomot vésett szellemi életünkbe. A *Karthausi* egy örök típusban megrögzítette az emberi lélek fejlődésének olyan fázisát, amelyen minden jóra hivatott férfi keresztülmegy, s amely éppen ezért sohasem avul el, a *Falu jegyzője* egy klasszikus képben megörökítette a 48 előtti magyar társadalmi életet. Gusztáv és Taksony vármegye — az az általános emberi, ez a speciálisan magyar tükörkép — az irodalom teréről ki-

léptek a közéletbe, mert benn élnek a köztudatban, minden művelt magyar tudatában.

A *Falu jegyzője* szinte teljes ellenképe a *Karthausi*nak. Az egy mederben haladó, kissé szegényes cselekvényt adott, s minden mozzanata a főhőshöz kapcsolódott, ez tele van mozgalmas eseményekkel, egymásba kapcsolódó bonyodalmakkal, s az érdeklődést megosztja több hős között. Cselekvénye három család sorsából fejlik s három ágban halad. Színhelye részben egy Tisza-menti község, Tiszarét, részben a megye székhelye, ideje Eötvös kora, a 40-es évek eleje, tartama éppen egy esztendő. A mese főmozgatója egy asszony, Réty alispán neje. Önző, sivár lélek; hogy elhárítsa a családját fenyegető veszedelmet, az emberek söpredékével szövetkezik s bűnt bűnre halmoz. Kétfelől tornyosulnak a veszedelmek. Sógora, a tiszaréti református pap, lemondott nevéről s öccse, az alispán javára a birtokairól, de a származását és jogát igazoló okmányok a falu jegyzőjének kezében vannak; fia pedig, Ákos, akinek ő anyai önzésében előkelő, gazdag leányt szánt, a szegény jegyző leányát szereti. Hogy megszabaduljon kettős aggodalmától, ellopatja az okmányokat és Tengelyi nemeslevelét egy üveges zsidóval, s mikor azok cinkostársának, Macskaházy ügyvédnek kezébe kerülnek, aki meg akarja őt velük zsarolni, fölbéreli a zsidót, hogy ölje meg az ügyvédet. A másik ágnak, a cím szerint legfontosabbnak, hőse Tengelyi Jónás. Ő az egész regény középpontja, de mint a *Karthausi* Gusztávja, inkább passzív hős: nem ő cselekszik, hanem vele és érte történik minden. Szegény, pályatévesztett jegyző, de talpig becsületes. Egész életében az igazságért küzd s mégis tömérdek üldözést, megpróbáltatást és megszégyenítést kell elviselnie. Nemesi levele elvesztése után megtagadják nemesi jogát, a haldokló Macskaházy hazug vallomása alapján gyilkosság vádjával börtönbe vetik, leánya hírbe kerül — csupa gyötrelem élete. A cselekvény harmadik ága Viola tragédiája. Ez a Viola, a regény legaktivabb szereplője, a 40-es évek idealizmusával festett és demofil tendenciájával bemutatott zsivány. Egyenes lelkű, nagyszívű ember, tele nemes hajlamokkal, akit a társadalom embertelensége és a hatalom önkénye belekényszerít a haramia-életbe. Megkeríti a

zsidótól ellopott okmányokat, hogy visszaszolgáltassa a jegyzőnek, aki iránt mély hálát érez, s mikor Macskaházy elrabolja tőle, megöli az ügyvédet. Már-már eléri régi vágyát, hogy szeretett nejével új, tisztes életet kezdjen, mikor arról értesül, hogy a gyilkosság vádja Tengelyi ellen fordul: hogy megmentse jótevőjét, föladja magát, de üldözői megölik.

Ezt a gazdag anyagot, a cselekvény háromfelé ágazó szálait Eötvös nem tudta szorosan együtt tartani, s regényének szerkezete némileg szétfolyó, de mind a mese vezetésében, mind a megoldásban elég ügyesen kapcsolja össze a többfelől megindított eseménysorozatokat. Nem is ezen a ponton lehet a regény ellen támadást intézni, hanem elsősorban a cselekvény egyes mozzanatainak megokolásánál. Teljesen elhibázott a bonyodalom megindító és befejező mozzanata; amaz, Rétyné árványa, fölösleges, céltalan és hihetetlen aljasság, emez, a Tengelyi ellen emelt vád, nagyon erőszakolt és szintén hihetetlen; kisebb lélektani botlások a mese folyamán is érezhetők. A jellemrajz ellen is lehet egy súlyos kifogást emelni: nem ad egyéni jellemeket. Szereplőinek egy része, különösen a fiatalok, színtelenek, más része, az öregek, bábok, az előtérben állók túlságosan eszményítettek, s ez főként a gonoszak rajzában bántó. Annyira aljasak, hogy olyan regényben, mely a cselekvényt a jellemekre építi, nincsenek helyükön. Eötvös elbeszélő készsége sem olyan friss, mint a *Karthausi*ban; a mese inkább csak fölkelti, mint kielégíti az érdeklődést s nincs némi melodramatikus hatás híján.

A *Falu jegyzője* mégis legnépszerűbb s legtöbbre tartott regénye. Ma tulajdonképen csak ez az egy regénye él, s erre a kitüntetésre reá is szolgál. Nem azokkal a mozzanatokkal, amelyeket eddig megvilágítottunk. Ebben a tekintetben nem sokkal áll a *Bélteky ház* fölött, mellyel egyébiránt is tart némi kapcsolatot. Érdekessé, népszerűvé, sőt jelentőssé a benne nyujtott környezetrajz, másfelől a tendenciája teszi. Eötvös a három család történetét beállította a 48 előtti magyar társadalomba, annak politikai viszonyai közé s ennek a képét adja. A milieu rajzát szolgálja az a sok hol mulatságos, hol megrendítő jelenet, amelyekkel kárpótolja

olvasóit a főcselekvénynek kevésbbé színes szövéséért, ugyanerre szolgálnak a mellékszereplők, a vidéken, a vármegyéken folyó nyilvános életnek hősei, a fő- és alispántól kezdve szolgabirákon és esküdteken keresztül a pandurokig és hajdukig, valamint áldozatai, a cigány, a paraszt, a zsivány, szóval a nép fiai. Az igazi élet ezekben az alakokban lüktet, az élet színét a regényben ezek az epizodikus jelenetek adják meg. Van bennük túlzás, sőt itt-ott torzítás, a megyei élet képe rikítóan színes — meg is rótták érte Eötvöst, azzal vádolván, hogy meghamisitja a magyar élet képét. A vád jogtalan. A költészet nem puszta mása, nyers képe a valónak, a költő átérzi előbb, amit leir, s az érzelemtől áthatott lélek mindig kiemeli a jellemzőt, még az igaz rovására is. Eötvös is művészi célból túloz: hogy hatasosabbá, megrázóbbá tegye a képet. S Eötvösnek még több joga messzebb távozni a valótól: a *Falu jegyzője*, bár nagyon komoly könyv, a szatirikus regényhez is közeledik, hatásának egyik eleme a magyar közállapotok ostorozása. A szatira pedig még kevesebbé fél az arányok eltolásától, a jellemző rikító kiemelésétől, mint a költészet többi faja, s a túlzás és torzítás éppen egyik leghatalmasabb fegyvere. Bár Eötvös bőven él ezzel a joggal, alapjában, nagy vonásaiban átélt és hű a *Falu jegyzőjében* nyujtott társadalmi rajz, s oly jellemző, oly plasztikus, mint kevés más magyar műben. Kiállotta az idő tűzpróbáját is, színéből, hatásából ma sem vesztett, sőt értéke bizonyos nemes patinát kapott. Ami csak a maradandó értékű társadalmi regényeknek osztályrésze: a *Falu jegyzője* az irása óta eltelt évtizedek alatt, miközben a forrongó jelen csöndes múlttá változott, a mi szemünkben átalakult társadalmi regényből történetivé, s amint Jókai *Nábobja* a 30-as évek, az *Uj földesura* az 50-es évek, akként Eötvös regénye a 40-es évek magyar társadalmának ismeretéhez a legbecsesebb dokumentum.

Eötvös azonban regényének esztétikai célja mellé, sőt fölé ethikai célt állitott, s ezáltal a *Falu jegyzője* irányregénnyé lett, ennek a sajátos fajnak legjellegzetesebb képviselőjévé. Itt juttatta legtisztábban, legnyiltabban kifejezésre Eötvös nézetét a költészet hivatásáról. Gondoljunk vissza imént idézett szavaira: a regény

ne csak szép *könyv* legyen, hanem szép *tett* is. Ezt a célját teljesen megvalósította, könyve valóban nemes tett, nagyszerű eszköz egy erkölcsi tendencia szolgálatában. Tendenciáját hosszú ideig félreértették. Azt gondolták, hogy Eötvös a vármegye-rendszert támadja, annak fogyatkozásait, bűneit ostorozza. Való, hogy a költő egy megyét választott a visszaélések, fonákságok színteréül, való az is, hogy a regény cselekvénye, képei, típusai mind csak eszközök, példák, de a célzat, amelyet szolgálnak, sokkal egyetemesebb, sokkal magasabb, mintsem gondolták. Eötvösből nemcsak a politikai párt-ember szól, a centralista államférfiú, a megyerendszer ellensége, hanem a mélyérzésű ember is, a humanizmus bajnoka, akit lelke mélyéig fölháborít társadalmunk, alkotmányunk évszázados igazságtalansága. Nem tudott beletörődni abba a kiáltó, embertelen sorsosztályba, hogy Magyarországon a lakosság egy tizedrészéé, a kiváltságosaké, minden jog minden teher nélkül, s velük szemben az elnyomottak, a jobbágyok vállán vannak az ország összes terhei, minden jog nélkül. Nem a megye volt a legnagyobb bűn Eötvös szemében, hanem a megye, mint a kiváltságosak legbiztosabb fészke, mint az uralkodó nemesség jogainak leghatározottabb képviselője. Két megható tragédiában mutatja be a nemesi előjogoknak átkos következményeit. Tengelyiében, akit egy gaz ármány megfoszt nemeslevelétől s vele minden jogától, és Violáéban, akit az sodor bűnbe és boldogtalanságba, hogy ő is érzi emberi méltóságát és érvényt akar neki szerezni, noha nem volna szabad, mert jobbágynak született.

Tengelyi és Viola, az ártatlanul szenvedők, Eötvösnek leginkább szívéhez nőtt alakjai, s az elnyomott osztályok érdeklődésének állandó tárgyai. Meleg rokonszenvvel fordul feléjük, megérti szenvedésüket, nyomorukat, bánatukat. Amit mint elméletíró tanulmányaiban követelt, amit mint politikus a gyakorlati életben meg akart valósítani, azt most egy keserű jajkiáltásba tömöríti; a demokracia nevében föllázad a régi rendi alkotmány ellen s költői eszközökkel támadja annak igazságtalan, elviselhetetlen rendelkezéseit. Az a kegyetlen szatíra, mellyel saját rendje kiváltságait és bűneit pelengére állítja, az a hév és lelkesedés, mely-

lyel az emberi jogok mellett és az elnyomatás ellen küzd: a *Falu jegyzőjét* az egész magyar irodalom legnemesebb termésévé teszi.

Eötvös harmadik regénye, a *Magyarország 1514-ben*, amint már címe mutatja, történeti regény. Igazi történeti regény, mert a história közismert eseményeit, nemzetünk életének egyik válságos, nagyjelentőségű korszakát eleveníti meg, s annak eseményeit teszi a regény egyik tengelyévé. A parasztlázadás ez, élén Dózsa Györggyel, a kereszteshad vezérével, aki a gondjaira bízott parasztságot a törökök helyett az urak ellen vezeti; oldalán Lőrinc pap, a fanatikus ceglédi plébános, az eszme lángszavú apostola. A másik tengely egy költött történet; hőse egy ifjú főúr, Ártándi Pál, s az ő szerepe a parasztok elleni harcokban, valamint szerelmei szolgáltatják a regényes elemet. A két tengely harmonikusan mozog s belesodor az események forgatagába nagyszámú előkelő nemesi meg polgárcsaládot.

A regény a három között ma is legkevésbbé népszerű. Méltán, ha azt nézzük, mit követel a szórakozásra váró közönség a regénytől. Elsősorban érdekes mesét és benne sok szerelmet. Szerelemben nincs hiány, de nem játszik e regényben még akkora szerepet sem, mint a *Karthausi*ban. Az a szerelmi történet, mellyel Eötvös a komoly események elbeszélését élénkíti, a megosztott szívű Ártándi Pál sajátos helyzete a két szerető leány, Fruzina és Klára között, maga is komor és borús, lehangol inkább, mint földerít: Pál amazt, menyasszonyát, az előkelő úrileányt szereti, de megcsalja, emezt, a polgárleányt elcsábítja és eltaszítja. Érdekes, izgató bonyodalmakat sem nyujt a költő. A cselekvény lényeges mozzanatai a történelem adattárából s nem a költő fantáziájából kerültek ki. S a költött mese mozgalmakban szegény, szálai nem eléggé színesek; terjedelmes, de belső súlya csekély s elvész a sokkal fontosabb történeti események között. Szereplői között is kevés, aki megragadja az olvasó szívét, akit növekvő rokonszenvvel kisér pályája veszedelmes fordulatain keresztül. Az erősek közül Dózsában és Lőrincben kevés az emberi, s bármilyen élesen válnak is ki a tömegből, inkább abstrakciók, mint egyének, Kláriban pe-

dig, aki a mese legfőbb rugója, kevés a démoni. A gyöngék szintelenek, mint Fruzina, vagy köznapiak és ellenszenvesek, mint Ártándi Pál. Pál rajzában Eötvös merész föladatra vállalkozott: igazi emberi jellemet akart megtestesíteni, akiben nemes és rossz tulajdonságok egymást egyensúlyban tartják. Törekvése sikerült is, de nem minden áldozat nélkül. Magánélete, mely főként szerelmeiben merül ki, s nyilvános élete — vitézkedése az ütközetekben — némi ellentétbe kerül; önmagában s emberileg mindkettő érthető, de egymás síkjából tekintve, itt, regényben, bántó. A sötét színekből egyébként is kelleténél többet vegyített a képhez, s ezáltal hőse nem tudja megnyerni rokonszenvünket, ami megbosszulja magát a regény hatásában. Árt a regény népszerűségének az is, hogy nemcsak nagyon megérzik rajta a tudományos forrás és a tudós szín, hanem sok benne a történeti elem, s a laikus olvasó helyenként inkább történeti, mint regényes elbeszélésnek érzi, tudománynak s nem költészetnek. Annál inkább, mert elbeszélő tónusa is ehhez igazodik: komoly, nemes, férfias, de éppen nem könnyed és tetszetős, amilyennek a közönség a regény stílusát — nem is egészen jogtalanul — kívánja. Mindez nem pusztán a közönség szemében hiba, esztétikai szempontból nézve is az.

Ezzel szemben a regénynek vannak nagy érdemei, — igaz, hogy inkább csak a műértők szemében. Mint történeti regény magasan fölötte áll nemcsak előzőinek, hanem legtöbb követőjének is. A múlt benne nem cégér, hatáskeltő háttér egy tetszésszerinti korban eljátszható mese számára, hanem költői anyag, amelyből Eötvös biztos kézzel, bőségesen merít. A regény cselekvénye nem *játszik* a múltban, hanem *megtörtént* ott, sőt elsőrangú szerepet vitt, a költő a források lelkiismeretes tanulmányozása alapján a maga igazi valójában, egyenesen a történelem lapjairól hozta át a költészetbe. Hőseit is onnan sorakoztatta regényébe, s regényírónál szokatlan merészséggel regénye legmegvilágítottabb részébe állította. Nem zúgolódott, mint annyi más költő, a történeti hűség érc-járma ellen, sőt ellenkezőleg, azt vallotta, hogy az egyes históriai alakok szerezte hír az ő saját tulajdonuk, amelyet

elidegeníteni, megváltoztatni bűn, vétek az ethika s az esztétika parancsai ellen egyaránt. Azt szokták mondani, Eötvös erkölcsi alapon követeli azt, amit a tudomány a művészet nevében tanít. Ez téves. Eötvös nagyon jól tudta, hogy e kétféle követelés elválaszthatatlan egymástól, s regénye előszavában kimondja: „A regénynek egyik főkelléke a valószínűség, mi elérhetetlen, ha az, amit az író regénye személyeiről elmond, nem fér össze azzal, mit azon korról és viszonyokról tudunk."

Azt a nagy lépést, mellyel Eötvös a történeti regényben Jósika fölé emelkedett, éppen azáltal tette, hogy a történelem merev anyagát s a költött mozzanatokat, mint az ezüstműves az aranyat a rézzel, egy egységes, fölbonthatatlan egésszé forrasztotta. Ne legyünk azonban igazságtalanok Jósika iránt. Ál történeti regényeken kívül írt ő is igaziakat, melyek jórésze a műfaj tiszta példája. Eötvös három irányban fejlesztette tovább a műfajt. Egyrészt a históriai anyagot szerves kapcsolatba hozta a történeti regény másik elemével, a költött cselekvénnyel s nemcsak olymódon, hogy azt a történet eseményeiből fejlesztette, hanem azáltal is, hogy Pál és Klári szerelmét országos események rúgóiul használta. Másrészt a korrajzzal emelkedett magasan Jósika fölé. A szerteágazó cselekvényt, a történeti eseményeket, szerelmi históriákat, az udvari, hadi, arisztokratikus, polgári és jobbágyélet rajzát nagy írói művészettel egy hatalmas korképbe egyesítette. S ez a kép a XVI. századi Magyarországot úgy mutatja be, amilyen valóban volt, egész érzésvilágával, uralkodó eszméivel, jellemző törekvéseivel; az emberek, akik regényében szerepelnek, úgy vannak föltüntetve, mint koruk igazi gyermekei, benne élnek koruk eszméinek forrongó áramlatában, szívük érzéseit koruk egyéni színezettel vonja be. S megkapó a tömegek rajza. Élet lüktet mozdulataikban, szinte látjuk, amint egy-egy soraikon végigrezdülő gondolat, a tömeg lélektanának sajátos természete szerint, a villamos szikra erejével egyszerre gyujtja lángra érzelmeiket, egyszerre hozza a leghevesebb mozgalomba lelküket, testüket.

E korképből éles ellentétként emelkednek ki az

önző, hatalmaskodó főurak és a gyűlölködő főpapság, akik mindenre gondolnak, csak a hazára nem, s a szegény elnyomott, leigázott, megkínzott nép, mely nem leli honját e hazában. A pusztuló, föl-fölbomló ország képét látjuk magunk előtt hatalmas vonásokkal megrajzolva.

De milyen erkölcsi eszmét valósít meg ez a regény, s lehet-e egyáltalán a történet eseményeit agitációra használni, vagy hűtelen lett Eötvös írói hitvallásához? Nem. Eötvösnek ebből a regényéből sem hiányzik a tendencia, csak mint Tacitus, mikor a rómaiaknak tükrőt tartott a *Germánia*jában, úgy rejtette el, hogy ne mutassa, de éreztesse. Az iránymű annál hatásosabb, mennél kevésbbé tolakszik előtérbe a tendencia. Eötvösnél is egy pár célzáson kívül semmi sem árulja el, hogy a múltról a jelennek fest képet, és mégis minden olvasója menten megérezte célzatát. Gondoljunk arra, hogy a 40-es évek közepén közéletünk egyik legfontosabb kérdése a jobbágyság fölszabadítása volt. A *Falu jegyzője* kimutatta, milyen igazságtalan a nemesi osztály kiváltságos helyzete, itt rámutatott arra a veszedelemre, ha az egyik osztály visszaél helyzetével s a másikat kizsákmányolja, tönkreteszi. A história csakugyan magistra vitae, az élet mestere, a múlt szenvedései megtanítanak, mit kell tennünk elkerülésükre. Ha a rendi Magyarország nem akarja az országot kitenni egy második Dózsa-lázadásnak, ha nem akarja vérbe-romba juttatni, segítsen az elnyomottakon.

Eötvös utolsó regénye, a *Nővérek*, cselekvényének legfontosabb ágában az előbbit másolja, s értékben is, jelentőségében is nagyon elmarad a másik három mögött. Eötvösről mint regényíróról teljes képet ad a *Karthausi*, a *Falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben*. Mindegyik egy külön világ, az ember az első pillanatban szinte hinni sem tudja, hogy ugyanegy költői elmének termékei. Ha fölületesen nézzük őket, bármerre tekintsünk csupa eltérést veszünk észre. A *Karthausi* tárgya, helyzetei, indítékai elgondoltak, a *Falu jegyzője* az életből meríti mindezt. Dózsa György tragédiája a történetből: hasonlóan eltérő a környezet, amelyben a regények cselekvénye lenyög: az első idegen milieuben, előkelő, külföldi világban, a második a jelen mozgalmai között, az író korának égető problémái közé il-

lesztve, a harmadik a rég letűnt múltban; ehhez alkalmazkodik hangulatuk is: ott szentimentális, a középsőben szatirikus, itt objectiv, s eszerint sorban könnyet fakaszt, fölháborodást kelt s föleszméltet a három regény.

De ha mélyre tekintünk s a szembetűnő ellentéteken át megkeressük azt, ami Eötvös regényeiben a lényeg, akkor fölismerjük azokat a finomabb-erősebb szálakat, melyek őket egymáshoz kapcsolják. Észrevesszük, hogy az eltérések külsők, az eltérő anyag természetétől föltételezettek, s éppen az közös bennük, amit a fölületes szemlélet szét akart tépni: a költői lélek, mely mind a három regényében ugyanazokkal az eszközökkel, ugyanazon a módon teremtett. A regények fölépítése, a hősök jellemének megalkotása alig mutat itt is, ott is különbséget. A költő nem ad jól megkomponált, erős gerincű főcselekményt, hanem sok apró részletből állítja össze regénye vázát, az érdeklődést nem gyűjti egy pontba, hanem megosztja sokfelé. Embereit jellemezve, az általános vonásokat emeli ki, a tipikusakat, mert nem egyének sajátos lelki életét akarja föltárni, hanem típusokét, amelyek egész csoportok, egész osztályok példái. S mindegyik regényében megtaláljuk a törekvést képzelete hiányainak kitöltésére. Eötvös képzelete nem volt gazdag; ő is, mint általán mindazok, akiknek erősen fejlett az értelmük, nem képekben, hanem fogalmakban gondolkodott, absztrakcióra, s nem konkretizálásra hajlott. Nagyfokú józansága is gátolta képzeletének merész röptét, inkább alkotott, mint költött. Csakhogy a forrást mindig regényei szelleméhez méltón választotta. A melancholikus *Karthausi*hoz a szentimentális regényirodalom termékeiből merítette a hiányzó regényes elemet, az élet képét visszatükröző *Falu jegyzőjé*hez megfigyeléseit aknázta ki, s a harmadik regényében tanulmánnyal, a történelem adataival pótolta. Látjuk, itt is csak a nyilvánulásban van különbség, a cél, a lényeg egy.

Ha még mélyebbre ereszkedünk Eötvös regényköltészetének elemzésében, akkor e kapcsolatokon túl egy erősebbet is találunk: megérezzük azt a tökéletes harmóniát, amelybe a *Karthausi*, a *Falu jegyzője*, a *Magyarország 1514-ben* összeolvad. Ennek a harmóniának alapja, hogy Eötvös regényeit nemcsak képzeleté-

vel és értelmével, hanem szívével is írta, sőt regényei megírására az ösztön egyenesen szívében támadt. Minden költő — az epikus is, a drámaíró is — merít érzelmeiből, de míg a többi elbeszélő a tárgyától vesz lelkesedést, Eötvös tárgyai érzelmektől forrongó lelkéből pattantak ki. Eötvös mindig azt írta meg, ami lelkét izgalomba hozta: az ifjúkor válságos lelki küzdelmeit a *Karthausi*ban, nemzetének szégyenletes jelenét a *Falu jegyzője*ben, fenyegető jövőjét a parasztlázadásról szóló regényében. Az az erős érzelmi megindultság, mellyel Eötvös költői eszméit átélte, az a szeretet, mely művei megírására lelkét hevítette, költészetének legsajátosabb, kibélyegző jellemvonása: ez az a szellemi kapocs, mely regényeit, költői lelkének harmonikus kifejezőit, egységbe foglalja.

És mit jelent Eötvös munkássága a magyar regény életében? Hatalmas lendületet, mely regényirodalmunkat értékben magasan Jósika fölé, az európai regény színvonalára emelte. Új értékeket, de új szellemet is vitt bele: Jósika kisérlete, a *Könnyelműek* után a *Karthausi*ban megteremti a magyar lélektani és filozófiai regényt, mely egy lélek vergődéseinek rajzával kíván érdeket kelteni s a társadalom életét a bölcselő szemével tekinti; a *Falu jegyzője*ben nemcsak az irányregény legtisztább példáját nyujtja, hanem gazdag, változatos társadalmi rajzot s új hangot üt meg regényirodalmunkban, a szatirikust; harmadik nagy regénye a Jósika megteremtette történeti regényt igazibbá és művészibbé fejleszti.

IRODALOM.

1. Erdélyi János id. műve, 57—63, 77—80. l.
2. Gyulai Pál, *B. Eötvös József*, 1872; újra *Emlékbeszédek*, I. 49—84. l.
3. Gyulai Pál, *Eötvös József; A magyar irodalom története 1801-től 1848-ig.* Könyomat, 1881. 572—617. l.
4. Péterfy Jenő, *B. Eötvös József mint regényiró*, 1881; újra Péterfy *Összegyűjtött munkái*, I. k. 1—58. l.
5. Dr. Voinovich Géza, *B. Eötvös József*, 1903. Eötvös *Összes munkáinak* XX. k. 195—297. l.
6. Ferenczi Zoltán, *B. Eötvös József*, 1903. 304 l.

2. KEMÉNY

Alig két évvel Jósika után s talán még Eötvös előtt kezdte meg regényírói működését a legnagyobb, de legtragikusabb sorsú magyar regényíró, Kemény Zsigmond báró. A művészeknek abból a fajából való, mely az írás szavai szerint a reá bízott talentummal jól kereskedett. Nem bízta el magát istenadta tehetségében, hanem komoly becsvággyal dolgozott, egész lelkét belevitte írásaiba, képzeletét tanulmánnyal táplálta s tudatos műértékkel fékezte. Nem élt vissza költői adományaival, nem vesztegette erejét méltatlan föladatokra, hanem a művészetet a legnagyobb emberi értékek közé emelvén, megvárta és megbecsülte a költői ihletet. Törekvése mégis csak félsikert aratott. Nagy érdemeit, művészi értékét elismerte és méltányolja a tudós világ, valamint az olvasóknak az a kis csoportja, melyet tanultsága, kiművelt ízlése a többiek fölé emel, s ez a kettős fórum, mely a maga szigorúbb mértékével a legigazibb értékítéleteket hozza, őt a legnagyobb magyar regényírónak nevezi. A közönség zöme azonban, amelynek kegye a népszerűséget osztja, kezdettől fogva idegenül állt vele szemben. Kemény, hiába tagadnók, ma is, mint egy fél századdal ezelőtt, azon írók sorába tartozik, akiket Lessing szerint sokan dicsérnek, de kevesen olvasnak. Sőt alig egy pár éve hangzott el egy fölfuvalkodott, műveletlen író szájából az a kegyetlen, durva szó, hogy Keményt nem is lehet olvasni, mert nem volt igazi regényíró. Ez az igazi tragikum! Arról a költőről, aki hivatását szentnek tartva, tehetségének, erejének legjavát áldozta a művészetért, születésének százados ünnepén a maga törekvéseiben és hiúságában elfogódott fölületesség kijelenti, hogy nem érdemli meg a regényíró nevet!

Nem cáfolgatjuk ezt a könnyelmű szózatot, hanem megkíséreljük pontos, rideg mérlegre tenni a tényeket, megfejteni az ellenmondást, mely Kemény írói értékének megítélésében a véleményeket elválasztja.

Kemény nem volt termékeny regényíró, de nem is lehetett az. Nemcsak azért, mert regényeihez mélyrehatóan, fáradságos történeti tanulmányokat tett, hanem mert minden regénye önmagában is komoly tanulmány, elmélyedés, lelkiismeretes munka gyümölcse.

Egész szépprózai munkássága alig tesz ki többet tíz kötetnél, benne nyolc regény s körülbelül ugyanannyi elbeszélés. Regényírói pályája csak a legújabb idő óta áll világosan előttünk, amióta Papp Ferenc kutatásai és fölfödözései kezdő mozzanataira fényt derítettek s eddig ismeretlen eredményeit napvilágra hozták.

Maga a pálya 1837-ben indult meg s 1862-ben végződött; ez a negyedszázad két, időtartamban és terjedelemben egyenlő, de súlyban nagyon egyenlőtlen félre válik. Az első tízéves periódus a fiatalkori kísérletezés időszaka; termékei *Izabella királyné és a remete* (1837—1839-ből), az *Élet és ábránd* (1842—1844-ből), *A hírlapszerkesztő naplója* (1844—1845-ből) és az ötkötetes *Gyulai Pál* (1847, újra 1896). E regények közül nyomtatásban csak az utolsó jelent meg, az első három kéziratban maradt; a szabadságharc viharában elkallódtak s majd hetven évig lappangtak. Mire azonban Papp Ferenc nyomukra akadt, az idő nagyon kegyetlen munkát végzett velük: a *Hírlapszerkesztő naplójából* mindössze egy ívnyi szöveg kerülte el a pusztulást, az *Izabella* is erősen megcsonkult, csak részletek maradtak meg belőle, az egésznek vagy hatodrésze: a középső jutott reánk a legépebb állapotban, s a hiányokat részben pótolhatjuk a maga korában megjelent mutatványokból, úgyhogy jelen alakjában vagy hétnyolcad részét bírjuk. (A három töredékes mű megjelent együtt 1914-ben.)

Kemény, maga is erdélyi főúr, mint Jósika, jóbarátja volt a hirtelen népszerűségre emelkedett regényírónak, s rögtön annak diadalai után regényíráshoz látott: nyilván e sikerek hatása alatt. De első regénye, az *Izabella királyné és a remete*, szellemében is tükrözi hatását. Nemcsak Jósika műfaját, a történeti regényt, folytatja, hanem ugyanahhoz a korhoz és milieuhöz fordul, melyhez Jósika vonzódott: Bethlen Farkas históriája és Engel német nyelvű magyar története alapján azt a nagy küzdelmet vázolja, mely 1550-től 1552-ig a királyné és Martinuzzi közt Erdélyben dúlt. Ebbe a politikai küzdelembe illeszkedik egy költött alaknak, Martinuzzi törvénytelen fiának tragédiája, aki balul értett hazafiúi kötelességből magát és ismeretlen atyját, s vele együtt hazáját is romlásba dönti. A regény egyéb szálakkal is hozzá van fűzve Jósika költészetéhez:

ugyanazzal a gonddal rajzolja a kor külső képét, sőt meséjének egyik-másik indítéka is ráutal Jósika s az ő közvetítésével Scott munkásságára. Mint műalkotás kezdetleges, egy gyakorlatlan írónak tapogatódzó kísérlete: vontatott és formátlan, nehézkes szövésű és túlzsufolt meséjű. A műértő szemet azonban nem vezetik félre e gyarlóságok s fölismeri alattuk a regény nagy értékeit, Kemény későbbi, kifejlett művészetének elemeit, a korrajz és jellemrajz mélységét s a szerzőnek páratlanul erős érzékét a tragikum iránt.

Második regényében, az *Élet és ábránd*ban, szakít Jósika irányával és új ösvényre tér. Hőse Camoës, a lánglelkű portugál költő, s tárgya az a három nagy csalódás, mely a költőt az őrület szélére kergeti: szerelmében, a nemes Catherina d'Ateydában, ki hiúságból cserbenhagyja őt Don Petro Gironért, ezért a nagyszabású kalandorért; barátjában, Gironban, ki mint barát és férj egyaránt önző és szívtelen, végül nemzetében. A regény valójában csak három mozzanat: a költő szerelme és csalódása; az asszony léha élete és gyötrődése rideg, diabolikus férje oldalán, szívében az elfojtott szerelem kínjaival; s a két szerelmes találkozása húsz évvel utóbb, mikor az asszony fölkeresi a költőt halálos ágyánál, egy nyomorult kunyhóban. A meséhez merített anyagot meg egy és más költői vonást a német romantikusoknak Camoësről szóló műveiből, Tieck novellájából és Halm Frigyes drámájából, hatott a két hős szembeállítására Goethe *Tassó*ja is, fölhasználta a portugál történeti forrásokat s a Camoës-életrajzokat, de ez a kapcsolat külső, a regény lényegében eredeti és történeti háttere ellenére valójában lélektani regény. Megadja ugyan neki a történeti színt, de a korrajzra kevesebb gondot fordítva, igyekezete oda irányul, hogy e három hős lelki életét föltárja. Ez a lelki rajz mesteri s Keményt már ekkor ereje teljében mutatja. A cselekvényt azonban Kemény más irányban is elmélyíti: az élet és ábránd, a valóság és költészet ellentétének hordozójává teszi s ezen a romantikusok szellemében kiélezett ellentéten átcsillogtatja egy bölcselkedő lélek eredeti világnézetét. Don Pedro Giron diadalmaskodott Camoësen, a rideg önzés és az élet szenvyes indulatai romlásba sodorták a költőt és ha-

záját — ez az élet, a valóság; Camoës azonban holta után is jótevője marad nemzetének. *Lusiad*ja örök dicsőséget szerez nevének és hazájának — ez az ábránd, a költészet diadala. A sötét borún átsugárzó derű, az optimizmus fénye itt jelen meg először és utoljára Kemény regényköltészetében. A regény Kemény legmélyebb műve, de benne technikai készsége még olyan fogyatékos, hogy csak az irodalomnak legfinomabb ízlésű hívei tudják élvezni.

A *Hirlapszerkesztő naplójából* oly kevés maradt fönn, hogy esztétikailag méltatni sem lehet. De érdekes, mert mint újabb fordulót jelent Kemény pályáján: társadalmi regény Erdély mozgalmas jelenéből, s hősének, az ujságíró-főúrnak rajzához a szerző a maga szivéletéből is vett vonásokat.

A *Gyulai Pál*, ennek a periódusnak utolsó alkotása, ismét történeti regény, még pedig igazi: hősei és anyaga nagyrészt történeti forrásból, Bethlen Farkas históriai művéből valók. Történeti tengelye a két Báthory-testvér vilongása. Gyulai, akit a hálaérzet az uralkodó Báthoryhoz, Zsigmondhoz fűz, ábrándjait, sőt becsületét is föláldozva, egész életét arra szenteli, hogy a gyönge Zsigmond ingatag trónját megőrizze dalias, erős bátyjától, Báthory Boldizsártól. Még bűnre is vetemedik: megöleti Boldizsár kedves emberét, a színész Sennót, mert azt reméli, hogy így Boldizsárt törvénytelen lépésre készteti s ezáltal elveszti. Csalódik, a merénylet az ő életébe kerül, s bukásának oka éppen az lesz, akit a fejedelmen kívül legjobban szeretett, Senno neje.

Ezzel a regénnyel zárul Kemény regényirói pályájának első szakasza, de a *Gyulai Pál* több, mint puszta befejező mozzanat: átvezet az ifjúkori próbálkozásoktól a kiforrott, nagy alkotásokhoz. Még mindig fiatalos s ez nemcsak a technika kezdetlegességében, a szerkesztés gyakorlatlanságában és a stíljében jelentkezik, hanem abban is, hogy nem bír a hevével. Elragadja érzelmei és gondolatai árja, elmerül a részletekbe, s az eseményeket és indítékokat olyan mértékben halmozza, hogy a regény túlterheltté válik. Romantikája is fiatalos, de éppen azért friss és közvetlen, merész és megkapó — ebben a tekintetben későbbi művei nem ver-

senyeznek a *Gyulai Pál*lal. Míg ilymódon fogyatkozásai az első korszak termékeihez csatolják, szellemével a későbbi remekekhez csatlakozik: nagyszabású, hatalmas kompozició, mely a történeti anyagot élettel, lélekkel tölti meg s biztos kézzel formálja költészetté, a megokolásban pedig olyan mester, hogy már nem is fejlődhetik tovább.

Kemény költészete pályájának e kezdő korszakában még kiforratlan; regényei egyenetlenek, nehézkesek s fokozottabb mértékben megvannak bennük azok a gyöngeségek, melyektől egészen még később sem tudott megszabadulni. De megvannak a nagy Kemény érdemei is, s egyik-másik már a legmagasabb fokon, sőt olyan értékek is fölcsillanak bennük, melyek később eltűnnek vagy elhalványulnak. A maga egészében egy szempontból még meghaladja is a második korszak termését: változatosságban. Négy regénye majd ugyanannyi irány terméke: van köztük a multból s a jelenből merített, hazai és külföldi tárgyú, társadalmi és lélektani regény. Kemény költészete a második korszakban tisztul és mélyül, de szűkebb térre szorul.

A *Gyulai Pál* után ötévi szünet állott be Kemény regényírói működésében, majd 1852-ben a *Férj és nő*vel megkezdődött a második tízéves szakasza, amely Kemény kiforrott, teljesen kész műveit foglalja magában; eredménye még három nagy regény: az *Özvegy és leánya* (két kötet, 1855), *A rajongók* (négy k., 1858—59) és a *Zord idő* (három k., 1862). Ezek már mind megjelentek elkészültük után nyomtatásban s azóta ismételten.

A *Férj és nő* külön állomás Kemény regényírói pályáján: a töredékes *Hírlapszerkesztő naplóján* kívül egyetlen regénye, melynek tárgyát a maga korából vette. A modern tárgyat azonban ugyanazzal a módszerrel dolgozta, amellyel történeti regényeit: írott forrásokat használt. A megindításnál első, ki nem adott társadalmi regényére támaszkodott: átvette a hősét nevével és jellemével együtt, s Kolostory bárót itt is eleinte politikusnak mutatja be. De csakhamar irányt változtat a mese, politikai regény helyett szerelmivé lesz. Keményt Balzac egy regénye, *La maison*

du chat qui pelote, térítette ki útjából; innen vette regénye törzsét, az egésznek vagy háromnegyed részét, a mese vázát, az érdekesebb helyzeteket, a jellemek körvonalait s ami fontosabb, regénye alapproblémájának gondolatát: a nemesen érző, de akaratán uralkodni nem tudó férj problémája ez, aki elfordul tisztalelkű, becsült, de alacsonyabb társadalmi körből magához emelt hitvesétől, mert nem tűzi hozzá igazi szerelem, s megszereti azt, akihez érzékein kívül egész életfölfogása is csatolja. A megoldást egy egykorú esemény nyomán formálta, egy francia főúrnak az akkori hírlapokban szellőztetett gyilkos merényletét értékesítvén.

A regény még nem mutatja Keményt művészete tetőpontján. Nem dolgozta a kellő ökonomiával, vannak benne aránytalanságok, fölösleges részletek és szükségtelen szereplők, de az érdekes fordulatokban gazdag mesét már meglepő ügyesen vezeti s van ereje igazi lélektani regényt adni. Ez az érdeme annál nagyobb, mert főhősében afféle vegyes jellemet rajzol, a jó és rossz tulajdonságok vegyületét, s a hibái közt bemutatott férfi iránt is tud rokonszenvet kelteni. Balzacnak sokkal adósa — s ez a regény értékét csökkenti — de nem másolója: a problémát kimélyíti, bonyolultabb lelki szövedékű embereket szerepeltet, akiknek szívélete mozgalmasabb, élményeik nagyobbszerűek, érdekesebbek, az összeütközés közöttük erősebb. A magyar regény nagyobb stílű és megrázóbb, mint a francia, s lélektani regényeink között mindmáig az első helyek egyike illeti meg.

Az időrendben sorra kerülő *Özvegy és leányával* elérkeztünk Kemény nagy regényeihez, ahhoz a „hármas piramis"-hoz, mely nemcsak az ő költészetének, hanem általán a magyar regényirodalomnak tetőpontját jelöli. Ugyanaz a szellem hatja át őket, megalkotásukban ugyanaz a művészet nyilvánul, s az eltérő tárgyon kívül csak színárnyalatok választják el őket egymástól.

Az *Özvegy és leányának* cselekvénye I. Rákóczi György idejében játszik. A két Mikes-fiú, Kelemen és János, elrabolja Tarnóczy Sárát, mert a leány özvegy anyja, a vakbuzgó református Tarnóczyné, nem akarja nőül adni a katholikus Mikes Kelemennek. Sára, mikor János maga mellé emeli a nyeregbe, nem ellenkezik, mert Jánost szereti, de mikor megtudja, hogy Kelemen

számára rabolták el, fölébred•női szemérme: szerelméről hallgat, de kijelenti, hogy visszamegy anyjához. Hasztalan kérleli a Mikesék házában megszállt fejedelem is, Sára nem enged s anyja parancsára az öreg Haller Péter felesége lesz. A bosszút lihegő özvegy vádjára az országgyűlés halálra és jószágvesztésre ítéli a nőrablókat. Jánost már el is érte végzete: párbajt vív Sára nevének tisztaságáért, akit ő is szeret halálos nagy szerelemmel, s a párbajban súlyosan megsebesül. Tarnóczyné örömmel viszi meg a hírt leányának, s az kétségbeesésében öngyilkossá lesz. Az anya elvakult dühe oly nagy, hogy még leánya halálával sem gondol, s boldogan rohan Mikesvárra, hogy gyönyörködjék az öreg Mikesék fájdalmában. A fejedelem azonban időközben a harmadik Mikes-testvér, a jezsuita Móric kedvéért, aki egy vadászaton megmentette életét, megkegyelmezett a Mikeseknek, s Tarnóczyné, aki már látni véli az öreg Mikes Zsigmondot kiterítve a ravatalon s nejét fájdalmában őrjöngve, Mikesváron nagy vígasságot talál. Erős fölindulásában szörnyet hal.

Az *Özvegy és leánya* ideális példa a történeti regény második formájára: a főcselekvény megtörtént ugyan, de mint családi eseményt a história nem tartja számon, csak Szalárdi János *Siralmas krónikája* jegyezte föl. A főmesét a költő kiegészítette Kemény János *Önéletírásából* vett epizódokkal, alakokkal, korfestő vonásokkal s az így nyert anyagot kapcsolatba hozta az erdélyi élettel, meg a kor vezető egyéniségeivel. Az *Özvegy és leánya* nem olyan mély és megragadó, mint Keménynek utolsó két munkája, de művészibb szerkezetű: gyorsmenetű, fordulatos, egységes és kerek.

A *Rajongók*, éppúgy, mint a *Férj és nő*, Kemény egy régibb munkájából sarjadt ki, a *Deborah* c. novellából (1855). Míg azonban a novella középpontjában egy fiatal leány áll, a volt erdélyi kancellárnak, Pécsi Simonnak leánya, a regény, amint a címe is mutatja, nem egy személy körül forog, hanem egy egész vallásos szekta áll az előtérben, az ú. n. szombatosok, akik a református hitet össze akarták egyeztetni a zsidó vallás tételeivel, s a XVII-ik században nagyon elterjedtek Erdélyben. A regény cselekvénye kettős, s a két ág csak a regény végén forr össze, de mindegyik hozzákapcsoló-

dik a szombatosok sorsához. Az egyiknek magva az a nagy harc, melyet Kassai, az öreg Rákóczi György hatalmas kancellárja, folytat a szombatosok s titkos fejük, Pécsi Simon ellen. Az átható eszű, de sivár lelkű kancellár irígyli a nagytudományú, finom modorú szombatos főúr tekintélyét, mohón vágyódik óriási birtokaira, s gyűlöletét még fokozza, hogy unokaöccse, Kassai Elemér, hiába iparkodik megnyerni Pécsi leányának kezét. Pécsit, bár méltányolja a jellemes, nagytehetségű, vezető szerepre hívott ifjút, a nagybátyja iránti gyűlölet, leányát, Deborát, bár szereti Elemért, a nagyravágyás visszatartja tőle. A kancellár ármányának van még egy hatalmas rúgója: a gyávaság. A magyarországi evangélikus rendek ugyanis fegyveres támogatást kérnek a fejedelemtől. A gyáva Kassai irtózván a pénzbevérbe kerülő háborútól, hogy azt elhárítsa s mégis tanúságot tegyen hitbuzgóságáról, rábírja a fejedelmet s Erdély rendeit, hogy tagadják meg a fegyveres beavatkozást és inkább a szombatosokat üldözzék. Közeledik a bosszú alkalma. Pécsi Balázsfalvára hívja a szombatosokat, hogy lecsendesítse az üldözés miatt háborgó szenvedélyüket. Kassai értesül a tervről s hatalmat kap a gyűlésezők elfogására. Ezzel a föladattal unokaöccsét akarja megbízni. Elemér, amint hírét veszi, lóhalálában siet Balázsfalvára, hogy Pécsit figyelmeztesse, de későn érkezik. A szombatosokat már korábban fölverte a hír, hogy katonaságot küldenek ellenük, s mikor Elemért meglátják, abban a hitben, hogy ő az, aki vesztükre tör, reárohannak és megölik. A rövid idő múlva érkező katonaság véres bosszút áll, de a fogságba esett Pécsinek megkegyelmez a fejedelem, s elkobzott vagyonát odaadják leányának, aki Elemér egyik barátjához, Gyulaihoz, megy nőül. Kassai bukása teljes: unokaöccse elpusztult, minden terve meghiúsult, elveszti a fejedelem kegyét, s még azt is megéri, hogy Erdély rendei fegyverrel vonulnak a magyarországi evangélikusok támogatására. Ebbe a nagy tragédiába illeszkedik egy másik, kisebb, de éppoly megrázó: egy szegény szombatos pap tragédiája. Ideálisan boldog családi életéből kitépi Kassai kegyetlensége: kideríti róla, hogy az ő jobbágya, s e végzetes fegyverrel ráveszi, hogy elárulja hitsorsosait. Laczkó István, a pap, árulásába beleőrül, felesége eltemetkezik a fejedelem-

asszony varróleányai közé s elhúnyt férjét holtáig gyászolja.

Az anyagot Kemény itt is több forrásból hordta össze. A történeti adatokat, a szombatosok ellen indított küzdelmet, ami a regény tulajdonképeni tárgya, s I. Rákóczi György szerepét Szalárdi krónikájából vette, a két főalakot Kemény János önéletrajza alapján mintázta; a két szerelmes helyzete, Elemér és Deborah viszonya, a Montecchi és Capuletti-indítéknak új, egészen eredeti és sajátos változata. A mese megalkotásában azonban nagyobb szerepet engedett Kemény a képzeletének, mint többi regényében: mind a két szála, Kassai Elemér és Laczkó István tragédiája, a maga költői leleménye, s Pécsi Deborah nevén kívül még a mese szereplőinek rajzához sem kapott a históriától támogatást. Mivel a költött cselekvény szorosan belekapcsolódik az országos mozgalmakba, bonyodalma nem fejlődik olyan világosan, mint az előbbi regényé, de sokkal gazdagabb, az egymásra torlodó eseményekben több az érdekes, költői mozzanat, s a regény Keménynek legnagyobbszerű, a *Gyulai Pál* mellett legmozgalmasabb alkotása.

A *Zord idő*, Kemény utolsó regénye, inkább korrajz, mint tulajdonképeni regény. A mohácsi vészre következő korszakot mutatja be, midőn a régi Magyarország fölbomlik, s a török lesz úrrá a hazában. Azt a nagy változást rajzolja, mely ekkor a gondolkodásban, erkölcsökben bekövetkezik; az új társadalmat, új bűneivel és erényeivel. A fölbomlásnak ez a folyamata olyan élénken, annyi színnel van festve, hogy hozzámérhető költői rajzot alig találunk históriai irodalmunkban. Ebből a korrajzból emelkedik ki a történet, melynek több szála van. Az egyik, a legfontosabb, Elemér és Dóra szerelme. Elemér, egy ismeretlen származású fiatal lantos, Erdély úri házaiban mindenütt szívesen látott vendég; szeretik kellemes külsejéért, megnyerő modoráért, műveltségéért, tudományáért és költői-zenei tehetségéért. Különösen szeretik Deákék, a két öreg testvér, s az egyiknek ifjú leánya, a szende, szép Dóra. Az ő udvarukban nő föl a lantos és tanítja Dórát, s a folytonos érintkezésben gyermekkori barátságuk forró szerelemmé fejlődik.

Ekkor közeledik a török Buda felé. Elemér kiszakítja magát a kedves körből, hogy Buda védelmében vitézi hírt, nevet szerezzen, s méltó legyen az előkelő Dórához. A török azonban csellel beveszi Budát, s Elemért megöli elvakult ellensége, a démoni Barnabás deák, ki szintén szerelmes Dórába. A másik szál Izabella királyné köré fűződik. Bemutatja udvara közepett a ragyogó szépségű asszonyt, kit a sors királynévá tett, hogy nemsokára minden boldogságtól megfosszon. Ott vannak körülötte Werbőczi, a magyar kormány utolsó képviselője, a volt nádor, ez a derék, tudós, de gyönge és optimizmusában veszedelmes köznemes, azután Frater György, Magyarország egyik legnagyobb diplomatája, s végre Frangepán Orbán gróf, aki nagy eszményeivel és merész reményeivel a jobb jövőt képviseli, de szerencsétlen szerelme a királyné iránt elüldözi a hazából és kolostorba kergeti. Mennyi szeretettel és érzéssel vannak rajzolva ezek az alakok, különösen Izabella királyné, akit országos gondok kínoznak, s hozzá a szerelem kínjai — Frangepán Orbán miatt, akinek néma szerelmét megérti és viszonozza. S milyen fönséges jelenet, mikor tíz esztendő múlva az üldözött királyné és Dóra, aki rokonai halála után a királyasszony palotahölgyei között keres nyugalmat, megvallják egymásnak féltve őrzött titkukat, az égető szerelmet, mely a királynét egy élő, de számára meghalt férfihoz, s Dorát egy halott, de ábrándjaiban élő képhez csatolja. Ez a pár lap a magyar regényirodalom legnagyobb hatású lapja.

Valamint a *Gyulai Pál* a történeti regénynek első, s az *Özvegy és leánya* a második fajára, akként a harmadikra tipikus példa a *Zord idő*. A történeti háttér elé — melynek rajzához főként Verancsics Antal krónikájából, a latin című, de magyar nyelvű *Memoriá*ból meg az érsek leveleiből és *Istvánffy* Miklós nagyhírű *Historiae*jéből vette az anyagot — abból természetesen kisarjadó költött cselekvényt állít. A két elem között nincs meg ugyan a kellő egyensúly — a szerelmi történet terjedelemben is, súlyban is elmarad a korrajz mögött — de a történeti mozzanatokból is annyi költőiség árad, s a kor képét olyan költői szemmel nézi és olyan művészi ecsettel festi, hogy valóság

és költészet mint egyenrangú tényező vesz részt a regény esztétikai hatásában. S a cselekvény szegénységéért bőven kárpótol külső és belső igazsága: Kemény, akárcsak Arany, még legszabadabb leleménye és képzeletszülte alakjai számára is keresett történeti alapot — Arany szavai szerint epikai hitelt — hőseinek lelki világát pedig a lélekbúvár biztos, soha nem tévedő kezével rajzolja meg. Maga a regény nem olyan friss, mint a *Gyulai Pál*, nem olyan egységes, mint az *Özvegy és leánya*, nem olyan érdekes, mint a *Rajongók*, de összhatása mindegyiknél nagyobb: a *Zord idő* Kemény legművészibb alkotása.

Keményben a köztudat pusztán a történeti regényírót látja és méltányolja. Nem egész joggal. Igaz, hogy legszivesebben a történeti regényt művelte, de nem kirekesztőleg — láttuk, hogy nyolc regénye közül kettő társadalmi, sőt az *Élet és ábránd* is valójában inkább lélektani regény — s ez utóbbi regényei nem is maradnak el mélyen értékben amazok mögött. Viszont kétségtelen, hogy Kemény legjellemzőbb tulajdonságai történeti regényeiben tűnnek ki, ezek az ő legsajátosabb alkotásai. Kemény valóban mint történeti regényíró volt nagy, a magyar írók között legnagyobb.

Vajjon igazuk van-e azoknak az elméletíróknak, akik mind a dráma, mind a regény terén a történeti tárgyút fölléje helyezik a másik fajúnak, mely cselekvényét a modern életből veszi? Nem kutatjuk. Az bizonyos, hogy a történeti regény nehezebb feladatot ró az íróra, mert azokon a követelményeken kívül, melyeket mint elbeszélőnek meg kell valósítania, hogy a nyers anyagot költészetté idealizálja, a históriai költemény szerzőjének tiszteletben kell tartania a történeti hűség szempontját. Úgy kell rajzolnia az eseményeket, a jellemeket s magát a kort, hogy a históriai tudattal ellentétbe ne kerüljön, mert különben nem tud illúziót kelteni; ha a fontosabb adatokon, nevezetesebb személyek jellemén változtat, éppúgy elfordulunk művétől mint ha a jelen társadalmi életét festvén, ellenmondana a köztudatnak. Csakhogy a történelem és a költészet az emberi szellemnek két egymástól teljesen független területe, melynek sajátosságai, érdekei, sőt szelleme eltérők, ellentétesek. A különbséget a regényre

vonatkozólag maga Kemény formulázta igen szabatosan egyik mély esztétikai tanulmányában (*Élet és irodalom*, XII. pont), amelyben a kérdést igazi tudós alapossággal fejtegette. A történelem egy soha be nem végzett egész, mely sok olyan fonalból van összeszőve, sok olyan motívumból fejlődik, hogy az emberi szem gyakran nem ismeri föl őket; a regény azonban művésziesen kikerekített egység, melynek minden szálát, az események minden rúgóját ismernünk kell. Hogy ezt az ellenmondást megszűntethesse, a regényírónak megvan a maga szabadsága. Jogában áll a történelmet kiegészíteni: a töredékes, össze nem függő eseményeket csoportosítja, kapcsolatba hozza; a tér és idő távolát elenyésztetheti, de óvatosan; mindazt, amiről a történelem nem tud, a cselekvések elfödött rugóit, a tényeknek kifürkészhetetlen okait megkeresheti, sőt ha az eseményeket másképen nem tudja összekapcsolni, másképen nem értetheti meg, akkor jellemeket és eseményeket is költhet. Ez a szabadság azonban nemcsak *jog*, hanem *kötelesség* is, s az a regényíró, aki szükség esetén nem tud vagy nem mer vele élni, súlyos vétséget követ el, és súlyosan bűnhődik is érte. Viszont ha bátor kézzel hozzányúl a históriához, arra kell vigyáznia, s ez a főszabály, hogy minden pótlás, kiegészítés, föltalálás beleilljék a történelem megfelelő szakaszába, a kor szellemébe.

Ha már azt kutatjuk, milyen viszonyban vannak Kemény regényei a történeti igazsággal, röviden azzal felelhetünk, hogy az elméletben megállapított föltételeket gyakorlatában pontosan megtartja. Ez az egyszerű ítélet azonban nem vet világot arra a nagy különbségre, mely ebből a szempontból Keményt elődeitől elválasztja. Nem abban van az eltérés, hogy Kemény nagyobb tiszteletben tartotta a történeti hűséget, mint Jósika és Eötvös. E tekintetben egyiküket sem érheti gáncs. Amiben magasan föléjük emelkedett, az, hogy ő a történeti hűséget és a költői szabadságot teljesen meg tudta békíteni. Jósika vagy nagyon hozzátapad a történet adataihoz, s akkor kevés regényében a költőiség, vagy csak keretül használja a históriát, s ilyenkor a költött mesében kevés van a történeti idők szelleméből; Eötvös regényeiben megvan a

két elemnek Jósikánál hiányzó kapcsolata, de a történeti eseményekkel nem tud kellő érdeket kelteni, mert képzelete nem elég eleven, hogy életet varázsoljon beléjük: Kemény regényei olyan költői alkotások, melyeknek fantáziából szőtt szálai a legszorosabban fonódnak bele a történelem szövetébe, s annyira hozzáalkalmazkodnak minőségben, színben, hogy magát a szövetet a legkisebb mértékben sem változtatják meg. A költői érdekkeltésben szerepet juttat mind a két tényezőnek, s regényeiben a nemzet sorsának fordulatai éppúgy lekötik figyelmünket, mint a szerelmeseké. A történeti regény három faja közül tudatosan a harmadikhoz vonzódott, de nem elégedett meg azzal, hogy történeti hátteret fessen, hanem bátran, nagy tudásában és történeti érzékében bizakodva, a történeti személyeket a főcselekvény közvetlen közelébe hozza s a mesét, mely költött volta ellenére mindig annak a kornak sajátos szellemét tükrözi, egészen a történet országos jelentőségű eseményeihez kapcsolja.

Regényei ily módon, bármelyik fajhoz tartoznak, igazi történeti regények, mert bennük a história adatai, tényei elevenednek meg. S ami eseményt a költő átvett a történelemből, az utolsó vonásig híven vette át; ha egy jellemet készen kapott az emlékezettől, azon nem változtatott egy hajszálnyit sem. Sőt nagyobbat is mert: amint a legújabb kutatások kideritették, a *történelem* kincstárán kívül belemarkolt s bő kézzel merített a *történetirásából* is. Egész részleteket, elbeszéléseket, leírásokat, jellemzéseket iktat regényeibe a XVI—XVII-ik század történetíróinak műveiből, nem ritkán minden változás nélkül, mint a legnagyobb modern drámaíró, Shakespeare, akinek *Coriolanus*ában hosszú beszédeket találunk, szinte gondolatról-gondolatra Plutarchos nyomán. Kemény bámulatos genialitása éppen abban tűnik ki, hogy a történelem merev, hajlíthatatlan anyagához úgy hozzá tudta illeszteni a maga költött cselekvényét. Hol szűnik meg nála a történelem, és hol kezdődik a költői fantázia, azt csak a szaktudósok tudják, s azok is csak pár év óta, amikor a részletekbe menő irodalomtörténeti vizsgálódás megállapította.

Hogy mennyire behatolt Kemény a letűnt korok szellemébe s képzeletét mennyire megihlette a múlt,

azt történeti arcképei igazolják. Regényei népesek a történelem hírneves alakjaitól. Frater György, a két Báthory, Kassai István, Pécsi Simon, Werbőczi stb. mind a történet alakjai; nem vett el jellemükből semmit nem tett hozzá, de sajátosságaikat, egyéniségüket oly erős világításban mutatja be, mint történetíróink közül egy sem. S e ponton Kemény megint magasan Jósika és Eötvös fölé kerül. Jósika történeti arcképei halványak, a históriától készen kapott vázlatos jellemképet nem tudta markáns egyéniséggé formálni; Eötvös történeti hősei érchől kivert jellemek, de nincs gazdag lelki életük: Kemény minden történeti alakja egy-egy élő szobor. Nemcsak mint jellemképek plasztikusak, hanem mint történeti dokumentumok is becsesek. Az öreg Rákóczi György alakját p. o. ő tisztította meg azoktól a foltoktól, melyekkel irígy vagy elfogult kortársai befeketítették. Ahol meg kora történetírói bizonytalanul, adatok híján csak tapogatództak, mint Izabella királyné jellemzésében, ott Kemény a költő csodálatos fantáziájával, mondhatni divinációjával, olyan világos, határozott, egységes képet festett, hogy megdöbbenve kérdezzük: mi nagyobb benne, a költő-e vagy a történetíró.

Valóban regényei nem tartoznak pusztán a költészet körébe, megszólal bennük a tudós is, s ha Kemény regényeit olvassuk, nem tartjuk paradoxonnak azt az állítást amelyet Aristoteles hirdetett, hogy a költői mű igazabb lehet magánál a történetnél is. Igen, ezek a regények hívebbek a történethez, mint maga a történet, éppúgy, mint a művészi arckép jobban hasonlít az eredetihez, mint maga az eredeti — mert meg van fosztva esetlegességétől, a múló viszonyok zavaró hatásától, azt tűnteti föl benne, ami állandó.

Mindez azonban csak egyik fele annak a művészetnek, mellyel Kemény a történelmet bevonja a művészet körébe. Nevezhetnők negatív érdemnek, mert abban jelentkezik, hogy a költő győzedelmeskedik a történeti regény legnagyobb akadályán: a történeti hűség érchékója nem nyügözi le képzeletét. Az események, melyek regényeiben szemünk előtt lepörögnek, nemcsak hívek a történethez, ha onnan vannak merítve, hanem még ha költöttek is, egyenesen magából a korból lát-

szanak kiemelkedni, annyira hozzáillenek a történeti viszonyokhoz. Ezeket a viszonyokat festi utólérhetetlen művészettel Kemény, s ez, a korrajz, már pozitiv érdem, mert vele a regény egyik legfontosabb követelését teljesíti.

Kemény a korrajzban elsőrangú mester. Azt a kort, melyet regényei hátteréül választ, a XVI—XVII-ik századi Magyarországot és főképen Erdélyt, olyan határozottan, elevenen és jellemzően alkotja meg, mintha nem is a regényíró tollával, hanem a festő ecsetjével dolgoznék. Képet fest, mely nemcsak rajzban, hanem színezésben és a fény elosztásában is leghívebb képe a letűnt kornak. Megismerkedünk a kor kiemelkedő személyiségeivel és azzal a nagyszámú, egymástól sok tekintetben eltérő és mégis egységes, hatalmas tömeggé összeolvadó apró, jelentéktelen emberrel, akiknek élete, működése alkotja éppen a kort; látjuk azokat az eszméket, melyek a kort mozgatták, azokat a szenvedélyeket, melyeket a kor jelleme fejlesztett, azokat az érzelmeket, melyek éppen abban a korban uralkodtak. Nem vesztegeti erejét apró jellemvonások színezésére, nem Sir Walter Scott modorában dolgozik, mint Jósika, ki pusztán a külsőségeket, a várak és városok építészeti részleteit a bútorok, ruhák, fegyverek anyagát, színét, minőségét festegeti fárasztó aprólékossággal, hanem egy-két nagy vonással bemutatja olvasóinak a helyszínt (legszebb tájfestése az erdő képe reggeli világításban a *Zord idő* elején) s a jelentéktelen, a külső rajzán túl azokat a gondolati és érzelmi kapcsokat keresi meg, melyek a nagy tömeget, a politikai, társadalmi és felekezeti osztályokat összetartották. Megrajzolja az erdélyi udvar képét, mint ahol az életnek legtöbb szála futott össze, a katholikusok és protestánsok, a türelmesek és türelmetlenek, a bátrak és aggoskodók surlódásait, a köz- és magánélet jellemző vonásait. Nem egy eszményi társadalomban találjuk magunkat, hanem a valóságos élet közepett, nem a mesék és képzelet alkotta világok mesterkélt illatát érezzük, hanem igazi történeti levegő árad felénk. Benne vagyunk, benne élünk a XVI—XVII-ik században s Kemény kalauzolása mellett talán jobban kiismerjük magunkat ebben a világban, mint a mienkben, jobban eligazodunk I. Rákóczi György korának kérdései, törekvései, eszmevilága közt,

mint a XX-ik század égető problémái között: hiszen ma, az eszmék forrongása közben, mikor azt sem tudjuk, melyik eszme érik meg, melyik múlik el hatástalanul, mikor nem is sejtjük, hogy a fölmerülő szellemi áramlatok közül melyik fog győzni, aggódva tekintünk körül, nehogy csalódjunk — a Kemény rajzolta világban pedig olyan tisztán válnak el az irányok, olyan biztosan mérlegelhetjük értéküket és erejüket, annyira nincs kétségünk, melyik az állandó, győzedelmeskedő, melyik a mulandó, gyönge.

Kort, történelmi korszakot regényíró úgy nem rajzolt a magyar irodalomban, mint Kemény, s ebben Eötvöst is túlszárnyalta. A korrajz Eötvösnél is teljes és gazdag, mély és belső, de inkább a historikus, mint a költő munkája s ezért nem annyira költői mint történeti érdekeket kelt. Kemény korrajzai, bár tudományos értékük még nagyobb, mint az Eötvöstől rajzoltaké, a képzeletre hatnak és megindítanak.

A' korrajz azonban, noha kétségkívül az választja el a leghatározottabban a történeti regényt a modern tárgyútól, még mindig nem a legjelentősebb eleme a műfajnak. Csak háttér, amelyből a cselekvény kiemelkedik, s figyelmünket az a küzdelem ragadja meg elsősorban, mely a hősök között kifejlik. Érdeklődésünk igazi tárgya az ember, s éppen azért a műbírák nagy része a regényírók értékét azzal az erővel méri, mellyel embereket, jellemeket tudnak teremteni. Legkiválóbb magyar esztétikusaink is, Gyulai, Beöthy, Péterfy, Riedl, ezen az alapon emelik Keményt regényíróink élére.

Milyennek látja, milyennek ábrázolja Kemény az embert, aki által s akiért történik minden? Apróra az utolsó hajszálig lefesti őket, megismertet testükkel-lelkükkel egyaránt. Leírja külsejüket, bemutatja izomerejüket, nem feledkezik meg idegrendszerük működéséről, s mint az anatómus, aki bontókésével fölfeszíti a sárgás bőrt, hogy alatta az izmok fekvését tanulmányozza: Kemény megkeresi mindenütt a lelkierő testi alapját. Hogyan is értenők meg különben ezt a szubtilis, titokzatos valamit, ezt az anyagtalan anyagot, a lelket, ha nem ismernők kellőképen azt az izom-, vér- és agyvelőtömeget, melyhez földi működése kötve van? De nem áll meg a kézzelfoghatónál, hanem a test rajzától

fölemelkedik a lélek festéséig. Jósika is, Eötvös is, adtak lélekrajzot, csakhogy amaz a fölületen maradt, emez mélyebben belenyúlt ugyan az emberi lélekbe, de keze nem volt biztos, s megtévedt: Kemény pillantása éles, lelki rajzai megkapóak. Világot vet küzdő és szenvedő, nagyratörő és elbukó hősei lelkének titkos zúgaiba, hogy behatoljon az érzelmeknek, gondolatoknak, szenvedélyeknek abba a misztikus szövevényébe, melyben megfogannak az elhatározások és megszületnek a tettek.

Ezáltal Keménynél minden ember egy külön, határozott, sajátos egyéniség; megvan a maga kü'ön, minden más emberétől idegen lelki világa. Mindegyik él, vannak szükségletei, vágyai, érzések és szenvedélyek hevítik, a gondolkodás és akarás intenzitásának különböző mértéke fékezi vagy hajtja őket, szóval igazi emberek; lelki szövedékük azokból a pszichikai elemekből alakul, melyek az emberiségnek közös tulajdonai, de ezek összetételükben sajátos, csak azt a bizonyos embert megillető jellemmé válnak. Jósika emberei ritkán emelkednek a sablónok fölé, Eötvösei elvétve a típusok fölé — Kemény egyéneket teremt.

Egyszóval Kemény jellemző módja nem idealizáló, mint amazoké, hanem realisztikus, éppúgy mint Shakespeare-é és Balzacé, akiktől legtöbbet tanult. Régebben különösen Balzacot emlegették Keménnyel kapcsolatban s szerették őt „magyar Balzac"-nak nevezni. A módszeres vizsgálat kiderítette, hogy ennek az elnevezésnek semmi alapja sincs. Kemény ismerte, szerette a nagy francia regényírót, tanulmányozta is, de amint a pesszimisztikus világfölfogáson kívül más lelki rokonság nincs közöttük, éppúgy nem is utánozta. Meglátszik művein ennek a tanulmányozásnak a hatása s éppen a jellemek alakításában: az emberi léleknek szétszedését ízeire, a lélekelemző módszert Kemény bizonyára Balzactól tanulta — de mennyire eltérő módon élt vele! Már az is elválasztja őt mesterétől, hogy történeti regényben alkalmazta azt a módszert, melyet a francia író társadalmi regényben mutatott be, s még inkább, hogy egészen más szabású jellemeket fest: mindennapi, közönséges, lelkileg többé-kevésbbé szegény emberek helyett rendszerint kiváló, nemes, nagy-

rahivatott, vagy éppen fönséges lelket. Ami legfontosabb: Balzac személyeinek lelki képét *egy* szenvedély, *egy* érzés részletekbe menő elemzésével adja meg, mely kizárólagosságában vakká, egyoldalúvá, pathologikussá teszi hordozóját, Kemény hőseinek lelkén azonban, amint Gyulai Pál kifejtette, nem egy érzelem uralkodik, nem egy szenvedélytől vezérelve cselekszenek, hanem mint Shakespeare-nél és Katonánál, a legnagyobb angol és a legnagyobb magyar drámairónál, tetteikre mindig több érzelem, több indítóok hat. A lelket a maga bonyolultságában mutatja be, megkeresi azt a sok finom, gyakran rejtett fonalat, melyből ez a szövevény alakul, összeolvasztja a különböző indulatokat, motívumokat, kutatja, mint hatnak egymásra, mint gyöngítik vagy fokozzák egymás hatását.

Ezáltal Kemény mestere fölé emelkedett, jellemei igazságban és művészetben meghaladják Balzacéit. A francia alakok, hogy a két legismertebbet, legjellemzőbbet említsem, Père Goriot és Hulot báró, minden részletfestés ellenére közelednek a típushoz s emlékeztetnek az antik tragédiák hőseire; megtestesített szenvedélyek inkább, mint élő emberek. Kemény az analízist szintézissel egészíti ki, a változatos vonásokat egységbe foglalva egyéneket teremt. Hivatkoztunk nagy történeti portrait-ire, most megtoldhatnók sorukat költött alakjaival; ilyen kitűnő jellemképek: a két fiatal hős, a két Elemér, Laczkó István, a szombatos pap, Kolostory báró, Don Pedro Giron, Eleonora, Catharina, Camoës mennyasszonya, s mind között talán legmegragadóbb Tarnóczyné, ez az élesen jellemzett asszony, akiben a vakbuzgóság, álszenteskedés, kapzsiság olvad össze félelmes harmóniába. És elhallgathatnók Kemény képzeletének legbájosabb alkotásait, Deák Dórát, Bodó Klárát, Tarnóczy Sárát, Izabellát? Gyönyörű szűzek és asszonyok, akiknek jellemét, testi és lelki szépségét páratlan gyöngédséggel alkotta meg! A jellemzés módja reális, lelkük gépezetének legtitkosabb rúgóit, testalkatuknak legfinomabb kecseit bemutatja, de maga a jellem eszményi szépségű. Mindegyik egy-egy bűvösbájos lelkivilág, olyan nemes, olyan érzékeny, olyan tiszta, amilyet az ember életében legföllebb egyszer ha talál. Kemény az életben maga számára egyet sem ta-

lált, teremtett tehát magának, s az ő hatalmas, megrázó tragédiákhoz szokott ecsete ideális finomságú vonalakat tudott húzni, mikor szívének kedveseiről festett képet.

Tragédiákat említettem. Regényekről szólunk ugyan, de mindannyi egy-egy megrendítő tragédia. Nemcsak az teszi tragikussá e regényeket, hogy hőseik hiába küzdenek, hanem az elbeszélés egész szelleme, a hangulat, mely átjárja őket. Emberein a kérlelhetetlen nemezis uralkodik, mely kímélet nélkül bünteti a gonoszt és sujtja a jót. Mindannyian, szelídek és szenvedélyesek, gyöngék és erősek, naivak és ravaszak, gyávák és bátrak, tisztalelkűek és romlott szívűek, könnyelműek és mélyérzésűek, egyaránt életükkel vagy legalább ábrándjaik vesztével fizetik meg a sorsnak azt a végzetes ajándékát, hogy világra születtek, s bukásuk annál megrendítőbb, mert rendszerint magukkal rántják mindazokat, akiken szívük csüngött.

Borús, komor Kemény regényeinek világa, mert bennük határozott, a költő lelke mélyéből fakadt világnézet tükröződik, a pesszimizmus, s ez oly erős, hogy még képzeletét is irányítja. Nem szenvelgett világfájdalom ez a pesszimizmus, a XIX-ik század közepén uralkodó divat, mely Schopenhauer tanításán, de annak csak végső következtetését ismerve, minden hit nélkül tetszelgett az élet értéktelenségének hirdetésében, hanem annak a keserű élettapasztalatnak leszűrt eredménye, hogy az emberi erő végtelenül gyönge, az emberi akarat végtelenül korlátolt a természetnek előttünk ismeretlen rendjével szemben. Gyulai úgy vélekedett, hogy e tragikus koncepciók magyarázata a költői igazságszolgáltatás elve, melyet Kemény szigorúan, szinte túlzó merevséggel iparkodott megvalósítani: minden vétséget, melyet az ember az erkölcs vagy akár csak mások jogos érdeke ellen elkövet, utóléri a kérlelhetetlen nemezis, akár bűnös, akár nemes lélek hibázott. Sőt Gyulai még továbbment és azt hirdette: „Kemény nem annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint inkább a nemes szenvedélyek, az erény tévedéseit." S ezt az állítást még kiélezte: „Döbbenve tárul föl — írja Kemény regényeiről — a tragikum miszticizmusa, mely szerint bűnhődésünk soha sincs arányban tévedéseink-

kel." Valóban így áll-e a dolog? Az a kegyetlen sors, mely Kemény hőseire nehezedik, büntetés-e vétkeikért, s a hősöket nem annyira bűneik mint erényeik tévedése sodorja romlásba? Ez utóbbi inkább csak a *Gyulai Pál*ra áll, többi hőse, így a két Elemér, elbukik, anélkül, hogy vétkezett volna, vagy akár csak erényeik tévedései rontották volna meg. Nem gondolnám, hogy Kemény cselekvényeit bármilyen erkölcsi alapeszme hordozójává tette volna. Kemény nem kívánt egyebet, mint az élet költői képét megrajzolni, nem az emberi tettek morális következményeit akarta bemutatni, hanem szomorú lefolyásukat. Minden regénye annak illusztrálása, hogy az egyes tehetetlen a tömeggel, a nemes a gonoszokkal szemben, s az élet annyi rejtett mozzanatból fejlik, annyi láthatatlan erő és rúgó működik benne, hogy tetteink hatását nem tudjuk kiszámítani, bűnbe kerülünk, mikor azt el akarjuk távoztatni, vesztünkbe rohanunk, mikor üdvösségünket véljük föllelni.

Ebben a sötét világban Keménynek még elvétve fölcsillanó humora is sajátos árnyalatot kap (a Deák testvérek rajza a *Zord időben*, az *Özvegy és leánya* pár alakja és jelenete). De pesszimizmusát megfejti az a kapcsolat, mely az író lelki világát és műveit összefűzi. Csak ha tisztán látjuk azt a nyugtalan, izgatott, folyton munkára sóvárgó lelket, mely bár mindig dolgozott, sohasem volt megelégedve az eredménnyel; ha föl tudjuk fogni, hogy Kemény lelkének minden tépelődését, zaklatott szívének meg-megújuló, de sohasem teljesülő vágyait beleoltotta hőseinek lelkébe: akkor áll előttünk a maguk igazi valójában Elemérnek és Dórának, Tarnóczy Sárának és Mikes Jánosnak, Izabellának és Frangepánnak meg a többinek tragikus sorsa. Akkor értjük meg, miért kell elbukniok, noha nem olyanok, mint az emberek általán, hanem Aristoteles szavai szerint olyanok, amilyeneknek az embereknek lenniök kellene.

Amit Gyulai az író hőseiről tanított, azt több joggal alkalmazhatjuk magára a költőre: gyakran erényeinek túlzása viszi tévedésbe. Lélek-elemzéseire célzok. Olyan fontosnak tartotta a jellemrajzot, annyira belemerült hősei lelki életének szétbontásába, hogy akarat-

lanul is visszaélt pszichológiai ismereteivel s az emberi lélek rejtelmeibe vetett biztos pillantásával. Mintha elmosódott volna előtte a költészetet és tudományt elválasztó határvonal, a költő szerepe helyett a pszichológuséba élte be magát, s a lélekrajz megszűnt kezében eszközzé lenni, hogy célként szerepeljen. Megfeledkezve arról, hogy a regényben, mint költői műben, a jellem csak mint a hősök tetteinek rúgója kelt érdeket, gyakran, különösen első regényeiben, így az *Élet és ábrándban*, olyan részletesen bemutatja hőseinek lelki vergődését, hogy a rajz minden igazsága és művészete ellenére fárasztó, s a bemutatott lelki élet megkapó igazságában csak a közönség legműveltebb rétege tud gyönyörködni. Ezzel kapcsolatos a másik túlzás. Amikor hősei érzület- és gondolatvilágát párbeszédekben tárja föl, a beszéltetés nem elég valószerű. Költött és történeti alakjaiba túlságosan beleviszi a maga egyéniségét: hőseiből az ő nagy tudománya, műveltsége, ember- és világismerete szólal meg, s mélyen járó fejtegetéseket, magasan szárnyaló gondolatokat hallunk olyankor is, mikor nem vagyunk rájuk elkészülve. S ami fontosabb, annyira beleéli magát személyei helyzetébe, hogy ékesszólásának árja megdagad, s ő, akitől a sors megtagadta az élőszónak, a közvetlen szónoki előadásnak varázsát, ragyogó, de az alkalomhoz nem mindig illő szónoklatokat mondat hőseivel. Művészi érzéke azonban mind jobban kifejlődött, s későbbi regényei ebből a szempontból is föltűnő hatást mutatnak.

E sajátságoknak egyenes következménye az előadás bizonyos lassúsága, vontatottsága, amit még fokoz a szélesen kivitt korrajz. Az események sorát mindúntalan megszakítja a megokolás, s megállítják a hosszadalmas párbeszédek. Mindent, ami történik, biztosan megalapoz; az eseményeket nem egyszerűen elmondja, hanem meg is okolja, a jellemekből fejti meg, s még a véletlent is iparkodik valószínűvé tenni, kapcsolatba hozni a történtekkel. Nem hiba ez, sőt ellenkezőleg Kemény egyik legnagyobb érdeme, de tagadhatatlanul a bonyolítás gyorsaságának rovására megy. Hiányzik regényeiből a meseszövésnek az a művészete, mely nagy kortársát, Jókait, annyira minden magyar

regényíró fölé emelte. Jókai az eseményeket egy pár plasztikus szóval elmondva, gyakran csak jelezve, gyors áradatban vonultatja el szemünk előtt a cselekvény egyes mozzanatait, Keménynél nem váltják, hajszolják egymást a képek, fordulatok, nem kápráztatja el az olvasót bűvész-ügyességével; aránylag kevés történik regényeiben, s éppen ezért ritka nála az érdeknek az a feszültsége, melyet a kiélezett helyzetek, a sokat ígérő jelenetek keltenek, s a váratlan, nem sejtett fordulatok oldanak föl. De ez egyenesen Kemény művészi elveinek következménye. Joggal-e vagy nem, ne kutassuk, de kétségkívül népszerűségének kárára, szuverén módjára bánt a közönséggel, megvetette a hatásvadászatnak mind olcsóbb, mind nemesebb eszközeit, nem pillanatnyi gyönyörűséget, hanem tartós megindulást kívánt kelteni.

Ám ez nem jelenti azt, hogy Kemény regényéből hiányzik a költői lelemény. Kemény képzelete nem volt olyan termékeny, mint Jókaié vagy Jósikáé, de éppen nem volt szegényes, s bár főereje alakok teremtésében érvényesült, mese-elemeket is tudott költeni, tanú rá bármelyik regénye, sőt egész mesét is, mint a *Zord időben*. Realista létére is nagyon messze állott a nyers realizmustól. Akárcsak Balzac, ő is egyesítette műveiben a romanticizmus és realizmus áramlatát, de a vegyítés módja és mértéke egészen más nála. A francia író a realista finom ecsetével festett milieube romantikus, sőt túlságosan romantikus mesét komponál s különös kedvvel tárja föl, ami érzéki, ami aljas. Kemény sem idegenkedik a romantikus indítékoktól, de a realista lélekbúvár igazságra törő értékével állítja be a mesébe, az érzékit megfinomítja, az aljast ritkán rajzolja, s akkor is a benne rejlő erőt emeli ki. A haladás itt is nyomról-nyomra követhető regényeiben. Első regényében még a romanticizmus kopott fogásaitól sem retten vissza, a *Gyulai Pál*ban is sok a regényes elem, de már óvatosabban bánik vele, három nagy regényében szinte elvész, annyira beleolvasztja az emberileg igaz cselekvénybe. De azért megvan azokban is, mind fordulataik, mind alakjaik között, sőt egészen Victor Hugóra emlékeztető módon. Ilyen romantikus indíték p. o. az *Özvegy és leány*ában a fejedelemtől Mikes Móricnak adott bűvös erejű gyűrű, s romantikus alakká teszi, szinte

Hugó Valjeanjának ellenképévé, Laczkó Istvánt *(Rajongók)* szerencsétlen helyzete, mely őt, az ideális becsületességű szombatos papot, árulóvá, Kassai István kémévé teszi. Barnabás diák *(Zord idő)* ellentétes érzésekből összeszőtt valójában is van valami Hugo gazembereiből.

Regényeinek fölépítése, az események összefűzése szilárd, megingathatlan egységgé, biztos és művészi. Ezzel a belső szerkezettel nincs harmóniában a külső szerkezetük; ez nem mindig elég átlátszó, noha rendszerint egyszerű, könnyebb komponáló-módot használt. Első regényeiben az előadás folyamatosságát művészietlenül levelekkel s hosszú párbeszédekkel szakítja meg, vagy mellékszereplők elbeszéléseivel viteti tovább a cselekvényt, s még utolsó regényében is háttérbe szorul a főcselekvény, Elemér és Dóra szerelme, az államakció mellett. Időnként megpróbálkozott merészebb, bonyolultabb, több ágban haladó cselekvény alakításával is, főként a *Gyulai Pál*ban és a *Rajongók*ban, de nem teljes sikerrel. Amaz egyike ifjúkori regényeinek, még nem mutatja őt ereje teljében. A föladat még nehéz volt számára, a sok mozzanatból fejlesztett cselekvényt nem tudja szerves egésszé tömöríteni. Még nehezebb föladatot vállalt másik, utolsóelőtti regényében: a regény súlypontját a mesén kívül helyezi el, a mese hősei nem egyszersmind a cselekvény legfontosabb szereplői. Ez utóbbiak a regény támasztópillérei, rajtuk nyugszik a cselekvény centrális része, a mese hősei azonban a fiatalok, Elemér és Deborah, a költői érdek szerelmükre irányul. Mivel a szombatos pap sorsa is belejátszik a katasztrófába, s a mozgalmas, érdekes események három góc körül csoportosulnak, a regény szerkezete nagyon bonyolulttá s menete nehezen követhetővé lesz — mégis a legmagasabb egység, az érdek egysége meg van óva: Kassai István Pécsi Simon és Laczkó István sorsa szorosan hozzákapcsolódik a kor legfontosabb problémájához, a vallási ellentétekhez. Valóban művészi, könnyen áttekinthető szerkezetet tulajdonképen csak az *Özvegy és leányá*ban adott; ez kerek, egységes alkotás, egye mozzanatai szilárd főcselekvénnyé egyesülnek, s min den személye, minden eseménye annak szolgálatá ban áll.

Az előbbiekben akaratlanul is megjelöltem egypár olyan mozzanatot, melyek megértetik, miért nem volt és nem is lesz kedves regényiroja Kemény a nagyközönségnek. Már sajátos műfaja, a történeti regény, mindinkább idegenné válik közönségünk előtt; hozzájárul az iró pesszimizmusa s regényeinek ebből fakadó tragikus hangulata, mely nem kedves a mulattatásra sóvárgó olvasóknak; fokozza az elbeszélés némi vontatottsága s mindaz, ami azt előidézi: a szélesen kivitt korrajz s a túlságos lelki analízis. Mindez azonban, bár sokat megértet, önmagában nem elég magyarázat. Még két körülmény játszik közre. Az egyik, melyet ismételten hangoztattak mint Kemény költészetének legnagyobb fogyatkozását, hogy regényei formátlanok. Szinte általánossá vált a hit, hogy Kemény sokkal jobb kigondoló, mint elbeszélő, sokkal jobban koncipiálja műveit, mint ahogyan előadja. Különösen stilusának nehézkességét élezték ki. Szemrehányólag emlegetik: nincs megáldva azzal a tehetséggel, hogy gondolatainak megtalálja a legmegfelelőbb formát. Ezek az állitások a maguk ridegségében erősen túlzók. Igaz, magam is említettem, hogy elbeszélő módja hosszadalmas, kedveli a pszichológiai, sőt filozófiai kitéréseket; igaz, hogy stílusából hiányzik a könnyedség, az a kedves folyamatosság, mely a mindennapi társalgás hangját utánozva, belopja magát az olvasó lelkébe, az a finom, csevegő tónus, mely p. o. Herczeg Ferenc elbeszéléseit olyan színesekké, hatásosakká teszi; igaz, hogy elvétve ugyan, még magyartalanság is akad regényeiben: de mindez még nem formátlanság. Kemény stílusa sajátszerű, egyéni, nehéz is, de nem művészietlen s csak helyenként nehézkes. Az előadás báját ritkán találjuk meg regényeiben, de kárpótol érte mélysége, s a nehézkes lapokért az őket fölváltó művésziek.

A másik vád, hogy Kemény regényei nehéz olvasmányok. A vád alapos, s valóban rávilágít Kemény népszerűtlenségének gyökerére. De e vád értelme és jelentősége egészen más, mint amit általán neki tulajdonitanak. Való, hogy a könnyű olvasmányokhoz szokott olvasó elijed, ha Kemény regényeivel kell megküzdenie: nincs hozzászokva, hogy majd minden mon-

dat után megálljon és mérlegelje az olvasott gondolat fontosságát és hatását, majd minden kép és hasonlat nyomán megpihenjen, hogy megérthesse teljesen a költő képzeletének útját; nincs hozzászokva, hogy gondolkodva olvasson. Már pedig Kemény regényeinél gondolkodni kell, nemcsak a külső forma miatt, hanem még nagyobb mértékben a tárgy miatt is, mert Kemény regényeinek tárgya is elmélyedést, komoly foglalkozást kíván az olvasótól. Valljuk meg, a magyar közönség nagyobb fele pusztán szórakozás, még pedig nem a legjobb értelemben vett szórakozás kedvéért olvas. Nem vád ez, nem hibáztatás, csak a tény megállapítása. Van az embereknek egy órájuk vagy kettő, az élet munkájában vagy unalmában kimerülve, ezt könnyű, sietős élvezetre szánják; úgy akarják eltölteni, hogy a szórakozás szellemüket ne erőltesse meg, de azért foglalkoztassa: erre legcélravezetőbb eszköz a könyv, de csak az olyan könyv, melyet egy vagy két óra alatt végig lehet olvasni, amely sem fizikai súlyával nem terheli a kart, sem tartalmi és formai komolyságával a szellemet. Aki így szeret olvasni, az ne forduljon Kemény regényeihez. De aki az olvasásban többet keres, mint múló szórakozást; aki komoly gyönyörűséggel fordul a költőhöz s részt kíván venni abban a szellemi munkában, mely a költői alkotásban nyilatkozik; aki érdemesnek tartja fáradni, gondolatokkal és eszmékkel foglalkozni, hogy megértsen egy költő rajzolta világot, s e világban fölfödözze magát az írót, a gondolkodó, érző írót; akinek van érzéke az élet komolysága és a költészet nemes hivatása iránt: az érdeklődésének gazdag jutalmára talál Kemény műveiben.

A tudomány pedig, amely meghallgatja és tudomásul veszi a „nép" ítéletét, de nem engedi magát tőle befolyásoltatni, bátran kimondja, hogy Kemény, fogyatkozásai ellenére, a legnagyobb magyar regényíró, s mint történeti regényíró a világirodalom nagyjai között az első helyek egyikén áll. Vele a magyar regény eljutott a tetőpontjára s elnyerte méltó helyét a műfaj világirodalmi fejlődésében.

IRODALOM.

a) *Összefoglaló dolgozatok:*

1. Gyulai Pál, *Kemény Zsigmond*, 1879; újra *Emlékbeszédek*. I k. 159—189. l.
2. Péterfy Jenő, *Kemény Zsigmond mint regényiró*, 1881; újra *Összegyűjtött munkái*, I. k. 106—159. l.
3. Beöthy Zsolt, *Kemény, a regényiró*. Bpesti Szemle, 157. k. (1914) 333—334. l.
4. Ferenczi Zoltán, *Kemény Zsigmond emlékezete*. U. o. 159. l. (1914) 1—25, 179—214. l.

b) *Kéziratban maradt regényeiről* szól Papp Ferenc Kemény *Hátrahagyott munkáinak* bevezetésében, 5—80. l.

c) *A Gyulai Pálról:* Erdélyi János id. műve, 80—86. l.

d) *Történeti forrásait* kimutatta több dolgozatban Loósz István, úgymint Irodt. Közl. 1904. 45—60, 164—176, 286—298. l., 1906. 14—41. l., 1910. 50—63, 171—187. l.; Egy Phil. Közl. 1905. 212—226. l., 1910. 161—170, 253—262. l.

d) *Irodalmi mintáira és forrásaira* utaltak:

1. Riedl Frigyes, *Kemény Zsigmond* és *Scott Walter*. Pesti Napló, 1877. 136. és 142. sz.
2. Papp Ferenc, *Jósika és Kemény*. Bpesti Szemle, 140. k. (1909) 1—25, 199—229. l.
3. Dengi János, *Kemény és Balzac*. U. o. 142. k. (1910) 72—97, 243—265. l.

3. JÓKAI

A magyar regényt a múlt század ötvenes éveiben — ugyanabban az évtizedben, mikor a magyar regény Kemény Zsigmond munkásságával elérte a fejlettség legmagasabb fokát — egy másik regényírónk működése is bámulatosan föllendítette. Ez az íróink **Jókai Mór**. Egyénisége és költészete homlokegyenest ellenkezik Keményével. Kemény mint ember és mint író komoly és súlyos, Jókai derült és könnyed, amannak sötét pessimizmusával szemben az ő világnézete a mosolygó optimizmus. Kemény elmélyed magába és tárgyába, fáradságos gonddal dolgozik, hogy minél nagyobbszerűt alkosson, Jókai rábízza magát a tehetségére, lelkéből nem sokat tesz hozzá — könnyű tollal,

sebtében dolgozott regényeinek egyetlen célja, hogy minél nagyobb hatást keltsenek. Kemény képzelete a messze múltba száll vissza, Jókaié a jelenben vagy a közelmúltban szeret időzni, ezért kedves műfaja a társadalmi regény, Keményé pedig a történeti. Kiegészítik egymást, mint a büszke hegy és viruló völgy — amannak zordon fönsége mellett még jobban szembetűnik emennek szeretetreméltó bája.

Jókai két tekintetben páratlan nemcsak annak a korszaknak költői között, amelyben működött, hanem általában a magyar költők között: termékenységben és népszerűségben. Termékenységre nézve Jósikán kívül nem hasonlítható vele össze egy magyar költő sem, s bátran odaállítható a világirodalom leggazdagabb szellemei mellé, népszerűsége meg olyan nagy, hogy Petőfit kivéve nincs hozzámérhető példánk. Sőt szelleme legyőzte még a természet korlátait is, művei megállották azt a próbát, melyet Horatius a jó könyvek értékének legnagyobb bizonyságául tartott: átkeltek a tengeren, s a messze Amerika angol-szászai is élvezettel olvassák a szittya-utód képzeletének csodálatos termékeit. Valóban Jókai nemcsak a magyar nemzet bálványa; regényei széttörték a nyelv és nemzetiség szűk kereteit és meghódították az egész művelt világot. Így Jókai azon kevés magyar költő sorába emelkedett, akik a világirodalom alkotó elemei közé tartoznak: Petőfivel együtt, még Madáchnál is nagyobb mértékben, ismeri és méltányolja a külföld, egy német tudós pedig, K. A. Gerhardi, 1908-ban, *Das Wesen des Genies* c. művében, a világtörténet elsőrangú lángelméi közé sorozta.

Jókai műveinek világirodalmi elterjedtsége szinte a külföld legdivatosabb regényeivel versenyez: németre majd minden regénye le van fordítva s a népszerűbbek még vagy tíz európai nyelvre. Az ország határán belül pedig millió és millió példány forog műveiből közkézen: még ma is Jókai a legolvasottabb magyar író. Az olvasóközönségnek ez az általános elismerése Jókait még életében a magyar költők fejedelmévé avatta, sőt voltak nagy számmal lelkes rajongói, akik őt a külföld legjelesebb regényírói fölé emelték. Viszont olyan finom ízlésű és biztos ítéletű műbíráink, mint Gyulai Pál, Salamon Ferenc és Péterfy Jenő, kétségbevonták

genialitását, vagy legalább jóval alacsonyabb helyet jelöltek ki számára a költői hierarchiában. Melyik félnek van igaza, a nagy tömegnek-e, vagy a választottak kicsiny hadának — ez a kérdés hosszú ideig izgalomban tartotta a közvéleményt; ma már túl vagyunk rajta. A nagy költőnek és méltó ellenfeleinek halálával lecsillapodtak a rokon- és ellenszenv háborgó hullámai, az objektív tudomány rámutat a két ellentétes tölfogás gyökerére s elfogulatlanul méltatja Jókai írói munkásságát. Ezen az alapon magától megoldódott a probléma, mert kiderült, hogy a két vélemény egyaránt túlzó, s ami bennük igaz, az nem mond ellent, hanem helyes beállításban kiegészíti egymást.

Jókai regényírói pályája 1846-ban kezdődik a *Hétköznapok* c. regényével és majd hatvan év múlva, 1904-ben zárul *A börtön virága* című művel. Egész írói munkássága vagy 120 nagy kötetet tölt meg, s ennek a fele nagyobb, jobbára többkötetes regényből telik ki, igazolva azt az állítást, amelyet előbb Jókai termékenységéről mondottam. Maga ez a regényírói pálya négy részre bontható, s a határokat szinte készen kapjuk a költő életében.

Jókai 1825-ben született, s így pályáján az első természetes határpont a szabadságharc. Ekkor, a nemzet újjászületése idején, ért férfiúvá s ekkor lett öntudatos íróvá is. Amit 1848—49 előtt alkotott, az csak készület volt későbbi nagyarányú munkásságához; igazi, nagyszabású regényt ebben a korban nem írt, inkább csak elbeszéléseket, s noha van közöttük egypár nagyértékű, a legtöbbet pusztán csillogó fantáziája és színes előadása emeli ki a 40-es évek novellairodalmából. Vajda Péter hatása alatt tárgyért a mesés keletre vagy a messze múltba kalandoz, ahol képzeletét nem köti semmi fék, s az korlátlanul csapong szemkápráztató ragyogással, de még a kellő művészet nélkül. Jókainak ehhez az ifjúkori időszakához, regénykölteszetét vizsgálva, kevés a közünk. A *Hétköznapok*on kívül csak egy regényt írt, a *Szomorú napok*at (1848), s ez is akkor még félbemaradt. Egyik sem mérhető a későbbiekhez, sőt az érdekkeltés és érdekfeszítés igazi mesterét sem ismerjük föl bennük, de, különösen az elsőben, fölvillan már a nagy író, megcsillan a majdan

fölragyogó költői értékek jó része: a magyar földnek és életnek színes képei és jellemző alakjai, az előadás s nyelv bája, az egészséges, bár itt még sötét árnyalatú humor. Föltűnnek fogyatkozásai is: a műgond hiánya, a szertelen túlzás, sőt torzítás, a pszichológia megvetése. És még egy szempontból nagyon jellemzők: bennük Jókai regényírói iránya, a romanticizmus, egész tisztaságában jelentkezik. Jókai, mint kortársai nagy része, már ekkor szívvel-lélekkel a romanticizmus karjába vetette magát, s a francia romantika hatása e regényeiben a részletekig nyomozható. A rikító ellentétek, a rémesnek és komikusnak a groteszkig való fokozása általános irodalmi hagyomány, egyes mozzanatokban azonban Victor Hugo *Notre Dame*jának és Sue *Juif errant*jának befolyása is megérzik, amazé a *Hétköznapok*on, emezé a *Szomorú napok*on.

Jókai regényírói nagysága ebben a korszakban még nem bontakozott ki — ekkor még csak nagy elbeszélő, a legnagyobb minden magyar prózaíró között — de már rálépett arra az útra, amelyen később dicsőségét elérte. Azonkívül egyéniségének kifejlődése szempontjából is rendkívül fontos ez a pár év, különösen az utolsó kettő, a szabadságharc mozgalmai. Jókai, akinek nagy része volt a márciusi eseményekben, innen kezdve állandóan szerepet játszott a nagy küzdelemben. Szívét olyan lelkesedéssel töltötte el ez a korszak, hogy emléke utolsó lehelletéig elkísérte s egész életének legdrágább kincse maradt, mely az egymásra torlódó évtizedek folyamán nemcsak nem vesztett fényben és erőben, hanem ellenkezőleg: minél inkább haladtak az évek, annál dicsőbbnek, szentebbnek látta a költő a márciusi napokat és a szabadságharcot. Ez az időszak nemzetünk hőskorává magasztosult előtte, s rajongó lelkesedése, gazdag képzelete tündöklő dicsfénnyel övezte.

Sőt a negyvennyolcas események költészetének fejlődésére is nagy hatással voltak: a szabadságharcnak szeme előtt lejátszódó eseményei a romanticizmus irányából a valószerűség felé térítették s ezzel némi féket tettek csapongó képzeletére. Azonban ezen a ponton közrejátszott egy másik tényező is, az Európa-szerte nálunk is, mindjobban erősödő történeti érzék. Jósika

költött tárgyú történeti regényei után, rátér a história megtörtént eseményeinek földolgozására, megjelenik Eötvös regénye a parasztlázadásról és Kemény *Gyulai Pál*ja, s Jókai egész környezetét históriai levegő veszi körül, megtelítve történeti hangulattal. Első történeti regényei után maga is kedvet kap a történeti szellemet árasztó Erdély meglátogatására ; ott magába szitt emlékei és élményei — a föld és a története — mindjobban a realitáshoz vonják ; novellái — *Petki Farkas leányai* és a többiek — mutatják, mennyire megragadta lelkét a magyar múlt és a magyar föld.

Ehhez a mozzanathoz kapcsolódik költészetének magasbalendülése, az ötvenes években is, később is. Sőt határozottabban : pályáján mindig olyankor van ugrásszerű emelkedés, amikor lelkének a romantika felé hajló vágya, csapongó, szertelen képzelete a valóval, még pedig a történeti érzék szülte realizmussal bizonyos kiegyenlítődést mutat. A *Magyar nábob*tól a *Sárga rózsáig* éppen a legjobb regényei ilyen kiegyenlítődés eredményei. S ezt Jókai maga is tudta. Mint Antaeus a földhöz, időnként ő is visszatért a fantasztikumok világából a magyar élet és magyar múlt szilárd talajára s fáradt képzeletét a való képeivel, szemlélettel és emlékekkel, frissitette föl. Költői pályája nem is halad egyenes vonalban, igazi képét erős hullámzás adja meg, kisebb-nagyobb kulminációkkal.

Költészetének első nagy lendülete a szabadságharc leverése után jelentkezik. Itt kezdődik regényírói pályájának második korszaka, s tart a kiegyezésig, 1849-től 1867-ig. Írói tehetsége csakhamar kibontakozik ; már egy-két év múlva úgy szerepel a köztudatban, mint a legnagyobb magyar regényíró, minden regénye új meglepetés a közönségnek, új dicsőség az írónak, híre-neve, népszerűsége minden regényével nő, ő maga emelkedik, pályája merész ívben halad fölfelé, a delelőpontig. Ekkor írja legnagyobb becsű, legmaradandóbb regényeit, melyek ma is, 60—70 évvel keletkezésük után, szintoly népszerűek, mint voltak megjelenésükkor. Pályájának ez a második korszaka Jósika hatása alatt írt történeti regényekkel indul meg [*Erdély aranykora* (1851) és folytatása, a *Törökvilág Magyarországon* (1853)] ; termékei közül a három legjelesebb a

Magyar nábob (1853), *Kárpáthy Zoltán* (1854) és *Az új földesúr* (1862).

Keletkezését tekintve, de a fölölelt anyag időpontját tekintve is első közöttük az *Egy magyar nábob*. Cselekvénye kevés, pár mondatba összeszorítható. A 20-as évek elején vagyunk. Kárpáthy János, Magyarország egyik leggazdagabb főura, egész életét léha társaságban, parlagi mulatságok között tölti. Kastélya vad tivornyák és durva tréfák színhelye, melyekben egészen elmerül az agg főúr. Mikor azonban unokaöccse és egyetlen örököse, az elfranciásodott, romlott szívű Kárpáthy Béla, nevenapjára egy koporsót küld neki ajándékul, föleszmél: a kegyetlen tréfa föltárja előtte azt a sivár léhaságot, melybe ő is, öccse is, beleszédültek. Meghallja, hogy öccse egy szelíd, ártatlan polgárleány becsületének elrablására fogadást kötött: hogy jóvá tegye eddigi életének erkölcstelenségét s megmentse a szegény leányt, nőül veszi. Fanny hűséges hitvese agg férjének, de szíve mélyéig boldogtalan. Egy férfi képét hordja ugyanis gyermekkora óta szívében, akit csak látott, de még nevét sem tudja; egy nemeslelkű grófasszonyban megtalálja a női ideált, s e két lény, a legnemesebb, legderekabb férfi, Szentirmay Rudolf gróf, meg Eszéki Flóra, a női báj és szeretetreméltóság megtestesülése — hitvestársak. A szerencsétlen asszonyt fölemészti szerelme, mely teljesen ment ugyan az érzékiségtől, de annál sorvasztóbb. Midőn fiának, Zoltánnak, életet ad, meghal. Követi őt férje is, s az árva Kárpáthy Zoltán az atyja kívánsága szerint Szentirmayék gondviselő kezébe kerül.

Ezt a regényét szerette a költő legjobban minden alkotása közül, s közönségünk előtt is mindmáig a legnépszerűbb. Valóban a *Magyar nábob*, noha főcselekvénye sovány s nem kelt kellő érdeket, szerkezete meg laza s majd a fele epizódokból telik ki, Jókainak legjellemzőbb, legkedvesebb regénye. Tele van vonzó, érdekfeszítő jelenetekkel, s Jókai regényköltészetének legfényesebb lapjait itt találhatjuk föl. A mese, Jókainál elég szokatlanul, egy-két jelenetével, fordulatával és alakjával belegyökerezik a valóság talajába. Eszéki Flórát Széchenyi Istvánnéról mintázta Jókai, állítólag a szerencsétlen Fannyhoz is talált mintaképet, a meg-

nyitó jelenet a 40-es évek híres Józsa Gyurijának egy duhaj csárdai mulatozását másolja, sőt a főcselekvénynek is van némi való alapja abban a század elején nagy föltűnést keltett esetben, hogy az agg Balassa Sándor báró nőül vett egy szegénysorsú uri leányt, s e kései frigyből váratlanul egy fiúgyermeke született. Maga a főhős azonban inkább irodalmi hatásnak köszöni létét, Fáy *Bélteky házának*. Ez adta Jókainak a gondolatot, hogy az agg főurat mint a régi Magyarország képviselőjét mutassa be, s Kárpáthy János mint ember is Bélteky Mátyás mása. Nem olyan gazdagon kiformált jellem, de érdekesebb, jellemzőbb és magyarabb. Egy fokkal műveletlenebb mintaképénél, de nem durva, s van egy nagyon szép vonása, amiért sok hibáját megbocsátjuk: szívvel-lélekkel magyar. S Jókaival is megesik, ami Dickens-szel történt a *Pickwick* írása közben: minél tovább jutott a mesében, annál jobban megszerette hősét és egyre rokonszenvesebbnek rajzolta.

Valamint Fáy, Jókai is két egymást váltó nemzedék sorsát foglalta össze, de nem egy regényben, hanem kettőben, s a fiú történetét a *Kárpáthy Zoltán*ban adja. A regény háttere Széchenyi kora, cselekvénye a 38-iki pesti árvíz idején pörög le, hőse a fiatal, alig 15 éves Kárpáthy Zoltán. Magja egy nagy pör, melyet az öreg nábob haszontalan unokaöccse egy elvetemült ügyvéd s egy lelketlen parvenű, Kőcserepy tanácsos segítségével Zoltán öröksége ellen indít, azon vád alapján, hogy az ifjú nem Kárpáthy Jánosnak, hanem a Zoltántól bálványozott Szentirmay grófnak fia. Zoltán tiszta lelke eliszonyodik ellenfelei aljasságától, s csakhogy megsemmisíthesse az átkos iratokat, önként lemond minden vagyonáról unokabátyja, illetőleg Kőcserepy javára, akinek az elzüllött ember pár ezer forint évjáradékért a remélt örökséget átengedte. A gazok még ekkor sem nyugosznak meg. Bár Zoltán élete kockáztatásával megmenti Kőcserepy leányát az árvízveszedelemből, fölbérelnek egy spadassint, hogy előbb Rudolfot, aztán Zoltánt párbajban megölje. A gróf el is pusztul kezétől, de még mielőtt Zoltánnal kiállhatna, Wesselényi báró örökre nyomorékká teszi. Zoltán, feledve Kőcserepy minden aljasságát, könyörgésére

megjelenik leányának halálos ágyánál, aki lázálmaiban egyre őt emlegeti. Ezen a nagylelkűségen s leánya halálán megrendülve, Kőcserepy visszaadja Zoltánnak minden birtokát, s az nőül veszi régi szerelmét, Szentirmay gróf leányát, Katinkát.

A regény éppúgy a *Bélteky ház* hatása alatt keletkezett, mint a *Magyar nábob*. Hőse egy második Bélteky Gyulla, cselekvénye egy újabb, értékesebb változata a *Bélteky ház* második felének. Tervszerűbb, egységesebb alkotás, mint a *Nábob*, főcselekvénye érdekesebb, de kevesebb benne a szín s a megkapó jelenet. Jellemrajza sem olyan friss. Ott a magyar életre jellemző típusokat kaptunk, melyek túlzásaik ellenére is hoztak valamit a magyar pszichéből, itt a romanticizmus közkeletű, egyéni színek nélkül festett, klisé-szerű jellemképeit, a főhős alakja pedig a sok reárakott csillogó színfolt ellenére — vagy talán éppen azért — egészen elmosódik.

Jókai e két regényét irányregénynek tartotta. Nem azok ugyan, de van valami mélyebb jelentésük, eszmei tartalmuk olyanfajta, mint Fáy regényének. A nábob és egész környezete a nemrég letűnt múltnak képe, a régi Magyarországé s azé a nemzedéké, mely a maga műveletlenségében elveszti minden érzékét a köz iránt. Sejtelme sincs, hogy kötelességei vannak, s ha ezeket nem teljesíti, romlásba dönti hazáját. Él magának, a mindennapi élet apró, nyers, lélektelen szórakozásainak; nem rossz, csak értéktelen, kedves, de könnyelműségében bűnös. Ez Berzsenyi magyarja, akit a költő mélytüzű ódájában olyan kíméletlenül ostoroz. Az idő szerencsére eljárt fölötte, s a legnagyobb magyar merész szózatával fölrázta a nemzetet. A 30-as évek végén, a *Kárpáthy Zoltán*ban, megjelen az új nemzedék, melynek legszebb példái Szentirmay gróf és Zoltán.

Ez az új nemzedék tanult, művelt, tettrekész, telelelkesedéssel és erővel, hivatva arra, hogy fölvirágoztassa a hazát. Széchenyi korának, a reformkornak átalakító hatását a magyar nemesség érzület- és gondolatvilágára, s ennek következményét, a magyar nemzet átalakulását modern, friss, élettől duzzadó nemzetté: ezt az eszmét fejezi ki ez a két regény, ha egymásra vonatkoztatjuk őket.

A sorban harmadik regény, az *Új földesúr*, Jókainak legkerekebb, legegységesebb és legművészibb alkotása, a Bach-korszak idején játszik. Két család története ez is, mint az előbbi regénypár, de e családok nem egymást váltják föl a regényben, mint ott, hanem egymás mellett élnek, és sorsuk erős szálakkal van egymáshoz fűzve. Az egyiknek feje a régi magyar földesúr, Garamvölgyi Ádám; öreg ember létére végigküzdötte a szabadságharcot; az abszolut korszak alatt teljesen visszavonul az élettől, hogy ne kerüljön érintkezésbe az országot elnyomó zsarnok uralom törvényeivel, rendeleteivel, embereivel. A másiknak élén az új földesúr áll, egy osztrák katonatiszt, Ankerschmidt lovag, aki megveszi Garamvölgyi birtokának egy részét. Garamvölgyinek van egy derék unokaöccse, Aladár, aki Kufsteinben szenved, mert a szabadságharcban hősiesen viselkedett; szomszédjának pedig van egy kedves, derék leánya, aki titokban magyarul tanul, mert szereti a földet, ahol él, az embereket, akik körülötte vannak. A gyorsan perdülő cselekvény legérdekesebb részletei egyfelől az a lelki folyamat, mely az öreg katonában végbemegy, míg a magyar levegőnek átalakító hatása alatt teljesen, szívben-lélekben megmagyarosodik, másfelől az a kedves idill, mikor a Kufsteinből s éppen Ankerschmidt közbenjárására kiszabadult Aladár meg Erzsike, a régi és új földesúr gyermekei, a kiáradt Tiszától egy házba szorítva, megszeretik egymást.

Ez a regény is megkapaszkodik egy-két szállal a valóságban. Az új földesúr alakjához és szerepéhez az ösztönt Jókai, saját vallomása szerint, Haynau viselkedéséből kapta, aki a közhit szerint, mikor elvesztette Bécs kegyét, dacból magyarnak csapott föl, magyar ruhában, darutollas süveggel járt, ellenzéki szellemű magyar urak társaságát kereste s büszkén vallotta magát magyarnak. Aladár alakjához, szintén a költő kijelentése szerint, a szabadságharc egyik hőse, Beniczky Lajos szolgált modellül, de e két fiatal hős sorsában alig, s jellemében is csak kevés egyezést látunk. Az valószínű, hogy a regény több alakjához, így az ál-Petőfihez, aki befurakodik a két családba, talált Jókai mintát az életben, és sok mozzanata került a valóságból

a regénybe, de az egész mégis Jókai képzeletének terméke, még pedig kétségkívül legnagyobb remeke. Költészetének sajátos érdemei mind, s nagy mértékben, megvannak benne, gyöngéi vagy egészen hiányoznak, vagy nagyon letompítva jelentkeznek. Meséje elejétől végig leköti az érdeklődést, hatásos jelenetek, megragadó tájképek teszik változatossá s a vonzó alakok egész sora kedvessé. S ami Jókainál szokatlan, romantikus képzelete túlzás és szertelenség nélkül működik, jellemrajzaiban meg emberileg elképzelhető alakokat ad, pszichológiai igazsággal kidolgozva, sőt néha a lelki rajz finomságáig emelkedve. Az *Új földesúr* nemcsak Jókai költészetének, hanem a magyar regényirodalomnak is dísze.

Mikor az önkényuralom tizennyolc évi gyötrelmének véget vetett a kiegyezés, s 1867-ben beköszöntött az a szebb kor, melyet Jókai már az *Új földesúr*ban megjósolt, a költő pályája is irányt változtatott. Följutván a delelő pontra, vagy egy negyed századig egy színvonalon maradt. Egész sorát írja meg a kiváló regényeknek, melyek egy és más tekintetben elmaradnak ugyan az előbbiek mögött, de genialitása mindegyikben megnyilvánul. A jeles alkotások közé azonban eleinte elvétve, később nagyobb számmal vegyülnek már kevésbbé sikerültek, s a korszak végén lassan, észrevétlenül az addig egyszínt haladó pálya szeliden bár, de lejteni kezd. Nem hanyatlás ez még, csak annak a jele, hogy a költő túljutott a zeniten. Termékenysége azonban nem csökkent, s az a huszonhat év, amennyire pályájának harmadik szakasza terjed, a kiegyezéstől — hogy határozott időpontot mondjunk — írói működésének nagy fénnyel, az egész nemzet részvételével megünnepelt 50 éves jubileumáig (1894 jan. 6.), nagy, hatalmas regényekben még gazdagabb.

Megnyitja a sort *A kőszívű ember fiai* (1869), egy nagyszabású korkép a magyar szabdságharc idejéből és benne a három Baradlay-testvér története, akikben a forró magyar vér fölpezsdül és halomra döntve aulikus atyjuknak végakaratát, az osztrák katonatisztet, diplomatát és bürokratát szabadsághősökké magasztosítja. Jókainak egyik legkalandosabb, legszertelenebb, de legmegkapóbb regénye. A *Fekete gyémántok*at

(1870) nemcsak gazdag romantikája, a legmerészebb képzelettel rajzolt hősének csodálatos egyénisége teszi értékessé, hanem még inkább páratlan leírásai, a kőszén világának és annak az évmilliók előtt eltemetett növényéletnek mesteri rajza, amelyből a gyémántnál drágább ásvány, a kőszén alakult. *A jövő század regényében* (1873) megálmodja a nagy világháborút. Mindazt, amit az ő exaltált fantáziája mint merész, szinte képtelen jóslást papirra vetett, valóra váltotta a XX-ik század a maga rémességében, szinte a részletekig igazolva a tudósoktól fölényesen megmosolygott költőt, a ki a szabad Amerikát és a zsarnok Oroszországot szövetséges viszonyba hozza s a nagy küzdelmet röpülő gépekkel dönteti el és megrajzolja, szinte utolsó vonásig híven, az orosz bolsevizmust. Majd az *Egy az Isten* (1877) következik, szintén a szabadságharccal, mint háttérrel, s a mesében, mely olasz földön indul és Erdélyben végződik, annyi költészettel, annyi bájos romantikával, hogy egyike a legszebb magyar regényeknek. *A tengerszemű hölgy*et (1888) meg az teszi érdekessé, hogy hősében a költő a maga sorsát rajzolja, szerepét a szabadságharcban, bujdosását és első házasságát, s így a mesét jórészt személyes élményeiből szövi. Végül a *Sárga rózsá*ban (1893) újra, utoljára magasan szárnyal tehetsége, olyat alkot 70 éves korában, amilyent ereje teljében sem kísérelt meg, regényt a magyar parasztság életéből pszichológiai alapon fölépítve.

A *Sárga rózsa*, mely közvetlenül a jubileum előtt jelent meg, volt Jókai utolsó nagy diadala. Ezzel megkezdődött a vég, a hanyatlás. Életének utolsó évtizede (1894-től 1904-ig) költői munkásságának alkonya — ehhez nekünk, Jókai regényköltészetét vizsgálva, még kevesebb közünk van, mint a 48 előtti idők Jókaijához. Az a Jókai, akivel foglalkozunk, az 1849—1893-ik évek fejedelmi regényírója, a kifogyhatatlan leleményű, friss képzeletű mesemondó.

Leleményességének, képzeletének élénksége a termékenységen kívül nyilvánul meséinek változatosságában is. Bámulatosan, szinte elképzelhetetlenül gazdag az a kör, amelyből regényei anyagát választja. Kiaknázza — bár inkább csak novelláiban — az év-

ezredes múltnak ködbevesző mondáit (*Bálványos vár*, 1882), a régi történet színes, mozgalmas fordulatait (*Fráter György*, 1892; *Janicsárok végnapjai*, 1854; *Erdély aranykora*, 1851; *Szeretve mind a vérpadig*, 1882; *Lőcsei fehér asszony*, 1884), a közelmúltat (*Az elátkozott család*, 1857; *Névtelen vár*, 1877, háttere az 1809-iki nemesi fölkelés; *Eppur si muove* 1871, amelyben két nagy drámairónknak, Kisfaludy Károlynak és Katona Józsefnek tragikus sorsát olvasztja össze), nemzetünk sorsának még élénk emlékezetben álló mozgalmait (*Magyar nábob*, *Kárpáthy Zoltán*, *Kőszívű ember fiai*, *Politikai divatok*, 1862; *Egy az Isten*, *Új földesúr*), azután eljut a legújabb időkig (*Fekete gyémántok*, *Sárga rózsa*), sőt azokon is túlmegy a nem sejtett jövőig (*Jövő század regénye*). Azzal az óriási időközzel szemben, melyet képzelete beszáguld, a térben nem kalandozik ilyen határtalanul. Alig egy-két regénye cselekvényét viszi külföldre (a *Janicsárok végnapjai* és a *Fehér rózsa* török, a *Szabadság a hó alatt* orosz tárgyú, a *Három márványfej*, 1886, Dalmáciában játszik ugyan, de az akkor még jogilag a Szt. István koronájához tartozott); a többi mind sajátosan magyar, legföllebb egy-egy részlete játszik külföldön. Annál föltűnőbb ez, mert elbeszéléseiben a tér korlátai éppoly kevéssé gátolják, mint az időé: a szélső kelettől nyugatig, észak pólusától messze délig egyaránt elkalandozik tárgyért.

Műfaji szempontból is nagy a változatosság Jókai költészetében. A történeti és társadalmi regényeken kívül ugyanis vannak olyan regényei, melyek tárgyuk szerint beletartoznának egyik vagy másik csoportba, de lényegük szerint mind a kettőtől különválva egészen külön csoportot alkotnak s tagjait szoros belső kapcsok fűzik egymáshoz. Az 1853-ban írt *Magyar nábob* cselekvénye p. o. 1825-ben zárul, az 1862-ben írt *Új földesúré* 1861-ben: amaz tehát történeti regény volna, emez társadalmi. Történeti elem azonban az utóbbiban szinte több van, mint az előbbiben, a társadalmi raj viszont erősebb az elsőben, mint a másodikban. Irányban és szellemben is oly szorosan egymáshoz tartoznak, hogy nem szabad őket egymástól s a többi hasonló regénytől elválasztani, mert mindegyikben van valami

célzatosság. Nem etikai tendencia, mint Eötvös regényeiben — Jókai sohasem akar morális hatást kelteni regényeivel — hanem valamilyen politikai eszme, amellyel a szívre akar hatni. Vagy a magyarság fejlődését akarja rajzolni a közelmúltban egészen a jelenig *(Nábob, Kárpáthy Zoltán, Új földesúr)*, vagy a magyarság legnagyobb erőfeszítésének, legdicsőbb korszakának, a szabadságharcnak magasztalása a célja *(Kőszívű ember fiai, Egy az Isten)*. Azok a regényei, melyek tárgyukat e negyven évből, a reform-kor mozgalmaiból, a 48—49-es küzdelemből s az önkényuralom szenvedéseiből merítik s határozott politikai eszme vagy érzés hordozói, teszik tehát regényeinek harmadik csoportját. Ezek a regények, melyeket rövidség kedvéért politikaiaknak nevezhetünk, nem áthidalják, mint valami keverék-faj, a másik két csoportot, a történeti és a modern tárgyú regényeket, hanem azoktól egészen különválva, mint önálló, tiszta, művészi faj, megtartják teljes függetlenségüket.

A három alfaj között meglehetősen aránytalanul oszlanak meg Jókai regényei. A politikai regények csoportjába, ha nagyon kiterjesztjük körét, körülbelül tizet foglalhatunk, a történetiek száma vagy kétszer akkora, s ezekét ismét kétszeresen meghaladja a modern tárgyúaké. Értékben is nagy az eltérés az egyes fajok között. Történeti regény-költészete, egységes pillantással átfogva, meglehetősen homogén. Van enemű alkotásai sorában egy-kettő, amely nagyobb népszerűségre emelkedett *(Erdély aranykora, Törökvilág Magyarországon, Névtelen vár, Lőcsei fehér asszony)*, de igazi nagy regény nincs köztük, s legkiemelkedőbb műveit nem itt kell keresnünk. Viszont legkevésbbé sikerült regényei sem e körből kerültek ki, s így ezt a fajt bizonyos középszerűség jellemzi. A történeti regény, noha élete végéig kedvvel művelte, nem illett egyéniségéhez. Nem lelkiismeretessége hiányzott, hiszen értékesíthető anyagért nem sajnált semmi fáradságot. A hiba másutt rejlett. Amilyen erősen, szinte vallásos kultusszá fokozottan élt szívében a ragaszkodás nemzetünk dicsőséges múltjához, épp annyira hiányzott érzéke a történet szelleme, a kor lelke iránt. Sokkal művészibb temperamentum volt, mintsem a történeti igazság kedvéért lemondott volna

a művészi hatásról: a históriát nem vette komolyan, s nyíltan hirdette, hogy „a múzsák közül egyedül Clio az, aki nem szent". Romantikus képzelete sem engedte magát beleszorítani a történet merev keretébe, s itt is olyan szabadon csapongott, mint a költött mesék birodalmában. Mestereit sem jól választotta Jósikának, majd Dumasnak személyében. Magyar elődjét követi tárgyai megválasztásában; tőle tanulja a meseszövés technikáját, meg az érdekkeltés fogásait, s ez elavult köntös nem simult kellőleg termetéhez. Abban a könnyűségben pedig, amellyel túltette magát mind a históriai igazságon, mind a történet szellemén, határozottan van része a francia mesegyáros könnyű fajsúlyú regényeinek, s Dumastól tanulta sajátos módszerét is az olvasók megtévesztésére: a cselekvényhez nem tartozó történeti események hitelét egykori dokumentumokkal igazolja, sőt forrásait szándékosan kiírja, hosszú részleteket átvéve belőlük, s még a kifejezéseiket is megtartva — s ezzel azt a látszatot kelti, hogy a történeti köntösbe rejtett hazug mesevilág szintén a való mása. (Legföltűnőbb példája ennek az eljárásnak a *Névtelen vár*.) Nem volt ugyan annyira fölületes és léha, mint Dumas, de nem dolgozott olyan műgonddal, mint Jósika első regényeiben, s így nemcsak hogy tovább nem fejlesztette a történeti regény műfaját, hanem még meg sem tudta tartani azon a színvonalon, amelyre Eötvös emelte, sőt lesűlyesztette újra Jósika színvonalára. Valójában ennél is mélyebbre, mert e pusztán szórakoztatásra szánt mesék még Jósika jobb, komolyabb regényeinek értékét sem érik el, s a magukkal cipelt történeti ballaszt következtében nem egyszer szárazak vagy éppen unalmasak. A nagy költő azonban helyenként még ezekben a regényekben is föltetszik, s olyan szép lapokat fűzött beléjük, amelyek párját hiába keresnők Jósikánál.

Modern tárgyú regényei kevésbbé egyenletes képet adnak. Egyik legjobb regénye, a *Sárga rózsa* a modern népéletből merít — igaz, hogy inkább csak terjedelmes elbeszéléssé, mintsem igazi regénnyé fejleszti az anyagot; több más műve, mint a *Szerelem bolondjai* (1868), a *Szegény gazdagok* (1860), a *Fekete gyémántok* a legnépszerűbb írásai közé tartoznak, s valóban a jobb

vagy legalább is az érdekesebb regényei közül valók. Viszont e téren hagyja leggyakrabban cserben a múzsája, s modern regényei sorában van a legtöbb gyönge alkotás. Itt csapong legrendszertelenebbül a képzelete, s rajta kívül más urat nem ismer. Gondosabb társadalmi rajzot nem ad, csak a társadalmi élet külső burkát, ezt is több színnel, mint igazsággal; megfigyelő tehetségét csak a részletekben és a külsőségek rajzában értékesíti, s ez a fogyatkozás annál súlyosabb, mert a jelen, amelyben mindannyian benne élünk, megköveteli a megfigyelésen alapuló beállítást s a realisztikus tárgyalást; a modern élet nagy problémáit nem látja meg, s az élet komolysága iránt nincs érzéke, az emberi lélekkel s annak hatalmas vívódásaival nem gondol. Érdekes meséivel azonban e téren is nem egyszer szép sikert ért el.

Legnagyobb értékűek kétségkívül azok a regényei, melyeket föntebb politikaiaknak neveztem. A *Régi jó táblabirákon* kívül (1856), mely méltatlanul volt jó ideig a nemzet kegyében, a többi mind abszolut értékű és vagy egészében, vagy legalább sok részletében remek. Ez volt Jókai igazi műfaja, nem hiába mind annak a negyedszázadnak terméke, mikor ereje teljében volt, 1853-tól 1877-ig, a *Nábob*tól az *Egy az Isten*ig. Ezekben nem nyügözte képzeletét a történelem, mert hiszen nem írott forrásokból, hanem az emlékezetéből merített, nem kellett, mint a modern társadalmi regényekben, megfigyeléssel és lelki rajzzal bajlódnia, amihez hiányzott az ereje, viszont itt a legteljesebb az a kiegyenlítődés a romanticizmus és a realizmus között, melyet föntebb költészete egyik legértékesebb vonásaként jelöltem meg. De nagyon segítette Jókait az az erős együttérzés is, mely őt ehhez a dicsőséges-szomorú korszakhoz csatolta. Valahányszor a magyarság nagy nemzeti küzdelméhez nyúl tárgyért s regényei hátteréül Széchenyi korának hatalmas föllobuzdulását, a szabadságharc hősies mozgalmait és az abszolutizmus sivár csöndjét választja: mindig nagyértékűt alkot.

Bármilyen körből meríti azonban tárgyát, s bármilyen viszonyok közé helyezi a cselekvényt, közös minden alkotásában az érdekes, sőt érdekfeszítően fej-

lesztett mese. Regényeinek súlypontja mindig a cselek-
vényen van, s az a szellemi fegyver, mellyel győze-
lemre viszi ügyét, mindig a képzelet. Ebben Jókai a
francia romantikusok tanítványa. Közkeletű igazság
ez, s nem az utókor födözte föl: Jókairól már az első
novellái megjelenésekor kiadták a jelszót, hogy vérbeli
romantikus a francia romantika szellemében; maga
sem tagadta, Petőfi meg éppen úgy jellemezte, hogy
francia regényeket ír magyarul. A köztudat azonban
némi igazításra szorul: Jókai költészete a romanticiz-
musban gyökerezik, de ő nem egyes francia romanti-
kusok tanítványa. Láttuk, hogy költészete hozzáfűző-
dik több francia író műveihez, de azok a szálak, melyek
Victor Hugótól, Suetől, Dumastól hozzá vezetnek,
gyöngék — számbavehető hatással egyikük sem volt
reá, sem a képzeletét nem irányította, sem az alkotó
módjára vagy a technikájára nagyobb mértékben ne-
hatott. Jókai minden ízében eredeti tehetség, nem szo-
rult arra, hogy másoktól tanuljon, s a romantika csak
mint költői irány hatott rá. Sőt, hogy a romantika szel-
lemében dolgozott, az nem pusztán s nem is elsősorban
irodalmi hatás eredménye, hiszen a romantika a mú-
század 20-as éveiben csak mint irodalmi irány volt új,
mint a költői alkotás és ábrázolás egyik módja nagyon
régi, mert az emberi lélek természetéből fakadt. Jókai
romantikája az őstalajból sarjadt, s Jókai romantikus
író lett volna akkor is, ha nem előzi meg föllépését
francia romanticizmus — költészete akkor sem sok-
különbözött volna attól, amilyennek így előttünk áll.
Jókai csak abban állott a francia romanticizmus ha-
tása alatt, hogy tisztábban, határozottabban jelentke-
zett regényeiben mindaz, ami a romantika lényege,
elsősorban az érdekfeszítő mesére való törekvés. Ennek
alárendelt minden más tényezőt: föláldozta, ha kellett,
vagy nem törődött vele, ha nem tudta érdekkeltésre
használni. Jellemrajz, a lelki élet föltárása, pszicho-
lógiai megokolás, külső valószínűség, belső igazság
nem nyomtak előtte semmit a latban. Eljárását tudat-
lanságnak és léhaságnak bélyegezték s azzal vádolták,
hogy a nép kegyét hajhássza, melynek nincs érzéke
irántuk. Jogtalan vád. Nem áll, hogy Jókai nem is-
merte föl ezeknek a tényezőknek nagy jelentőségét

vagy éppen megvetette őket, csak nem volt ereje harmóniába hozni céljával, s azért elejtette — egyébként sem igen birt velük.

Jókai tehát ízig-vérig romantikus költő. Ez költészetének alapvonása, ebből sugárzik fény regényeire, ebből ered a sötét árnyék, mely rajtuk fekszik. Erejének és gyöngeségének egyaránt itt van a megfejtése.

Romanticizmusának első nyilvánulása, hogy regényeiben szabadjára ereszti képzeletét, és azzal a legragyogóbb, leghatásosabb képeket varázsolja elénk. A fizikai és lélektani valószínűséggel keveset törődve, a legnagyobb merészséggel szövi össze a legkülönösebb, az olvasó képzeletét legnagyobb mértékben izgató eseményeket, nem gondolva másra, mint hogy olvasóit az egyes eseményekkel gyönyörködtesse. Regényeinek egy részében már az egyes események magukban, különkülön véve is, olyan romantikusak, hogy alig találnak hitelre, de még művészibb alkotásai is, amelyekben az egyes részletek ellen nem emelhető kifogás, a csodálatos események halmozása miatt a maguk egészében túljárnak a hihetőség határán. De éppen ezzel ragadják meg az olvasót. Bámulatos, szemkáprázató, sőt helyenként egyenesen szédítő fantázia nyilvánul bennük; a regényeknek majd minden lapján van valamilyen csodálatos, váratlan, megkapó fejlemény, nagyszerűségében vagy aljasságában páratlan esemény, amilyent emberi szem még nem látott, amilyenről emberi fül nem hallott, s amelyre ámulva tekint a mi hétköznapi, alacsonyan járó képzeletünk. S Jókai kitűnően ért az érdek fokozásához. Hogy az olvasó érdeklődése egy pillanatra se lankadjon, nincs elbeszélésében nyugvópont, részletesebb jellemrajz, pszichológiai megokolás, ami megakasztaná az elbeszélés rohamos menetét, a történet vágtat fordulatról fordulatra, a szálak egyre jobban bonyolódnak össze, úgyhogy a legtöbb olvasója nem teszi le a könyvet, míg végére nem jut.

Így Jókai regényei, egynémely tekintetben, igen közel állanak a népmesékhez. Amint a népmese is pusztán gyönyörködtetni akar, a tér és idő korlátait nem ismeri és a világrend fizikai törvényeivel semmit sem törődik, szintúgy jár el Jókai, s valóban a francia

romanticizmuson kívül sokat köszön a magyar népnek is: elsajátította annak elbeszélő módját. Ezért gyönyörködik regényeiben a magyar közönség, melyből sohasem veszett ki a romantika iránti fogékonyság, mely lelkesedik a kalandosért, csodálatosért és rendkívüliért, az egymást váltó tetszetős, mulattató jelenetekért. És Jókai regényei tele vannak ilyen csodálatos, tetszetős jelenetekkel, melyek néha bámulatosan kedvesek. A magyar nép életéből bemutatott képek, akár külön kis novellákban, akár nagyobb regényeibe beolvasztva, olyan bájosak és igazak, hogy Petőfi genreképeivel vetekszenek. Különösen a *Magyar nábob* népi jelenetei páratlanok ebben a tekintetben. De még ha nem a nép életéből veszi is a tárgyat, az úri társaság életéből kiszakítottak is kerekek, jellemzők és hívek az élethez. Azt a forrongó átalakulást, melynek következtében a régi Magyarországból megalakult a modern, találó epizódokban mutatják be politikai regényei és több elbeszélése. Bár megrajzolásukban érezhető egy kissé a színek rikító, erős fölrakása, figyelmünket mindvégig lekötik. Megint a *Magyar nábob*ra hivatkozom, mely ebből a szempontból is legjellemzőbb regénye. Majd a fele epizódikus kép, de a képek olyan ragyogók, annyi bennük a szemkápráztató, szívet megindító jelenet, hogy a cselekvény soványságát teljesen felejtetik.

De az érdekfeszítő mozzanatoknak, a megkapó indítékoknak, a kedves jeleneteknek ilyen halmozása csak egyik fele a magyarázatnak. Jókai a művészi fogásoknak egész tárával rendelkezett, hogy lebilincselj olvasói érdeklődését. Legjellemzőbb és legügyesebb az, hogy szereti tárgyát hozzákapcsolni olyan eseményhez, mely nemzetünk életében jelentős szerepet játszott, vagy olyan elemi csapáshoz, mely megmaradt az emberek emlékezetében. Az utóbbiak sorából idézve, szerepel regényeiben az 1763-iki komáromi földrengés *(Az elátkozott család)*, az 1838-as nagy pesti árvíz *(Kárpáthy Zoltán)*, a Tisza áradása *(Új földesúr)*, az 1863-iki rettenetes szárazság *(Szerelem bolondjai)*; az előbbiek közül az 1809-iki nemesi fölkelés *(Névtelen vár)*, az olasz háború *(Egy az Isten)*. Különös kedvvel választja elbeszélése hátteréül múltunknak azt az em-

iékét, mely még ma is éppen olyan közel áll szívünkhöz, mint hetven évvel ezelőtt, a szabadságharcot. A kor, melybe így beállítja az eseményeket, nemcsak isnert mindannyiunk előtt, hanem vonzó is, s már ez is negnyeri rokonszenvünket az író részére. Megbízható, nű korképet nem tud adni, de nem is akar. Kikap a múltból egypár jellemző, de elsősorban kedves, csillogó eseményt, ezeket megtoldva apróbb, képzeletszülte narkáns vonásokkal, kiegészíti és így elnagyolva, vázatszerűen s erősen idealizálva mutatja be az egész kort — megint csak azért, hogy gyönyörködtessen. Nem gazi korrajzok ezek, mint p. o. Kemény Zsigmond korképei, melyek a valóságot koncentráltan, a jellemző vonások kiemelésével és elmélyítésével adják, hanem gazi romantikus festmények, érdeket nem eszmei jeentésük és gondolati tartalmuk ad nekik, hanem a tárgyuk.

Hasonlóképen bánik Jókai a természettel is. A természetfestés nála nem cél, hanem eszköz a hatásteltésre. Mesterien ért hozzá: igazi romantikus tájképeket ad, tele elbűvölő szépségekkel, megelevenítve az i pazar képzeletével. Ilyenek a Bükk a *Tengerszemű hölgy*ben, a Tisza az *Új földesúr*ban, a Hortobágy a *Sárga rózsá*ban, a Kúnság a *Nábob*ban. Erdély az *Egy az Isten*ben, az Alduna *Az arany emberben* (1872). Leíró művészete, melyet fantáziája táplált, olyan erős, hogy mikor soha nem látta mesés keleti tájakat vagy egészen költött vidékeket ír le, akkor is remekel, s képei nemcsak szépségükkel, hanem látszólagos igazságukkal s elragadnak. Mind a természet szeretetében fogant; ez z érzése olyan eleven, hogy egészen átterjed a képekbe s innan reánk: a képeiből virágillat módjára kiáradó rai hangulat rabul ejti szívünket. Valamint Petőfi a írában, Arany a verses epikában helyet tudott juttatni a festésnek, akként Jókai megmutatta, mint lehet beolvasztani a regénybe. Egypár rajza olyan kiáló, tele fénnyel, színnel, jellemző vonással, hangulattal, hogy csak a legnagyobb külföldi regényírók fesseiseit lehet együtt említeni velük.

Az a keserű tanítás, melyet Lucifer ajkával hirdet Madách, hogy a gyönyör nyomán ott jár a belőle kiarjadó lehangolás, Jókain is igazolódik: az a gaz-

dag, fékezhetetlen és szertelen fantázia, ez az értékes romantikus adomány, súlyosan megbosszulta magát. Mindent alárendelt a gyönyörködtetésnek, ezért oly hatásosak a regényei, de ezért maradnak el jóval a regény ideálja mögött. Az igazi regény célja több, mint a puszta gyönyörködtetés. Amint a nagy orosz (Dosztojevszkij, Tolsztoj, Turgenyev), francia (Balzac, Flaubert, Daudet, Maupassant), angol (Dickens, Thackeray) regényíróknak s a mi Keményünknek művei mutatják, a regény egy darab művészien kikerekített történelem, a múlt hű tükre, vagy a társadalom problémáinak, törekvéseinek, küzdelmeinek rajza, vagy néha egy-egy adalék az emberi lélek rejtélyes természetéhez, szóval komoly lelki táplálék, mely nem tévesztve ugyan szem elől a gyönyörködtetést, az élet nagy kérdéseit igyekszik költött cselekvényben példázni s magát az életet iparkodik szemünk elé varázsolni. Minderről Jókai regényeiben alig lehet szó. Komoly tartalmat, magasabb célt, egységes világfölfogást nem találunk bennük, sőt a könnyed, naiv optimizmuson kívül még mélyebbre ható életnézetet sem. Jókai nem ad mást, mint mesét, ragyogó, pompás, de mégis csak könnyű mesét. A költészet az ő szemében s az ő tollán csak játék, kedves, gyönyörködtető, művészi, de játék; nem szabad komolyan venni, mert az emberiség nagy kérdéseivel nem törődve, nem nyujt regényeiben valódi élettartalmat; igazi világkép sem bontakozik ki belőlük, sőt rajongó idealizmusában, mely egyébként az örök emberi egyik legszebb kivirágzása, még meghamisítja is az élet képét.

Másfelől nem valósítják meg Jókai regényei azt a követelést, amely minden esztétikai hatásnak alapföltétele, az igazságot. Amint Arany is kifejtette a *Vojtina Ars poeticájában*, a költészet csak akkor tesz művészi hatást, ha igaz, ha valónak látszik az, amit előad. Regényre alkalmazva: mindennek, ami történik, legyen meg a világosan látható, emberileg érthető oka, a cselekvény egymásba kapcsolódó mozzanatait okolja meg a költő lélektanilag. Aminek nem látjuk mozgató rúgóit, vagy ha látjuk, nem érezzük igaznak, abban nem hiszünk, s mint a hihetetlen történetre a nép fia, mi is azt mondjuk rá: mese. Jókai regényei pedig kevés ki-

vétellel — s e kivételek közt első helyen említjük az *Új földesurat* s a *Sárga rózsát* — nem adnak elfogadható lélektani megokolást, nem törődnek a valószínűséggel s nem ringatják az olvasót abba a csalódásba, hogy igaz történetet olvas. Ez alapjában véve közös végzete minden romantikus műnek: a romantika, természetéből következőleg, az érdekeset többre becsüli az igaznál s ezért elkerülhetetlenül kivezet a valóság birodalmából. De a romantikus költő is megtalálhatja a módját, hogy az alapjában hihetetlent a való színébe rejtse s legalább szembeszökő vétségeket ne kövessen el. Az élet is tele van romantikával: ne legyen hát a költészet szertelenebb nála — ez az egyik eszköz; aminek a valóságban nem látjuk az okát, annak próbálja emberi megfejtését adni a költészet — ez a másik. Tehát egyfelől bizonyos mérséklet az események költésében, másfelől a lelki rúgók megkeresése — csakhogy éppen e kettő hiányzik Jókai költői műhelyéből.

Különösen a lélektannal állanak Jókai regényei örökös hadilábon. Részletesen kivitt lelki rajzot nem is várunk regényeitől, mert az emberi lélek nem érdekelte, elemzéséhez hiányzik az ereje — de ha lettek volna is pszichológiai ismeretei, a cselekvény görgeteges menetében nem ért volna rá értékesíteni őket. De még az emberi tettek lélektani indítékait sem vizsgálgatta, a szenvedélyek és indulatok háborgása, az akarati folyamatok, amelyek alatt tetté érnek a gondolatok — mindez nem érdekelte.

Aki azonban nem nyitogatja az emberi lélek zárait, akit nem vonzanak a szív és elme rejtelmei, az igazi embert sem tud formálni. Jókai sem tudott. Nem törekedett arra, hogy élő, valóságos lelket mutasson be, s így jellemrajzról nem is beszélhetünk nála. Hőseit ugyan bemutatja, külsejüket nagy gonddal leírja s tetteikből egy-egy élesen elhatárolt jellemkép bontakozik ki, de a jellemzés módja nagyon kezdetleges, s maga a kép puszta sablón, élettelen, igazság és egyéniség nélkül szűkölködő ábrázolás. Főhősei számára akiken a cselekvény nyugszik, csak két típusa van: a jó és a rossz ember. Az előbbiek, ha férfiak, mind eszményi szépségűek, rendkívüli testi erejük van, s minduntalan csodálatba ejtenek ügyességükkel, bátorságukkal, fizikai erejükkel. S mert mindannyian a férfiúi ideál meg-

személyesítői, lényeges különbség nincs köztük, csak a nevük más (Kadarkuthy Viktor az *Elátkozott családban*, Berend Iván a *Fekete gyémántok*ban, a két Baradlay-testvér a *Kőszívű ember fiai*ban). De épp ilyen egészséges, fejlett, erőtől duzzadó a lelkük is. Tudományuk roppant nagy, emlékezetük éppoly bámulatos, mint éleslátásuk, értelmük nyílt és mélyrehatható. Könyvet írni a legkülönbözőbb tudományos kérdésekről, fölismerni és megvalósítani az élet föladatait, világraszóló találmányokkal és fölfödözésükkel gazdagítani az emberiséget: nekik — az akkori regény-stílben szólva — gyermekjáték. Erkölcsük szintén ragyogó tiszta. Nemcsak a legnagyobb mértékben él bennük az eszmény tisztelete, hanem mindent, még az életet is, bármely pillanatban készek eldobni maguktól, ha úgy kívánja a becsület. Nyílegyenesen haladnak, emelt fővel, bátor szívvel, meg nem tévednek, meg nem tántorodnak, egy pillanatra sem. Gondoljunk Kárpáthy Zoltánra, Jókai regényhőseinek legjellemzőbb típusára. A másik típus, a gonosz férfi, ennek tökéletes ellenképe, csupa gyöngeség és hitványság, mint Kárpáthy Abellinó, vagy maga a gonoszság, mint Vajdár Benjámin *(Egy az Isten)* s hol ördögien rút, hogy már külsejével elárulja lelke csúfságát, hol istenien szép, hogy annál föltűnőbb legyen az ellentét testi és lelki valója közt. Nőalakjai hasonlóképen vagy megtestesült szőke és fekete angyalok, vagy szintén szőke és fekete ördögök — de egyformán a sugárzó szépség csodái, s egymásnak a megszólalásig hű párjai. Egyéniségük nincs, mert amennyire kifogyhatatlan volt a költő képzelete új meg új mesék alakításában, úgyhogy ritkán ismétli magát, oly kevéssé tudott egyéneket teremteni: főalakjai ugyanazoknak a jellemképeknek változatai, minden különös szín nélkül. Csak *ember-típusai* vannak, igazi *emberei* nincsenek.

Ezeknek az idealizált hősöknek, akik nem a valóságból, hanem a költő fantáziájából pattantak elő, nincs igazi lelki életük; nem élő emberek, akiknek viselkedése szükségszerű visszahatás a lelküket rezgésbe hozott motívumokra. Az a kettős determináltság, mely az emberek tetteit jellemükből és helyzetükből megfejtvén, belekapcsolja az embert is a valóság okozati összefüggéseibe, Jókai világában ismeretlen, itt a költő szuverén úr. Hogy a regény cselekvényének a jellemeken kell föl-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

épülnie, s az írónak minden fejleményt hősei lelki mozgalmával kell megokolnia, azzal Jókai nem gondolt, s a motiválás kényszerét nem ismerte el magára kötelezőnek. Mint Brennus a kardját, ő a költő állítólagos szabadságát dobta a mérlegbe. Érthető. Az ő hőseinek tetteit nem kell megokolni, mert számukra nincs lehetetlen vagy elérhetetlen. Tőlük kitelik minden. Ezek a magyar gascogniak valóban „csodalények" — s a csodák birodalmában nem érvényesek a pszichológia törvényei. De aztán Jókai hősei nem is járnak a földön, hanem a levegőben! Eszményképek, de nem emberek, vonzóak, de élettelenek.

Hogy azonban az olvasó ne forduljon el rögtön ezektől az alakoktól, meg a velük kapcsolatos eseményektől, s ne kiáltsa rájuk, hogy álomképek, arra van Jókainak egy nagyszerű eszköze: fölruházza ezeket az ideális, a való világban soha föl nem tűnő jellemeket a magyar életből ellesett vonásokkal, szóval külsőleg magyarokká teszi. Ezzel eléri azt, hogy a lélektani lehetetlenségeket a sajátosan magyar vonásokkal eltakarja, s embereiben visszatükröztetvén a magyar jellem tipikus tulajdonságait, a magyar köntös révén magyarokul s egyszersmind valókul ismerik el olvasói.

Még fokozottabb mértékben áll ez mellékalakjaira. Ezeket nem egy hosszabb eseménysorozaton végig mutatja be, hanem csak egy-két jelenetben, s így nem kénytelen következetes jellemrajzot adni, hanem pusztán lelkük egy vagy más vonását föltárni s éppen azt, ami bennük sajátosan magyar. Rendszerint alacsonyabb társadalmi osztály tagjai s helyzetüknél és szerepüknél fogva nem is követelik meg az egyéni ábrázolást, hanem beérik a tipikussal. Az ilyen alakok rajzában Jókai remekel, s egész galériát lehetne belőlük — betyárokból, szolgákból, hajdúkból, parasztokból ispánokból, kispolgárokból, mesteremberekből — összeállítani: az alatt a pár perc alatt, amíg előttünk állanak, szinte élni látszanak, annyira megkapnak elevenségükkel és igazságukkal. Ezek az alakok önmagukban is értékesek mint típusok, de van szerepük a regények összhatásában is: realitásukkal azt a látszatot kelik, hogy amint ők valóságok, akként az a többi alak is, s ezáltal megadják az alapjában szertelenül romantikus mesének a belőle hiányzó igazság színét. Ugyanaz az

eljárás, amelyet Dickens is követ, akinek regényeiben a mellékszemélyek életvalósága rendszerint erősebb, mint a főhősöké. Jókainál az ellentét sokkal nagyobb, de azért neki is sikerül sok olvasót megtévesztenie — mi azonban jól tudjuk, hogy ez csak művészi szemfényvesztés. Valahányszor bonvolultabb lelkivilágú hőst rajzol, menten sablónokkal dolgozik.

Viszont, ha a költő megmarad a tipikus ábrázolás terén, akkor még az érdeklődés előterében álló alakokról is kitűnő képet tud adni. Milyen jellemző és érdekes p. o. az öreg nábob, a régi és az új földesúr, az öreg Baradlay *(Kőszívű ember fiai)*, a *Sárga rózsa* két legénye, a csikós meg a gulyás, s mind között a legmegkapóbb, a szegény Mayer Fanny, aki a csábítás veszedelme elől az öreg nábob karjában talál oltalmat, hogy ott viszonzatlan szerelmének gyötrelmei között elhervadjon. Az ő hervadása is „ártatlanság képe s bánaté", mint Szép Ilonkáé. Fanny Jókainak nemcsak legszebb nőalakja, méltó párja Vörösmarty és Arany hasonlóan tragikus sorsú hősnőinek, hanem a legigazabb is: az egyetlen, ahol a lélek mélységeibe tudott ereszkedni s hőse sorsát belülről kifelé értette meg.

Jókai művészetének az a fele, melyet eddig méltattunk, az alkotás, sok értékes vonása mellett, nincs nagy fogyatkozások nélkül: itt vetették meg kritikai emelőrúdjukat ellenfelei. A másik fele azonban, a kifejezés művészete, tiszta és harmonikus: itt elhallgat a gáncs, s osztatlan elismerés a jutalma.

A kifejezés művészetének minden eszköze hatalmában van: nyelve, stílje, elbeszélő művészete egyformán elragadó. Nyelve által ismét kapcsolatba kerül Petőfivel és Aranyval, a legnagyobb magyar mesemondó a legnagyobb magyar költőkkel. Nyelve friss, mint Petőfié, és gazdag, mint Aranyé. Lerázta azt a merevséget és feszességet, mely a kor többi regényírójának nyelvét békóba szorította, s éppoly közvetlen, keresetlen a regényben, mint volt Petőfi a lírában. Az a pár folt, amelyet nyelvében a fürkésző szemű tudomány észrevesz és megró (itt-ott a nyelvújítás korcs szavai, másutt fölöslegesen használt idegen szók, a sok latin műszó, egy-egy idegenszerű fordulat vagy erőltetett kifejezés), pongyolaság és gondatlanság csak, nem pedig a nyelv-

érzék hibája, tovatűnő felhőcskék a ragyogó ég előtt. S ezzel szemben milyen művészetet fejt ki Jókai a nyelv használatában! Mindig meg tudja magát egypár szóval értetni, s tudja a módját, mint kell gondolatait a legjobban megfelelő formába öltöztetni. Amellett nyelve tele van zamatos magyar kifejezésekkel, a népnyelv tőjéről metszett szavakkal és fordulatokkal. Arany nagyobb művészettel használja föl a népnyelv kincseit, bátrabban és mesteribben fejleszti, de kiaknázásukban Jókai még szerencsésebb. Tudományosan megállapított tény, hogy Jókai az a magyar író, aki a legtöbb szót használja, s bizonyos az is, hogy Jókai a magyar prózai nyelvnek eddig utól nem ért mestere.

Jókai azonban nemcsak a nyelvnek, hanem a stílnek is művésze. Stílművészete már első regényében jelentékeny s csakhamar, de némi ingadozás után, elérte a teljes kifejlettséget. Lerázván hazai és külföldi kedves íróinak (Vajda Péter, Osszián, Byron) hatását, megszabadult bizonyos modorosságtól és szert tett arra a teljesen egyéni Jókai-stílusra, melynek legjellemzőbb vonásai az egyszerűség, természetesség és könnyedség, s legvonzóbb tulajdonságai a sokszínűség, változatosság és a báj. Előadásának bája egyaránt megigéz mindenkit, s ami még nagyobb eredmény: Jókai regényeiben és novelláiban megteremtette a magyar szépprózai stílust, mely előtte, Eötvös és Kemény regényei nyomán sem alakult ki. A magyar elbeszélő stílt a művészetnek olyan magas fokára emelte, hogy mind a mai napig mintaképül áll elbeszélőink előtt ez a kifejező és árnyaló, gyöngéd és jellemző stíl. Megragadja az olvasót, s az észrevétlenül, szédítő gyorsasággal siklik gondolatról gondolatra.

Ezen a páratlan előadó művészeten alapszik Jókai rendkívüli hatásának egy másik tényezője: elbeszélő tehetsége. Jókaihoz fogható elbeszélőnk, mesemondónk nem volt, s talán nem is lesz, s a világirodalom nagy elbeszélő művészei között csak hozzá hasonló, vele egyenlő rangú mesterek vannak, — azok sem nagy számmal! — nála nagyobb azonban nincs. Ezen a ponton tetőződik művészete, enélkül nem tudnók megfejteni azt a varázst, melyet egy nemzetre gyakorolt. Költői lelemény, melyet az előbb annyira kiemeltem, bámulatos,

de ez önmagában nem lett volna elég, ha nem járul hozzá elbeszélő genieje. Azt, amit föltalál, vagy ami sokszor megesik, másnál talál, utólérhetetlen művészettel tudja elmondani. Az eseményeket, tetteket csak egypár szóval beszéli el, de ezek a szavak a legjellemzőbbek, legkifejezőbbek, a helyzetet, az embereket olyan élesen festik a papirra, mint a legérzékenyebb kinematográf, s azáltal, hogy éppen olyan gyorsan vonulnak el szemünk előtt, mint a fényképek a fehér vászonlapon, érdeklődésünk folyton ébren marad, nem lankad egy pillanatra sem. Rendkívül élénken, fordulatosan beszél el, minden szava gyönyörködtet, minden mondata egy-egy kép. Az ő elbeszélő művészetével még a száraz, színtelen történeteket is érdekes, gyönyörködtető mesévé lehetne varázsolni, mennyivel inkább megigézi az olvasót Jókai, mikor az ő meséi önmagukban is mozgalmasak és érdekfeszítők!

Végül Jókai költészetének még egy értékes, sajátszerű vonását akarom kiemelni: humorát. Nem élces természetére célzok s arra a sok jóizű adomára, vidám tréfára, szellemes ötletre, melyekkel még komolyabb regényeit is átszövi; a maguk tiszta komikai alapjával ezek is értékes elemei a hatásnak s a magyar anekdota-kincs legjava terméséhez tartoznak, de mint könnyen kipattanó szellemi szikrák nem hatnak mélyre, maradandó nyom nélkül eloszlanak, mint a szappanhab színes buborékai. A humor más, s Jókai humora mélyebbről fakad: abból a derűs optimizmusból, mely ezt az örökifjú költőt egész életén végigkisérte, és abból az érzelmes szeretetből, mellyel ez a szelid, jószívű ember az életet, a valóságot és az embereket tekintette. Akárcsak Dickens, akit nagyon szeretett, s akinek *Dombey*je hatott is az ő Kárpáthy Zoltánjára, valami vonzó, bájos naivsággal nézte ez a nagy gyermek az élet minden dolgát, ártatlan hiszékenységgel és könnyed fölületességgel. Egészséges idegéletével nevetett ott, ahol más csak mosolygott, s mosolygott, ahol a magán uralkodni nem tudó gyöngébb idegzet keserű gúnyra vagy hangos szitokra fakadt. Az élet bajain, fonákságain, félszegségein megértően mosolygó Jókai az igazi humorista, az életben is, de még inkább regényeiben. Hőseit csodálja és rajongva szereti, nagy tetteiken

maga is föllelkesedik, szomorú sorsukon könnyekig ellágyul, de a kis embereket, a mellékszereplőket és a csekélyebb fontosságú eseményeket, epizód-jeleneteket olyan derült jókedvvel tudja bevonni, annyira el tudja rajtuk árasztani a maga szerencsés, vidám természetét és hangulatát, hogy nemcsak jóleső kacajra fakasztja az olvasót, hanem egyszersmind az illető embernek, jelenetnek, eseménynek örök életet biztosít. Csak egy példát idézek, Tallérosy Zebulont és háza népét a *Kőszívű ember fiai*ból.

Egy pillantással átfogni azt a költészetet, melyet az imént ízeire szedtem, s megállapítani röviden azt az összbenyomást, amely Jókai regényeiből olvasásuk után a lelkünkben marad, nem könnyű föladat. Nemcsak és nem is elsősorban ennek a költészetnek hatalmas méretei és gazdag változatossága teszi nehézzé, hanem még inkább az, hogy a hatása nem elég egységes: a Jókai regényei nyomán fakadt élvezethez zavaró mozzanatok tapadnak s a költészetében föltáruló nagy érzések hatását bizonyos fogyatkozások gyöngítik. Az utóbbiak kiélezése vitte legkomolyabb műbíráinkat az egyik túlzásba, föl nem ismerésük vagy kicsivevevésük a közönséget és a sajtót a másikba. Egymáshoz viszonyítva mind a két ítélet igazságtalan és elfogult, s éppen egymás elfogultságától izgatva, a kelleténél is igazságtalanabbak. Ez még jobban megnehezíti a tiszta látást, de ha nem ragad magával a párteskodás szelleme, s az ügyész vagy a védő szerepe helyett a higgadt bíróét választjuk, akkor a megállapított tényekből levonhatjuk mégis a helytálló következtetéseket.

Kétségtelen, hogy Jókai regényei mint műalkotások, értékben nem versenyezhetnek a külföld legjelesebb regényiróinak, vagy akár a mi Keményünknek műveivel. Hiába keresnők bennük a nagy francia regények következetesen fölépített cselekvényét, érdekes vagy igazságukkal megkapó lélekrajzait; hiába Thackeray és Dickens élethű jellemeit, a *Hiúság vására* vagy a *Copperfield* valószerű meséjét; hiába a társadalomnak azt a biztos rajzát s azt a komoly, nagy világképet, melyet az orosz regényekben találunk; hiába azt a mély pillantást, melyet Kemény a korszakok s az

emberek lelkébe vetett. Viszont éppúgy kétségtelen, hogy Jókai regényírói működésében sok olyan mozzanat van, mely Horatius szavait idézve „vitabit Libitinam", elkerüli a halált, a feledést. Csodálatos fantáziája, a magyar nép életét és jellemét föltüntető rajzai és típusai, tájképei, páratlan elbeszélő- és stílusművészete, meg nyelvgéniusza igazi abszolút értékek és olyan magas fokon jelennek meg költészetében, hogy nemcsak minden más magyar regényíró fölé emelik, hanem megadják neki a világirodalmi jelentőséget. Regényei között van több, melyet még a kritika is mindenkor elismeréssel fog említeni, még pedig annál több dicsérettel, minél közelebbi múltból veszi a tárgyát — mert ennek keretében alkalma nyílik a genreszerű vonásokat és hazafias pathoszát érvényesíteni — és minél több szállal tudja a cselekvényt a magyar nép életéhez kötni.

Ezeken a szigorúan esztétikai értékeken kívül meg kell állapítanunk Jókai nagy irodalomtörténeti jelentőségét is: ő — amint a bevezető fejtegetések során említettem — a legnépszerűbb, legolvasottabb magyar regényíró. S ezt az ítéletet még ki kell élezni: nemcsak a legtöbbet olvasott regényírónk, hanem műveit többet olvasták, mint az összes magyar regényeket együtt. Kisfaludy Sándor szerelmi hevében egy igen merész költői képet szőtt a *Himfyjébe*: úgy érezte, hogy az egész föld két félre szakad, s az egyiken nincs senki, csak az imádott leány, Liza, a másikon az egész élő valóság. Ezt a képet több joggal lehet Jókaira alkalmazni. Ha a XIX-ik század második felének magyar regényirodalmát két egyenlő félre kellene szakítanunk — az egyiket Jókai regényei töltenék ki.

Ebben a nagy népszerűségben egyéb, nem esztétikai tényezőknek is nagy részük volt, belejátszottak erkölcsi, nemzeti és politikai mozzanatok. Így nemcsak írói egyéniségét tette igen rokonszenvessé, hanem hatásának körét is nagyon kiszélesítette az ő tiszta ízlése, nemes erkölcsi föllfogása, a becsületre és erkölcsre kényes érzéke, mely utat nyitott regényei előtt a tiszta, ártatlan leányok lelkéhez. A morál nem fontos neki, de ízlésénél és szemérmes magyarságánál fogva morális. Szemérmességének finomságai föltűnőek. Fokozta és el-

mélyítette továbbá Jókai költészetének hatását az ő erős magyarsága: magyar érzésvilága és magyar jelleme. Rajongó szeretettel csüngött hazáján, nemzetén és faján, ez a szeretet élteti minden regényét. Regényei a magyarság nagyságának, kiválóságának, dicsőségének hirdetői, emelik a nemzeti öntudatot, erősítik a hazafias lelkesedést. Regényeiből megtanulják az olvasók szeretni a magyart. Mint jellem ugyan nem volt Jókai olyan értékes és sajátosan magyar, mint p. o. Arany, benne nem kereshetjük a magyarság ideáljának megtestesülését, de viszont költészetének minden tulajdonsága sajátosan magyar, a magyar néplélek revelációja. Összetételében ez a költészet sem egészen hű kifejezője a magyar léleknek, de minden nyilvánulásában az: képzelete, optimizmusa, humora, elbeszélő művészete egyaránt.

S mint harmadik tényező belevegyült a hatásba az a politikai színezet, mely az abszolutizmus alatt írt regényeit bevonta. Jókai minden ezidétt közrebocsátott regényében, burkoltan vagy nyíltan, nemzetünk nagyságát hirdette. Mikor a bécsi kormány az országot a nyers erő jogán eltapodta, törvényeinket félredobta, nemzetünket a szolgaság jármába verte, Jókai a szenvedő, tetterejében megbénított, zsarnok uralom bilincseiben sorvadó s nyomorúságában már-már reményevesztő magyarságnak a maga rajongó hitével és páratlan optimizmusával édes varázsitalt nyujtott. S mialatt a magyar föld erejéről, a magyar lélek nagyságáról csábos képet festett eléje, akarva-akaratlan ébren tartotta a csüggedező hazafiakban az elkövetkező jobb idők reményét.

A jobb idők elkövetkeztek — el is múltak. Ma újra a szégyen és a fájdalom földjévé lett országunk — nemzetünk imét rászorul a Jókai regényeiből kicsendülő biztatásra, bátorításra. Ma Jókai épp oly alkalomszerű, mint volt az 50-es években. Hatásának, népszerűségének ezt az elemét, reméljük, nemsokára elveszti, de költészetének varázsa élni és hatni fog, századok múlva is.

IRODALOM.

a) *Összefoglaló dolgozatok:*

1. Péterfy Jenő, *Jókai Mór*, 1881.; újra *Összegyűjtött munkái*, I. k. 59—105. l.

2. Beöthy Zsolt, *Jókai Mór és a regény.* Az ú. n. *Képes Irodalomtörténet* II. k.-ében (1896; III. kiadás 1907) 494—504. l.
3. Beöthy Zsolt, *Jókai Mór emlékezete.* Kisf.-Társ. Évk. 40. k. (1905) 93—114. l.; újra Magyar Könyvtár 427. sz.
4. Madarász Flóris, *Jókai Mór regényei.* Egri gimn. ért. 1905—06., 3—29. l.

5—8. Zsigmond Ferenc egymást kiegészítő dolgozatai, *Jókai mesemondása,* Irodalomtörténet, 1914. 353—365. l.; *Jókai írói munkássága a szabadságharcig,* Irodt. Közl. 1916. 275—304. l.; *A szabadságharc hatása Jókai írói egyéniségére.* Irodalomtörténet, 1918. 31—47. l.; *Jókai uralomra jutása regényirodalmunkban.* Irodt. Közl. 1919—1921. 1—84. l.

b) *Regényeinek keletkezéséről és forrásairól* sok adat található azokban a jegyzetekben, melyekkel Jókai összes művei jubileumi kiadásaiban egyes köteteit kísérte.

c) *Egyik-másik regényéről a legfontosabb bírálatok:*

1—3. Gyulai Pál a *Szerelem bolondjairól,* 1869, *Jókai legújabb művei* cimmel, az *Eppur si muove*ről, 1872. és *A tengerszemű hölgy*ről, 1890.; újra mind a három a *Bírálatok* k.-ben 72—99, 101—115, 362—370. l.

4—5. Beöthy Zsolt a *Sárga rózsá*ról, Magyar Szalon, 20. k. (1894) 687. hasáb.

V.

A MAGYAR REGÉNY AZ ÖNKÉNYURALOM IDEJÉN

1. A KOR REGÉNYIRODALMÁNAK JELLEMZÉSE

Regényirodalmunk Eötvös, Kemény és Jókai munkásságával jutott el a delelőjére. Ezt az eseményt nem lehet határozott időponthoz fűzni, s e három nagy regényírónk munkásságát nem lehet mint külön szakaszt beiktatni a magyar regény fejlődésébe. Költői működésük nemcsak nagy értékével emelkedik ki a fejlődés menetéből, hanem időben is oly messze széthúzódik, hogy e rövid múltú műfajnak majdnem egész életét betölti. A triász első regénye 1839-ben, az utolsó 1904-ben jelent meg: költészetük két emberöltő távolát hidalja át, s a magyar regény kilencven éves története pusztán a megnyitó hét, és a befejező tizenhét évvel nyúlik túl hármuk együttes munkásságán. Sőt, bár volt egy rövid korszak, mikor mind a hárman egyszerre szerepeltek regényirodalmunk életében, az 1846-tól 1857-ig terjedő évtized, még hármuk költészetének súlypontja is messze esik egymástól: Eötvös a 40-es évek, Kemény az 50-es évek regényírója, Jókai kora pedig, csak a legbecsesebb felét véve, 1853-tól 1877-ig terjed. Amazok költészete súlyával, Jókaié időbeli és térbeli nagy terjedelmével is szétfeszíti a magyar regény történeti kereteit, ezért nem lehet ezt a három legnagyobb regényírónkat beleerőszakolni regényirodalmunk szerves fejlődésébe. Regényköltészetük onnan sarjadt s hatással is volt további fejlődésére, de ők maguk mint kiváló egyéniségek magasan a normális színvonal fölé kerültek.

Eötvös, Kemény és Jókai költészetének kirekesztésével, a magyar regénynek Fáyval megindult fejlődése

1832-től meglehetősen egyenletesen halad 1896-ig, hol emelkedve, hol lejjebb szállva, de nagyobb kilengések nélkül, nagyjában egy színtájt. Ezen az úton az első természetes határjelző az 1849-ik év. A nagy nemzeti katasztrófa a regény terén is új korszakot kezd. A közállapotok gyökeres megváltozása csakhamar éreztette hatását a regényirodalomban. A politikai élet megbénulásával együtt járt az irodalomé, s a nagy csapás után a többi műfajjal együtt elfogta a dermedtség a regényt is. S mikor a költészet rövid tetszhalál után magához tért, először a rövid lélekzetű műfajok élednek föl, mert azok egyrészt az alkotó lélek kisebb és így könnyebb megfeszülését követelték, másrészt mert könnyebb volt őket nyomtatás vagy akár írás útján is az olvasók között elterjeszteni. A lirikumok és a novellák az abszolutizmus irodalmának első fecskéi. A nagyobbszabású műfajok, az eposz és a dráma, egyideig még késtek s velük a regény is. Amíg újra megjelenhettek első termékei, addig több év telt el, s ezalatt a műfaj éltető tényezői és az irodalmi viszonyok is némileg megváltoztak, úgyhogy a magyar regény nem éppen ott vette föl a fonalat, ahol 1848-ban elejtette.

Pusztán irodalmi szemmel nézve is, egészen más képet mutat a 49 utáni regényirodalom, mint a szabadságharc előtti. A legföltűnőbb és legnagyobb jelentőségű változás az volt, hogy regényíró-gárdánk kicserélődött. Eötvös elhallgatott, s a 30-as, 40-es évek regényírói jóformán mind — Jósika ugyan meg nem csökkenő buzgalommal dolgozott tovább, de az országtól távol, elveszítve kapcsolatát a közönséggel, s az előbbinél alacsonyabb színvonalú irányra tért. Viszont Kemény és Jókai tehetsége ebben a korszakban bontakozott ki, s ahhoz az egy-két íróhoz, akik már 48 előtt fölléptek, de regényt vagy egyáltalán nem írtak, vagy csak jelentéktelent, nagy számmal csatlakoztak újak.

A második, nem olyan fontos, de egészen újszerű tényező, mely regényirodalmunk kiformálására hatott, az ujság volt. A szabadságharc előtt ujságjaink közül a szépirodalmi folyóiratokban elvétve jelentek meg regények, de a napilapokban nem. 1849 után a helyzet megváltozott, s mind a szépirodalmi közlönyök, mind

a napilapok megkezdték a természete szerint folytatásos, ú. n. tárca-regények közlését.

Ez a mindjobban és egyre nagyobb mértékben terjedő divat igen messze és sok irányban éreztette hatását. Természetes következménye lett elsősorban a regények elszaporodása, regényirodalmunk addig páratlan föllendülése. A korábbi időszak regényekben való szegénységét jórészt éppen az magyarázza, hogy íróink másként, mint könyvalakban nem tudták elhelyezni regényeiket — most a hírlapok megkönnyítették dolgukat. A közönség is megszokta ujságjából mindennapi szellemi táplálékául tekinteni a regényt, s ezáltal az amúgy is kedvelt műfaj még népszerűbbé lett. Azonban eleinte szórványosan, később, amint a hírlapok elszaporodtak, egyre tömegesebben jelentkeztek a fény árnyai: több tér nyílt regények számára, mint amennyit java regényíróink értékes művekkel be tudtak tölteni. Így vagy maguk írtak a szükségtől — magyarul: a szerkesztőktől — kényszerítve selejtes regényeket, vagy éppen tehetségtelen írók siettek a megszorult ujságírók segítségére — s a többtermelés csak a nemzetgazdaságban válik be, de nem a költészetben!

Nem kisebb veszedelmet rejtett magában, hogy a folyóiratok, s a napilapok még inkább, apró részletekben közölték a regényeket. A folytatásokban való megjelenés lehetővé tette az íróknak, hogy regényeiket ne egyvégtében vagy nagyobb részletekben, hanem aprózottan, szinte egyik napról a másikra írják — esetleg úgy, hogy a következő részletre nem is gondoltak — határozott, kész terv nélkül, mozzanatról mozzanatra. De még ha nem ilyen tervtelenül dolgozott az író, hanem egységes, meggondolt terv szerint, akkor is az a veszedelem fenyegette, hogy a kidolgozás folyamán szükségesnek mutatkozó változtatásokat nem tudja végrehajtani, mert köti a regénynek nyomtatásban már megjelent eleje. Nem egy helytelen irányba hajolt regény sikertelenségét okozta az, hogy egy jelentéktelen ballépés végzetes következményét gyökeres átdolgozás nélkül nem lehetett volna kijavítani. De még a fegyelmezett gondolkodású, céltudatosan dolgozó írókat is fenyegette veszedelem, ha regényeiket a napi fogyasztás arányában írták: a gyors, ideges munka, midőn kör-

mükre égett a másnapi folytatás, óhatatlanul fölületességre vezetett s nemcsak stílben meg nyelvben, hanem színezésben, megokolásban és jellemzésben is. Az újabb hírlapoknak az az erőszakossága, hogy a lap terjedelméhez képest korlátozzák az írót, még akkor kevésbbé érvényesült, inkább csak a korszak végén s fokozottabb mértékben 67 után, de hatása már jelentkezik ezidétt is, főként az elnagyolásban és a hirtelen elsietett kibonyolításban.

A szellemi tudományoknak nincsenek olyan érzékeny és megbízható mérőeszközeik, mint a fizikának, s így nem tudjuk határozottan megállapítani, fölér-e ezzel a sok kárral az a haszon, melyet az ujságok a regénynek nyujtottak — de az bizonyos, hogy az új kor életének ez a hatalmas tényezője a regényre is rányomta bélyegét.

A másik hatalmas tényező, mely ebben a korban regényirodalmunkra fejlesztőleg és irányítólag hatott, Jókai regényköltészete volt. Regényeinek tüneményes sikere és az ő páratlan népszerűsége általános és mély hatást tett írótársaira. Elsősorban abban nyilvánult, hogy fölébresztette bennük a dicsvágyat. Hogy Kazinczyval szóljak: Jókai koszorúja lebegett ábrándként minden kezdő magyar regényíró előtt, példája ösztönözte, vonzotta, buzdította őket. Hatásában a második mozzanat az volt, hogy íróink figyelme, Jókai fantáziájának varázsától megigézve, még inkább a romanticizmus felé irányult. Jósika óta a romanticizmus volt irodalmunkban is az uralkodó irányzat, fokozására, kimélyítésére nem volt szükség, de Jókai nélkül talán megcsökkent volna az ereje. Így azonban a regényírók, látván milyen gazdag és ragyogó termést hoz Jókainál ez az irány, kitartottak mellette, úgyhogy a romanticizmus továbbra is megtartotta nálunk vezető szerepét az egész korszakon keresztül, s csak az új nemzedék föllépésével, 1867 után, szorult háttérbe. Végül mint legérdekesebb mozzanat: regényíróink utánozták Jókait, tárgyválasztásban, az elbeszélés technikájában, előadásban és stílben, sőt néha modorosságaiban is. Ez az utánzás már korán, az 50-es években megkezdődött, időjártával egyre erősödött, de teljes kifejlését csak a század utolsó negyedében, regényirodalmunk következő korszakában érte el. Így is, még olyan időben, hogy

Jókai tanúja lehetett annak a nagy hatásnak, melyet regényei írótársaira tettek, s maga Jókai egyike azon költőknek, akik még életükben dicsőségük szekere elé foghatták nemcsak az olvasókat, hanem az írókat is. Hatásának még egy, igen fontos eredménye, hogy egy új regény-tipust gyökereztetett meg irodalmunkban, az ő legsajátosabb és legértékesebb műfaját, a közelmúlt eseményeiből, nemzetünk közéleti mozgalmaiból táplálkozó politikai regényt. Vas Gereben és Pálffy Albert voltak a legbuzgóbb művelői ennek a fajnak, mindketten egészen Jókai szellemében.

Még egy utolsó tényezőt emelek ki azok sorából, melyeknek munkája rajta hagyta nyomát az abszolutizmus korának regényirodalmán. Egy nagy irodalmi áramlat ez, mely majdnem olyan hatalmas lett, mint volt a romanticizmus. Ez az új áramlat, mely éppúgy, mint az eddigiek mind, külföldről érkezett, s ott nyugaton a múlt század derekán az addig uralkodó romanticizmust egyelőre leszorította trónjáról — a realizmus volt, a XIX-ik század második felének legjelentősebb irodalmi mozgalma.

Valamint a szentimentalizmusnak és a romanticizmusnak, de általában minden kultúr-törekvésnek, a realizmusnak gyökerei is lenyúlnak a politikai élet gazdag termékenységű földjébe. Mikor a mi 48/49-es küzdelmeinkkel véget értek azok a hatalmas mozgalmak, melyek az elvénhedt Európát a szabadság jelszava alatt megifjították, az abszolutizmus béklyói alól felszabadult nyugati nemzetek erejüket szellemi téren akarták gyümölcsöztetni. Az önállóságra ébredt nemzeti szellem az eddigi ideális koreszmékhez — szabadság, egyenlőség, nemzetiség — egy reálisat csatolt, amint Beöthy Zsolt fogalmazta: a törekvést a valóság, az élet törvényszerű megismerésére. Mi van körülöttünk a földön, milyenek vagyunk mi, testünk és lelkünk, melyek azok a törvények, amelyeket az organizmusok uralnak, mimódon működnek a fizikai, kémiai és lelki erők: ezek a múlt század második felének legtöbbet vitatott kérdései, s a természettudományok a korszak uralkodó planétái. Azok a reális és kézzelfogható eredmények, amelyekre az emberiség így szert tett, átalakították az egész gondolkozásmódot, s ennek hatását

megérezte az irodalom is. A természettudományi világfölfogás, mely áthatotta az embereket, módosította a költészetről vallott fölfogást is. Ismereteink végső célja az élet törvényszerű megismerése — s ezt nem szabad szem elől tévesztenie a költészetnek sem, mert a művészet nem puszta játék, a féktelen képzelet szabad lebegése, hanem komoly valóság, az élet, a természet tükröződése az ihletett lélekben. A költészetnek, ha nem akar a dajkamesékkel egy fokra sülyedni, alkalmaznia kell azokat az eredményeket, amelyekre a tudomány az élet törvényszerű megismerése által jutott. S ez a regényre még fokozottabb mértékben áll, mint a többi műfajra, mert a regény már természeténél és formájánál fogva a legközelebb áll az élethez.

Élet, természet, igazság azok a kritériumok, melyeket a kor esztétikája a költői érték megállapítására használ. A romanticizmus, mely a század első felében szintén az igazság jelszava alatt győzte le a klasszicizmust és a szentimentalizmust, azért járta le magát, mert hűtlen lett a zászlóhoz. Azok a mesés históriák, melyek a képzelet szertelen játékával gyönyörködtették az olvasót, jók voltak az ideális, lelkesedő, a való világot csak homályosan ismerő közönségnek; az új nemzedéknek, mely a valóság tiszteletében élt, visszatetszett minden olyan történet, mely összeütközött a jólismert fizikai és pszichikai törvényekkel. Olyan mese kellett ennek a fölvilágosodott, tudományos ismeretekkel eltelt közönségnek, mely a való élet hű mása, mely annak viszonyai, körülményei, föltételei között meg is történhetett volna. A romanticizmus művészi igazsága helyett, mely egyébként is hazug volt, mert nem a megfigyelésre, hanem a költő fantáziájára támaszkodott, jogaiba lépett a realisták művészi igazsága, mely a természet, az élet mozgalmainak megfigyeléséből szerzett anyagot dolgozta föl, egyéni lélekben, de a valóság megváltoztatása, meghamisítása nélkül. Ebben a korban az olvasók nemcsak azt követelték a regénytől, hogy gyönyörködtesse őket, hanem azt is, hogy föltárja előttük a modern élet jellemző vonásait. Így keletkeztek, különösen a franciáknál, a különböző *Scène*-ek (Scènes de la vie privée, parisienne, militaire stb.), a *Comédie humaine*-ek, melyek mindannyian docu-

ment humaine-ek akartak lenni, azaz, amint Balzac kifejezte: adatok az ember természetrajzához. Ezt a realista regényt jellemzi egyfelől az egyszerű, néhanéha szegényes leleményű mese, másfelől a rendes emberi mértéket és minőséget meg nem haladó jellemek, olyan emberek, amilyenek közöttünk élnek, amilyenek mi is vagyunk, végül a szigorú motiválás, a véletlen szerepének lehető korlátozásával az események megfejtése a szereplők lelki mozgalmaiból.

A realista regény legtisztább példáit az angol irodalomban találjuk, Dickensnél, Thackeraynél és George Elliotnál. Az első kissé érzelmesen és optimisztikusan, a másik pesszimisztikusan és maró szatirával, a harmadik nyugodtan, objektíve rajzolja a mindennapi életet, híven, eszményítés és torzítás nélkül; mind Dickensnek kedves és bájos, mind Thackeraynek mély és nagyszabású életképei valamint Elliotnak derült és komoly elbeszélései a XIX-ik század regényirodalmának legértékesebb alkotásai közé tartoznak, mert azt világítják meg, ami bennünket legjobban érdekel, az emberi lelket. A mindennapi, a közönséges ember lelkét tárják föl, amelyet mindannyian ismerünk, vagy ismerni vélünk, s műveik hatásának kulcsa éppen az, hogy csodálatos biztossággal teszik megérthetővé e hozzánk oly közel eső rejtelmes világot. Ehhez a gyönyörűséghez ugyan csak bizonyos türelem árán jutunk: az elbeszélés kényelmesen, szinte terjengősen halad, s a lelki rúgók működésének bemutatása nagy alapossággal és részletességgel történik.

Az orosz realisták, Tolsztojjal, Turgenyevvel, Dosztojevszkijjel élükön, az angolok tanítványai és éppoly természetesek, éppoly részletezők és még kényelmesebbek. Regényeik cselekvénye meg-megakad, vagy éppen biztos cél nélkül ide-odakanyarog, s mint mestereiket, őket is az élet apró dolgai érdeklik, melyek azonban Gogoly megállapításai szerint, csak regényben elmondva látszanak kicsinyeknek, de az életben halálosan komolyak. Az orosz realizmus eszmevilága távolabb áll tőlünk, mint az angol; íróik sajátszerű nemzeti fölfogása, a nihilizmus szelleme,* mely mindent sí-

*) A szó is regényíró (Turgenyev) tollából került ki.

várabbnak lát és sötétebbnek fest a valónál, a nyomában járó mély szomorúság és pesszimizmus, az a mohóság, mellyel a szenvedésnek a lélekre tett hatását rajzolják: mindez idegenszerűvé teszi előttünk az orosz realista regényeket — de másfelől elmélyíti is hatásukat.

A francia realisták, már Stendhal óta, határozottan művészibbek mindkét másik nép íróinál — kiváltképen a három mester, Balzac, Flaubert, Daudet — de annál az erős hajlamnál fogva, mely a déli népeket a romanticizmus felé vonja, noha ők indították ellene a harcot, sokat átvettek ellenfeleik örökségéből. Flaubert még külön oltáron áldozott a két bálványnak, *Salammbó*-ja romantikus, *Madame Bovary*ja a realizmus legtisztább megvalósulása, Balzac azonban a reálisan elgondolt mesére tarka egymásutánban fűzi hol a féktelen képzeletből, hol a legridegebb megfigyelésből eredt képeket; Daudet a legkevésbbé geniális köztük, de a legharmonikusabb és legvonzóbb.

Az új irány külföldi termékei csakhamar eljutottak hozzánk is, de korántsem keltették azt a nagy hatást, mint korábban a romanticizmus alkotásai. A fejlettebb ízlésű olvasók és egy-egy fogékonyabb író lelkesedett értük, de az átlag-magyarság irodalmi ízlésének nem igen feleltek meg. Ennek néplélektani, közműveltségi és politikai okai voltak. A magyar nép ugyan józan, s ez mintegy predesztinálná a realizmusra, de éppen a költészet terén szereti a romanticizmust — tanúi a népmesék — bár annak szélsőséges formáitól idegenkedik. Ha mese, legyen mese, de ne képtelen — ez a népnek, de az olvasóközönség zömének is a fölfogása. Közműveltségünk is más volt, mint a nyugati nemzeteké; a tudomány nálunk kisebb lépésekkel haladt, és éppen a természettudományokban nagyon elmaradtunk a külföldi nemzetek mögött, inkább csak a nemzeti diszciplinák fejlődtek, úgyhogy a természettudományi világnézet csak lassan, évtizedekkel megkésve alakult ki. 1849 után, éppúgy mint most a világháború nagy katasztrófája után, nem a tudomány állt érdeklődésünk előterében, hanem a politika: hiszen létünkben voltunk fenyegetve, s előbb nemzeti voltunkat kellett biztosítani. A nemzet élete az első, minden más csak azután következik. S az a nemzedék,

mely honfibúban, nemzete sorsán gyötrődve, a legnagyobb lelki feszültségben él, az a költészetben nem a rideg való sivár képét keresi, hanem a fényt, a derűt, a meleget, kárpótlásul azért a boldogságért, melytől megfosztotta a sors. Az 50-es, 60-as éveknek ez a hangulata sokat megértet Jókai tüneményes sikeréből, de ugyanez fejti meg, mért nem talált kedvező talajra nálunk 1867 előtt a realizmus.

Regényirodalmunkra ebben a korban közvetetlenül nem is volt nagy hatása a realizmusnak. Egyik-másik külföldi realista, különösen akikben romantikus hajlam is volt — így Balzac — vagy akik jókedvvel és derűvel aranyozták be a valóságot — mint Dickens — megtermékenyítették már a 40-es évektől kezdve egyik két írónk képzeletvilágát, p. o. Jósikáét és Keményét, de igazi realista regényünk nincs ebből a korból, sőt igazi realistánk is csak egy, s az sem írt regényt. Reális életfölfogást és valószerű ábrázolást csak Keménynél találunk, de őt már igazi műfaja is, a történeti regény, megóvta attól, hogy egyoldalú realizmusba essék. Egyébként is többoldalú és nagyobbszabású egyéniség volt, mintsem sajátosan realista íróvá vált volna s költészetének egyik nagy érdeme éppen az, hogy a realizmus minden értékes követelményét megvalósítva tudott nagyvonalú, merész, mozgalmas cselekvényt adni. Áthidalta a valószerű és eszményesítő irány közét s mégsem lett ezáltal stíltelenné. Többi regényírónk műveiben a realizmus csak szórványosan érvényesült, nem egész regényükön, hanem részleteiken tetszik föl a valószerűség. Egyes jelenetek s egyes alakok rajza realisztikus, s mind azok, mind ezek távol maradnak a főcselekvénytől: a romantikus szellemű mesét az életből vett epizódok tarkítják s élethíven rajzolt mellékalakok élénkítik — már Kúthynál, majd sokkal gazdagabban Jókainál s követőinél.

Nagyobb jelentőségű volt a realizmus közvetett hatása. A realizmus azáltal, hogy az élet képét akarja nyujtani, ráirányítja az írók figyelmét az őket környező valóságra, és így azok a magyar írók, akik igaz magyar lélekkel megáldva a realizmus hatása alá kerültek, midőn ezen irány legfontosabb követelményének, az igazságnak, a természethűségnek akartak eleget tenni,

önkénytelenül is a magyar földet, a magyar népet, a magyar jellemet mutatták be regényeikben. Már Jókainál megfigyelhettük a realizmusnak ezt a hatását, de mint a francia realistáknál, nála is kapcsolatban a romantikus képzelet munkájával. Ugyanezt látjuk majd a korszak több írójánál.

A realizmus sokkal mélyebben járta át a regénynyel rokon műfajt, a novellát. Ez a mozgékony elbeszélő faj egyébként is könnyebben simul az ízlés változásaihoz, mint a nehézkes regény, de meg a természete szinte megköveteli a valószerű ábrázolást, s hosszú eseménysorozat helyett pusztán egy mozzanatot mutatván be, megkönnyíti az írónak e követelmény teljesítését. Míg tehát regényeink szellemén az abszolutizmus korában a realizmus alig hagyott nyomot, addig mind sűrűbben jelentek meg realisztikus novellák. Ez nagyon kihatott regényirodalmunk fejlődésére is: a realista novellák azáltal, hogy fölhívták íróink figyelmét a valószerű fölfogásra és ábrázolásra, s fogékonnyá tették iránta a közönséget, előkészítették a későbbi realista regény számára az utat.

Realista szellemű novellákkal megpróbálkoztak többen a korszak ismertebb regényírói közül, maga Jókai is igen sokszor és rendszerint teljes sikerrel, kívülük különösen Balázs Sándor, Salamon Ferenc, Bérczy Károly és Gyulai Pál novellái tettek nagy szolgálatot a realisztikus regényirodalomnak. Azok a jellemvonások, melyek együttvéve a realizmus alkotásává avatnak valamilyen regényt, ez írók novelláiban különkülön jelentek meg, s éppen e novellák révén váltak irodalmunk alkotó elemeivé. **Balázs Sándor** és **Salamon Ferenc**, amaz a városi szegény emberek nyomorúságát és bajait, emez a falusi magyar egyszerű életét rajzolva, a realizmusnak azt a tulajdonságát gyökereztették meg, hogy a romantikával ellentétben nem a hatalmasok és a kiváló emberek világából merít, hanem leszáll a mindennapi, sőt alacsony sorsú emberek körébe. Balázs Sándor humorával egyszersmind példát adott arra a szubjektív hangra is, melyet a realista regény szívesen alkalmaz. **Bérczy Károly** egy-két novellája a lelki mozgalmak gondos elemzésével tűnik ki, s innen egészen természetes az átmenet a realisztikus regények lélek-

len'ző módszerére s arra a gondra, mellyel e regényírók
z események rúgóit hőseik jellemében keresik.

Legerősebben és legtisztábban jelentkezik a realiz-
mus Gyulai Pál novelláiban. Gyulait a 40-es években írt
lbeszélései még romantikusnak mutatják, a *Vén szi-*
észtől (1851) kezdve azonban irányt változtat, s rajzai
s novellái, még azok is, amelyek nagyobb terjedelmük-
el közelednek a regényhez (*Varju István*, 1854; *Egy*
égi udvarház utolsó gazdája, 1857 és a keretes *Nők a*
ákor előtt, 1863), az igazi, művészi realizmusnak olyan
atározott, tiszta termékei, akárcsak az angol regények.
őseik jobbára „egyszerű, elhagyott, szánalomra méltó
mberek"; csöndes szenvedéseiket mély együttérzéssel
esti — s már ebben megegyezik a nagy orosz realis-
ikkal, noha ösztönt e rajzokhoz nem tőlük vett, ha-
em kisebb részben Keménytől, nagyobb részben a
aga lelkétől. Mint igazi realistát nem az a törekvés
evíti, hogy ezeket az embereket valami érdekes mese
rgatagában mutassa be, hanem hogy vívódásaikat,
üzdelmeiket rajzolva bevilágítson lelkük titkos zú-
aiba — oly föladat, mely sajátosan a realista íróé. In-
en van az a nagy figyelem, amellyel jellemeit raj-
olja: minden főhősét sajátos valóságnak, egyénnek
brázolja, ami szintén a realizmus megkülönböztető
gye. Legnagyobbszerű ebben a tekintetben a *Régi*
dvarház utolsó gazdája; kitűnő képe az abszolutiz-
mus kora bús magyarjának, aki kivénült a világból. A
usztulásnak mesteri rajzával ugyanazt a borongó
elancholiát és fájó humort kelti az olvasóban, mint
'etőfi *Kutyakaparója* a rozzant, pusztuló csárda fes-
ésével. Egy ember lelki életét kapjuk benne, de nem-
sak ezt: az egyén sorsában megkapóan tükröződik
hanyatló, pusztuló nemzeté. Ha Gyulai fölemelkedett
olna a novellától a regényig, ő lett volna a magyar
alista regény legnagyobb mestere. Ehhez azonban,
rök kár, hiányzott az ereje, s egyetlen regénye, *A fős-*
ény halála, az első fejezettel megszakadt. Így Gyulait
magyar regény történetében nem illeti meg hely, de
en a magyar realizmus fejlődésében: ő a kor egyetlen
gazi realistája. S ez a hely annál nevezetesebb, mert
yulai nem külföldi minták után indult, nem idegen
zellemű irodalmi áramlatot hozott át, hanem a magyar-
ág szelleméből fejlesztette ki a maga realizmusát.

De milyen volt az a regényirodalom, melyet az imént ismertetett tényezők és erők keltettek életre? Milyen képet nyujt az abszolutizmus korának regényirodalma? Ha kivesszük belőle a két legnagyobb írónak műveit, amelyeket külön méltattam, nincs okunk örvendezni: az elénk táruló kép nem valami fölemelő. Regényirodalmunk terjedelemben ugyan nagyon meggyarapodott, de értékben jelentékenyen nem gazdagodott. Regényíróink vannak szép számmal, Jósika, Kemény és Jókai mellett az új nemzedék, az ifjak egész serege, de nagyrészük nemcsak a választottak sorából marad ki, hanem a hivatottakéból is. Van közöttük egy pár kezdő író (**Tanács Márton, Csapó Vilmos, Udvardy Vince, Major Béla**), akik, rövid kisérletezés után, valamilyen művükkel — többnyire inkább nagyobb terjedelmű elbeszéléssel, mint igazi regénnyel — keltettek némi várakozást, de azt nem elégitették ki, s amilyen hirtelen bukkantak föl, olyan hirtelen tűntek le az irodalom mezejéről. Vannak azonban gyakorlottabb írók, akik az irodalom más vidékeiről kalandoztak el a regény terére, mint a humoros elbeszélései és rajzai révén jónevű **Balázs Sándor**, vagy tudományos életünk egyik kiválósága, **Pulszky Ferenc**; egy-egy jelentéketelen regénnyel ők is befejezték regényírói pályájukat. Az írók harmadik csoportja (p. o. **Ábrai Károly, Dózsa Dániel, Rózsaági Antal**) nagy ambicióval s többkevesebb kitartással megírt egy pár regényt, kisebb körben ért is el velük némi hatást, de az irodalmi élet sodrába nem került, részben már azért sem, mert a fővárostól távol, vidéken működött.

Az irodalomban szerepet játszó, a kritikusoknak vagy a közönségnek figyelmét magára vont regényírók száma eléri a tizet s regényeik száma meghaladja az ötvenet — s nekünk csak ezekkel lesz dolgunk. A két szám külön-külön sem kevés, egymásra vonatkoztatva, meg éppen tekintélyes, de az irodalmi alkotásokat valóban nem a súlyuk, hanem a fajsúlyuk szerint kell mérlegelni. Ekkor az addig biztató kép elsötétül: e félszáz regény között egyetlen nagy regény sincs, sőt Vas Gereben egypár regényét kivéve, még olyan sem, mely életerejével le tudta volna győzni a kegyetlen időt. Ezek a regények általában alacsonyabb

színvonalon mozognak, értékben elmaradnak a 30-as, 40-es évek java termése mögött, s ez a csekélyebb érték a korszak regényirodalmának szembeszökő jellemvonása. A regényírás technikája a múlthoz képest fejlett, íróink jobban tudnak elbeszélni: könnyebben, folyamatosabban írnak, de a mondanivalójuk nem olyan érdekes.

A középszerűségen kívül bizonyos színtelenség jellemzi a kor regényköltészetét, s az erősebb árnyalatok hiánya egyformaságot szül. Nem elég változatos ez a költészet már műfaji tekintetben sem. A szabadságharc előtt, 1832—48-ig, a regény két faja, a történeti és társadalmi egyensúlyban tartotta egymást; az egyensúly látszólag most is megmaradt, de menten fölbillen, ha Jemény és Jókai történeti regényeit kihagyjuk a számításból. Nemcsak az arány változik meg a történetiek rovására, hanem az erőviszonyok is eltolódnak: a kor történeti regényeinek nagy része egy író tollából került ki, s P. Szathmáry Károlyon kívül többi regényírónk szinte csak társadalmi regényeket írt. Arra vall ez, hogy ennek a kornak a társadalmi regény volt a kedves műfaja. Igazolja ezt a megállapítást az a körülmény is, hogy társadalmi regényeink érték-színvonala jóval magasabban van, mint a történetieké. Ezek mind jelentéktelen alkotások, amazok között azonban vannak, s a nem is nagyértékűek, de az átlagtermésen felülemelkedő, becsületes dolgok, főként azok, amelyek a közelmúltból veszik a tárgyukat s cselekvényüket a nemzeti élet küzdelmeibe ágyazzák bele. Megismétlődött a kor egész regényirodalmában az a jelenség, amelyet már Jókai költészetében láttunk: a politikai regények szolgáltatják a regénytermés legjavát, a történetiek a legyöngébbek.

Végül mint e korszak regényirodalmának érdekes jellemvonása: messzebbről nézve nem igen lehet benne élesen elkülönülő irányokat észrevenni. S ez annál föltűnőbb, mert kint nyugaton a diadalmasan előretörő realizmus hatalmas mozgalmakat keltett, s nyomában szélsőséges irodalmi irányzatok alakultak. Hozzánk, láttuk föntebb, csak a vihar előszele érkezett, s az még nem tudta elsöpörni a közönség és az íróvilág lelkébe begyökerezett romanticizmust. Íróink továbbra is a ro-

manticizmus szellemében dolgoztak, s a realizmus csal egyes pontokon tudott befurakodni regényeinkbe: a ábrázolásba inkább, mint a fölfogásba, s oda is csal félig-meddig. A részletrajz, a mellékes mozzanatok ki dolgozása reális, de az egész nem adja az élet valószer képét.

Közelebb lépve azonban a korszak regényirodal mához, az addig elmosódott különbségek lassanként föltetszenek és adnak némi alapot regényíróink cso portosítására. Az egyik csoportba tartoznak a régi, ki taposott csapáson haladók, akik nem tudnak szaba dulni a romantika hatása alól. Velük szemben a má sik csoport már modernebb: megnyitja lelkét a realiz mus új igéinek s alkalmazva annak tanítását az éle megfigyeléséről, egyszersmind magyarabb is. Egypá színtelen író marad ezután a harmadik csoportba.

IRODALOM.

Gyulairól:

1. Riedl Frigyes, *Gyulai Pál*, 1911. 36—46. l.
2. Angyal Dávid, *Gyulai Pál*, 1912. 37—52. l.
3. Galamb Sándor, *Gyulai Pál novellái*. Irodt. Köz 1919—1921. 99—136. l.

2. A ROMANTIKUSOK

Az 50-es években föllépő új regényírói nemzedék nek négy tagját foglaljuk össze romantikusok nev alatt. Első kapcsok nem fűzik össze költészetüket, mé egyező irányban sem haladtak, de pályájuk jóformá egy időpontból indul el, s egy lett költészetük sorsa ideig-óráig tartó népszerűség, amig éltek, gyors fele dés, amint kiesett kezükből a toll — vagy már korá ban is.

Időrendben első közöttük a korán elhunyt **Beöth László.** Szerencsésebb társainál, mert ha műveivel ne is, legalább egyéniségével él az irodalmi köztudatba mint az 50-es évek szeretetre legméltóbb bohémje. Gond talan, derült kedély, csupa élc és ötlet. Madách mon dását alkalmazva rá, még a borsón is szépet álmo

dik. Mint írót hajlama és természete egyaránt a víg hangnemre utalja, még pedig az olyan rövid, vázlatos elbeszélésekre, humoreszkekre, amelyekben könnyedsége, izgékonysága legjobban boldogul. A nagyobbszabású, komolyabb természetű regény nem illik egyéniségéhez — mégis rövid, alig egy évtizedre terjedő pályáján három regényt írt. A harmadikat, a *Menyasszonyt*, már nem tudta befejezni, s csonkán maradt kézirata, idegen kéztől kiegészítve, csak egy negyedszázaddal halála után jelent meg (1881); első regénye, *A puszták fia* (1853, újra 1857) hamar feledésbe merült, de a középső, a *Goldbach & Comp. fűszerkereskedése a kék macskához*, melyet halála előtti évben írt, jóideig kedves olvasmánya volt közönségünknek (megjelent 1858, újra 1883 és 1908).

Beöthy a regényeibe nem vitte bele egész egyéniségét, éppen legértékesebb felét nem, jókedvét és ötletességét. Nem víg regények, amint várnók, hanem komoly hangulatúak mind, s ez nem válik javukra. Az első, a *Puszták fia*, egy orosz kalandornak, a Katalin császárnő idejében élt Pugacseffnek históriája, közkézen forgó történeti munkák alapján regénnyé dolgozva. Kor- és jellemrajz híján afféle ál történeti regény, amiyeneket a francia romantikusok írtak, szinte már rémregény. A másik kettő komolyabb irodalmi termék. A *Goldbach & Comp.* egy család két nemzedékének története s eszerint két részre válik. Az elsőnek hősei az ifjabb fűszerkereskedő és neje. Az asszony bigamiát követett el: első férjétől megszökött egy kalandorral, hogy elkerülje az üldözést, újra férjhez ment, a beteges Goldbach-hoz. Bűne kiderül, ő maga börtönbe jut, férje pedig földönfutóvá lesz. A második rész gyermekeiknek, Lajosnak és Bettinek története, s a két részt mint kapocs az tartja össze, hogy mindketten vágyódnak eltűnt anyjuk után s mindenáron nyomára akarnak jutni. A leány elmerül abban a rossz társaságban, amelybe belekeverednek, a csalók és börtönviselt emberek között elzüllik, a fiúnak azonban sikerül megőrizni lelke nemességét, megtalálja anyját és egy derék asszony oldalán a boldogságot. A másik regény, a *Menyasszony*, szintén ilyen kettős cselekvényű, szülők és gyermekeik története. Egy bárókisasszonyt

elcsábít és anyává tesz a nevelő, s mivel nem veheti nőül, szerzetessé lesz. Ez az előzmény, s a tulajdonképeni cselekvény a törvénytelen gyermek, Örzsike köré bonyolódik. A dajkaságba adott leány fölserdülve egy pataki deák kedvese lesz, s mikor az katonának áll, mint markotányosné követi. Atyja fölismeri a sok kalandon átment leányt, visszavezeti anyjához, de a leány ott sem felejti kedvesét, aki időközben egy pénzhamisító szolgálatába állott. Itt megszakad a regény, s a megoldást nem is sejtjük.

A két regény szellemben nagyon közel áll egymáshoz s mind anyagában, mind szövésében eredeti munka. A korabeli kritika az angol realizmussal hozta kapcsolatba, s egy-két ponton, így tárgyukban és a milieu rajzában, érintkeznek is vele. Ez azonban puszta látszat s mintáikat sokkal közelebb találjuk, Nagy Ignác és Kúthy regényeiben. Beöthy a *Hazai rejtelmek* és még inkább a *Magyar titkok* nyomán mutatja be a fővárosi élet szennyét, bűneit és nyomorát, s a vidéki élet fölfogása és rajza szintén van némi kapcsolatban a *Hazai rejtelmek*kel. De e két magyar regény közvetítésével vissza lehet vezetni Beöthy műveit az ősforrásra, a francia romanticizmusra; annak a közvetett hajtásai, de nem a Victor Hugo és Dumas irányáé, mely a képzelet izgató, csodálatos, szinte emberfölötti tettekkel dolgozott, hanem Sue irányáé, mely a mindennapi élet fordulatainak túlzottan sötét rajzával, az élet posványának bemutatásával akart hatást kelteni. Beöthyt részben jó zan, tipikusan magyar fölfogása, részben fantáziájának kevésbbé eleven volta megóvta ez irány szélsőségeitől, a Nagy Ignác és Kúthy jelezte úton nem messzebbment, hanem a reálisabb mezők felé tért — s így kerül akaratlanul is közelebb az angolokhoz.

Regényei közül a *Menyasszony* több gonddal s nagyobb előadó művészettel készült, a nép világából vett képei és alakjai jellemzőbbek, elevenebb élet lüktet bennük, de meséje szegényes, nem kelt érdeket, nem is rokonszenves, s mivel lelki rúgókat alig, vagy éppen nem szerepeltet, egyszerűsége ellenére sem ringat valóság illuziójába. A *Goldbach & Comp.* meséje szintén sovány és lassan mozgó, de fordulatai jobban vannak megokolva s mint műalkotás nagyobbszabású. Ne-

légszik meg a puszta mesével, hanem az élet képét akarja bemutatni, a bűnös fővárosi társadalmat, örökkötött hajlamok és környezet romboló hatását. Lélektani s erkölcsi kérdések foglalkoztatják az írót, s ha nem tud s megnyugtató feleletet adni rájuk, legalább keresi a megoldást. A társadalmi kép ugyan nemcsak sötét, hanem egyoldalú is, nem jellemző az 50-es évek Budapestjére, de mégis ad némi szilárdságot a cselekvéseknek, míg a *Menyasszonyé* egészen a levegőben lóg.

Általán bizonyos középszerűség jellemzi Beöthy műveit — s ez Horatius óta nem jó ajánló-levél a költők számára! Hibái is inkább fogyatkozások, mint vétségek: sem az emberi lélekbe nem tud elég mélyen bepillantani, sem a képzeletét nem tudja szabadjára ereszteni, hogy így vagy úgy lekösse az olvasók figyelmét. Elég előadása elégít ki legjobban: egyszerűen, természetesen fejleszti a mesét és beszéli el az eseményeket. Nem mérkőzhetik ugyan ebben a tekintetben Jókaival, de mind Nagy Ignácnál, mind Kúthynál könnyebb. Az a tíz év, mely őt tőlük elválasztja, már érezteti hatását, s mi jóval közelebb érezzük magunkhoz Beöthyt, mint mestereit.

Beöthy ifjan, alig 31 éves korában halt meg, ha első kísérletét nem nézzük, egy-két éves regényírói múlt talán. Nem volt ideje kiforrni, tehetségének kifejlődni. Ha tovább él, lehetett volna reményünk, hogy maradandóbbat is alkot. De regényeinek, különösen a *Goldbuch & Comp.*-nak megvan az a fejlődéstörténeti érteke, hogy elkerülve a romantika szélsőségeit, ezt az irányt a realizmus felé hajlította.

Degré Alajos viszont, akinek pályakezdése a regényirodalom terén összeesik Beöthyével, tipikusan romantikus író, s ebben a kor szellemén kívül talán része van francia vérének is. Egy emberöltőn át dolgozott (1853—1887), s e 34 év alatt 11 regényt írt, egy kivétellel a többihez a jelen világából merítvén a tárgyat. Egymást követő regényei nem jelentenek esztétikai értékgyarapodást, de bizonyos fejlődés mégis észlelhető irályán. Első szakában, mely éppen az abszolutizmus alatt tölti ki, Sue és Dumas hatása alatt a kalandos regényt műveli s érdekfeszítő események halmozásával igyekszik hatást kelteni; ilyenek többek közt első re-

génye, *Két év egy ügyvéd életéből* (1853), a *Kalandornő* (1854) és egyetlen történeti regénye, a *Salvator Rosa* (1855). A 70-es években Jókai és az újabb francia regényirodalom hatása alatt irányt változtat, s költészetén bizonyos komolyodás mutatkozik: meséit valamilyen társadalmi probléma köré szövi, úgyhogy regényei közelednek az irányregényekhez vagy a szatirikus regényekhez. A *Kék vér* (1870) a pénz hatalmát meg, az emberi munka nagy értékét példázza, s velük szemben az arisztokrácia gyöngeséget, mely nem értve meg a korszellemet, elbukik; a *Nap hőse* (1870) a kisvárosi élet s a törtetés szatírája; az *Itthon* (1871) a reformeszmék átalakító hatásának rajzában a nemzetgazdasági, közművelteségi és humanitárius munkának nagy jelentőségét igazolja a nemzet életére. Élete végén írt regényeiben újra mestert változtat: Kisfaludy Károlyhoz fordul vissza. E regényei, köztük az *Elzárt gyámleány* (1879) és az *Így van jól* (1887) vidám, mulattató történetek a vidéki életből, egyszerű, jelentéktelen apróságok a regény nagyobb szabású műformájában.

Bár Degré e regényeiben mesterei hatása sokszor még a részletekig is nyomozható, egészükben eredetiek, de sem nem egyéniek, sem nem magyarok: a regényirodalomban, kivált a franciában, széltére használt fordulatokat, fogásokat, eszméket kombinált össze mesévé. Nincs regénye, melynek mintájára rá tudnánk mutatni, de nincs egy sem, mely sajátosan az övé volna, amelyből megismerhetnők Degrét, az embert. Ez fejti meg költészetének legföltűnőbb vonását, az erősen romantikus színt. A regényíró, ha nem az életet és az élő embereket rajzolja, hanem könyvekből gyűjti az anyagot, óhatatlanul romantikussá lesz, s mivel Degré regényeiben semmi sincs a valóságból, mind jellegzetesen romantikusak, s maga Degré tipikusabb romantikus író, mint akár Kúthy, akár Jókai. Míg azok, bár szintén nem az életet mutatják be, legalább törekszenek meséjüket az igazság színében föltüntetni, Degré költői adományai között nem szerepelt az elhitetés művészete, s így, noha regényeiben rendszerint kevesebb a szertelenség, mint a kevésbbé valószínűtlen eseményeket is hihetetlenségük nyers meztelenségében tárja föl. Kezdetleges, naiv

omantika az, amit nyujt, mert nem tudta megfogadni
rany tanácsát: „Költő hazudj, de rajt ne fogjanak!"
Még kevésbbé tudja valókul elfogadtatni embereit.
Ilősei rikító, könyvízű vonásokból vannak összerakva,
ezek a tulajdonságok nem olvadnak össze egységes
ellemmé, mely a cselekvényt irányitaná. Egyik-másik
ellemvonásuk, mikor a mesében fölöslegessé, vagy
ppen akadállyá lesz, elhalványodik, s helyét egy másik
oglalja el — s ez menten lerontja az alak hitelét. Kö-
etkezetesen rajzolt alakjai meg szertelen túlzások a
ó vagy rossz irányában, olyan mértékben, hogy hihe-
etlenségük már bántó. Jókai jellemző módja ez, de
mberei híján vannak azoknak az elevenítő és emberi
onásoknak, melyekkel Jókai még legmerészebb alak-
ait is egy-egy pillanatra el tudja velünk fogadtatni.
ngyalok vagy ördögök, de angyalai nem Fiesole mű-
észetével vannak rajzolva, tele bájjal és költészettel,
anem durván, kezdetlegesen, mint a falusi oltár-
épeken.

Legjellemzőbb ebből a szempontból is történeti
egénye, a *Salvator Rosa*, melyet az *Itthon*nal együtt
egsikerültebb művének szokás tekinteni. Történeti
egény, de a romantikusok receptje szerint. A híres
lasz festőnek ifjúkori élményeit adja, belehelyezve
XVII-ik század mozgalmai közé, s a történeti forrá-
ok alapján részletesen elmondja Nápoly sorsát a
panyolok rémuralma alatt. Ennyiben történeti, de
indez valójában mellékes, a fő a hős magánélete,
ővészi sikerei és szerelmei — rajzukban féktelen
omantika tobzódik, melynek a történeti igazsághoz
emmi köze. Salvator Rosa a regényben egy kiválóság-
onstrum, egy földöntúli tökéletes lény, mellette még
ókai hősei is elpirulhatnak kicsinységük érzetében: a
ővészet minden ágában utólérhetetlen mester, amellett
átor, szellemes és találékony, büszke gőgösség nélkül,
agylelkű és önfeláldozó, s természetesen gyönyörű,
int Narcissus. Élete a dicsőségek és diadalok szaka-
atlan láncolata, de — és ez a hiba — a nevetségességig
úlzó és naiv eszközökkel szemünk elé tárva. Későbbi
egényeiben, melyeknek romanticizmusa egy árnyalat-
il enyhébb, különösen az *Itthon*ban, jellemábrázoló
járása is változott: hősei nem olyan sokszínűek, de

egy fokkal emberibbek, úgyhogy kívül-belül Jókai hőseinek színvonalára ereszkednek — azaz emelkednek.

Maradandó érték Degré egész költészetében nincs, de egy és más megbecsülendő vonás mégis akad. Ilyen elsősorban az ismert indítékokból elég érdekesen szőtt mese, mely bizonyos mértékben tud maga iránt érdeket kelteni, azután egy-két kerek, ügyes epizód és néhány sikerült mellékalak, végül a korában föltűnő előadó- és stíluskészség, mellyel regényei anyagát könnyed, kellemes, olvasható formába öntötte. Sajátos hangjai, egyéni színei nincsenek, de az 50-es évek elbeszélői között számot tesz — ennek köszönhette rövid ideig tartó népszerűségét. Később a gyakorlottabb technikájú regényírók háttérbe szorították, közönségét elvesztette, majd pedig művészi erejének fogyatékossága miatt teljesen elfelejtették — olyan hamar, mint kevés más magyar írót.

Még tragikusabb **Péterfalvi Szathmáry Károly** költészetének sorsa, mert ő nagyobb becsvággyal és több kitartással ostromolta a nép ingatag kegyét. Hosszú pályáján, mely két évvel később indult meg, mint Degréé, 1855-ben, s ugyanannyival később, 1890 körül ért véget, 29 regényt írt, s így Jókai után egyik legtermékenyebb regényírónk. Munkásságát Jósika hatása alatt kezdte s az ő szellemében dolgozott: tudatosan iparkodott mestere nyomán járni, mert tőlismerte, hogy képességei rokonok Jósikáéval. E lelki rokonságtól erősített irodalmi hatásnak eredménye, hogy P. Szathmáry, mint az igazi Jósika, a történeti regény felé fordult s szinte kirekesztően történeti regényeket írt: 28 ismert regénye közül 25 történeti tárgyú. Ez az arány a két regényfaj viszonya, olyan élesen eltolódott a történeti regény felé, mint egy más magyar írónál, még Kemény Zsigmondnál sem, s a történeti regénynek íróink között Szathmáry Károly a legbuzgóbb apostola.

Költészete tárgykör tekintetében épp olyan változáson ment át, mint Degréé, s az övé is három részre válik. Az első tart föllépésétől 1866-ig. E 12 év alatt ugyanannyi regényt írt, s egy idegen tárgyú kivételével mind Magyarországnak, vagy éppen Erdélynek XV—XVII-ik századi históriájából meríti az anyagot. Mátyás királytól kezdve Apafiig, tehát ugyanazt a kor-

zakot aknázza ki, amelyet Jósika. Ezek, valamint kéőbb írt történeti regényei, az értékesített anyag tekinetében két csoportra válnak. Az egyik pusztán keretül használja a históriát és ebbe költött mesét foglal, a másik a történeti hősöket és eseményeket körülfogja maga leleményével; amazt Jósika mintaképül vett egénye nyomán *Abafi*-típusnak, emezt a *Csehek* típuának nevezhetnők. Legjellemzőbb példa az elsőre a *Losztolányi hölgyek* (1865), az utóbbira a *Magyarhon énykora* (1857), mely a háborúk és belmozgalmak rajába több költött, főként szerelmi történetet szorít és kárcsak a *Csehek*, két ágban folyik: az egyik Mátyás irálynak és a boroszlói polgármester leányának vizonya, a másik egy derék lovagnak, Derzsnek, sorsa és zerelme. Mind a két típusú regényeihez P. Szathmáry, mint mesterétől tanulta, alaposan kiaknázza a históriát gondosan ügyel a történeti igazságra, de regényei mégem igazi történeti regények, egyrészt mert a korrajza ppoly külső, mint Jósikáé, s így a kor lelkét nem tudja ltárni, másrészt mert forrásainak hézagait igen szeencsétlenül tölti ki. Félreértve Kemény Zsigmond sztétikai tanítását, történeti eseményeket költ s ilyen aiv fogásokkal vagy éppen ráfogásokkal akarja értető, pszichológiai kapcsolatba fűzni a múlt töreékes mozzanatait. Ennek eredményeként a história roblematikus hőseiről, p. o. Apácairól *(Tudósok arca*, 1883) vagy Balassiról *(Balassa Bálint*, 1887) telés arcképet ad, de az sem történelmileg nem hiteles, em lélektanilag nem igaz. Lélekrajzai egyáltalán agyon gyöngék, *ember*, a lélektan törvényei szerint selekvő ember nincs hősei között, üres árnyak megesztegető külsőben. Az Úr is az utolsó napra hagyta legnehezebb föladatot, mely dicsőségére föltette a oronát, az ember kiformálását: ez teszi halhatatlanná regényirót is. Szathmáry nem tartozik a halhatatlaok közé, ebben a tekintetben még Jósika mögött is jóal elmarad és Degrével kerül egy színvonalra. Képelőereje éppen abban volt gyönge, ami nélkül nincs igazi érték a tárgyias költészetben: nem tudott emert teremteni. Ő is csak mesél, s ezáltal lesz igazi roantikussá.

Pályájának második korszaka négy évi pihenő

után 1871-ben kezdődik s ismét tizenkét évig tart, 1883-ig. Ekkor Jókai hatása alá került, s ez elhajlította attól a határozott iránytól, amelyben eddig haladt. Hét regénye közül, amelyeket ebben a korszakban írt, csak egy maradt meg a régi tárgykörben, XVII-ik század mozgalmas világában, a többi mind a közelmúltban, a még élénk emlékezetben élő időkben játszik, a XIX-ik század derekán, vagy éppen a legújabb korban. Ebben az elhajlásban van része az irodalmi divatnak is, mely a múlt század utolsó negyedében a történeti tárgyak rovására a jelen mozgalmainak költői értékesítését tette népszerűvé, de elsősorban mégis Jókai politikai regényeinek nagy sikerei magyarázzák. Ez a nagy fordulat kihatott P. Szathmáry egész irányára, költészetének jellemére is, s valóban ily regényei, *Az ország sebei* (1871), melynek háttere a szabadságharc, *A szabad szó vértanui* (1883), mely az 1832/36-iki országgyűléshez fűződő ifjúsági mozgalmak törvénytelen elfojtását adja, már semmi kapcsolatot nem tartanak Jósikával, hanem szellemben Jókai regényeihez csatlakoznak. Több regényét meg éppen irányregénynek nevezi, éppúgy, mint Jókai a *Nábobot*, de éppoly kevés joggal. Nem azok, de közel kerülnek hozzájuk, mert bennük társadalmunk égető kérdéseit tárgyalja. Az *Új világ*ban (1875) p. o. azt a nagy pusztulást rajzolja, mely 1867 után a megváltozott viszonyokba beilleszkedni nem tudó magyar gentryre várt, s a regény egy család sorsában egy egész osztályét vázolja. A komoly társadalmi problémáknak ilyen belekapcsolása a költészetbe s az általános föltüntetése az egyes sorsában nyilván Jókai-hagyomány P. Szathmárynál.

1884-től élete végéig tart pályájának harmadik szakasza, s ekkor tarka össze-visszaságban ír regényt a régibb és újabb korok históriájából vagy a modern életből.

Egy emberöltő alatt elég fordulóponton haladt át P. Szathmáry regényköltészete, de csak regényeinek tárgyköre és jelleme változott, alkotó és dolgozó módja nem. Költészetének irányát és alaptónusát, a romanticizmust, képzeletének élénksége adja meg. Ebben gyökerezik leg nagyobb érdeme: mozgalmas cselekvényt tud költeni, mely a maga egészében ugyan nem érdekfeszítő, de

mozzanataival időnként lekötni a figyelmet, s azok összeszövésében eredeti, sőt gyakran újszerű. Ezt a gazdagon áradó képzeletet azonban nem mérsékelte művészi fegyelmezettség s így visszájára fordult. Annyi eseményt zsúfolt össze egy-egy regényébe, hogy azokat az ő fogyatékos komponáló képességével nem tudta szerves, áttekinthető mesévé formálni, s a szétbomló szálakat még az érdek egysége sem fogja össze. Ebből érthetjük meg, hogy közönsége jobbára az ifjuságból verődött össze, mely átfogó érzék hiján megelégedett a részletek tetszetős voltával. A fejlettebb ízlésű közönséget, s a műértőket még inkább, távol tartotta műveitől feszes, idegenszerűségektől és dagálytól sem ment nyelve, nehézkes, száraz, színtelen előadása, fogyatékos elbeszélő készsége. Ebben a tekintetben nemcsak a nagyokhoz nem mérhető, de még kora színvonalán sem áll.

Ma már költészete egészen elavult, s egy olyan regénye sincs, mely megőrizné nevét az utókor számára. Pedig van egypár, mely egy vagy más szempontból kiemelkedik a meglehetősen alantjáró színvonalból. A *Kosztolányi hölgyek* gyorsabb menetű és erősebb gerincű mint a többi, s van benne néhány jól rajzolt alak; az *Ország sebei*nek meséje nagyon erőszakolt, de a történeti és költött anyag összeolvasztása itt a legsikerültebb, s a jellemrajz itt, valamint a *Névtelen hős*ben (1883), e kivételesen kerek szerkezetű regényében, a legelfogadhatóbb; *A legszebb hercegnő* (1887) Mária Terézia egyik leányáról költ kedves, melancholikus történetet, posthumus regénye pedig, a *Kiengesztelt átok*, mind között a legkészebb, leggondosabb: a modern életviszonyok közé romantikus mesét illeszt, s vele érdeket tud kelteni, anélkül, hogy bántó hihetetlenségekbe tévedne.

Végigtekintve e kis lajstromon, azt az érdekes megfigyelést tehetjük, hogy P. Szathmáry Károly sikerültebb regényei pályája derekáról, vagy éppen végéről valók. Nem annyira tehetségének megerősödésére vall ez, mint inkább arra, hogy mint becsvágyó író mindjobban belegyakorolta magát a regény technikájába: nem érdemei fokozódtak, hanem gyöngéi fogyatkoztak meg. De azt is látjuk, hogy azok a regényei sikerültek jobban, melyekben fölszabadította magát Jósika hatása alól, azok, melyekben a történetet pusztán keretül hasz-

nálja s a maga leleményét értékesíti, vagy éppen a jelen világából merít. Arra mutat ez, hogy P. Szathmáry félreismerte hivatását; noha nagyobb buzgalommal művelte a történeti regényt, mint bárki íróink közül, igaz természete szerint nem volt történeti költő, s jobban jár, ha elkerülve Jósika hatását, kezdettől fogva Jókai és a modern irodalom szellemében dolgozik. Így nem lett volna olyan jellemző alakja regényirodalmunknak, de regényei népszerűbbek, regényköltészete értékesebb lett volna.

A sorban negyedik romantikusnak, Abonyi Lajosnak — valódi nevén Márton Ferenc — regényírói pályája időben majdnem pontosan összeesik P. Szathmáryéval: 1855-ben indult s 1889-ben ért véget. Ez a látszólag 34 évre terjedő pálya valójában sokkal rövidebb volt, mert közben több mint a fele üres: 1866 és 1886 között Abonyi nem írt regényt. Egyébként sem volt termékeny regényíró. Fiatal korában, a föllépését követő évtizedben, csak négy regénye jelent meg, majd élete alkonyán, 1887-től 1889-ig három, s e hét közül is három csak terjedelmesebb novella, nem igazi regény (*Az egyetem pallosa*, 1859; *Magduska öröksége*, 1887; *A pénzes molnár románca*, 1889), nem is jelentősek. Regényírói pályája nagyjából szabályos ívet ad: történeti regényekkel kezdődik, aztán előbbre haladva, az éppen jelenné vált múlthoz fordul, érintve azt a sajátos regényfajt, melyet már Jókainál és a másik két romantikusnál láttunk — jól-rosszul politikai regénynek neveztük — végül a jelenhez jut el, a parasztéletben találva tárgyat a regény számára.

Az a kép, melyet e művek alapján Abonyiról rajzolunk, hű lesz ugyan, de nem jellemző az íróra és nem igazságos, mert éppen a legszebb vonásai hiányoznak belőle. Abonyi ugyanis alapjában véve novellista volt és népszínműíró, a regény műfajához csak ritkábban nyúlt s nem is kellő sikerrel. S míg elbeszélései a magyar népvilágból kisarjadzva a valóság talajában gyökereznek, regényeiben féktelenül tobzódik a romantika.

Első regénye, az *Észak csillaga* (1855), történeti tárgyú, s éppúgy mint Beöthy László pályakezdő műve, idegen nép históriájához fordul tárgyért. Egy svéd mondához kapcsolódva XI. Károlynak 1647-ben látott

s 1792-ben beteljesedett rettentő álmát veszi alapul. Bizarr, fantasztikus mese, kívül esik a realitás körén, le 150 év távolát hidalván át, a megvalósíthatásén is. Jókai szédületes fantáziája és előadásának varázsa is megtört volna rajta, annál kevésbbé boldogult vele Abonyi, aki csak a tárgy fölfogásában követte Jókait, alakításában azonban inkább Jósikához csatlakozott.

A mi nótáink (1864) szintén romantikus, de nem a fantasztikus, hanem a mindennapi világból. Uralkodó motivuma a szerelem, s a regény négy szerelmes pár sorsából fonódik össze. Külön-külön sem elégít ki a négy történet bonyolítása. Az egyik párt családi ellentétek választják el — ez a *Romeó és Julia* motivuma; a második történet, Szentmiklóssy Béla és Katnay Gizella szerelme, a cselekvény centrális része, de csak Xúthyra való indítékok — lassan ölő méreg — és lélektani salto mortalék árán ér célt; a harmadik, Csernáknak, a híres muzsikusnak szerelme, erőszakolt; az utolsó, Zöld Marcinak és kedvesének tragikus szerelme, a *Falu jegyzőjének* visszhangja. Első regénye megszeneklett az időtlen időn, melyet nem lehet egy regény keretébe erőszakolni, ez a regénye meg a térrel elkövetett visszaélésen: négy különálló, egymást jóformán semmiben sem segítő vagy gátló szerelmi történetet nem lehet egységes mesévé préselni. Az egész megint Jókai-romantika, a mindennapi élet viszonyai között, de éppen nem mindennapi módon lefolyó mesék, s ez erős disszonanciát kelt, mert amit az író nyujt, az realitásnak túlságos romantika, romantikusnak meg nem elég érdekes.

Mégis a *Mi nótáink* Abonyinak legnépszerűbb, sőt legjobb regénye; nem remek ugyan, de regényirodalmunknak is értékesebb alkotásai közé emeli — a társadalmi rajza. Sok ágban hömpölygő meséje az akkori társadalom életébe ágyazódik bele, s ennek rajza ugyanazt a szerepet játssza, mint Jókai történeti regényeiben a korképek: az érdek fokozását. Erre valók a vidéki nemesi életnek, a gentry, a nép, a betyárok világának színes, eleven, mozgalmas jelenetei, a vármegye rajza nyüléseivel, erőszakosságaival, mulatozásaival; az úri családok szórakozásainak, a falu mindennapi foglalkozásának képe. Mindez cselekvény alakjában és a va-

lóság színeiben megjelenítve s benépesítve a régi Magyarország jól ismert és jól rajzolt tipikus alakjaival: valóban érték, tetszetős és jellemző. A vidéki élet e jeleneteivel és alakjaival a regény megint a *Falu jegyzőjét* hívja emlékezetünkbe; ez is a vármegyét rajzolja, csakhogy nem a fonák feléről, visszaéléseiben, hanem derűs szemmel nézve, szeretetreméltó felét fordítva az olvasó felé.

Másik két regénye kevésbbé jellemző. A *Kenyér és becsület* az előbbi nyomán jár, de mélyebb, mert társadalmi rajz helyett korrajzot ad, a Bach-uralom képét, úgy, mint Jókai az *Új földesúr*ban, de halványabb színekkel, elmosódottan. Csak szellemben emlékeztet Jókaira; fordulatai és szentimentális romantikája, mely valószerűbb, de szegényesebb és kevésbbé rokonszenves, mint főművében, inkább Dickens hatására vall, tendenciája pedig, a zsidó-emancipáció, Eötvösre. *Az utolsó kurucvilág* (1887) történeti regény, Péró parasztlázadásával (1735) a háttérben. Puszta Jókai-utánzat: éppoly kalandos, szertelen és fantasztikus, mint mestere legmerészebb szövésű regényei — de azok eredetisége és bája nélkül. Indítékait is megtaláljuk Jókai regényeiben (p. o. az *Enyém, tied, övé*, a *Szeretve mind a vérpadig* címűekben), hőseit is: egyik női hőse az *Arany ember* Noemijének köszöni létét, a másik Cagliari hercegnő *(Egy az Isten)* közönségesebb kiadásban.

Abonyi regényköltészete csekély terjedelme ellenére is szemre változatos — de csak tárgyban. Mind ugyanannak a szellemnek termékei, a romantikának. De éppen az hiányzott egyéniségéből, ami a romantikus költők legértékesebb adománya, a gazdag, eleven lelemény, s hogy ezt pótolja, indítékokért, fordulatokért kiaknázta más költők műveit, még Dickens regényeit is. A leggazdagabban buzgó forrást Jókainál találta; már korán mesterévé fogadta és hű maradt hozzá élete végéig. Regényíróink között egyike leghívebb tanítványainak, de az utánzáson túl csak a *Mi nótáink*ban emelkedett. Ez az egy regénye talán megússza az idők árját, de ez nem Abonyinak *a regényírónak*, hanem Abonyinak *az elbeszélőnek* érdeme: eleven jeleneteinek és jellemző alakjainak, nyelvének és stíljének. Ez

utóbbiakban méltó tanítványa az utólérhetetlen mesternek; amaz romlatlan, színes, gazdag, akárcsak a nép nyelve, emez egyszerű, természetes, cikornya nélkül is tetszetős, igazi magyar stílus.

IRODALOM.

a) *Beöthyről:*
Gedeon Endre, *Beöthy László élete és művei*, 1909. 63—75. l.

b) *Degréről:*
Feltóthy Anna, *Degré Alajos élete és irodalmi működése*, 1918. 42—69. l.

c) *P. Szathmáryról:*
Kovách Béla, *P. Szathmáry Károly élete és művei*, 1911. 304 l.

d) *Abonyiról:*
1. Vargha Gyula, *Abonyi Lajos*. Bpesti Szemle, 102. k. (1900) 350—366. l.
2. Schwarcz Hajnalka, *Abonyi Lajos élete és irodalmi munkássága*, 1917. 32—62. l.

3. MAGYAROS KORRAJZOK

Valamint az előbbi csoport négy íróját csak költészetük romantikus jelleme foglalta össze, e második csoport tagjait, Vas Gerebent és Pálffy Albertet is pusztán költészetük sajátos színezete kapcsolja egymáshoz. Mind a ketten a magyar közelmúltból merítenek anyagot, és a cselekvényt Jókai politikai regényei mintájára többé-kevésbbé korrajzzá mélyítik el. Egyébként egyéniségük, költészetük, sőt annak sorsa is inkább szembe, mint egymás mellé állítja őket.

Vas Gereben — valódi neve Radákovics József — regényírói működésével egészen ehhez a korszakhoz van kötve; első regénye 1855-ben jelent meg, az utolsó a kiegyezés évében, pályája tehát e két szomorú évtizedbe illeszkedik bele, ő maga pedig az abszolutizmus korának igazi regényírója. Vas Gereben határozott írói egyéniség. Tudatosan dolgozott, egy előre megszabott terv megvalósításán. „Minden ember — írja — vállalkozzék saját szerepére; én sajátomul azt vallom, hogy a múltnak képeit elmosódni nem engedem s regény

alakjában mindenütt a valót helyezem el." Ez kész munkaterv, s ha kiegészítjük azzal, hogy a *múlton* a közelmúltat kell érteni, és a *való* emlegetését nem vesszük egészen komolyan, akkor azt is el kell ismernünk, hogy Vas Gereben teljesítette hivatását: regényes korrajzokban megörökítette azokat az eszméket, mozgalmakat, művelődési és politikai eseményeket, melyek során nemzetünk 1848-ig és 48-hoz eljutott. Nem tervezett ugyan zárt kompozíciót, melynek részei úgy függjenek össze, mint a *Magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán*, de terve azt sejteti, hogy némi kapoccsal össze akarta kötni e negyven év történetéből vett regény-cselekvényeit. Ilyen alakban terve nem valósult meg. Tizenkét év alatt megírt 28 kötetnyi 11 regénye közül három nem tartozik a ciklusba — kettő, a *Garasos arisztokrácia* (1865) és a *Pörös atyafiak* (1860) a jelenben játszik, a harmadik, *II. József császár kora Magyarországon* (1867) történeti — s a többi sincs még a legvékonyabb szállal sem egymáshoz fűzve, de ez a nyolc regény időrendben egymás mögé sorakozik s egy nagy történeti tableau-t ad.

A ciklust a *Régi jó idők* (1855) nyitja meg; mint praeludium kicsinyben az egész korszakot bemutatja. Az utolsó nemesi fölkeléssel kezdődik s a szabadságharccal ér véget; háttere a konzervatívok és liberálisok küzdelme. A *Dixi* (1864) cselekvénye szintén 1809-ben indul meg s Széchenyi föllépéséig tart; eleinte a politikai mozgalmak állanak előtérben, de aztán a regény csekély érdeket keltő, adomaszerű történetté laposodik. A *Nagy idők, nagy emberek* (1857), a költő legnépszerűbb, legérdekesebb regénye, szintén Széchenyi korában játszik; tengelye egy nagy pör, melyet a Baltay-család idősebb ága folytat az ifjabb ellen, s a megoldás természetesen házasság a két fél gyermekei közt. Ebbe a Vas Gerebennél szokatlanul mozgalmas főcselekvénybe belekapcsolja a kor nagy embereit (Festetich György, Kisfaludy Sándor) és kultúrtörekvéseit (Helikoni ünnepek). A *Nemzet napszámosai*ban (1857) a korrajzi háttér s a cselekvény között alig van kapcsolat. Az előbbi fejlődő színészetünk küzdelmeit mutatja be, az utóbbi egy földbirtokos végrendelete és hagyatéka körül forog. Az *Egy alispán* (1865) hőse Pest vár-

megye híres alispánja, Földváry Gábor; az érdek középpontjában a Nemzeti Színház építése áll, a cselekvényt összefüggéstelen képek sora pótolja. A 40-es években játszó *Jurátus élet* (1866) milieujére rávilágít már a címe; a figyelmet a két főhősnek, a maradi alispánnak és a haladó főjegyzőnek küzdelme vonja magára, de az elnyujtott mese más mederben folyik. A *Tekintetes urak* (1864) s az *Életúnt ember* (1863) korrajz terén kevesebbet nyujtanak s meséjük sem eléggé érdekes; mindakettő a címkórságot aknázza ki.

Ez a nyolc mű adja Vas Gereben regényköltészetének jellemét. Tárgykörüknek és szellemüknek rokonsága Jókai politikai regényeivel az első percre föltűnik; bennük, egy ciklus keretében, ugyanazt a költői föladatot akarta Vas Gereben megvalósítani, amelyet Jókai a *Nábob*ban és a *Kárpáthy Zoltán*ban: rajzolni akarta a régi romjaiból új életre kelő ifjú Magyarországot. Ez nem véletlen rokonság; Vas Gereben e nagyszabású regényciklusának tervét közvetlenül a két Jókai-regény megjelenése után fogalmazta — nyilván azoktól ösztönözve. Így Vas Gereben irányával hozzákapcsolódik Jókaihoz, s bár egyéb Jókai-hatást nem lehet regényein kimutatni, ő is hozzátartozik Jókai köréhez.

Költészetének jelleme azonban sok rokon vonást mutat Jókaiéval, s ez magyarázza, hogy sorsa is nagyjából ugyanaz lett, mint mesteréé. A maga korában nagyon kedvelte a közönség, regényeit szétkapkodták, újabb és újabb kiadásokra volt szükség belőlük, s még halála után is olyan olvasott író maradt, hogy regényeiből egy új, gyűjteményes kiadást rendeztek (1886—1900). Az abszolutizmus korának Jókai után a legnépszerűbb regényírója volt, s később is Mikszáthig és Herczegig minden magyar írót meghaladt népszerűségben. Sőt ma is, több mint egy félszázaddal halála után, van közönsége. Ezzel szemben a komoly kritika, Gyulai Pállal az élén, állandóan kicsinyléssel, sőt némi megvetéssel beszélt Vas Gerebenről, szinte még regényírónak sem tartotta, csak Arany János szólt róla melegebben legkerekebb regényének, a *Pörös atyafiak*nak bírálatában. Melyik félnek van igaza? Íme, a Jókai-probléma Vas Gerebennél! A szembenálló felek, az ütközőpontok ugyanazok, s ugyanaz a magyarázat és a megoldás is:

a két fél más-más szempontból nézi a regényeket, s alapjában mind a kettőnek igaza van, de mindegyik egyoldalúlag élezi ki a maga igazát.

Az akadémikus kritika Vas Gerebenben pusztán a regényírót látja s regényeit mint műalkotásokat vizsgálja. El kell ismernünk, hogy az ellenük emelt vádak elejétől végig alaposak. Akármit nézünk bennük, cselekvényt, szerkezetet, korrajzot, jellemábrázolást, a lelki élet rajzát, súlyos fogyatkozásokra akadunk, mélyebb világnézetet vagy csak komolyabb életfölfogást azonban hiába keresnénk. Érdekes, gazdag, bonyolódott mese egyik regényében sincs — még leginkább a *Nagy idők, nagy emberek*ben s a *Pörös atyafiak*ban — s a sovány cselekvényt szinte megfojtják az őt körülölelő epizódok. Még az sem példátlan, hogy az egész regény egymás mögé helyezett képekből áll, melyeket valami vékony szál tart össze — vagy az sem. Fantáziája Vas Gerebennek nem volt, eseménysorozatot nem tudott költeni, s ezért sovány kárpótlás, hogy minden, amit ad, az a sajátja, s művein nem érzik meg idegen forrás íze. Képzeletének nem volt más támasza, mint a történelem, a mende-mondák, meg a saját jó emlékező tehetsége. Hogy egyébként milyen szegényes volt a leleménye, azt mutatja, hogy minden regényében valami nagy pör vagy végrendelet az a mag, amely köré a cselekvény jegecesedik. Nincs író, aki annyiszor lopta meg önmagát, mint Vas Gereben! Nincs érzéke a regény szerkezetének művészi követelményei iránt sem s e laza kötésű műfajnak még legelemibb föltételeit, az érdek egységét és a részek arányosságát is figyelmen kívül hagyja. Az epizódok nem illeszkednek bele a főcselekvénybe, a mese mellékága nem kapcsolódik a főághoz, egészen más irányban halad, sokszor nem is találkoznak. Anekdotázó hajlama elragadja, ötletei kilendítik síkjából az elbeszélést, más vágányra gördítik, mint amelyen megindult, néha meg rendszer nélkül kapkod a cselekvény ágai közül, hol ehhez, hol ahhoz.

Korrajzaival sem lehetünk megelégedve. A keret és a belefoglalt mese között szerves kapcsolat soha sincs, sőt a cselekvény nem egyszer egészen független a kor viszonyaitól, a kor eseményeiből pedig egy külön történet bontakozik ki, más szereplőkkel, akik nem nyúlnak

bele a főcselekvény kerekeibe. De a kor rajza egyébként is töredékes, pusztán a külső életet mutatja be — legnagyobb sikerrel a vármegyéét. A történet nagy eseményeit szűkösen és szegényesen adja, homorú lencséjével tisszerűekké zsugorítva őket. Lelki rajzai is fogyatékosak. A lelki folyamatok fázisait nem ismeri, az érzelmek, szenvedélyek fejlődése, az indulatok kitörése, a lelki viharok lefolyása idegen előtte. Emberei szeretnek és gyűlölnek, vágyódnak és félnek, de ezt pusztán tudomásunkra adja, lelkük rejtelmeibe nem avat be. Egy-egy érzelemnek általános, tipikus nyilatkozó módjaival még ismerős, de azokat egyéni színűvé festeni nem tudja.

Jellemábrázoló képességéről már nem mondhatunk ilyen egyszerű véleményt, mert regényeiben teljesen értéktelen jellemrajzok váltakoznak kitűnő alakokkal. Ezt a tényt ócsárlói is, magasztalói is fölismerték, de helytelenül magyarázták. A két csoportot szigorúan el kell különíteni. Az elsőbe, a teljesen elhibázottak közé, tartoznak történeti személyei; ezekben nemcsak élet nincs, de ha epizód-szerepet játszanak, kisszerűek és halványak, ha meg nagy szerephez jutnak, aprólékos vonásokkal jellemezve még nagyságukat sem éreztetik. Főhősei, akik a cselekvényt viszik, szintelenek és értelenek, különösen a fiatal szerelmesek, mind az ifjú, aki küzd, fárad, cselekszik a leányért, mind ez, aki ábrándos rajongással csüng az ifjún. Nem is bábok, hanem afféle nád-mannequin-ek, próbababák, s csak abban különböznek egymástól, hogy más-más színű ruha van rájuk aggatva. Ilyen alakokra nem lehet szilárd cselekvényt emelni. Viszont a kisebb fontosságú, epizód-alakokról kitűnő jellemképet ad. Ennek a nagy ellentétnek egyszerű a megfejtése. Valamint Jókai, Vas Gereben sem ért a jellemzés dynamikájához, nem tudja a jellemeket mozgásban bemutatni; elhatározássá, cselekvéssé érő lelki állapotokat rajzolni s ezekből következetesen fejlesztett jellemet teremteni: meghaladta erejét. Ő csak képet tud festeni, pár vonással tipikus képet mindennapi vagy különös — de sohasem nagy — emberekről, s gyönyörködtetni velük.

Ezzel az utolsó állítással már átkerültünk a túlsó partra, a közönség oldalára. Ha objektívek akarunk lenni, amint Arany János volt, azt is el kell ismernünk,

hogy a közönség lelkesedésének volt jogos alapja. Vas Gereben regényeinek van vonzó ereje, több is. Egyik a szegényes leleményű főcselekvény mellett fölburjánzó epizódok és friss jelenetek tarka sora. Amaz rendszerint sablonos, vérszegény szerelmi történet és nem tudja lekötni a figyelmet, ezek megkapják az olvasót. Nem az író fantáziáját dicsérik, hanem jó szemét, erős érzékét a mindennapi élet apró, de jellemző nyilvánulásai iránt, s jellemzők magára Vas Gerebenre is. Képzeletének gyöngesége miatt — úgy sejtem, akarata ellenére — kénytelen volt lemondani a romantikáról s realistává lett. Nem abban az értelemben, mint a külföldi nagy realisták, akik regényük egészében tükröztetik az élet képét, hanem szerényebben: regényei súlypontját átjátssza a részletekre, az epizódokra, bennük mint apró tükördarabokban fölfogja a valóság töredékes képét. S itt aztán elemében van. Egy mozirendező ügyességével állítja be és egy kitűnő fotografáló gép biztosságával veti papirra az élet apró eseményeit. Hogy e közben hű tudott maradni a valósághoz, de amellett érdeket is ébreszt a részletek iránt, az érdeme és regényei hatásának egyik magyarázata.

A másik eszköz, amellyel nagy hatást ért el, ötletessége. Ő volt a legkitűnőbb magyar anekdotázó — Arany János elnevezte „az élcek, ötletek, anekdoták nagymester"-ének. Töméntelen anekdotát ismert és maga is igen sokat eszelt ki, mindig tele volt tréfával, csattanó élcekkel, bohó ötletekkel. Ezt az életben igen megbecsült adományát azon gazdagságában átvitte regényeibe. Nem volt ez humor, ezer mértföldnyire járt tőle, csak jókedv és pajzánság, de az aztán a javából. Olvasóit megnevettette — s aki nevet, az hálás közönség.

Mélyebben jár az a tetszés, melyet regényeiben nyüzsgő epizód-alakjai keltenek. Valamint apró jeleneteit, ezeket a kis embereit is fotografálta Vas Gereben, de művészettel: pillanatfölvételeket adott, szerencsésen meglesve emberei egy-egy jellemző mozdulatát, érdekes lelki rezdülését. Alakjainak sora szinte végnélküli, egész palota kellene a galéria befogadására. Van itt minden korú, rangú, foglalkozású ember, mind annyira eleven, mintha kilépne a könyvből, s kivétel nélkül olyan, akikben a magyar faj jellemző vonásai lehető tisztaságukban

yilatkoznak. Nagyobb szerepük csak elvétve akad a selekvényben, s akkor sem tengelyei a regénynek, inkább sak szavaikból vagy egy-egy tettükből ismerjük meg ket, mintsem tetteik összefüggő sorozatából: ez csök-enti a regények értékét, de nem az alakokét. Még a azdagon kiképzettek is csak típusok, egy-egy faj sok éldáján megfigyelt vonások vannak bennük egy képbe sszesűrítve. Olyan öreg, maradi földbirtokos, mint altay, tele következetességgel és bolondériával, világos szjárással és gyermekes makacssággal, a nyers erő és szívjóság sajátos keveréke, nem élt hazánkban; állay Miklós az úri, Köntös Mihály a paraszt oligarcha, z a két félelmes tekintélyű zsarnok, aki mindig jót kar és mindig jót tesz (mind a kettő a *Nemzet nap-zámosai*ban), valószínűleg szintén idealizált alak, s ózsa Gyuri is, a műveletlen, pazarló, féktelen, de hibái llenére rokonszenves magyar nábob — az öreg Bélteky s Kárpáthy János harmadik társa: mégis mind ezek, ind többi nagyszámú epizód-alakja az életből sarjad-k s az igazság látszatát viszik a regénybe. Itt nyer egfejtést az a hasadás, melyet Vas Gereben jellem-ajzoló eljárásában megfigyeltünk. Hőseit, akiken a elekvény súlya nyugszik, pusztán elképzelte, s hogy inél eszményibb jellemképekké formálhassa, fényárba irösztötte, de ezáltal nemcsak hazugokká tette, hanem erőtlenítette is. Mellékalakjaiban, nem törekedvén az vasók ellágyítására, a realitás terén maradt s rajzuk-an az erényeket és gyöngeségeket vegyítve, megóvta ket a beteges érzelgősségtől. Ezek az emberek belerög-ödnek emlékezetünkbe, éppúgy mint Jókai kisemberei agy Mikszáth gentry- és paraszt-alakjai.

Vas Gereben határozott írói egyéniségét legföltűnőbb-en stílusa tükrözi. Megvan benne a stíl legnagyobb téke, a természetesség, s nincs semmi papiros-íze. mellett tele van ötlettel, fordulattal, elmés reflexióval, éppel és hasonlattal: színes és egyéni, egészen az övé. orában Jókai mellett a legjobb stiliszta, s ezt az érde-iét utódai sem homályosították el Mikszáthig. Kitűnően eszélteti személyeit is, s ami többet mond, jellemzően, ind az urakat, mind a parasztokat, akiknek eszejárá-it, egyszerű, rövides, szinte tételszerű, de rendkívül abatos kifejtésmódját nagyszerűen ismeri. Azonban ez

az érdeme gyakran visszájára fordul, mert nem tud mértéket tartani. Hogy emberei éppoly ötletesek, szavakészek, mint ő, az még inkább érdem, de bajjá lesz, amikor észrevétlenül becsempészi magát hőseinek, különösen a szerelmes ifjaknak, ruhájába s azokat kizavarva onnan, megereszti szavainak zsilipét és véget nem érő zuhatagot ont olvasóira. Százféleképen forgatva a gondolatot és váltogatva a szót, unalomba fúl a választékos vagy éppen keresett nyelvű bölcselkedése, mely még a henye szószaporítástól sem ment. Nyelve egyébként színmagyar, hibátlan és erővel telt — „busás erélyét" nem kisebb tekintély emelte ki, mint a legnagyobb magyar nyelvművész, Arany — s vagy egészen népies, ha a parasztot szólaltatja meg, vagy műveltté, irodalmivá csiszolt, ha az urakat beszélteti vagy a maga nevében beszél. Stílusa ma sem avult el, sőt abban is döntő része van, hogy regényeit a XX-ik században szívesen olvassák.

Van végül még egy érdeme Vas Gerebennek: regényeinek tendenciája. Ő maga azt állította, hogy a gyönyörködtetésnél mélyebb céljuk is van: a történelem népszerűsítése. Ez azonban nem volt nála komoly törekvés, és így is van rendjén. A költő, ha a tudós koszorújára vágyik, rendszerint úgy jár, mint Aesopus kapzsi ebe a kenyérrel: elveszti a magáét. Vas Gereben regényeiben van csakugyan valami tendencia, de egészen másnemű, költőibb és hatásosabb. Forrása az ő hatalmas fajszeretete, az a rajongás, mellyel nemzetén, a magyar földön s a magyar népen csüngött. Szívvel-lélekkel magyar volt, nemcsak gondolkozásával, hanem érzésével is, s regényeivel a magyarságot szolgálta. Fajunk kiválóságát akarta bizonyítani, be akarta mutatni, milyen értékek vannak bennünk, milyen dicső nemzet vagyunk. Bizonyos, hogy e törekvésében volt naivság és túlzás, helyenként ízléstelenségbe is tévedt, s ma már mosolygunk egy-egy falstaffi mondásán, de szívesen megbocsátjuk, mert mindez nemes érzésből fakadt, abban a szomorú időben pedig, mikor a magyarságnak nem volt más kincse, mint kiválóságának érzete, még az ilyen szólamoknak is volt jogosultságuk. Nem a hatásvadászat olcsó fogásai voltak ezek, hanem a naiveposzok költőinek ereje: Vas Gereben hitte, amit leírt. Lelkesedése, a magyarság erejébe vetett hite pedig érték

volt: éltetője annak a reménynek, hogy a jelen sivársága nem tarthat örökké, hogy el kell következnie a jobb kornak, amely után egy nemzet sóvárog. Hogy ennek az érzésnek mi a jelentősége, azt az elmúlt évtizedekben az író szigorú kritikusai, a boldog Magyarország szerencsés fiai nem értették meg: mi, akikre a végzet éppoly szomorú sorsot mért, mint Vas Gerebenre és kortársaira, meg tudjuk becsülni.

Van azonban ennek a kérdésnek irodalomtörténeti vonatkozása is. Vas Gereben ezzel a hittel, ezzel a lelkesedéssel benngyökerezett az 50-es és 60-as évek eszme- és érzésvilágában, annak egyik leghívebb kifejezője és az önkényuralom korának igazi regényírója volt. Regényeinek hangulata, szelleme, fölfogása, sőt még tárgykőre is egészen a kor lelkéből fakad. A magyarságnak 1849 után legdrágább emléke az a folyamat volt, mely Magyarországot a régi tespedésből a haladás útjára vezette: a XIX-ik század első felének történeti és közműveltségi mozgalmai, s benne a fő- és köznemesség szerepe, mely nemcsak a mozgalom vezető férfiait szolgáltatta, hanem magát a nagy átalakulást saját érdekeinek föláldozásával keresztülvitte. Ezt az osztályt dicsőíti Vas Gereben, nem szavakkal, hanem bemutatva tetteiben és alkotásaiban. A szerepét betöltött nemességnek, mely 1848—49-ben legtöbbet vesztett, költője ő, éppúgy mint mestere, Jókai.

Értékek ezek Vas Gereben költészetében, s bár inkább *írói* értékek, semmint sajátosan *regényíróiak*, mégis oly nagyok, hogy általuk Vas Gereben számot tesz a magyar regényírók között s tiszteltebb hely illeti meg, mint nem egy fölkapott írónkat. Regényei súlyos, szervi hibákban szenvednek, de van egypár, különösen a pályája első felében írtak között, melyekben fogyatkozásai egy árnyalattal kevésbbé erősek, jó tulajdonságai meg nagyobb mértékben érvényesülnek. Ezek, *(Régi jó idők, Nagy idők, nagy emberek, A nemzet napszámosai, Pörös atyafiak)*, ha nem éppen díszei is, legalább értékei a magyar regényirodalomnak. Vas Gereben korának élt, de túlélte korát — ez nem minden regényírónak jut osztályrészül.

Az olvasók tapsa helyett a hivatalos kritika elismerése jutalmazta következő regényírónkat, **Pálffy Al-**

bertet. Gyulai Pál nagyon szerette ezt a komoly, becsületesen törekvő írót, aki mint ember is ellentéte volt a könnyűvérű Vas Gerebennek. De Gyulai és vezérkara nem is vele állította szembe Pálffyt, hanem — Jókaival, nyíltan ugyan ki nem mondva, de a sorok között éreztetve, hogy kettejük közül Pálffy az értékesebb. Évtizedes pályáján ez volt a nagy kritikus egyetlen tévedése! A szerény költőt nem vezette félre ez a meg nem szolgált méltánylás, de a tudomány hidegen ragyogó elismerése nem is nyujtott neki kárpótlást az elmaradt siker melegéért.

Pályája valóban emlékeztet Jókaiéra, de csak időbeli kiterjedésben. Első regénye 1846-ban jelent meg, ugyanakkor, midőn a *Hétköznapok*, az utolsó 1894-ben, csak egy évtizeddel korábban, mint Jókai pályája lezárult, de e félszázad alatt csak tizenkét regényt írt. Munkássága három, sem korban, sem szellemben nem érintkező részre szakad: háromizben, évtizedek távolában, kezdett a regényíráshoz, s mindannyiszor új irányban indult. Első kisérletét még a szabadságharc előtt tette s megírta azt a két regényét, melyekről már korábban, Kúthyval kapcsolatban megemlékeztem. Ez pályáján a francia romantika korszaka volt, s eredménye két jelentéktelen utánzat, a *Magyar millionaire* és a *Fekete könyv*. Ezután érdeklődését a politika foglalván le, nem folytatta a regényírást s az önkényuralom első éveiben, mint bujdosó és osztrák rab, szintén hallgatott. Majdnem tíz évi pihenő után, 1856-ban vette újra kezébe a regényírói tollat s három év alatt megírt ugyanannyi regényt; ezek *A fejedelem keresztleánya* (1856), *Az atyai ház* (1857) és az inkább csak terjedelmes novella, mintsem igazi regény, *Az itélő-mester leánya* (1858). Ez a három regény megint szorosan összetartozik, s mint regényeinek második csoportja, messze kerül az elsőtől, csak annyiban egyezik meg vele, hogy ez a három is utánzat: a történetiek — az első és az utolsó — Jósikához kapcsolódnak, a középső Fáyhoz. Pálffy költészetének ez a második korszaka tehát a magyar romantika csillagképében áll. Termékei nagyobb értékűek, mint volt az első két regénye, de ez inkább a régibbekre gáncs, mintsem az újabbakra dicséret. Még mintáikat sem érik el, s az egyetlen köztük, amely költői

érdeket kelt, ezt egészen Jósikának köszöni: a *Fejedelem keresztleánya* irodalmunkban a leghatározottabb Jósika-utánzat, az *Abafi*nak csekélyebb becsű másolata. Nemcsak a mesét és a főhőst másolja, hanem átveszi onnan a megoldandó költői eszmét, s mesterétől tanulja a technikát is. A másik kettő unalmas, s az *Atyai ház*, melynek már a címe is utal a *Bélteky házra*, ugyancsak két egymást váltó nemzedék sorsában példázza nemzetünk újjászületését, de társadalmi rajza fogyatékosabb, eszméi alantabb járnak.

Pálffy, úgy látszik, nem volt megelégedve regényei sikerével s vagy egy negyedszázadra búcsút mondott a műfajnak. Csak 1882-ben Gyulai Pál biztatására tért vissza hozzá s fiatalos frissességgel tizenkét év alatt hét regényt írt; közülök terjedelmesebbek és becsesebbek: *Esztike kisasszony professzora* (1882), *Egy mérnök regénye* (1885), *Anya és grófné* (1886), *A régi Magyarország utolsó éveiben* (1894). Ez a négy regény jellemére nézve oly közel áll egymáshoz, hogy együtt egy meglehetősen zárt sorozatot alkotnak, s belső értékben is magasan Pálffy többi regénye fölé emelkednek. Igazi képét e regények alapján kell megrajzolnunk.

Az első, egy bárókisasszony szerelmi története, csak előkészület Pálffy későbbi stíljéhez. Esztikének van egy lezüllött grófi udvarlója s egy derék fiatal báró barátja. Ez az utóbbi annyit szaval neki a barátságról, szerelemről s más ilyen, fiatal leányok előtt kedves tárgyról — ezért nevezi magát tréfásan Esztike kisasszony professzorának — hogy barátságuk lassankként szerelemmé fejlik, s a csinos professzor kiüti a nyeregből a grófot. Ez a történet érdekes lélektani föladatot rejt magában: rajzolni azt a folyamatot, mely a két fiatal lélek barátságát szerelemmé fokozza, de az írónak nincs ereje hozzá s meg sem kisérli, helyette egy vonzóan és érdekesen, helyenként csöndes humorral és jóízű komikummal elbeszélt mesét nyujt nagy gyermekek számára — enyhe romantikájú mesét, amely nem tud semmit az élet mozgalmairól és mélységeiről.

A következő regénnyel, a mérnökével, Pálffy hangnemet vált: a lágy mollból áttér a kemény durra, s innen kezdve ez uralkodik költészetében. Együtt nézve

három utolsó regényét, az igazi Pálffy-alkotásokat, meglep a költő leleményének nagyfokú szegénysége. Mind a háromban ugyanazt a költői föladatot tűzi maga elé: egy fiatal férfi és egy fiatal leány szeretik egymást, de szerelmük heves ellenzőre talál egy idősebb nőrokonukban, akitől függenek. Az eszme nem új, elcsépelte már nemcsak az élet, hanem a regényirodalom is — száz évvel Pálffy előtt, a szentimentalizmus korában. A probléma beállításában a három regény között van némi eltérés, de nem sok: Réthfalvy báróné *(Egy mérnök regénye)* azért ellenzi leányának házasságát Szabolcsi Gáborral, mert annak atyját valamikor szerette — itt tehát az ok pusztán személyes ellenszenv; gróf Tereskey Boldizsárné *(Anya és grófnő)* fiának egy előkelő grófkisasszonyt szánt, ezért akarja elszakítani szerelmesétől, a kis angol leánytól — az akadály tehát az anya társadalmi elfogultsága. Az anya makacssága sem ott, sem itt nincs megokolva, s a fiataloknak sikerül is, keserves munkával, győzedelmeskedni rajta. Már Zsadányi Pál nagynénjének *(Régi Magyarország)* alapos oka van, hogy unokaöccsét távol tartsa Róza grófnőtől: a grófnő annak a férfinak leánya, aki egykor kártyaadósságának szívtelen követelésével, Pál atyját öngyilkosságba kergette. Ez a motivum az életben nem éppen abszordum, de ott sem rokonszenves, itt a regényben pedig költőietlen és szinte elfogadhatatlan. Elfogadhatatlan a tragikus megoldás is: Margit néni föltárja a titkot — a leánynak s ezzel a Dunába kergeti. A három mese természetesen más-más nyomon jár, de egyik sem fejlik mozgalmas, bonyodalmas történetté, s ha az előzményeket meg a szükség nélkül belefont szálakat lehántjuk róla, alig marad több, mint amennyit művészi kéz bele tudna szoritani egy-egy novellába. Egyáltalán a változatossággal nem sokat gondolt Pálffy, s még a kör is ugyanaz, amelyben cselekvényeit lejátszatja, a főúri világ.

Valóban nincs regényirónk, akinek képzelete olyan szűk körben s annyira körülhatárolt eszmevilágban mozgott volna, mint Pálffyé, nincs irodalmunkban három regény, melyet annyi és olyan erős rokonvonás fűzne egymáshoz, mint ezeket. De azért egymásnak csak testvérei és nem ikertestvérei: van e három, ille-

tőleg négy regényben fejlődés, szembetűnő haladás, két irányban is. E regények az *Esztike kisasszony professzorától* az *Anya és grófnőig* egyre művésziebbé válnak; cselekvényük logikusabbá, meséjük érdekesebbé, bonyodalmuk viszonylag gazdagabbá, hőseik cselekvőbbekké lesznek. Utolsó regénye ugyan visszaesés az előbbi kettőhöz, bonyodalma erőszakolt s kevésbbé érdekes, de ezért kárpótlást nyujt a környezetrajz gazdagsága. S ez jelöli a haladás másik irányát. A társadalom rajza a négy regényben fokozatosan elmélyül. Az elsőben még egészen külső, s inkább csak a társadalom külső formáit, a szalónéletet rajzolja; a *Mérnök regénye* bemutatja már az ország gazdasági életét is, az *Anya és grófnő* még mélyebbre nyúl, a társadalmi ellentétekbe, a különböző osztályok eltérő fölfogásából fejlő küzdelmekbe s nemzetünk politikai mozgalmaiba, a *Régi Magyarország* meg éppen ezeknek festését tűzi ki céljául, s inkább korrajzzá válik, mintsem regénnyé. Ezzel párhuzamosan a regények cselekvénye is mindjobban eltolódik a múlt felé. Az első a jelen világából merít, a második mintegy a lezárt jelenről ad képet, a harmadik a közelmúltba visz, az utolsó már történeti regény egy emberöltő távolából.

Az utolsó két regényében már eljutott Pálffy e visszafelé haladó útjában Jókai legkedvesebb korszakához, a szabadságharchoz, s közeledett legsajátosabb műfajához, a politikai regényhez. Mint az önkényuralom korának legtöbb regényíróját — P. Szathmáryt, Abonyit, Vas Gerebent — őt is varázskörébe vonta Jókai azzal a nagy sikerrel, melyet a közelmúlt politikai mozgalmaiból táplálkozó regényeivel tett. Nem kétséges, hogy annak az irányváltozásnak, mely Pálffy működésében a 80-as évek elején történt, okozója Jókai, az ő hatása alatt választotta cselekvényei hátterét és mélyítette el regényeinek társadalmi rajzát korrajzzá. Sőt vannak egyéb kapcsok is e két regényírónk között. A költői érdek megalapozása olymódon, hogy a jellemzés háttérbeszorításával jóformán a mesén van az egész súlya; a főcselekvényt élénkítő epizódok és humoros mellékalakok; a részletek érdekességének kiaknázása: mind Jókainak szemmel alig látható, de mély és erős hatására utal. S olvasva e kissé szürke regényeket, nem egyszer fölvillan emlékezetünkben Jókai ragyogó kép-

zeletének egyik-másik megkapó terméke (*Egy mérnök regénye = Új földesúr; Anya és grófnő = Kőszivű ember fiai*). Jókai költészetének fénye Pálffyra is ráégette bélyegét.

Ez a beállítás igazabb, mint az a másik, mely a két költőt, a „realistát" és a „romantikust" egymással szembehelyezte, sőt burkoltan éreztette, hogy kettejük közül Pálffy a nagyobb. Való, hogy Pálffy egy és más tekintetben fölülmúlja Jókait. Meséi valószerűbbek, cselekvényeiben nincs olyan szertelenség, jellemeiben nincsenek olyan túlzások és hibák, mint Jókainál — de ezek csak negatív érdemek, pozitív értékek tekintetében nem is lehet őt Jókaihoz hasonlítani. Hol marad Jókai képzeletének ereje, előadásának lebilincselő bája, elbeszélésének páratlan művészete mellett a Pálffyé? Jókai óriás sok hibával, Pálffy ember sok jó tulajdonsággal, a kettő össze sem mérhető. Ha Pálffyról szólunk, ne emlegessük Jókait, mert csak ártunk neki.

De Pálffy nem is volt realista. Talán regényeinek alakjait az életből meríti s a valóságot formálja művészetté? Éppen nem. Az események, melyek cselekvénnyé szövődnek, a maga képzeletének alkotásai, szereplői részben teljesen elgondoltak, mint az intrikus nők, részben halványak, mozgalmasabb lelkiélet híján, de közös bennük, hogy nem a valóság talajából sarjadtak ki. Pálffy is alapjában romantikus lélek, de mivel képzelete szegényes volt, mind a föltalálásban, mind a bonyolításban tartózkodik a merészségtől, szertelenségtől, s ólomszárnyon járó fantáziája szelíd romantikájú, kirívó valószínűtlenségektől ment történeteket teremt. A realizmushoz inkább csak művészi fegyelmezettsége és mértéktartása közelíti, bizonyos egyensúlyozottság, mely költészetének legjellemzőbb vonása.

Ennek köszöni Pálffy a jelentőségét is. Nincs a legnagyobbak sorában, nemcsak Keménnyel vagy Jókaival, hanem Eötvössel vagy Jósikával sem mérkőzhetik, de regényei a magyar irodalom jobb termései közé tartoznak, nem annyira valamilyen sajátos érdemeik folytán, hanem éppen azon egyensúlyozottság által, mely költészetének különféle elemei közé teljes harmóniát teremt. Pálffy nem kiváló egy irányban sem, de nincsenek végzetes fogyatkozásai, s az átlagot minden tekintetben eléri, tehetségével pedig ügyesen tud gazdál-

kodni. Képzelő ereje fogyatékos, de tud vele érdekkeltő mesét formálni s a mozgalmas bonyodalom helyett cserébe olyat ad, melynek valószínűségét nem vonjuk mindenáron kétségbe. Jellemei rajzában nem hatol mélyre s megkapó alakokat nem tud teremteni, de hősei, ha nem éppen erőtől duzzadó emberek is, mégsem árnyképek. Regényeiben kevés történik, de azt a keveset meg tudja okolni; a bonyodalom bennük túlontúl egyszerű, de viszont a kerek cselekvény minden szálát tisztán látjuk s összebonyolódásukat könnyen nyomon kísérjük — van érzéke a szerkesztés művészi követelményei iránt. Nem mestere az elbeszélésnek, de kellemes mesemondó; stílje nem sallangosan magyar, de szellemben magyaros, helyenként száraz, de másutt kárpótlásul kedvesen humoros. Általában regényei nem ejtenek ámulatba, de szívesen olvassuk őket; nem remekek, de tisztességes alkotások, a maguk egészében a józan, egészséges magyar fölfogás szülöttei. Utolsó három regénye megérdemelné, hogy elkerülje a gyors feledést, különösen az *Anya és grófnő*, legharmonikusabb s így legjobb alkotása, és a *Régi Magyarország*, mely mint regényes korrajz valóban értékes: megelevenedik benne jellemző, hű képekben Kossuth kora, a konzervativok és liberálisok küzdelme, Metternich uralma erőszakosságaival, az ellenzék hazafias buzgalma, a márciusi események — az emberek és eszmék harca e mozgalmas korszakban.

IRODALOM.

a) *Vas Gerebenről:*

1. Váli Béla, *Vas Gereben élete és munkái*, 1883. 220 l.
2. Barabás Ábel, *Vas Gereben*, 1905. 220 l.
3. Zsigmond Ferenc, *Vas Gereben*, Irodalomtörténet, 1919. 1—22. l.
4. Arany János bírálata a *Pörös atyafiakról*, 1860.; újra *Összes munkái*, V. k. 467—483. l.

b) *Pálffyról:*

1. Szvacsek-Vári Rezső, *E. Pálffy Albert*, 1904. 194 l.
2. Salamon Ferenc bírálata a *Fejedelem keresztleányá*ról, Bpesti Hirlap, 1856. márc. 16.

3—4. Péterfy Jenő bírálata a *Mérnök regényéről*, 1886.; újra *Összegyűjtött munkái*, III. k. 411—418. l.; a *Régi Magyarországról*, Bpesti Szemle, 78. k. (1894) 478—480. l.

4. SZÍNTELEN EGYÉNISÉGEK

A kor többi, az előbbieknél jóval kisebb és színtelenebb egyéniségeiből még hármat ragadok ki. Nem írói érdemeik miatt méltók az említésre, hanem az első kettő törekvéseinek tisztasága miatt, a harmadik, mert nagy olvasóközönséget tudott szerezni magának. Amazok Podmaniczky Frigyes báró és Vadnai Károly, emez Beniczkyné Bajza Lenke. Közös vonásuk, hogy a jelen társadalmi életből merítettek s azon kevésszámú regényíróink sorába tartoznak, akik regényeikben a múlt rajzával meg sem próbálkoztak. Igaz, hogy a jelen társadalmának igazi képével is adósak maradtak: pusztán az úri családok mindennapi érintkezésének formáit rajzolják meg egypár színtelen vonással, s ezekből nem lehet rekonstruálni valamilyen határozott kor társadalmi képét. A két férfiírót ezenkívül egymáshoz kapcsolja, hogy az irodalom nagy szeretetével és megbecsülésével nemes erkölcsi fölfogást egyesítettek — s ezzel számot tarthatnak az utókornak legalább a tiszteletére.

Kettejük közül Podmaniczky Frigyes báró volt a szerényebb tehetségű, viszont fiatalos becsvágya nagyobb volt. Első regénye, *A fekete dominó*, 1853-ban jelent meg, innen kezdve 1867-ig majd minden évben megjelent tőle új regény, tizennégy év alatt kilenc. Az alkotmány visszaállításakor letette a regényírói tollat, de ebből a magyar regényirodalomnak nem lett semmi kára. Regényei kivált a nők számára készültek, akiknek műveltségét és irodalmi ízlését akkoriban kissé lenézte mindenki — már ez a körülmény világot vet nemcsak jellemükre, hanem értékükre is. Nemes gondolkodású, tiszta érzésű férfiak és hölgyek között lejátszódó komoly történetek, azzal a rendeltetéssel, hogy meghassák a gyöngéd, érzelmes szíveket és ápolják az erkölcsöt, terjesszék a magyarság szeretetét. Ezek a könnyen elbeszélt, érzékeny történetek magasztos eszmék világába vezetnek, nem sértik még az illemet sem — ez minden érdemük. Érdekfeszítő cselekvény csakúgy hiányzik belőlük, mint a szenvedélyek küzdelme, nem találunk benne sem lélekrajzot, sem társadalmi képet. Színtelen és igénytelen alkotások, szürkék,

mint a madarak között a veréb. Lelkünket nem hozzák izgalomba, s mikor letesszük kezünkből, nem marad a legkisebb nyomuk sem, akár a hirtelen fölszálló őszi ködnek.

Vadnai Károly-ban már volt egy és más a művészből. Nem volt olyan szenvedélyes regényíró, s bár fiatalon kezdte és öregen végezte pályafutását, csak öt regényt írt; ezek *A kis tündér* (1860), *Eszter, a szép kardalnoknő* (1861), *Eladó leányok* (1864), *A rossz szomszéd* (1878), *Immakulata grófnő* (1896), s az utolsó alig több, mint hosszabb lélekzetű novella, a *Rossz szomszéd* pedig, legmélyebb és legszebb műve, egészen az.

Regényei közül Gyulai Pál a *Kis tündért* szerette legjobban; legsikerültebb is, s ez az egyetlen, mely újabb kiadásokat ért (az Olcsó Könyvtárban s a Magyar Regényírók során). Műalkotásnak ez is jelentéktelen, regénynek meg éppen vérszegény. Két egyenlő terjedelmű félre válik. Az elsőben nem történik egyéb, mint hogy egy kedves, pajzán leánykát megszeret egy nagy nőhódító és nőül kéri. A második részben a leány, aki rokonszenvet érez udvarlója iránt, de szerelmet nem, kezét odaígéri, de azt a föltételt szabja kérőjének, hogy egy félévre vonuljon vissza s tanuljon meg angolul. Ezzel a groteszk és naiv s nem éppen valószerű fogással az író megszabadul ettől a kellemetlen alaktól, a kis tündérnek meg alkalmat ad, hogy beleszeressen egy másik fiatal emberbe, egy költőbe. A szerző is, a leány is megfeledkeztek a korábbi ígéretről, de a félév elteltével egyszerre jelentkezik a jutalomért a magát megemberelt Don Juan, s rendkívül nehéz helyzetbe hozza az írót. Vadnai az elbeszélésnek Scylla és Charybdis közé szorult hajóját úgy vezeti, hogy az a szirt és az örvény között — elsülyed, prózai nyelvre fordítva: a kis tündér váratlanul valamilyen tüdőgyulladásszerű betegségbe esik és hirtelen meghal. Ez természetesen nem megoldása a költői problémának. Maga a regény sem igen tesz számot. Egyetlen részletesebben megrajzolt alakja van, a leány, de benne sincs élet és igazság, csak egy kis költészet, a fiatalság bája és derűje által. A két gavallér pusztán szónokló figurák, az egyik Olaszországról és hódításairól, a másik a költészetről szaval —

amaz szépen, ez okosan is — de abszolute nem valószerűen és a helyzethez illően. A többi árnyalak, kitöltetlen körvonalak, s a mese valójában nem egyéb, mint egy vidéki úri kisasszony élete egy kastélyban falusi gavallérok között — kissé körülményesen, de nem minden kedvesség nélkül elbeszélve.

Valamint ebben a regényben, Vadnai többi alkotásában is van bizonyos gyöngédség és finomság, mely őket egészen áthatja. Finom tónus, gyöngéd érzelmek, olyanféle módon nyilvánulva, mint később Pálffynál az *Esztike kisasszony professzorában*, de híján Pálffy gazdagabb hangskálájának. Vadnainál az a finomkodás némi egyhangúságot szül, de nem lesz bántóvá, mert illik a tárgyhoz, s nem fajul mesterkedéssé. Érezzük, hogy ez a nemesen gondolkodó, nemesszívű ember az életet akarta bemutatni regényeiben, nem úgy persze, amint van, még talán nem is olyannak, amilyennek látta, hanem amilyennek elképzelte. Mindig megmarad abban a körben, melyben élt: hősei a középosztályból kerülnek ki és sok köztük a művész. Jobbára kedves, még hibáiban is szeretetreméltó emberrel dolgozik, igazán rossz alig van soraikban, legföllebb korhely, s a legnagyobb sértés, amivel hősei egymást illetik, a szelid gúny vagy a jókevű tréfa — de még ezeknek is nemes rendeltetésük van: kigyógyítani fogyatkozásaiból a vétkest. Későbbi regényeiben azonban rendszerint vegyít a mesébe valami ármányt, de intrikusai — jobbára nők — nagyon esetlenül fognak a munkához. Célt nem érnek — de tetszést sem a naivul megkötött és könnyedén föloldott csomóval. Az erős szenvedélyeket, az akarat hatalmas kirobbanásait a szerző az életben sem ismerte, a költészetben sem merte értékesíteni, ezért nagy összeütközésekig sohasem juttatta a dolgot, s a bonyodalmakat elsimította vagy kitért a komoly megoldás elől. A fölfogásnak ez a derüje, a szelid optimizmus kedvessé teszi ezeket az igénytelen történeteket, s a hasonlóan egyszerű, de egyszerűségében nemes előadás, a közlés biztonsága és eleganciája ad nekik némi művészi zománcot. Nem kárpótlás ez a hiányzó regényírói értékekért — eleven képzelet, az emberi szív ismerete, a jellemrajz ereje — s a biztos komponálás meg eredménye, a szilárd szerkezet, nem nagy

hézségek legyőzését jelenti, hanem azt, hogy az író agyon egyszerű s épp azért igen kevéssé művészi föladatot tűzött maga elé.

Általán Vadnai regényei finom elmének és gyöngéd léleknek alkotásai, s ezért rokonszenvesek. Igazi yönyörűséget azonban nem talál bennük sem a naiv lvasó, sem a fejlettebb ízlésű közönség: ez, mert költő pszichológiája nem hatol mélyre, az, mert a gények leleménye szegényes. De minden ízükben eretiek, s ezt érdemes följegyezni. Vadnai nem fosztott i egy írót sem, nem követett senkit, a maga lelkéből erített, önmagát adta, s ha nem nyujtott igazán értéset, onnan van, mert nem volt igazi regényíró.

Beniczkyné Bajza Lenke, aki hármuk közül utoljára pett föl, a kiegyzés előtti évben, nem méltó, hogy velük yütt említsük, de szólnunk kell silány, értéktelen gényeiről, mert az írónak is, műveinek is van bizovos irodalomtörténeti jelentősége. Beniczkyné Bajza enke ugyanis az első női név, akivel a regény történeben találkozunk. Irodalmi munkásságának is vannak yan eredményei, melyek mellett nem mehetünk el benyt szemmel. Tény először az, hogy Beniczkyné Jókai Jósika után a legtermékenyebb magyar író; első regénye, a *Két szív harca*, 1866-ban jelent meg, ezt gyors tymásutánban követték a többiek vagy 50, még halála án (1905) is jelent meg tőle egy-két regény. Tény tobbbá az, hogy ezek a regények negyven éven keresztül rra mind találtak kiadót, a legtöbb második, sőt haadik kiadást is ért, kétségtelen bizonyságául annak, gy kapós olvasmányok voltak. Végül tény, hogy egyikásik közülük (hét regény) külföldre is utat talált s ott második kiadást ért, tehát a művelt nyugatnak is üksége volt reá. Beniczkynének volt olvasóközönsége, ég pedig nagyobb, mint Jókait és Vas Gerebent kivéve korszak bármelyik regényírójának! Ezt a jelenséget ncs joga a tudománynak egyszerű kézlegyintéssel eltézni.

Beniczkyné nem volt művész, de dilettáns sem — nem mesterember. Megérezte ezt a közvélemény, mikor francia regény-nagyiparossal hozván kapcsolatba magyar Ohnet"-nek nevezte. Persze Ohnet mellett is törpült, s nemcsak annyival kisebb nála, mint általá-

ban a magyar regényirodalom a franciánál. Van írói technikája, tud építkézlábú mesét kieszelni, a szálakat ügyesen bogozza be és ki, világosan és értelmesen beszél el — de ez minden. Ennyi adománnyal lehetett volna jó regényt írni, de *csak* ennyi adománnyal nem. Azokra a szenvedélyes horgászokra emlékeztet, akiknek van jó horguk és fölszerelésük, még reménykeltő csalétkük is, csak tehetségük nincs: éles szemük, biztos kezük, lélekjelenlétük, s azért sohasem fognak halat. Beniczkyné horgára sem akadt irodalmi értékű regény.

Minden munkája lélektelen, vizenyős történet a főúri világból. Bár maga is bejáratos volt oda, sem e milieut, sem embereit nem tudta hiven és jellemzően bemutatni: olyanok, mintha egy varrógépe mellett ábrándozó polgári leány vetette volna papirra. Emberek helyett kitömött bábokat mozgat a színen, nevükben, mint a bábjátékos, ő beszél, választékosnak szánt, de valójában finomkodó, mesterkélt, papirosízű nyelven — közhelyei és modorosságai nem egyszer csöndes mosolyt csalnak ajkunkra. De az sem érdekel, ami embereivel történik, a nagyvilági üres életformák között lefolyó színtelen események, melyek mindig egyforma mesévé rendeződnek. Úgy állanak az igazi regénnyel szemben, mint a színpadi dekorációk egy megkapó tájképpel szemben: csinált világ, melyben minden mesterséges és hazug. Annyira elkoptatott sablónokkal dolgozik, hogy nem is szorul kölcsönzésre; nem merít más költőktől, mert amit ad, azt nem kell egy műből meriteni, készen áll a regényirodalom gazdag kelléktárában, mint — hogy folytassam az előbbi hasonlatot — a kulisszák a színházi raktárban. Innen van, hogy regényei színleg ugyan teljesen eredetiek, de valójában még sem azok: nem az élet művészi másolatai vagy egy egyéni képzelet alkotásai, hanem a korabeli divatos regényirodalom visszhangjai, ügyesen összeszerkesztve azokból a közkeletű fordulatokból, melyek olvasmányainkból észrevétlenül fölhalmozódnak mindannyiunk emlékezetében.

Hogyan tehetett szert ez a tehetségtelen író a maga teljesen értéktelen regényeivel olyan nagy népszerűségre, ha a közönségnek csak bizonyos köreiben is? Egy szóval rámutathatunk ennek a tetszésnek a gyökerére: e regények hazug idealizmusa nyerte meg a

fogyatékos műveltségű olvasók szívét. A közönségnek ez a része könnyű szórakozás kedvéért fordul könyvhöz, s a költészet számára pusztán mulattató eszköz, akár a mozi, a cirkusz, a kávéház. Ábrándos, de korátolt lelkének éppen ez a Beniczky-féle romantika kell, melynek könnyű fajsúlyú termékeiről azt hiszi, hogy az élet hű képét adják, azoknak a nagy uraknak mindennapi életét, akiket ő az utcáról, az ujságokból, szóbeszédből ismer. Előkelő, finom emberek, fényes miliéu, nagystílű élet, emelkedett érzések, sok szerelem, mely természetesen mind házassággal végződik, s minden, ami szóba kerül, rikító színekkel ragyogóra mázolva: ime azok az elemek, melyeknek a franciáknál Ohnet, nálunk Beniczkyné — majd később a többi nagysikerű mesterember — népszerűségüket köszönték. Hogy az az eszményi világ, melyben Beniczkyné hősei élnek, az utolsó vonásig és színfoltig hazug, s maguk a hősök puszta maskarák — azt a jámbor közönség nem veszi észre, aranynak nézi a talmi fémet.

*

Ha búcsúzóul egy pillantással összefoglaljuk az itt méltatott regényeket, akkor ugyanaz a kép tárul elénk, amelyet az abszolutizmus korának regényirodalmáról bevezetőül föntebb megrajzoltam. Ez a kép valójában nem hű, s két tekintetben is megtévesztő. Egyrészt hiányoznak belőle a korábban föllépett íróknak ebben a korban megjelent regényei, másrészt a most tárgyalt regények tekintélyes része már nem ebben, hanem a következő korszakban látott napvilágot. Abonyi és Vadnai regényeinek majd a fele 1867 után jelent meg, Degré pályáját a kiegyezés szinte két egészen egyenlő félre vágja, P. Szathmáry Károly műveinek jóval nagyobb részét írta az új korszakban, mint ebben a most tárgyaltban, Beniczkynének meg éppen csak egy regénye jelent meg 1867 előtt. Viszont Jósika regényeinek nagyobb fele csak 1849 és 1867 között jelent meg, s ebbe a korba tartozik Kemény minden nagy regénye, valamint Jókai legértékesebb alkotásai. Ezzel a kettős gazítással egészen másként fest regényirodalmunk képe. Terjedelme alig változott, három nagy regényírónk művei számban is majdnem egészen kipótolják a

veszteséget, de értékben annál inkább. Itt már van ugyan nyilvánvaló veszteség, elsősorban Pálffy regényei, de mennyivel nagyobb a nyereség, Kemény és Jókai költészete! E két írónk munkásságának belekapcsolásával a föntebb adott szegényes és nem egy tekintetben sivár kép menten az ellenkezőre változik: gazdaggá, színessé, ragyogóvá lesz, úgyannyira, hogy a magyar regény fejlődésében ez a húsz év a legfényesebb korszak, itt éri el a magyar regény a tetőpontját. De éppen ennek a két képnek az ellentéte mutatja, hogy valójában nem regényirodalmunk tett 1849-től 1867-ig óriási lépést, hanem történetesen ebben a korszakban működött két legnagyobb regényírónk.

IRODALOM.

a) *Podmaniczkyról:*

Berczik Árpád, *B. Podmaniczky Frigyes emlékezete*, 1914. 14 l.

b) *Vadnairól:*

1. Kőrösi László dr. *Vadnai Károly*, 1895. 81—132. l.
2. Beöthy Zsolt, *Vadnai Károly emlékezete*, Kisf.-Társ. Évl. 40. k. (1905) 12—24. l.
3. Berczik Árpád, *Vadnai Károly emlékezete*, 1909. 11 l.

c) *Beniczkynéről:*

Egy regényét megbírálta Gyulai Pál, 1872.; újra *Bírálatok*, 123—125. l.

VI.

REGÉNYIRODALMUNK A KIEGYEZÉS UTÁN

1. ÁLTALÁNOS JELLEMZÉS. — A REALIZMUS

Az 1867-iki kiegyezés nevezetes fordulópont nemzetünk életében, s mivel az irodalom gyökérszálai a közélet talajából szívják föl a művészileg értékesítendő anyagot, regényirodalmunk történetében is. Itt azonban a változás nem volt olyan hirtelen és mélyreható. Érthető: bizonyos idő kell még a leghatalmasabb rengésnek is, hogy új fölületekre terjedjen át, s miközben tovább hullámzik, ereje egyre csökken. Másfelől a kiegyezés egészen más viszonyokat talált és egészen más viszonyokat teremtett a közélet meg a regényirodalom terén. A magyar regény az önkényuralom korában eljutott virágzása legmagasabb fokára, regényirodalmunkban fejlett hagyomány alakult, mely mint eleven erő élt és hatott, s meghatározta további fejlődése útját; munkásainak nagy része, vezérével, Jókaival, az élén, a kiegyezés után is dolgozott, egyik-másik fokozott erővel. Ellenben a közélet minden terén, a politikai, gazdasági és társadalmi életben hatalmas rázkodtatásokkal járt az alkotmányos élet helyreállítása. A politikai életet a tizennyolc éves passziv rezisztencia dermedtsége után újra meg kellett teremteni, a 48-cal részint kapcsolatban, részint ellentétben; új utakon új célok felé törve, más eszközökkel kellett dolgozni — és más emberekkel is, mert a régi politikusaink majd mind kidőltek a sorból, vagy félreálltak. A gazdasági élet képe is gyökeresen megváltozott: a jobbágyok fölszabadítása után a zsellérgazdaságról áttértünk a bérgazdaságra, a nyerstermelés mellé, mely addig gazda-

sági erőnk főforrása volt, meghonosítottuk az ipart s azt mindjobban a nagyipar felé fejlesztettük. Nyomában nagymértékű, de inkább hirtelen, mint egészséges irányú fellendülés járt. Az örökváltság s a nemesség kiváltságainak eltörlése pedig a társadalmi osztályok körében idézett elő nagymértékű eltolódást. A nemzet zöme, a középnemesség, mely azelőtt nemcsak a politikai és a gazdasági, hanem az irodalmi életben is vezető szerepet játszott, gazdagságából és súlyából egyre többet vesztett, s ezzel kapcsolatosan fokozatosan kicsúsztak kezéből a hatalom reális fegyverei: a bürokratikus hatalom aprószemű lencséjéért átengedte ősei örökségét az új hódítóknak. Ezek, kereskedők, iparosok és bérlők, bankárok, gyárosok és új birtokosok — nagyrészt a zsidóság köréből — egy új társadalmi osztályt alkottak, mely megszerezve magának a nemzet gazdasági erejének javát, egyelőre tekintély és külső dísz nélkül, teljesen észrevétlenül kezébe kerítette az uralmat.

Mindez közvetve vagy közvetlenül nagymértékben kihatott a regényirodalomra is, és megváltoztatta annak mind külső föltételeit, mind belső tartalmát. A gazdasági élet föllendülése új társadalmi osztályokat emelt a műveltség régiójába vagy legalább közel hozzá és hirtelen megduzzasztotta az olvasók körét. A regényolvasók száma egyszerre magasra szökkent. Olvasóközönségünk azelőtt jobbára két osztályból került ki: a vidéki gentryből és a lateinerekből; most ezekhez csatlakozott az arisztokrácia egy része, az időközben fölemelkedett és lassanként megmagyarosodó polgárosztály — nem annyira az öregek, maguk a kereskedők, iparosok és bérlők, hanem gyermekeik — a kisvárosi tanult vagy csak félműveit emberek és a társadalom minden osztályából nők, akik a regényolvasók zömét szolgáltatták. A regényfogyasztóknak ez a gyors és nagymértékű megszaporodása rendkívül fölfokozta a keresletet, ez meg természetesen maga után vonta a regényirodalomnak számbeli föllendülését.

Ebben a föllendülésben döntő része volt a sajtónak, a napilapoknak és a folyóiratoknak. Láttuk, hogy már 67 előtt nagy hatással voltak a műfaj megerősödésére, de hatásuk teljes mértékben csak a kiegyezés után ér-

nyesült, mert a napisajtó is csak az új korszakban jött létre, olyan hatalmas tényezővé, amilyennek a mi nemzedékünk ismerte. Az alkotmány helyreállítása mozgalmas, eleven politikai életet szült, ez maga után vonta a hirlapok számának nagyarányú megnövekedését, s azok terjedelmükben is megbővülve, könnyen és tetszésen kielégíthették a közönség vágyodását a regény után. A folytatásos regény elmaradhatatlan eleme lett minden napilapnak és könnyebb fajsúlyú folyóiratnak; akadt szépirodalmi lapunk, a Fővárosi is közölt, sőt Regényvilág címmel egy kéthetenapok és a Vasárnapi Ujság, mely egyszerre két regényt megjelenő folyóirat is megindult, mely hasábjait husztán folytatásokban közölt regényekkel töltötte meg.

A sok munkaalkalom nemcsak a hivatottak buzgalmát fokozta, hanem olyanokban is fölkeltette a regényirói becsvágyat, akiknek nem volt elég tehetségük, ezek között nagy számmal voltak ujságírók. Az ujságírás lassanként rendes, kenyérkereső pályává lett, s egy uj foglalkozási ág, egy új irótípus alakult ki, a hivatásos ujságíróé, viszont elmosódott előttük a különbség az irás és ujságírás között. S míg egyfelől az ujságírók sorából nem egy kiváló regényiró emelkedett ki, másfelől a gyöngébbje is természetesnek találta, hogy beleszokulván az ujságcsinálás mesterségébe, az ujság minden rovatát el tudja látni, tehát a regénycsarnokot is, s minden riporter már Jókai dicsőségéről ábrándozott — nagy éppen meg is próbálta erejét a műfajban. Külső emberek is nem egyszer sikerült tehetség nélkül befurakodni a napilapok regény-rovatába s onnan esetleg még valamelyik könyvkiadóhoz is. A nyomdafesték egyébként nem volt akkor drága, úgyhogy nagyon elszaporodtak a dilettáns tucat-munkák meg a selejtes regények. A regények kapóssága azután mgteremtette nálunk is a gyüjteményes regény-vállalatokat, s a termelés és fogyasztás circulus vitiosus módjára kölcsönösen fokozta egymás erejét.

A közviszonyok átalakulása módosítólag hatott regényirodalmunk tartalmára is: tárgykörére, fölfogására, szellemére. A kornak mozgalmas élete iróink és közönségünk érdeklődését a jelen felé irányította: a másultságból, kétkedésből, bizonytalanságból új életre

ébredt nemzedék, reménnyel, bizalommal, tettvággyal eltelten, elfordult a múlttól s valamint az életben a reá szakadt új föladatok megoldásán dolgozott, akként a költészettől is ez új problémák megvilágítását várta. Különösen a társadalmi kérdések foglalkoztatták, s elsősorban az a nagy eltolódás, mely a társadalmi osztályok elhelyezkedésében, szerepében, vagyoni viszonyaiban észrevehető lett. A 48-as eszmék virágai most értek gyümölccsé, most jelentkeztek a reformoknak gazdasági, társadalmi és politikai következményei. A szabadságharc előtti patriarchális életnek nem voltak igazi problémái, s társadalmi regényeink valójában nem is a magyar életből, hanem külföldi regényekből merítették rajzukhoz a vonásokat és színeket; társadalmi életünk — a külföldihez képest — 67 után is szegényes és színtelen volt, de problémái már voltak, súlyos és veszedelmes problémái. A gentry pusztulása, a tisztviselő-osztály külső fénye és belső gyöngesége, a polgárság megerősödése és megmagyarosodása, a társadami osztályok ellentéte, a felekezeti, faji és nemzetiségi kérdés, a vagyon mind egyenlőtlenebbé váló megoszlása s ennek nyomán a szegény fokozódó irigykedése és gyűlölete a gazdag iránt, az osztrák szellemű katonaság szembehelyezkedése a magyarsággal: mindez nemcsak a politikust és a gondolkodót érdekelte, hanem a költőt is. Ezekben a problémákban fogantak meg a komoly regények eszméi, ezeken épültek föl cselekvényei.

A lüktető élet, a társadalmi viszonyokat fölkavaró mozgalmak értetik meg, hogy az a kör, mely regényíróinkat ebben a korban tárggyal látta el, a jelen világa. Az a folyamat, mely már az előbbi korszakban megindult, a regényirodalom súlypontjának átbillenése a történeti regényről a társadalmira, a kiegyezés után befejeződött. 48 előtt regénytermésünk javát a történeti regények szolgáltatták, az önkényuralom idején is a legnagyobb értékeket a történeti tárgyúakban találjuk, különösen ha ideszámítjuk azokat a regényeket, melyek a közelmúltból veszik tárgyukat — s ezek az abszolutizmus korának legjellemzőbb termékei — de számra nézve már a jelenkor életét földolgozók kerülnek túlsúlyba. A történeti regény a kiegyezés után sem hallgat el, de java művelői majd mind a régi nemzedék sorából ke-

ülnek ki, akik műveltségükkel, törekvéseikkel, egész szellemükkel az előbbi korban gyökereznek, míg az ijak, akik 67 után lépnek föl, szinte kivétel nélkül a irsadalmi regény művelésére adják magukat. A kigyezés korának jellemző műfaja, mely a kor regényköltészetének megadja sajátos jellegét, a jelen mozgalmait értékesítő társadalmi regény.

Regényirodalmunk kifejlesztésén és irányításán az nkényuralom korában a közéleti tényezővel párhuzamosan, hatását fokozva, működött még egy erő, egy odalmi tényező, a realizmus. A realizmus nem új lenség irodalmunkban ; föltűnt már az előbbi korszakan, de virágzása erre a korszakra maradt. 1867 előtt óinkban és a közönségben inkább csak az érzék támadt ól a realizmus iránt: megkedvelték az élet valószerű brázolását, de a realizmus mint irodalmi irány a egényköltészet terén nem tudott gyökeret verni. Elszaorodtak a realizmus külföldi remekeinek fordításai, s műveltebb körökben népszerűek lettek előbb az angol ealisták, Dickens és Thackeray már az 50-es években, ajd az oroszok, Turgenyev, Gogoly, Szollogub a 60-as vekben, de magyar követőik még nincsenek, s a realizmus a regényirodalmunk terén csak a romantikába lvadva érvényesül, az epizódok és a mellékalakok élis bemutatásában. Amint azonban nemzetünk, nagyészt éppen a kiegyezés utáni föllendülés következtében, indjobban utólérte műveltségben a nyugatot, s hozzája imulván, meghonosodott nálunk is a nyugati életfölgás és világnézet, akként erősödött meg irodalmunkan a realizmus. Sorra megjelentek az igazi realisták, kik szellemükkel bekapcsolódtak az új irányba s műeik egészével törekedtek a valóság képét megadni.

Olyan nagy számmal vannak ezek a realista szellemű regények, hogy a realizmus e kor regényköltészetének egyik legfontosabb jellemző vonása. Föltűnő lenség, hogy ez az irodalmi áramlat egy-két évtizeddel iegkésve érkezett ugyan, de akkor szinte egy csapásra ralkodó iránnyá lett. Arra vall ez, hogy a realizmus em pusztán divat volt nálunk, hanem hozzáillett a özan magyar természethez s kedvező talajra talált az kkori közhangulatban. Ugyanezt bizonyítja a magyar ealizmusnak az a sajátsága, hogy nem csapott túlzásba,

szertelenségbe, mint azok az irányok, melyek nem emelkedtek ki az utánzásból.

A valószerű fölfogás és ábrázolás, ami a realista művészetet megkülönbözteti a romantikustól, nemcsak egészen új típusú regényeket teremtett, hanem gyökeresen megváltoztatta regényirodalmunkat is. Elsősorban mélyebbre ásta azt az új medret, melyben 67 után regényirodalmunk haladt. Míg a romanticizmus, mely természete szerint merész, gyönyörködtető mesére törekszik, szívesen fordul a múlthoz, mert az időbeli távolság egyfelől megnöveli az arányokat és kedvező talaja a nagyszerűnek és csodálatosnak, másfelől a távolsággal járó homály nagyobb szabadságot enged a költői képzelet szárnyalásának: a realista, hogy a valóság megfigyelése alapján hű képét adhassa az életnek, szívesebben merít a jelenből, mert azt közvetlen tapasztalásból ismeri. A jelen mozgalmaiból merítő társadalmi regénynek megerősödése a történeti rovására, amit föntebb mint a kor regényköltészetének egyik jellemző vonását emeltem ki, nemcsak a kiegyezés utáni közállapotoknak következménye, hanem része van benne az uralomra vergődött realizmusnak is.

Sőt a realizmus még mélyebben is éreztette hatását: megváltoztatta költőink világnézetét és regényeink hangulatát. A romantikus költőt az a sok fény, mellyel dolgozik, az ideális világ, melyet képzeletével minél gyönyörködtetőbbé formál, rendszerint optimistává teszi s ez művét bizonyos derűvel vonja be; a realista a valóság képeit szemléli, s az élet a maga sok bajával és nyomorúságával, bűnével és gyöngeségével jobbára sötétnek, sivárnak tetszik előtte, úgyhogy bizonyos pesszimizmus fejlik ki benne: inkább csak a fájdalmas, lesujtó mozzanatok ragadják meg, s azokat festve, regénye is rendszerint szomorú, lehangoló, zord olvasmánnyá lesz. Végül más a viszony is, melyben a kétféle irány művelői tárgyukkal szemben állanak. A romantikus író meséjét pusztán a képzeletéből szövi s így bármennyire szereti is történetét és hőseit, az érzés, amelyet benne fölkeltenek, mint egy képzelt világ visszhangja nem lehet erős és mély, csak olyan, amilyet valami műtárgy kelt; a realista benne él abban a világban, melyet rajzol, műve valóságos élmény reá nézve, benne rezeg

a személyes mozzanatok zaklató érzéshangulata, vagy éppen — ha a maga sebeit tárja föl — égető fájdalma. Nem objektív, mint romantikus társa, hanem erősen szubjektív, beleviszi a maga sajátos hangulatát, rendszerint haragját vagy bosszankodását, elvétve mosolyát, s amaz gúnyban vagy szatirában, emez vagy a maga tisztaságában, vagy inkább humorrá olvadva jelentkezik.

A realizmus regényirodalmunkba külföldről áramlott be, még pedig három csatornán. Legkorábban az angol hullám ért el hozzánk, főként Dickens és Thackeray realizmusa, azután következett az orosz, Turgenyev, Gogoly és Dosztojevszkij nyomán, majd a francia analitikus regény. A hatás nyilvánvaló, de a magyar realizmust nem fűzték olyan kimutatható, nyílt kapcsok a külföldihez, mint a magyar romanticizmust. Nem egyes írók hatása érzik meg rajta, hanem inkább az egyes irányoké, nem regények csábították íróinkat utánzásra, hanem a realizmus mint műelv ejtette őket hatalmukba. Kisebb érintkező fölületek vannak egyik-másik magyar meg külföldi realista regényíró között, vagy legalább meg lehet állapítani, melyik idegen íróhoz áll közel a magyar, de gazdagabb, több mozzanatra kiterjedő egyezést nem lehet fölfödözni, utánzást vagy motívumkölcsönzést meg éppen nem. Ezt a realizmus természete magyarázza. A realizmus az élet, a környezet megfigyelésére utalja az írót, s már ez függetlenné teszi az idegen szellemi művektől; másrészt nem követelvén meg mozgalmas eseménysorozatok kieszelését, a realista író nem szorul arra, hogy esetleg fogyatékos képzeletét más író műveiből pótolja. A realizmus mindig eredetibb, mint a romantika: innen a kor irodalmának egyik új jellemvonása, a relatív eredetiség.

De bármilyen erős volt is regényirodalmunkban a realista irányzat, ez nem jelenti azt, hogy egészen realista szelleművé vált. Egyrészt íróink tartózkodtak az új áramlat szélsőséges irányaitól s nem téptek el minden kapcsolatot a romantikával, csak mérsékelték egyoldalúságát, másrészt a régi irány, a romantika, élt tovább, vagy a maga színesebb formájában, Jókai, sőt Jósika szellemében, vagy némileg meghalványodva és külsőleg hozzásimulva a kor divatos realizmusához. S

nem is egyes elszórt jelenségek mutatják a régibb irány eleven erejét, hanem nagyszámú regény tanusítja — csak az a föltűnő, hogy regényíróinknak éppen a tehetségesebb része szegődött a realizmus szolgálatába, míg a nagyobb számú, de alacsonyabb színvonalat jelentő írók maradtak hivek a romantikához. S ha a következőkben a regényirodalom fejlődését rajzolva mégis föltűnő aránytalanságot látunk: jóval gazdagabbnak a realisztikus irányt, ez onnan van, hogy e korszak romantikájának értékes felét, elsősorban Jókai költészetét, már az előző fejezetekben méltattuk, a többi pedig jórészt selejtes munkákból áll, melyek nem érdemlik meg a részletes tárgyalást.

Az ellentétes irányoknak az az összeolvadása, amelyre az imént utaltam, némileg áthidalja az űrt a kiegyezést megelőző és követő korszak regényirodalma közt. Mélyebben vizsgálódva, egyéb kapcsolat is föltűnik: világossá lesz, hogy bár az új korszakban a regény egészen átalakult, megváltozott tárgyköre és iránya, szelleme és hangulata, ez a változás már elő volt készítve az előbbi korszak regényirodalmában. Az új vetés magja kihajtott 1867 előtt, de ekkor borult kalászba, nagyrészt éppen a kiegyezést követő politikai, gazdasági, társadalmi változások hatása alatt. Valamint Deák nagy művét az abszolutizmus művei érlelték valósággá, akként az új regényt az 50-es, 60-as évek költői törekvései. Ennek a folyamatnak eredményeként regény-technikánk és szépprózai stilünk nagyot fejlődött. Az írók megtanultak írni és elbeszélni, céltudatosan kiválogatni az anyagból, ami fontos és azt ügyesen elrendezni: regényeink könnyebbek és természetesebbek lettek, s egyre nagyobb számmal szolgáltak rá a műalkotás névre. A művészi színvonalnak ebben az emelkedésében kétségkívül nagy része van Jókainak. A magyar regény Jókai műveiben érte el technikai szempontból a tetőpontját, kialakult bennük az igazi magyar regénystílus, mely nem állt hátrább a nyugatinál. Az ő szünetnélküli működése az önkényuralom alatt igen jó hatással volt regényirodalmunknak mind technikájára, mind előadására, s a 67 után föllépő írói nemzedék az ő írói gyakorlatán erősödött.

E korszak regényirodalmának részletes méltatása

nem szorítható szűkreszabott kereteink közé, már a terjedelme miatt sem. Pontos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre, de hozzávetőlegesen, a könyvészeti munkáktól számontartottak alapján, az 1867 és 1896 között megjelent regények száma 500-ra tehető, vagy még többre, s ez vagy 20-as évi átlagot ad. Megkönnyíti azonban munkánkat, hogy a megelőző fejezetekben egy részükről már szóltam — azokról az írókról, akik működésük súlyával a kiegyezést megelőző korba tartoznak — és az a körülmény, hogy tárgyalásunk körén kívül marad az az írói nemzedék, mely még 1896 előtt lépett ugyan föl, de teljes kifejlődését csak később, az új században érte el. Az így megmaradt, még mindig igen terjedelmes regényirodalom körét is szűkebbre lehet vonni. Mellőzöm a selejtes regényeket és azokat, melyek csak az ujságok tárcarovatában jelentek meg — értéktelenségüknek nyilvánvaló bizonysága, hogy szerzőjük nem érdemesitette őket könyvalakba foglalásra; elhagyom továbbá az alkalmi regényírók műveit, akik egy vagy két regény megírása után, azok hatástalansága miatt, búcsút mondtak a műnek. Még komolyabb törekvésű íróink közül is figyelmen kívül hagyom két csoportnak munkásságát. Az elsőbe sorozom azokat, akik becsvággyal vagy buzgósággal dolgoztak, de jelentősebb eredmény nélkül, mint — hogy csak a jelentősebbeket vagy termékenyebbeket említsem — **Csengey Gusztáv, Erdélyi Gyula, Gyarmathy Zsigáné, Kvassay Ede, Kvassay Edéné, Malonyay Dezső, Margitai Dezső, Prém József, Sziklay János, Tábori Róbert, Véka Lajos.** A második csoportot azok teszik, akik egy vagy két regény után, melyek néha arattak némi sikert, lemondtak a regényírásról és más téren kerestek egyéniségüknek megfelelő érvényesülést. Az ismertebb nevűek közülük: **Beksics Gusztáv, Bodon József, Jakab Ödön, Kemechey Jenő, Palotás Fausztin, Szegfi Mór.**

Akiket ez egyregényű írók sorából bele kell kapcsolni a fejlődésbe, s a gazdagabb és értékesebb munkásságú regényírók: mindössze tizenhárom írónak regénytermése lesz vizsgálódásunk anyaga, összesen 71 regény (sorukból azonban 14 már 1896 után jelent meg). Mivel a korszak egész regényirodalmára a realizmus

nyomta rá bélyegét, íróink csoportosítására legalkalmasabb azt a viszonyt venni alapul, melyben ehhez az egyetemes hatású áramlathoz voltak. Először az angol, majd az orosz realizmus felé hajlókat veszem sorra, azután a franciásokat, negyedik csoportul azokat, akik más irányban, vagy külön utakon jártak, végül az új korszak legnagyobb prózaíróját, Mikszáthot. Mivel azonban íróink inkább csak ösztönzést vettek külföldi írótársaiktól, e csoportosítás jelentőségét nem szabad túlbecsülnünk és belőle messzemenő következtetéseket vonnunk. Íróink besorolása az első három csoport egyikébe nem bélyegzi őket utánzókká vagy az illető irány rabjává, viszont a relatív önállóságuk nem jelent egyszersmind nagyobb esztétikai értéket. Ennek az elkülönítésnek inkább gyakorlati jelentősége van: a puszta időrendi, tehát teljesen külső, esetleges csoportosítás helyett valami mélyebbrehatót, belsőt tesz lehetővé.

2. AZ ANGOL NYOMON JÁRÓK

A külföldi realisták közül először az angolok neveltek nálunk híveket. Ezek a magyar realisták azonban nem utánozták mintaképeiket, mint Kúthy Sue-t, sőt annyira sem, mint Jósika Scottot. Valójában alig lehet másról szó, mint szellemi rokonságról az angol mesterek és a magyar tanítványok között: egy-két íránk, többé-kevésbbé lazán, belekapcsolódott a realizmus angol irányába.

Ebbe a körbe tartozik a korszak legélesebben jellemzett egyénisége, **Tolnai** (eredeti nevén Hagymássy) **Lajos**. Regénykölteszete egészen ennek a korszaknak szülötte: első regénye, *Az urak*, 1872-ben jelent meg (újra 1909), az utolsó, *A grófné ura*, a korszak legvégső évében készült. E két határpont közé még tizenhat regény illeszkedik, meglehetősen egyenlőtlenül elosztva. Egy évtizedig nem írt újabb regényt, 1882—1887 között öt év alatt tizenegyet, majd 1889—1891 között ötöt. Nem mindennapi termékenység, főként ha tekintetbe vesszük, hogy e tizennyolc regény alig feleannyi év termése.

Tolnai történetei majd mind a vidéki élet talajából sarjadnak ki, a falu és még inkább a kisváros világa az ő igazi eleme. Regényei jórészt azokból az érzelmi

és szemléleti anyagból táplálkoznak, melyet marosvásárhelyi pap korában gyűjtött lelkébe, a fővárosban szerzett tapasztalatai csak színezik és kiegészítik. Ennek, valamint színmagyar vérének köszönhetők regényköltészetének legvonzóbb tulajdonsága: nyelvének gyökeres magyarsága, ereje, kifejezőképessége. Tolnai egyike legmagyarabb észjárású íróinknak, s ez tükröződik stílusán is: színes, minden sallang, választékos, cikornyák nélkül, erővel telt, de nem erőltetett, hozzásimul a helyzethez s a szereplők egyéniségéhez, az elbeszélő részletekben egyszerű, diszkrét, tömör.

Regényeinek milieuje elég változatos: váltakozva parasztok, kispolgárok, köznemesek és főurak között pörög le a cselekvény, s eszerint váltakozik regényeinek nemcsak levegője, hanem cselekvénye is. A mese, mint a realistáknál rendszerint, nem kelt nagyobb érdeket, s a regény súlya vagy a lélekrajzon vagy a társadalom festésén van, s eszerint válik regényköltészete két félre. Lélektani regényei színtelenek. Nem a valóság megfigyeléséből merít, hanem elképzelt alakokkal dolgozik; nem tudja lelkivilágukat gazdaggá és elevenné tenni, s így nincs, ami a szegényes mesét kitöltené. Ilyenek: a *Nemes vér* (1884), egy grófleány kálváriája, aki családja kedvéért érdekházasságot köt, s éppen azok döntik nyomorúságba, akikért föláldozta magát; a *Dániel pap lesz* (1885), egy már nem fiatal tanító vergődése, akit feleségének hiúsága arra bír, hogy megszerezze a papi képesítést; a *Jégkisasszony* (1886)), egy szívtelen, kacér, pesti leány kizsákmányolja parlagi, esetlen unokabátyjának szerelmét. Ezekben a regényekben nincs semmi Tolnai jellegzetes egyéniségéből; ami érték rejlik bennük, azt sem tudja kifejteni: a *Nemes vér* érdekes tárgya elsorvad kezében, a második regényének jól rajzolt nőalakja, az erős akaratú tanítóné, s egypár színes epizódja nem elég kárpótlás a sovány, erőszakolt meséért, a harmadik jelentéktelen s csak azért említettem, mert Tolnainak egyetlen olyan regénye, amelyben a szerelemnek centrális helyzete van.

Sokkal érdekesebb regényeinek második csoportja, azok a regények, melyeknek éltető eleme a társadalom rajza. Meséjük is mozgalmasabb s belőle rendszerint újszerű probléma bontakozik ki. Két egyenlőtlen cso-

portba különülnek. Kettő közülük, a legkorábbiak, az *Urak* és *A báróné ténsasszony* (1882, újra 1905), a múltba vezetnek; hátterük a Bach-korszak, így nem igazi történeti regények, hanem abba a fajba tartoznak, melyet az előbbi korszakban mint annak legjellemzőbb műfaját ismertünk meg, a politikai regények sorába. Az *Urak* cselekvénye nagyon szegényes, egypár mozzanat egy parasztcsalád életéből, s csak a korrajz emeli a regények közé. A nagyralátó parasztasszony egyik fiával elvéteti egy hitvány cseh beamter leányát, a másik fiát pedig kitagadja, mert egy szegény papleányt vesz nőül. Az úrrá lett parasztcsaládot persze tönkreteszi a cseh atyafiság, a parasztgazdának maradt másik fiú meg boldog lesz derék nejével. Tolnai legkerekebb, leglogikusabb regénye, tipikus, de nem élettelen emberekkel, csak a hazug kiindulópont és a parasztasszony rikító képe teszi ellenszenvessé. A *Báróné ténsasszony* Tolnai legmozgalmasabb, legnagyobbszerű alkotása. Hőse egy svihák „bezirker", a galiciai zsidóból főorvossá emelkedett dr. Schwindler. Hivatalos hatalmával és simulékony egyéniségével befurakodik egy kis magyar város társadalmába. Itt elszédít és behálóz mindenkit, egy szerető párt elszakít egymástól, a leányt apja segítségével, félig erőszakkal, nőül veszi, a fiút szive elleni házasságba kergeti. Fényben, tekintélyben egyre emelkedik, s mikor beköszönt a magyar világ, ügyes fordulattal fölcsap hazafinak; a buta kisvárosi nép megválasztja követnek, a király bárói rangra emeli. De lesujt rá a nemezis: egy külföldi cég bukása őt is, apósát is romlásba sodorja. Elszökik az országból, neje meg férjhez megy az időközben özveggyé lett szerelméhez. A mese itt sem gazdag, de sokoldalú, színes és élénk, csakhogy mértéken túl feszített, s ami még nagyobb baj, a fődolog, a szerelmespár elhidegülése, nincs semmiképpen valószínűvé téve.

Ezzel a tárgykörrel Tolnai csakhamar szakított, s a 80-as években írt társadalmi regényei mind a jelen világában s a maga élményeiben keresnek értékesítendő anyagot. A tárgykörnek ez a megváltozása nem jelent emelkedést Tolnai regényírói pályáján: meséi és emberei nem lesznek érdekesebbek, de elvész az a sajátos színezetük, amelyet a két régibbnek a korrajzi vonások

adtak. Van azonban e regények között egypár, mely egy vagy más szempontból méltó a figyelemre. *A jubilánsok*at (1885) pusztán célzata teszi érdekessé, egyébként témája igen kicsinyes s regényformába alig önthető: két vidéki nagyság küzdelme, akik jubilálás révén kitüntetést akarnának maguknak szerezni. *Az új főispán* (1886) egy paraszti sorból főispánságra emelkedett egyenes lelkű ember küzdelme a vármegye urainak irígységével, gőgjével és kicsinyességével — s mint a *Falu jegyzője*, támadás a vármegye s a vármegyei közigazgatás ellen. Az *Eladó birtokok* (1886) tárgya ugyan egy meggazdagodott cseh péklegény gazdálkodása, de máshova üt, mint ahova néz: a gentryre, annak férfi- és nőtagjait mártja meg az erkölcsi fertőben. Regényeinek ebből a csoportjából kiválik *A polgármester úr* (1885), Tolnai legjobban elgondolt regénye. Nagyszabású, tárgya érdekes, de nincs kellőképen kiaknázva. Egy kisváros polgármesterét majthatatlan jelleme összeütközésbe sodorja az önérdeket hajhászó környezetével; lemond állásáról, eladja birtokát, fölmegy Pestre szerkesztőnek, de tántorithatatlan ragaszkodása elveihez és az igazsághoz ellene vázit minden irodalmi és politikai pártot, lapja megbukik, maga nyomorba jut. Fölcsap színésznek, társulatával lekerül szülővárosába, ott Edgar szerepében (*Lear*) nagy sikert arat, de fájdalmában megőrül. Ez a mese, melynek költői alapgondolata, hogy az egyenes lelkű, becsületes embernek romlott közéletünkben el kell buknia, nyilván a főhős jellemrajzával áll vagy bukik, s Tolnainak nincs ereje a valóban tragikus katasztrófát onnan fejleszteni.

Tolnai egyik regényének (*Nemes vér*) előszavában az angol minták követőjének vallja magát. Az is, sőt bizonyosan megnevezhetjük mesterét, Thackerayt. Valamint Thackeray, ő is a „hiúság vásárának" látja az életet s annak a hű képét akarja festeni. Mindennapi emberek sorsának kisszerű, közönséges fordulatait beszéli el, képzelet-szőtte ábrándvilág helyett reális képet ad, azokat a kis tragédiákat, melyek az átlagemberek világát megrázzák. Abban is mesterét követi, hogy nem objektív történetiró módján dolgozik, hanem elárasztja tárgyán sötét világfölfogását, a pesszimizmust. Míg

azonban ez Thackeraynél keserű humorba olvad föl s a sötét máz alól ki-kicsillan kedélyének meleg fénye, Tolnai pesszimizmusa maró szatirába öltözik és sivár, vigasztalanságával jéggé fagyaszt minden érzést.

A kegyetlen szatira és a sötét hangulat Tolnai regényköltészetének legjellemzőbb vonása. Forrása az író szerencsétlen lelki alkata. Tolnai becsvágyó, önérzetes és érzékeny lélek volt, de amellett ingerlékeny, kötekedő és megférhetetlen. S mivel az élettől nem kapta meg azt az erkölcsi elismerést és azt az anyagi sikert, amelyet tőle várt, elkeseredett az emberek gonoszságán, s mérhetetlen gyűlölet vett erőt szívén embertársai ellen. Féktelen haraggal és ádáz indulattal nézett nemcsak azokra, akiktől valóságos, vagy csak vélt mellőzésben és megbántásban volt része, hanem általán az emberekre, az egész világra. Ez a fájdalmas, sötét érzés, melyből pesszimista világnézete táplálkozott, élteti egész regényköltészetét is.

Élteti, de meg is hamisítja regényeinek két legfőbb elemét, a társadalmi- és lélekrajzot. Tolnai csak azért ágyazza regényei cselekvényét a társadalom rajzába, hogy kegyetlen bosszút állhasson rajta. De e kétélű fegyverrel önmagán még mélyebb sebet ejtett, mint átkos ellenfelén, a társadalmon: gyűlöletbe mártott tollal megrajzolt korképei hazugakká váltak. Pedig a korfestés legművészibb módját használta, azt, amelyet Shakespeare és a mi Katonánk: embereiben rajzolja a kort, rajtuk keresztül láttatja a társadalmat, annak bűneit és aljasságát. Csakhogy elvakult haragjában nemcsak a meglévő hibákat és vétkeket túlozza, hanem egészen alaptalan vádakkal feketíti be mind a közelmúlt, mind a jelen társadalmát. Így a Bach-korszak képe nála szörnyű hazugság: a magyarság meghódol a cseh beamtereknek, ünnepli, tejbe-vajba fürészti őket, befogadja családjába, s olyan együgyű, hogy egy-egy szélhámos egész városokat lépre visz. Annál bántóbb ez a rajz, mert azt az osztrák-cseh beamtervilágot romlottnak mutatja ugyan, de csak magánéletük szennyét tárja föl, politikai és közéleti szerepüket nem világítja meg. Hasonlóképen gyalázza Tolnai a maga kortársait is: a 80-as évek magyarja semmivel sem különb az 50-es évekénél, önzés, aljasság mindenütt. Sőt még

vább megy. Nem átall közbecsülésben álló személye-
et, nagyérdemű intézményeket költött nevek alatt, de
lreismerhetetlenül, teljesen alaptalan vádakkal ki-
elengérezni. E hazug vonásokkal, melyeket még el-
rzít az ízzó harag, nem lehet hű képet festeni a kor-
ól; aki így dolgozik, az megtagadja a realizmus alap-
vét s meghamisítja az élet képét.

De megrontja ez a gyűlölet még a lelki rajzot is.
olnai mint jellemábrázoló nem áll az első sorban.
mberismerete a döntő mozzanatok megokolásában egé-
zen cserben hagyja; nehezebb lelki problémákkal nem
ször, gazdagabb, az események hosszabb során ki-
ntakozó jellemet következetesen megrajzolni nem
id. De viszont a mellékalakok rajzában néha igen
egkapó s az egyszerű embereket nagy élethűséggel
idja megtestesíteni. A parasztok, kispolgárok, a vidék
lműveit emberei mind élnek regényeiben, különösen
: elsőben, de elvétve még a későbbiekben is; ha meg
aga magát viszi a regénybe, s múltjából, élmé-
yeiből merít vonásokat, mint Ilyés Sándor lelkirajzá-
z (*Oszlopbáró*, 1884), akkor bonyolultabb képet is
d adni. Kitűnően tudja beszéltetni embereit, főként
egyszerű lelkivilágúakat, mindegyiket más-más tó-
sban, s mindegyiket jellemzően. Jókai és Mikszáth
gött őt illeti meg ebben a tekintetben az első hely.
alóban nagy vesztesége irodalmunknak, hogy az em-
rek irányában elfogult Tolnai az emberi lélekben is
k a rútat, a visszataszítót figyeli meg élesen. Van re-
nye, melyben jóformán nincs is tisztességes ember,
melyben van, az halvány, élettelen vagy legalább is
yügyű. A jó emberek lelke zárt könyv marad előt-
nk, gondosan megrajzoltak csak a rosszak — ezek is
rtéken fölül túlozva és torzítva. Ez az egyoldalúan
mlélt és megvilágított rajz ugyanabba a hibába
zi Tolnait, amelybe a romantikusok estek. Azok is,
is, nem igaz, élő embereket rajzolnak, hanem ami-
nnek elképzelik: a romantikusok optimista ábránd-
kban szépeknek, hatalmasoknak, derekaknak, Tolnai
ülölködő pesszimizmusában hitványaknak, aljasok-
k, visszataszítóknak. A valóságtól egyformán távol
k mind a két csoport, s ha már elhagyva a valót,
ményít a költő, akkor sokkal kedvesebb nekünk a
zitív irányban való eltérés.

Ez a gyűlölködő ember szünet nélkül korbácsot suhogtat, gyilkos gúnnyal támad boldog-boldogtalant. Regényeinek állandó eleme a szatíra, regényei szatirikus regények, e műfaj leghatározottabb példái. A szatírának van jogosultsága a regénykölteszetben, éltek vele Thackeray is, az oroszok is — s Tolnai, úgy látszik, az utóbbiaktól is vett ösztönt. Az élet ábrázolásában s regényei anyagának összeállításában az angolok voltak példaképei, s mint azok, ő is a tipikusabb, könnyebben nyiló lelkeket szedte szét, nem a különöseket, zárkózottakat, a szatírában azonban az oroszokhoz kerül közelebb, különösen Gogolyhoz: amint annak vígjátéka, a *Revizor*, ő is megtévelyedett embereiben szatirizálta a romlott társadalmat. Világfölfogása és az élet sajátos megvilágítása is az orosz regényírókéra emlékeztet: az angol idealisták gyöngeségeiben és kiválóságaiban mutatják be az embert, az oroszok, kivált Dosztojevszkij (*Szegény emberek*), és Tolnai bűneiben és szégyenében, s beleviszik regényeikbe mindazt a keserűséget és fájdalmat, mely szívüket marcangolta. De Gogoly szatirájából kicsendül jó kedve és mély szeretete nemzete meg faja iránt, Dosztojevszkijnél is erősebb a fájdalom, mint a keserűség, s mindketten egy nemzet keservét hordozzák szívükben — Tolnai a maga epéjét önti ki gyilkos szatiráiban. Amazok hibáikban is szeretik hőseiket, Tolnai csak gyűlölni tudja őket.

Tolnai szatirája szívtelen és ami nagyobb baj, igazságtalan. A szatirikus csak akkor méltó a tiszteletre, ha az igazság szeretetétől vezetve, komoly erkölcsi alapról valóságos hibákat és vétkeket ostoroz, okosan, szellemesen. Tolnai szatirájából azonban egy betegesen izgatott, gyűlölködő embernek alaptalan kifakadásait halljuk ki. Ő azt hitte magáról, hogy az emberiség bűnei ellen s az igazság érdekében hadakozik, de úgy járt, mint a manchai lovag: szatiráját az olvasó egy elvakult ember szélmalom-harcának látja, aki az igazság örve alatt személyes ellenségeit marja meg és magánbosszúját tölti ki a társadalmon.

A fénynek és árnyéknak ez az egyenlőtlen megosztása megváltozik Tolnai javára, ha munkásságának értéke helyett jelentőségét kutatjuk. Tolnai mint író minden más költőnktől föltűnően különbözik: igaz egyéniség, külön áll a többitől. Kopár hegycsúcs, melye

onban már messziről föl lehet ismerni, olyan határozott, olyan jellemző. Azzá teszi világnézete, a zord esszimizmus, epés hangulata és maró szatírája. Tolnai legsötétebben látó és legszínesebben rajzoló magyar regényíró, ő festi a legsivárabb képet a magyarságról. ki ilyen szertelen, ilyen sötét tud lenni, az nem közönges lélek, az írói egyéniség. Ez jelentőségének egyik le. A másik: szerepe a regény fejlődésében. Tolnai a regény életének egy kedvező pillanatában lépett föl, kkor, midőn az egy Jókain kívül számottevő írónk nem olt. A legnagyobbak kidőltek vagy meghaltak, a módik vonalban állók elnémultak — a tér egészen üresen lott. Másfelől az előbbi korszak uralkodó iránya, a manticizmus elsekélyesedett; új irányra volt szükség, ret kellett nyitni azoknak a tehetségeknek, akiket lelük alkata más útra hívott. Ezt a föladatot végezte el olnai, meghonosítván nálunk a regényirodalom új ányát, a realizmust, még pedig azt a faját, mely ellemben legjobban talált a magyarsághoz, az angolt. ogy a regény nemcsak a képzelet játékából, hanem élet valóságából is szőhet mesét, hogy a realizmus em pusztán a népélet rajzában és az epizódokban, hanem az egész, nagyterjedelmű cselekvény fölépítésében érvényesülhet, azt nálunk Tolnai bizonyította be. Hogy ákább csak megmutatta a célt s igazán művészit nem dott alkotni az új fajban, az csökkenti, de nem ntja le érdemét; regényei már szerzőjük életében elvultak, de egész munkásságának úttörő érdeme nem. z a munkásság a maga határozott irányával és egyéni ínével történeti érték.

Az angol realizmus csakhamar sokkal tisztábban nemesebben jelentkezett egy másik regényírónk munkásságában. Ez **Beöthy Zsolt**. Pályakezdése, egy-két nyi eltolódással, szinte megismétli Tolnaiét. Szépprózai munkásságát rövid elbeszélésekkel kezdte, 1872-ben egy hosszabb elbeszélése jelent meg, a kitűnő pszichológiával fölépített *Bíró Márton*, s három évvel utóbb, 875-ben, a két kötetes *Kálozdy Béla* (újra 1903), nemcsak az új iránynak, hanem az egész korszaknak legtékesebb regénye.

Hőse tehetségekkel gazdagon megáldott ifjú, de em afféle eszmény Jókai módjára; vannak fogyatko-

zásai, melyek a regényhősök közül a mindennapi emberek közé vonják. Előkelő, gazdag család sarja és szegénysorsú leányt szeret, Marit, igaz, mély szerelemmel, de egy önfeledt pillanatában mégis karjába szorítja. Kedvesét azonban nem veheti nőül, mert nagybátyja más leányt szánt neki, s ő nem mer szembeszállni vele, hogy el ne essék örökségétől. A szegény Mari szégyene elől a Dunába menekül, Béla pedig, akinek lelkivilágát földúlta a katasztrófa, külföldre megy. Két év múlva visszatér, és a bűntudat gyötrő kínjaitól léha mulatozásban keres szabadulást. Könnyelműen nőül vesz egy szívtelen színésznőt, s az őt anyagilag és lelkileg tönkreteszi. Kétségbeesésében a Dunába akarja magát vetni, hogy ott egyesüljön egyetlen igaz szerelmével, de ereje elhagyja, élettelenül terül el a földön. Ugyanabba a házba viszik, ahol tragédiája megkezdődött, s ágyánál ott ül kis fiával Mari, aki nem halt bele a Dunába. Egy mesterien kivitt jelenetben, mely a lélektan törvényei szerint bámulatos biztonsággal fűzi össze a lázálomképeket a valósággal, Béla felismeri szeretteit, s megváltva a bűntől és szenvedéstől, megkezdődik igazi, nemes élete.

Ez a regény valóban az angolok tiszta realizmusát adja. Egy férfi története az élet forgatagain keresztül vezetve, az élet színében bemutatva, mint Rebekáé a *Vanity fair*ben (Thackeray), vagy mint az ír Charles Lever hőseié, amelyek Beöthy előtt mintaképül állottak. A mozzanatok egész sora kapcsolja a magyar írót mestereihez. Elsősorban a tudatos törekvés a cselekvény valószínű vezetésére. Ez nem abban nyilvánul, hogy a költő valóságban megtörtént eseménysorozatot dolgozott föl mesévé. Vannak élményi elemei, sok részlete magán viseli az átélés és megfigyelés bélyegét, de inkább az epizódok és a mellékes részletek ; a főcselekvény s a hős az író képzeletének terméke, egy-két mozzzanatával a *Karthausi*ra emlékeztetve. De ez a képzelet a valóság korlátai között marad, az eseményeket vagy onnan veszi vagy ahhoz idomítja, s így az életnek, a valóságnak hű képét adja. S ami nagyon fontos, ezt az emberéletet a maga teljes betöltöttségében vezeti elénk, nem az író tetszése szerint kiszakított részeket nyujt, hanem mint az angol realista

regények, összefüggő, egész életfolyamatot, zárt, kerek eseménysorozatot. Ez az eljárás adja meg Beöthy regényének az életvalóságot, a hihetőséget, s ezt még teljesebbé teszi a mese fordulatainak pszichológiai megokolása. Beöthy nem fél a véletlent szerepeltetni regényében, de művészi tapintattal mindig csak megindító mozzanatul használja: arra, hogy új helyzetet teremtsen vele, s nem arra, hogy tovább zökkentse a megrendített mesét. Ami azonban a regényben nem esemény, hanem tett, az mind lelki rúgókból van fejlesztve, s a rúgók biztosan működnek; amit emberei beszélnek, elhatároznak és cselekszenek, az érzelmi, értelmi és erkölcsi világukból következik. Kisebb egyenetlenségek akadnak ugyan, s a megindító mozzanat, Mari bűnbesése, bár önmagában nem hihetetlen, nincs eléggé valószínűvé téve — de általán azt a mozgalmas eseménysorozatot, mely a regényben a főcselekvénnyé rendeződik, biztos műérzékkel hozzáfűzi a hősök jelleméhez.

A jellemrajzban Beöthy igazi mester. Nem vetekszik mélységben és művészetben Keménnyel, gondosságban Gyulaival, de rajtuk kívül kortársai között versenytárs nélkül áll. Egyik-másik alakját ugyan, különösen a nőket, elnagyolja, így Mari elmosódott jellem, színtelenebb, mintsem Bélának egész életre kiterjedő szerelmét megértenők, a színésznő jellemében is van túlzás, rikító színek. A többi azonban mind művészien van rajzolva, s még a háttérben állók is élesen egyénítve, különösen az öreg mentor, a Kálozdy-ház jó szelleme, Pallérosi Pallér István, ez a szegény hajótörött, a tanultságnak és élhetetlenségnek, a lelki nemességnek és lelki gyöngeségnek, a hűségnek és alázatnak ez a sajátságos és mégis az utolsó árnyalatig igaz és magyaros színű keveréke. Beöthy, akárcsak Thackeray, szereti az összetett, vegyes jellemeket, amelyekben éppúgy mint az élő emberekben, értékek és fogyatkozások olvadnak egységbe. Festésük nehéz, mert ellentétes vonásokat kell összebékíteni, de ha sikerül, nagyhatású, mert az élet illúzióját kelti. Ilyen jellem a főhős, benne az író az életben megfigyelt vonásokat szőtt össze változatos, gazdag és igaz jellemképpé.

Végül az angolokhoz kapcsolja Beöthyt az a részletesség, szinte körülményesség, mellyel az elbeszélést mozzanatról mozzanatra viszi. Messziről kezdi, mint azok. Hogy Béla sorsát megérthessük, nemcsak az ő életével ismertet meg, kora gyermekségétől kezdve, hanem az őt megelőző nemzedékével is; ha meg elbeszélés közben új szereplő lép föl, megállítja a mesét, hogy múltjáról egypár jellemző helyzetet vagy eseményt mutasson be. Noha az ilyen kitéréseket Thackeray és Dickens módjára gyakran újabb fejlemények rugóiul használja föl, mégis megbontja velük regénye szerkezetét, s az terjengősebb és lazább szövésű lesz, mintsem szeretnők.

A *Kálozdy Béla*, bár egészen a realizmus fölfogásában gyökerezik, mégsem puszta fotografikus másolata az élet szürke, mindennapi eseményeinek, hanem a valóság korlátain belül maradva, fordulatos, mozgalmas mese, benne érdekes embereket visz színre és sorsukkal leköti az olvasó figyelmét. A romantikusok csillogó meséivel nem versenyezhet, szegényesebb is, közönségesebb is, de nincs híján a megkapó mozzanatoknak, a színes képeknek, s az élet jeleneteit fölvonultatva, mindenesetre érdekfeszítőbb, mint amennyire a romantikus regények a maguk fantasztikus világukkal igazak. Ebben emelkedik Beöthy magasan a korabeli regényírók fölé: azoknál a két elem nem vegyül, hanem egyik elnyomja a másikat. Tolnaitól s a többi realistától még az is elválasztja a *Kálozdy Bélát*, hogy nem fekszik reá a pesszimizmus fojtogató köde. Beöthy szereti az életet és hőseit, meglátja nemcsak gyöngeségeiket, hanem erényeiket is s a világot olyannak festi, amilyennek szubjektivizmustól menten látja: a jó és rossz szövedékének.

A regényt ma már nem igen olvassák, s nem volt népszerű olvasmány a maga korában sem. A közönség tartózkodására ezzel az értékes regénnyel szemben találunk némi magyarázatot magában a műben. Kétségtelen, hogy hőse nem elég vonzó egyéniség, akaraterejének hiánya, elmerülése a léha szórakozásokba és a kártya szenvedélyébe, időnként ellenszenvessé teszi. A regény előadása sem való az átlag-emberekből kikerülő nagyközönségnek. A beszéltető részek ugyan kitűnőek,

linden szereplő jellemzően és elevenen beszél, úgy-ogy a részletek állják a versenyt legjobb elbeszélőink fikciójával, de ha az író maga beszél, szereti, mint Ke-nény, a kényelmes, minden részletet megvilágító elő-dást. Különösen hősei kedélymozgalmait rajzolja nagy onddal, szinte ízekre szedve lelkivilágukat. Kedvvel illogtatja szellemét és nagy tudását, s egyik-másik épét, célzását csak az érti, aki az irodalmakban és művészetekben nagyon járatos. Amit mond, az mindig zép és okos, de rendszerint komoly és súlyos is, s fá-asztja a könnyű szórakozásra sóvárgó olvasót. Mindez zonban csak egyik fele a magyarázatnak, s a felelősség agyobb súllyal nehezedik a közönségre. Az olvasók gszélesebb rétege, amelynek irodalmi műveltsége és lése egyaránt fogyatékos, sehol sem tudott igazán lel-esedni a realizmusért, s csak azok a realisták tudtak aguknak közönséget szerezni, akik egyéb tulajdonsá-aikkal nyerték meg az olvasókat, így Dickens párat-n elbeszélő művészetével és humorával, Zola érzéki-gével. Nálunk meg éppen nem felelt meg irányuk a özönség ízlésének, s a *Kálozdy Béla* csak a legművel-bbeknek lett és marad kedves könyve.

Beöthyt e regénye után egészen hatalmába kerí-tte a tudomány, s regényt többet nem írt. Elhallgatása agy vesztesége a magyar regényirodalomnak.

IRODALOM.

Tolnairól: Jakab Ödön, *Tolnai Lajos.* Kisf.-Társ. Évl. 38. k. (1904) 160—181. l.

Beöthyről: Mitrovics Gyula, *Beöthy Zsolt mint szépíró.* Bpesti Szemle, 178. k. (1919) 1—27. l.

3. AZ OROSZOK NYOMÁN JÁRÓK

Az orosz realista regényirodalom a maga nagy ályával a 70-es évektől kezdve mindjobban ránehezе-tt a magyar elbeszélő irodalomra, de bármilyen cso-ládattal viseltetett is iránta íróvilágunk, sajátos eszme-örét és ábrázolásmódját eleinte nagyszabású magyar égényre alkalmazni nem merte vagy nem tudta. Egy-

egy helyzetet az oroszok módjára beállítani és rajzolni, egy-egy alakot az ő eljárásuk szerint jellemezni nem olyan nehéz föladat s erre novellistáink örömest és gyakran vállalkoztak. Orosz szabású rajzaink és elbeszéléseink tehát nagy számmal vannak a század utolsó negyedéből, mig regényeinkbe az orosz szellem nem igen hatolt be, csak oly módon, mint Tolnainál láttuk. Valóban azt a pár írónkat, akiket az oroszokkal kapcsolatban említhetünk, egyetlen szembetűnő szál fűzi hozzájuk: világnézetük vagy életfölfogásuk, a pesszimizmus. Nem az oroszok hatása alatt lettek pesszimistákká, világfölfogásuk gyökere a maguk lelkéből sarjadt, de pesszimizmusukat az oroszok módjára viszik bele regényeikbe.

Sorukat **Vértesi Arnold** nyitja meg. Már vagy egy évtizeddel a kiegyezés előtt föltűnt, de akkor csak novellákat irt Jókai hatása alatt, erősen romantikus szellemben. Első regénye (*Eltévesztett utak*) 1877-ből való, s bár ezután három évtizeden keresztül meg nem csökkenő buzgalommal dolgozott e fajban — regényeinek száma az ötven felé jár — valójában mindig megmaradt novellistának. Népszerűségét is novelláinak köszönhette, regényeiben nincsenek igazi művészi értékek. Nem volt határozott, erős egyéniség, a realizmus felé is inkább divatból hajlott, mint természete szerint, s nem is lett olyan igazi realistává, mint Tolnai vagy Beöthy. Alapjában mesemondásra termett, s éppen azok a legsikerültebb regényei, amelyekben mozgalmas, fordulatos cselekvényt ad, Jókai szellemében, de híján mestere szertelenségének és — genialitásának. Kivált a történeti tárgyúak tartoznak ebbe a csoportba, a Mária Terézia korában játszó *Debreceni diák* (1885), egy szegény ifjú szerencséje, akit egy előkelő asszony szerelme kegyelmes úrrá emel, s az *Istenért és szabadságért* (1901), a gyermekifjú Szuhay Pál szerelme Zrinyi Ilona iránt.

Nehezebb művészi föladatokkal, bonyolodottabb lelki elemzésekkel modern tárgyú regényeiben sem vesződött s csak elvétve, jobbára pályája első felében, tett kísérletet arra, hogy az emberi lélek működését a fordulatok hosszabb során át végig kövesse. Hősei lelki élete valójában nem is igen érdekelte, csak az, ami velük

ténik — mutatja ez is, hogy nem volt vérszerinti alista, aki a tettek mögött mindig az embert keresi. rgyköre nem nagy ; van egypár költői eszméje és inéka, ezeket váltogatja. Leggyakoribbak : a férfi sorsa, it a végzete két leány szerelme közé vet ; az alaptalan tékenység következményei ; a szülők erőszakossága, llyel leányukat gazdag kérőjükhöz erőltetik ; a nagylátás, mely bukásba sodorja a hőst ; a szerelmében alódott leány tragédiája, és ami mind ennél jobban atta képzeletét s első novelláitól utolsó regényéig foglkoztatta : a mésalliance, az össze nem illő feleket ymáshoz fűző házasság problémája. Ez ismétlődő otivumok és tárgyak nagy részét már a regényirodam is az unalomig koptatta, de Vértesinek volt ereje a állítással sajátszerűvé tenni, és az egészen egyforma lyzeteket eltérő színben bemutatni. Így, noha meséim nincs sok új, meglepő, mégis újszerűeknek tűnnek l és mindig eredetiek. Meg nem kapnak, mert nincnek pszichológiailag elmélyítve, de nem is úntatnak, rt az élénk, vonzó elbeszélés által igénytelenségükben tetszetősek.

És megvan bennük a külső igazság. Elbeszéléseik fordulatai az élet megfigyeléseinek eredményei, okat a viszonyokat és összeütközéseket rajzolja, mekből a mindennapi élet szövődik — ezért sorozza őt köztudat realistáink közé. Magának a realizmusnak értesy fejlődésében két fázisát különböztethetjük meg. em válnak el mereven, de egyik inkább pályájának ső felére, a másik inkább a 90-es évek Vértesijére llemző. A fejlődés hármas irányú. Eleinte inkább az yes sorsa vonzotta, az emberi szív meg nem valósuló ményei, fájdalmas csalódásai, az a rombolás, melyet szertelen ambíció, a könnyelmű léhaság egy-egy alád körében okoz, később a társadalom élete, az pusztítás, melyet az új idők szele ott előidézett. Rébb regényeiben a főváros életére irányult a figyelme, újabbakban mindinkább a vidékére, s ezzel kapcsotban korábban a kis ember sorsa foglalkoztatta, az a egénység, mely a hivatalnok-osztály körében otthos, később a magyar középnemesség sorsa. Az első zis tipikus terméke a jellemző című *Nyomoruság isolája* (1878), a kettő között átmenet a *Csiricsári Ber-*

talan (1887), amely mintegy összeolvasztja a két irány elemeit. Ez a nagyszabású regény, Vértesinek legnagyobb becsvággyal készült műve, egy politikai történetnek tüneményes pályafutását rajzolja s szinte korképi jelentőségű: a hős sorsa, mondhatni, tipikus, a 70-es, 80-as évek nagy politikai karrierjeinek egyik példája. A másik véglet legjellemzőbb terméke *Az ugaroskarádi közbirtokosság* (1896), egy falu nemes családjainak élete.

Regényeinek háttere a közelmúlt, nemzetünk életének az a szakasza, mely a múltból átvezet a jelenbe, az a társadalmi állapot, mely az alkotmányos korszak első éveire jellemző. Valamint Jókai a 48-ban sirba szálló táblabiró világról, úgy fest Vértesi, de természetesen kisebb művészettel, a 67 utáni Magyarországról képet. Lelkét megkapta az a csöndes, lassú társadalmi forradalom, mely a nemzet uralkodó osztályát, a gentryt, leszorította a hatalomról, s ennek a nagymúltú, jobb sorsra érdemes osztálynak elszegényedését, pusztulását, züllését, „a fennhéjázás és urhatnámság" szomorú következményeit rajzolgatta. Mint Berzsenyi a magyarok romlásába, ő is belenyugodott a gentry kikerülhetetlen végzetébe, de az ő hangjából is kiérzett a szeretet és a fájdalom.

E ponton tűnik szemünkbe Vértesi legnagyobb írói érdeme: egész lelkével bennegyökerezett a magyarságban, érdeklődését egészen nemzete foglalta le. Regényeiben olyan problemákat vet föl, melyek, még ha egyetemes érdekűek is, népünk jelleméből sarjadtak ki, s e problemákat olyan indítékokkal viszi a megoldáshoz, melyek sajátosan magyarok. Emberei is azok. Valamint Turgenyev az orosz, ő a magyar társadalom rajzát tipikus, de nemzetien tipikus alakok sorsában mutatta be. E típusok nem olyan élesek és elevenek, mint az orosz írónál, de megalkotásukban Vértesi igen szerencsés. Regényeiben a típusoknak szinte beláthatatlan gazdagsága elevenedik meg, minden korra, minden foglalkozásra, minden társadalmi osztályra vannak jellemző alakjai, sőt minden erkölcsi tulajdonságot és a lélek minden nyilvánulását változatos típusokba objektiválja. Ezeket a különböző kategóriákat sokféleképen kombinálva olyan széles birodalmat te-

remt megfigyelései értékesítésére, hogy jóformán minden típusa újszerű s a többitől eltérő, vázlatosságában is jól talált fotografia. Bennük a magyar faj tulajdonságai tükröződnek — de rendszerint fogyatkozásai, bűnei és csak elvétve erényei. Vértesi az életet és embereket sajátos egyoldalú megvilágításban mutatja be: lelki szemének lencséje a fénysugarak egyrészét, a kedvezőket, elnyeli s csak a többit bocsátja át.

Sivár, lesujtó világkép bontakozik ki a regényekből, sötét, pesszimisztikus életfölfogás. A világ rossz, az élet értéktelen, mert az emberek gonoszak. Gonoszakká teszi őket — noha alapjában nem azok — a társadalom a maga romlottságával, bűneivel: a nagy nyomor, a sok szenvedés, melyet az élet reájuk zúdít, meg az emberek durvasága és kegyetlensége. A társadalom züllöttsége még a becsületes embert is bűnre kényszeríti, vagy legalább anyagi romlásba dönti. Ez a világkép, ez az életfölfogás és a rajtuk keresztülcsillanó fájdalom és szeretet emlékeztet az orosz regényirókéra, s kialakulásában volt is annak része De milyen más mégis ez a két kép, ez a két föllfogás! Az oroszok pesszimizmusa gaz és megokolt, szinte nemzeti filozófia, mely fajuk bűneinek föltárásával föl akarja rázni a nemzetet — Vértesi nem meglévő bűnökről rántja le a leplet, hanem elképzeltekről. Sivár képei rikítók, túlzók, s nem alaptalanul az a vád, mellyel a társadalom ellen támad. Az egyes romlásáért jogosulatlanul teszi felelőssé a társadalmat, emberei nem azért tévednek a bűn ösvényére, mert a köz nem ad nekik módot a boldogulásra, hanem mert nincsenek megelégedve a sorstól nekik juttatott osztályrésszel, mert nem vetnek számot a körülményekkel és erejükkel, hanem arra vágynak, amihez emberileg nincs joguk. Nagyzási vágy, elbizakodottság, korlátoltság egyfelől, renyheség, léhaság, pénzvágy másfelől: ezek döntik romlásba embereit s nem a társadalom ridegsége.

Ez a világkép a maga egyoldalúságában, tendenciózus beállításában és színezésében hazug. Az élet mégsem ily sivár, az emberek mégsem ily gonoszak, van a földön fény és derü is. Vértesi pesszimizmusa túlságosan sötét és igazságtalan: ezért nevezhetni őt Tolnaival együtt a magyar irodalom legnagyobb pesz-

szimistájának, de ezért nem emelkedtek éppen legjellemzőbb regényei igazi népszerűségre.

Az oroszok nyomán járó írók közé kapcsolódik egyetlen regényével, a *Fridényi bank*jával (1882), Acsády Ignác. A történet középpontjában a címben említett bank áll, azok a mesterkedések, amelyekkel az igazgató bankját hatalmassá, magát gazdaggá akarja tenni — eredményük csúfos bukás. Ez a tárgy inkább a francia, mint az orosz irodalom szellemében való, oroszos csak az a maró szatira, mellyel a szerző a gazdagodás mohó vágyát, az emberek gyöngeségét a kisértésekkel szemben, a durva önzést, a lelketlen szeretkezést ostorozza, s az a sötét kép, melyet társadalmunk romlottságáról és az erkölcsök züllöttségéről fest. Ez az utóbbi fele a regénynek, noha éppúgy torzított, mint Vértesi társadalmi képe, s az a sok epizód, mellyel a rajzot gazdaggá teszi, értékesebb is, mint maga a történet, mert egy élesszemű ujságíró az életben megfigyelt vonásokból szerkesztette, s ha egészében nem is, részleteiben van hűség és igazság. Vannak jól rajzolt típusai is — egyik-másik élő alak után készült fotografia — de főalakjait nem tudja élőkül elfogadtatni, főként a cselekvény mozgatóját, Fridényi nejét. Ez az asszony valóságos rejtély. Előkelő úri család sarja, és szerelmét megtagadva nőül megy a jelentéktelen zsidó Fridényihez, azt remélve, hogy nagy embert csinál belőle. S míg a férfiból hiányzik fajának élelmessége, számító esze, kereskedelmi érzéke, őbenne megvan mindez, noha falun, kisszerű viszonyok között nevelkedett. Az asszony lesz a bank lelke, tőle származnak a nagy eszmék, a kitűnő ötletek. A többi főszereplő jellemrajza is fogyatékos, és a sok kisszerű, közönséges vagy éppen aljas szereplő miatt a mese sem tud kellő érdeket kelteni. Így a regény inkább csak iránya miatt méltó a figyelemre, meg a társadalomnak az oroszok módjáu — de nem oly igazságosan — adott rajzával.

Szintén csak irányával és fojtott hangulatával csatlakozik az oroszos realizmushoz **Gozsdu Elek** regénye, a *Köd* (1882). Második műve ez az írónak; az első *Az aranyhajú asszony*, jelentéktelen kisérlet. A *Köd* meséje, mint realisztikus regényhez illik, egyszerű, mindennapi történet, de az írónak van ereje fordulatai

ánt fölkelteni az érdeket. Az események középpontjá-
an egy vidéki Don Juan áll. Megszereti beteg fele-
égének viruló özvegy mostoha hugát, s mikor a szegény
sszonyt szeretteinek árulása sírba viszi, nőül veszi
ógornőjét, annál inkább, mert ezáltal nagy vagyon
ra lesz. Az első hetek mámora után megúnja az asz-
zonyt, új kalandok után jár, elcsábítja a tanító leá-
yát s egy parasztmenyecskére is kiveti hálóját. A meg-
ldás tragikus: egy parlagi gavallér, aki mélyen, iga-
án szereti barátjának feleségét, magyaros párbajban,
okossal agyonveri a hitszegő férjet. Az események
egoldásában a szerző kissé könnyelmű, s a regény a
ealizmusnak egyébként sem hibátlan, de tiszta, becsü-
tes, nemesebb irányú termése. Oroszossá, amint em-
ttettem, fojtott levegője teszi. Hősein az első pillanat-
ól kezdve ott sötétlik a tragikus bélyeg, s érezzük, hogy
indannyiukat romlásba viszi az a nagy szerelem,
ely megejtette őket. Az a köd, melytől a regény címét
ette, ránehezedik a lelkekre, az olvasóéra is, s olyan-
ajta ború von be mindent, mint az orosz regényekben.

Egészen az orosz regények szellemében van beál-
tva a boldogtalan udvarló alakja, az egész regény leg-
tékesebb eleme. A többi szereplő jobban vagy gyön-
ébben rajzolt típus, s vagy különösségükkel érdekel-
ek, vagy kedélymozgalmaik rajzával; ez igazi ember,
kszor látjuk s mindig igaznak érezzük. Érdemes a
evét megjegyeznünk: Tar Iván. Egészen magyar
arakter, egy utolsó hajtása Bessenyei Pontyijának
s Kisfaludy Mokányának, de amazoknál sokkal mé-
ebben érző. S ez a magyar jellem — egészen orosz
intára van faragva, mintha csak Goncsarov Oblomov-
nak magyar kiadása volna. Testben hatalmas, lélek-
en egészséges, de nincs akaratereje. Nem tud szembe-
állni a szenvedélyével, csak eped és epeszti magát, s
ikor hosszú vakoskodás után lehull szeméről a hályog,
ljesen megtörik, lelkileg megbénul. Búnak ereszti fejét,
bánatát magyar módra, borba fojtja. Mulatozásában
incs igazi virtus, tompultság s teljes közömbösség vesz
ajta erőt. Sem magával, sem gazdaságával nem törő-
ik, földjei műveletlenek, marháit elviszi az uzsorás,
vait a mulatozás, maga elszegényedik, elközönsége-
edik, elzüllik — kikopik az életből, mert nem tudja

lerázni egy gyönge asszony iránt érzett szerelmét. Ennek az anyagi romlásnak, testi-lelki pusztulásnak sivár képe egészen magyar és — egészen oroszos!

IRODALOM.

Vértesiről: Császár Elemér, *Vértesi Arnold emlékezete.* Kisf.-Társ. Évl. 48. k. (1914) 118—141. l.

4. A FRANCIÁSOK

A realizmus harmadik iránya, az, amely leginkább a francia írók műveiben jelentkezett, szintén utat talált hozzánk, egyidőben az előbbiekkel, de nagyobb erővel. Ereje egyrészt abban nyilatkozott, hogy nagyobb számú képviselője akadt irodalmunkban, másrészt abban, hogy hatása szemmelláthatóbb.

Időrendben az első írónk, akit ebbe a csoportba sorozhatunk, **Toldy István**. Egyetlen regénye, az *Anatole* (1872; újra 1906), izig-vérig franciás, a francia realista regénynek mindmáig leghatásosabb, legtipikusabb képviselője irodalmunkban. Cselekvénye Franciaországban játszik, s egészen belekapcsolódik a 60-as évek francia társadalmi és politikai életébe; a szerelem olyan középponti helyet foglal benne, amint csak a francia regényekben; hősei franciák, franciás szellemű a problémája, tipikusan francia az író módszere, a lélekelemzés, s ezt Flaubert módján szinte már a szertelenségig túlozza; franciás az előadása, a *verve*, amellyel írva van. Ez a francia szín és szellem oly erős benne, hogy több joggal tarthatnók francia regény fordításának, mint eredetinek.

Csak a szerkezete nem olyan művészi, mint a francia regényeké. Egészen fölöslegesen keretbe van foglalva, a cselekvény meg három részre szakad, szinte három novellára, s az első kettő csak előkészítés: arra való, hogy megértesse közös hősük viselkedését a harmadikban. Anatole még gyermekifjú korában megszereti a nála valamivel idősebb unokanénjét, s az karjába dobja magát. Mikor nőül akarja venni, megtudja, hogy a leány, jólelkű, de korlátolt anyja segít-

ségével, már korábban eladta magát egy öreg úrnak
. ohozzá sem a szerelem, csak az érzéki vágy vezette.
. történet nem éppen hihetetlen — noha talán gya-
oribb a francia irodalomban, mint a francia életben
— de nincs kellőképen megalapozva, nem látjuk a
énykeresztő szükséget, hogy ez a derék, művelt polgár-
családból származó leány árúba bocsássa a testét.
natole rémes csalódásában fegyvert emel önmaga el-
en ; életben marad, de elveszti hitét a nőkben és a sze-
elemben. A második novellában a hős megkíván egy
ös polgár-leányt, s hogy megejthesse, szerelmet hazu-
ik neki. A leány hisz neki, de mikor Anatole talál-
ára erőszakolja, megdöbben, s mélységes fájdalma
szretéríti az ifjút is. A leány kezét megtagadják tőle,
e Anatole kigyógyul elfogultságából és megbecsüli a
ő legnagyobb értékét, az erényességet. Ez a középső
ész kerek, mint a többi, szövése hibátlan, de kissé
intelen. A harmadik történet a főcselekvény. Sze-
elmi viszony ez is, mint az előbbiek, de egészen más
rmészetű : Anatolet és Odaliet igazi, teljes, kölcsö-
ös szerelem fűzi egymáshoz. Ezt a leányt azonban
egkérni sem meri. Tárgyi és személyi aggodalmai
nnak. Mint véresszájú republikánus ujságíró fél a
onarchista érzelmű apa tagadó válaszától, bizonyta-
n jövője és a leány kacérsága is aggasztja. Másfelől
tól tart, hogy csalódásai és tapasztalatai már telje-
n kiábrándították : úrrá lett rajta a kétely és a bla-
rtság, s nincsen már ereje arra, hogy boldoggá te-
e szerelmesét. Kétségbeesésében agyonlövi magát.

Az *Anatole* nem mindennapi alkotás, noha éppen
legfontosabb ponton súlyos gáncs éri. A hős végze-
s aggodalma túlságosan alá van támasztva okokkal,
ez rossz jel. Valóban. A tárgyi akadályok kicsinye-
k s nagyrészt alaptalanok, ezeken túltenné magát
ég egy nyárspolgár is, nemhogy egy regényhős ;
ubjektív kételyeit pedig mély, egész szívét betöltő
erelme úgy elfújhatná, mint száraz falevelet a vi-
r ! Aki annyira szerelmes, mint Anatole, az már
m blazírt, s szerelme ragyogó napfényében nem lát
mképeket, hanem merészen nekivág és nőül veszi,
it szeret. Hogy a hős pusztán elképzelt és nagyon va-
színűtlen eshetőségek miatt eldobja magától az em-

berileg bizonyos boldogságot, az pszichológiai ellentmondás, amelyet semmiféle lelki analízis nem oszlat el.

Ezzel szemben vannak a regénynek nagy érdemei. Elsősorban az, hogy érdekes. A cselekvény a vége felé ugyan elbágyad — amikor már teljesen belelátunk a két szerelmes lelkébe, újat nem ad — addig azonban állandóan leköti figyelmünket, kivált előadásával s az események ügyes beállításával. Megvan benne a francia regényköltészet minden ügyessége. Komoly, nagyszabású az a föladat is, amelyet a szerző maga elé tűzött. Egy mély lélektani problémát akart megoldani. A megoldás, láttuk, nem megnyugtató, de a probléma igazi lelki válságokból sarjadt ki s emberileg igaz: a megviselt, kimerült, csalódott szív aggodalma, mikor két lény sorsa van letéve a kezébe, s ő nem tudja, van-e joga dönteni életre-halálra. Végül érdeme a lélekrajz érdekessége, mélysége és finomsága. A döntő pillanatban ugyan nem tud meggyőzni igazságáról a szerző, de mélyen bevilágít ebbe a vergődő lélekbe. Látjuk, mint hullámzanak ott a remény és csüggedés érzelmei, mint keríti mindjobban hatalmába a kétely, mint vész ki belőle fokról fokra a hit, s ha sokszor rá tudunk is mutatni hazug vonásokra, csinált lelki fordulatokra, még mindig marad köztük elég, amely igazságával megkap.

Általában az *Anatole* fogyatkozásai ellenére igaz lélektani, sőt analitikus regény, ennek a sajátosan francia fajnak átplántálója és első igazi képviselője irodalmunkban — már ezért is irodalomtörténeti jelentőségű.

Két évvel Toldy után lépett föl Ábrányi Kornél *A dicsőség bolondja* című regényével és nagy buzgalommal dolgozva, 1874-től egy évtized alatt hét meglehetősen rokon szellemű regényt írt, egészen a francia modorában. Már tárgyainak megválasztása reá vall mestereire: őt is, mint a franciákat, csak a férfi és nő viszonya érdekli, a szerelem. Míg az oroszoknál a szerelem rendszerint csak mellékes indíték, az angoloknál meg legföllebb csak az egyik rúgója az eseményeknek, Ábrányinál az egyetlen, s az egész történet a szerelem körül forog, még pedig rendszerint az érzéki szerelem körül. Szívesen élezi ki továbbá, megint mint a fran-

ciák, költői eszméjét problémává: a sajátos történetet tipikus esetté emeli s benne a hasonló természetű helyzeteknek általános érvényű megoldását adja. A problémákkal azonban nincs szerencséje: hol elsikkadnak a cselekvény folyamán, hol nincs is valójában megoldandó probléma. A *Régi és új nemesek* (1881), Ábrányinak legmozgalmasabb és legérdekesebb szövésű regénye, címe szerint társadalmi problémát rejt magában, s az enervált születési-, meg a fölemelkedő pénzarisztokráciának küzdelmét várnók, hogy e két osztály szembeállításából vonjon le valami társadalom-bölcseleti megállapítást. E helyett még az a szerelmi történet is félbemarad, mely a két osztály gyermekei között megindult, s mindegyik fél boldog lesz a maga rangjából való párjával. A *Melyik erősebb?* (1882) szintén már címével utal a roman à thèse voltára s látszólag ugyanazt a kérdést veti föl, csodálatos módon még a beállításában is egyezően, amelyet később Bourget az *Un coeur de femme*ban, de férfire alkalmazva: szerethet-e egy férfi egyszerre két nőt? Ábrányinál azonban éppen nem problematikus a két nő között vergődő férfi helyzete; hős, éppúgy mint a fiatal Fromont Daudet legművészibb regényeiben, feleségét szereti és nagyrabecsüli, de egy másik asszonyhoz heves, érzéki szerelem csatolja. Az a mindennapi életben is gyakori helyzet többféle megoldást enged meg, csak éppen azt nem, amelyet Ábrányi választ: a kedvest, mint egykor Iphigeniát az istenek az oltárról, kiragadja a meséből a szerző. Az *Egy férj filozófiája*nak (1883) már meséje is alig van, csak problémája: hogyan védheti meg a férj nejét a csábítástól. A hős, maga is kiérdemesült Don Juan, gyakorlati úton oldja meg a kérdést: a feleségéhez közelítő udvarlókat párbajban megöli vagy elcsúfítja — mielőtt még az asszony szíve tűzet foghatott. Ez ereti és gyökeres megoldás, de éppen nem általános érvényű, hanem nagyon is speciális eset, s csak akkor kerül, ha a férj véletlenül vívóbajnok. De ha nem az? Akkor nem használható, ami más szóval azt jelenti, hogy a problémának sincs értéke.

A franciákhoz kapcsolja Ábrányit életnézete is. Az angolok humorával és az oroszok sötét fájdalmával szemben őt is, mint nem egyet a franciák közül, az

emberi értékek olyan fokú kicsibevevése jellemzi, amely már a léhaság határán jár. Nem veszi komolyan az életet, nem becsüli meg, ami azt igazán tartalmassá teszi, mintha a leghatalmasabb erő, amely az emberiséget mozgatná, a szerelem, még pedig annak testi fele volna!

Végül még egy kapocs: a pszichológiára vetett nagy súly. Ábrányi, mint minden realista, az emberi élet képét akarja adni — ezt pedig csak a lelki mozgalmak föltárása teheti meggyőzővé. Míg azonban az angoloknál és oroszoknál a lelki élet rajza csak eszköz, amazoknál az események megértetésére, ezeknél az ember s a faji karakter bemutatására, a francia analitikus regényekben, s Ábrányiéban is, céllá lesz. A lélekrajzban sok finomságot visz bele: nagy művészettel rajzolja az érzelmek hirtelen változását, mikor azok egyik végletből a másikba csapnak át, vagy amint az egymással szemben álló, szerelmükben, hiúságukban, büszkeségükben egymással küszködő felek között az egyikről átbillen a súly a másikra. A társalgás vezetésében is — ez igen fontos eszköz Ábrányinál a kedélymozgalmak bemutatására — érvényesül az ő erős logikája, szellemessége, nagy tapasztalata. De a magyar író sem tudja elkerülni a francia analitikus regények terjengőségét, fejtegetései gyakran fárasztóan részletezők. S mivel rendszerint nem átélt vagy másokon megfigyelt kedélymozgalmakat szed ízeire, hanem elképzelteket, lélekelemzéseit akárhányszor csináltaknak érezzük, hiányzik belőlük a meggyőző erő: hidegen hagynak, nem érdekelnek bennünket.

A lelki rajz kedvéért háttérbe szorul Ábrányi regényeiben minden más; a mese többnyire ösztövér, túlontúl egyszerű, a társadalmi rajz elnagyolt, sablonos, néha rikító is. Sőt még a jellemrajzot is áldozatul veti a lélekrajz molochjának. Regényalakjai két csoportba különülnek: főszereplőkre és statisztákra. Az utóbbiakkal nem törődik, színtelen árnyképek — még akkor is, ha nagyobb szerepet bíz reájuk; amazok sem igazi egyéniségek, mert nem formálja őket egységes, következetes jellemekké. Őt pusztán az érdekli, miként reagálnak hősei azokra a fordulatokra, melyek szerelmi életükben érik. Az élet egyéb mozgalmai között

em látjuk őket, lelki arcukat csak egyik oldalról vi-
igitja meg. Az igazi jellemkép olyan mint a szte-
szkóp bemutatta fotografia, melynek a kettős lencse
egadja a harmadik dimenziót, a testiség látszatát, a
oborszerűséget, úgyhogy szinte megfoghatónak érez-
ük. Ábrányi jellemei nem keltik a valóság ilyen illú-
ióját, nem tartalmas, gazdag egyéniségek — innen
an, hogy hasonló helyzetben lévő hősei egymáshoz
öltűnően hasonlítanak. Ábrányi, mint a biológus a
st szöveteiből a sejteket, kipreparál hősei lelkéből
gypár vonást, élénk színűvé festi és mikroszkop alá he-
yezi, hogy minden csepp alkotórészüket tisztán lássuk.

Ez a túlhajtott analízis francia hagyomány, s
brányi költészete, láttuk, minden vonásával a francia
ealizmusban gyökerezik. Még az a különös vonása is
mlékeztet a francia regényekre, hogy a valószerűen
lgondolt mese fordulatai közé időnként egy-egy ro-
nantikus indíték téved, vagy éppen keveredik a regény-
en a kétféle elem. Legsajátságosabban az *Edmund pár-
aja* (1880) c. kétkötetes regényében, mely Ábrányi leg-
agyobbszabású műve. Az első fele lelki rajz, a hős gyöt-
elmei, aki őrülésig szereti szép, de kacér, hódítani
ágyó feleségét. Féltékenységében amerikai párbajt vív
elesége udvarlójával; a fekete golyót ő húzza, s ezzel
ötelezi magát, hogy félév múlva véget vet életének. E
élév alatt nagy lelki válságon megy át: meggyűlöli
ddigi léha életét, feleségét és az egész hiú világot. S
ikor elérkezik a döntő pillanat, a cselekvény, mint a
ossz váltóra irányított vonat, idegen pályára lendül:
gy hihetetlenül groteszk fordulattal a romantika szél-
ségeibe. Edmund nem öli meg magát, helyette egy
avargót temetnek el, akinek halotti maszkját az ő
rcvonásai szerint készítik el. Edmund Amerikába vi-
orlázik, onnan két év múlva mint Mr. William haza-
ér, újra megházasodik és boldogan él — mintha régi
evével együtt elvetette volna magától becsületbeli tar-
ozásának és csalásának még emlékét is.

Az a könnyelműség és léhaság, amellyel Ábrányi hőse sorsát intézi, nem véletlen megtévedés. Ábrányi egényei megalkotásukban és kidolgozásukban tipikus éldái az ujságírói fölületességnek és szelességnek. lyen általán a mesevezetése. Amint kissé bonyodalma-

sabb mesét sző s több indítékot szerepeltet, nem szánja rá a fáradságot s meg sem kisérti szervesen egységbe fűzni őket. Rendszerint művészietlen meséi megoldása is. Egyszer bosszantó véletlen idézi elő a katasztrófát, mint a *Melyik erősebb* c. regényében, mikor úgy szabadítja meg hősét veszedelmes helyzetéből, hogy a két asszony közül, akiknek szerelme között ingadozik, az egyiket elragadtatja megvadult lovaival s ezáltal lehetővé teszi, hogy boldog legyen az életben maradttal. Másszor pusztán külső megoldást nyujt, mint a *Titkolt szerelem*ben (1878). A legjobban koptatott szerelmi háromszög: öreg férj, fiatal feleség, udvarló, s a megoldás: az udvarló az ablakon át az utca kövezetére veti magát, s noha nem zúzza magát agyon, a házasfelek összebékülnek. A bonyodalom látszólag elsimult — de mindhármuk szívében bennmaradt a tövis; az események sora nincs belsőleg kikerekítve, a megoldás költőileg nem megnyugtató. Bizonyos tárcairói felületesség nyomja a stílre is a bélyegét: terjengős, tele reflexiókkal és fejtegetésekkel, s ezek nem éppen üresek, de nem is olyan mélyek vagy újszerűek, hogy az olvasó megbocsátaná szükségtelen voltukat. Egy komoly ember csevegése — s ennek regényben nincs helye.

Így Ábrányi regényeinek jelentősége nem esztétikai értékükben, hanem irányukban van. Toldy *Anatoleja* után divatba hozza a francia realizmust s mindjárt a regények egész sorát adja az új fajban. Íme egy író, aki határozott irányban dolgozik, s anélkül, hogy szolgailag másolná mestereit, azoknak minden jellemző vonását áthozza a magyar irodalomba: életnézetüket, fölfogásukat az emberi törekvések értékéről, művészi szemlélő módjukat, elemző módszerüket.

Ábrányi költészetével érdekes kapcsolatokat mutat a vele egyidőben dolgozott **Kazár Emilé**, négy regénye közül az első kettő még tárgyuk körével is. *A semmi, ha valamivé lett* (1881, újra 1885), a *Melyik erősebb?* négy főhősét lépteti föl: a csábító szirént s annak együgyű férjét, meg a másik férjet, aki szereti feleségét, de a szirén hálójába bonyolódik; s így szóról szóra ugyanazt a költői föladatot tűzi maga elé: rajzolni, mint győzi le a férfi szívében a hűség és kötelesség nemes érzését a szenvedély. Tehát a megoldás is

ugyanaz, csakhogy Kazárnál tragikus. Az *Ősök és unokák* (1821) ugyanabban a milieuben játszik, mint a *Régi és új nemesek*, az arisztokracia és a zsidóság érintkező körében, s ebből a vegyes világból szintén valami társadalmi problémát iparkodik kibogozni, mely azonban éppúgy elsikkad az általános emberi szenvedélyektől fejlesztett szerelmi történet során, mint Ábrányinál. Harmadik regényét, az *Izsák*ot (1886) csak szerkezetének hasonlósága kapcsolja az *Edmund párbajához*: meséjét, melyben a hős szintén passzív szerepet visz, egy romantikus fordulat két részre szakítja. Mint az előbbieknek, ennek is házasságtörés a vezető indítéka — mutatja, hogy Kazár is a francia realisták tanítványa.

Mélyebb egyezések is fűzik Kazárt a franciákhoz s általuk Ábrányihoz. Megtaláljuk az ő költészetében is a romantikus és realisztikus elemek keveredését. Az egyik véglet az *Ősök és unokák*, mely inkább a romantika területére kalandozik, a másik *A ma holnap nélkül* (1889), mely a főváros kispolgári világában játszat le egy színtelen és érdektelen történetet s azt egészen a valósághoz híven mutatja be. Másik két regénye összeolvasztja a két elemet, de nem nagy sikerrel. Legelső, egyébként legmozgalmasabb és legmélyebb regényét p. o. egészen megrontja a két romantikus fordulat: Lili a semmiből — kis énekesnőből — valakinivé — előkelő úr nejévé — lett szirén megöli férjét, őt pedig megfojtja vetélytársnője. E brutális mozzanatoknak igazi lélektani megokolásuk nincs — annál nagyobb baj, mert Kazár is lélektani regényeket akart írni analitikus módszerrel, s ennek kedvéért tudatosan elmondott a fordulatos, gazdag cselekvényről, sőt, de már akarata ellenére, a társadalom rajzát is elnagyolta. Pedig regényeinek címe azt sejteti, hogy társadalmi tendenciát akart beléjük vinni, s valóban majd mindegyikben látunk törekvést reá, legföltűnőbben pályakezdő művében. Itt a Lilihez hasonló nőkek a társadalom életében végzett pusztító munkáját akarta festeni, de — akárcsak Ábrányinak — hiányott az ereje a tragikus történetet tipikussá emelni. A korkép egyébként is vázlatos, híján ugyan a túlzó vonásoknak, de az élesen jellemzőknek is.

Regényeinek legfontosabb eleme tehát a lélekrajz, itt azonban az ellenkező hibába esik, mint Ábrányi: kevesebbet ad a kelleténél s nem tárja föl kellő terjedelmében minden hőse lelki életét. Általában bizonyos vázlatosság érzik regényein, az angolok és oroszok kényelmes mesevezetésével szemben a franciák gyors mesefejlesztésére törekszik. Ez javukra válik ugyan regényeinek, de az analízisben felületességre vezet, úgyhogy regényeiből hiányzik a mélység, s hősei éppúgy nem lesznek igazi jellemekké, mint Ábrányinál, de azoknál logikusabbak, következetesebbek, igazabbak.

Elbeszélő stíljén megérzik az új idők és a franciák tanulmányozásának hatása. Takarékosan bánik a szavakkal, csak a legszükségesebbekre szorítkozik. Előadásának nincsenek sajátos szépségei, igazi egyéniség nem ütközik ki belőle, de célratörő gyorsasága kellemes olvasmányokká teszi műveit, s azok érdekes cselekvény híján is lekötik a figyelmet, mert a lelki mozgalmak rajzát hozzáfűzik a mese fordulataihoz. Nem olyan jellegzetes termékei a francia realizmusnak, mint Ábrányi regényei, de könnyebbek és érdekesebbek — igazi népszerűségre azonban ezek sem emelkedtek.

Ennek az iránynak legérdekesebb és legkiválóbb híve **Justh Zsigmond** volt. Párisban, Taine bíztatására lett szépíróvá, föllépte után is ismételten s hosszabb ideig tartózkodott a francia fővárosban, melyet embereivel és művészetével együtt nagyon megszeretett. Érthető, hogy a francia regényirodalom hatása alá került. De csak az ízlése lett franciássá és nem az érzelem-világa is: az megmaradt gyökeresen magyarnak; regényeinek csak az iránya franciás, de nem a szellemük is. Tárgyait a magyarság életéből veszi, sőt az első kettőn kívül a többit mind egy nagy magyar gondolat hordozójává tette. A francia regénysorozatoknak, Balzacnak, de még inkább Zola Rougon-Macquart-ciklusának példájára ő is nagyobb regénysorozatot tervezett, s ennek részeit egy mély társadalom-bölcseleti gondolattal akarta összefoglalni. Nemzete jövőjén aggódva, feleletet keresett arra a kérdésre, hol vannak azok az erők a magyarságban,

melyek hanyatló fajunkat még fölvirágoztathatják. A ciklus címe *A kiválás genezise* volt; első három része elkészült: *A pénz legendája* (1893, újra 1905), a *Gányó julcsa* (1894, újra 1905) és a *Fuimus* (1895, újra 1906). A másik három regény megírásában megakadályozta halála, mely őt ifjan, alig harmincéves korában ragadta el. Külső kapcsok nem tartják össze e regényeket, meséjük még csak nem is érintkezik egymással, közös szereplői is csak az elsőnek és utolsónak vannak. Művészi szempontból, forma tekintetében, már közelebb állanak egymáshoz; „lélektanulmányok", mint szerzőjük nevezi az egyiket.

Ilyen lélektanulmány első reánk maradt regénye* *Művész-szerelem* (1888). Sajátosan francia regény, nyilvánvaló hajtása Bourget analitikus irányának és még híján az erősebb magyar vonásoknak. Egy beteges lelkű, össze nem illő művész-pár tragédiája. A regényhőt és feleségét, a festőnőt, az dönti romlásba, hogy mint igazi művész-lelkek, érzékenyek és követelők: a másik féltől túlságos odaadást kívánnak, maguk pedig nem akarnak áldozatot hozni. Az asszony nem tud lemondani hiúságáról és a kacérkodás gyönyörűségéről, a férfi meg alárendeli szerelmét művészi becsvágyának s a maga és kedvese érzelmi mozgalmait tanulmányanyagnak tekinti készülő regénye számára — ugyanaz a költői föladat, amelyet pár évtizeddel később D'Annunzio és Duse viszonyában az élet is megoldott. Esemény kevés van a regényben, s ami van, mind csak a lélekelemzés kedvéért van — hogy minél tisztábban lássuk annak a vívódásnak fázisait, melyek ezt a két embert előbb egymáshoz közelítik, aztán egymástól elidegenítik. Nem éppen mindennapi, de egyszerű, értető folyamatot rajzol; egész beállításában és részleteiben is érezhető némi mesterkéltség, de sok finomság is a apró rezdülések mélyenjáró következményeinek föltüntetésében.

A pénz legendájának ugyanaz a költői eszméje, mint az előbbi regénynek: két egymást szerető, de meg nem értő lélek tragédiája ez is. A mese azonban más

---

* Legelső regénye, az *Ádám*, kéziratban maradt s jelenleg lappang.

milieuben pörög le, a főúri világban; a bonyodalmat nemcsak belülről fejleszti, hanem szerepet juttat benne az asszony udvarlójának is; hősei meglakják Füredet, Tuniszt, Cannes-t, bejárják Olaszországot: ezáltal a cselekvény mozgalmasabb, a regény pedig Justhnak legszínesebb, legérdekesebb műve. De a legelhibázottabb is. Éppen abban gyönge, amiben a legerősebbnek kellene lenni, a lélekrajzban. Az író nem tud bevilágítani az asszony lelkébe és nem tud meggyőzni a férfi lelki mozgalmainak realitásáról. Kit szeret ez a komoly, nem közönséges lelkű asszony, a férjét vagy az udvarlóját? Ha a férjét, mért csalja meg a másikkal, a hitványabbal? És mégis azt kell szeretnie, különben nem értjük a sivár megoldást, az asszony kegyetlen bosszuját csábítóján. Ilyen elrajzolt alak a férj is. Mélységesen szereti feleségét, érzi, hogy lelke fehér lapjára azt írhatná, amit akar; csak egy lépést kellene tennie feléje, hogy örökre magához csatolja — de nem teszi, engedi, hogy neje belezuhanjon az örvénybe. Miért? Nincs magyarázata! A regény azonban hibáival is vonzó olvasmány. Azzá teszi elsősorban az a sok érdekes részlet, az előkelő világ életének színes, változatos rajza, melynek vonásait Justh, maga is részese ennek a főúri és nagyvilági életnek, a valóságból leste el s kissé rikítóbban, de nem hazugul kiszínezve vitte bele regényébe. A másik vonzó eleme a regénynek a napló-forma. Az egész cselekvényt a grófnő bizalmas vallomásai tárják elénk. Igaz, hogy e naplójegyzetek, már sajátos természetük miatt is, néha túloznak és pózolnak, bánt az is, hogy a naplóíró gyakran kérkedik szépségével és diadalaival, de a naplóformának köszöni a könyv közvetlenségét és természetességét is. Előadásában híven tükrözi az előkelő emberek életfölfogását, gondolkodásmódját, általán egész lelki világukat. Stílusa és tartalma szerint ez a regény bátran lehetne valóságos napló, egy nagyúri hölgy meghitt följegyzései. Ebben a tekintetben van némi kapcsolata Kármán *Fanni*jával: a főrangú nő lelki hervadását éppoly megkapóan tolmácsolja Mária grófnő naplója, mint az egyszerű nemesi leányét Fannié.

A művészvilág és az arisztokracia után Justh harmadik regénye, a *Gányó Julcsa*, a parasztok közé vezet.

n nagyszabású kompozíció ez sem, terjedelme is, séjének egyszerűsége is inkább a novellához köze-. Nem ad sokat, de amit ad, az kitűnő, s inkább k hiányai vannak, mint hibái. A cselekvény közép-ntjában Julcsa áll, egy alföldi dohány-kertész nyó) leánya. Egy módos parasztgazda fia szereti, de gös, kapzsi szülei miatt nem veheti el. A megalázott ny dacból egy éjjelre odadobja magát egy csendőr-nesternek, aki utánajár, újabb támadása elől azon-n egy jámbor nazarénusnál keres menedéket, aki gtéríti őt, megmenti nemcsak az életnek, hanem a zta, erkölcsös létnek és a családi boldogságnak is. A ténet túlontúl egyszerű, egypár nagy fordulatból van sévé kerekítve s egészen a valóság színében bemu-va. Az életből kerültek ki emberei is, akiket a fő-sön kívül éppen a regény vázlatossága miatt nem tud yéníteni, de mindegyik élethű típus, minden szavuk tettük igaz. Julcsa azonban, ez az egészséges testű-kű, nagy akaraterejű parasztleány, a maga egyszerű, gazdag érzelemvilágával igazi egyéniség, túlzott esz-nyítés nélkül is rokonszenves. A regény nem merül mint az előbbiek, a lelki mozgalmak boncolgatásába, n válik analitikus regénnyé, hanem megmarad ektaninak, súlypontja a leány tetteinek megokolásán ngszik. Tettei, bármilyen szélsőségek között hány-lódik is, éppen nem hihetetlenek, meg is vannak tiválva, bár nem mind elég biztosan, s helyenként ját érezzük a lélektani elmélyítésnek, a lelki folyamat zletesebb, meggyőzőbb rajzának. A mese az alföldi gyarság két jellemző osztályának, a gányónak és a zarénus földmunkásnak mindennapi életében ját-k, s erről kapunk élénk, érdekes képet. Nagy érdeme nek a társadalmi rajznak, hogy nem lépi túl azt a értéket, amely a keretet megilleti, és nem henye dísz gy éppen etnografiai sallang, hanem belőle fejlik a rténet, így szerves része az egésznek. A *Gányó Julcsa* alán harmonikus munka, az írónak mind műfaji, ind esztétikai szempontból legbecsesebb regénye.

Justh utolsó regénye, a már halála után megjelent *imus*, legnagyobbszerű és legmélyebb alkotása, de kább korkép, mint regény. Egy nagy szervi hibája n, a cselekvénytelenség. Ha lehántjuk róla mindazt,

ami nem okvetlenül szükséges a meséhez, igen kevés marad belőle. A cselekvény alig egyéb, mint a főhősnek, az ősnemes családból származó Márfay Gábornak két szerelme. Első szerelmét, egy jukker bécsi grófleányt, nem meri nőül venni, egyrészt mert nem lát a szívébe, nem tudja, igazán szereti-e őt a leány, másrészt mert úgy érzi, nem illenek össze, ő, a fajmagyar, aki az életet komolyan veszi, meg a könnyelmű, léha német leány. Vigasztalást, szerelmet és boldogságot unokahugánál, Czobor Erzsébet grófnőnél talál: ez a fajmagyar leány, akinek anyja paraszt-sorból eredt, testileg-lelkileg ép és erős, ideális példaképe az úrrá nemesedett parasztleánynak; érzésvilága, sőt eszejárása sajátosan magyar, józan középutat tartva a képzelet elevensége s a gondolkodás racionalizmusa között. A regény, úgy látszik, nincs befejezve, egy-két fejezete hiányozhatik, még a hős házassága sincs jelezve.

A mese nagyon szegényes; soványságát még fokozza, hogy Gábor második szerelmi idilljét csak sejteti az író. De kárpótlást nyujt érte három irányban: a lélek- és jellemrajzzal, az epizód-alakok bemutatásával és a társadalmi háttérrel. A lélekállapotok festése olyan gyakori és részletező, hogy az már az analitikus regények közé avatja a *Fuimust*. A túlságos analízist azzal mérsékli, hogy gazdag lelki rajzot csak a főhősről, mostohaöccséről, Niffor Lőrinc grófról, és unokabátyjáról, Czobor Lipót festőről ad — benne Justh Mednyánszky Lászlót rajzolja, megszólalásig híven és igen rokonszenvesen. A többiek, a három, sokszorosan összeházasodott, de egymással örökös hadilábon álló arisztokrata-család ivadékai, vázlatok inkább, mint kidolgozott képek, de kitűnőek; szerepük a történetben kevés, akkor is passzív, vagy egyáltalán nincs, de mesterien testesítik meg a fölvidéki arisztokracia egy-egy genre-jét, s együttvéve érdekes, lebilincselő galériát alkotnak. A főhősben Justh nagyon sokat ad önmagából, azokat a gondolatokat és érzéseket, melyeket maga is átélt. A magyar arisztokracia legértékesebb elemének képviselője; érzi, hogy rendje elveszítette a talajt, leszorult a vezetésről, s az arisztokráciának, hogy sok értékes vonását a nemzeti érdek szolgálatába állíthassa, gyökeresen át kell alakulnia, hozzá-

mulnia a régi viszonyokat fölváltó újakhoz. Érzi, e nincs elég ereje végrehajtani, mert a faj már kimerült, kiélte magát s a sok összeházasodás következtében ére is elfajult. Az értelmi erőnek és az akarati gyöngeségnek ez a disharmoniája, meg a küzdelmes élet gazdag hullámzást idéz elő lelkében, s ezeknek a hajszálnem kilengéseknek megfigyelése és földolgozása a egény legérdekesebb sajátsága. Rajzuk — különösen ikor a két testvér kerül szembe — nem ment a mesrkélt kiélezéstől, sokszor túlságosan részletező, s a ictivumoknak csak apró árnyalatokban különböző mételgetése fárasztó, de helyenként, kivált Gábor és grófleány küzdelmében, mély és megkapó.

A regény hatásának másik eleme a környezet és élet rajza. Színes képet fest az arisztokracia otthonáról, hétköznapi életéről, ünnepeiről, szórakozásairól és iglalatosságairól, sok kisebb-nagyobb, kitűnően megfigyelt és meglepően jellemző vonásból összeróva. Ilyan nagyarányú, mozgalmas és gazdag ez a társalmi rajz, hogy korképpé erősödik. Nem teljes a kép, ak egy osztály életét mutatja be, de azt elevenen és emléletesen.

A *Fuimus* nem tartozik irodalmunk legjobb regényei közé, de értékes olvasmány, egy élesszemű, mélyen gondolkodó, érdekesen beszélő, jótollú írónak beszes munkája. És még valami: egy nemzetét és faját forrón szerető magyar lélek megnyilatkozása, aki külföldön is megmaradt magyarnak. Tapasztalatain megesedett szemével meglátja ugyan fajának gyöngéit, de zért nem támad nemzete ellen, hanem keresi a módot, hogyan lehetne rajta segíteni. Sőt regényciklusát pen ennek a föladatnak a megoldására szánta. Így tolsó három regényének társadalombölcseleti reflexe an, és bizonyos irányzatossága, amelyet Justh előszaiban, leveleiben, utalásaiban is ismételten megvilágítani iparkodott. Lelkében egy nagyszabású, mélyenáró filozófiai gondolat élt, a sajátos magyar világemlélet megállapítása, s ezt fejtegette, kissé ködösen, omályosan, bizonytalan terminológiával. Mikorra ondolata, melyet a *Kiválás genezisének* vezéreszméül szánt, regényeiben valósággá kristályosodott: ből a ködszerűségéből megtisztult ugyan, pozitívebbé

vált, de kissé összezsugorodott és elhalványult, s ami nagyobb baj, az írónak nem volt ereje hősei egyéni történetében az egész faj sorsát szimbolizálni. A *Pénz legendájában* az akaratgyöngeséget akarja bemutatni, mint egy „túlfinomult társadalmi kör — az arisztokrácia — csupán izgalmakat kereső" életmódjának következményét és tragikumának okát — de egyrészt hőseinek sorsa nem igazolja kellőképen ezt a gondolatot, másrészt a mesében nincs semmi tipikus, ellenkezőleg, nagyon is sajátos szövésű lelkek tragédiája. A *Gányó Julcsa* szimbolikus jelentése az, hogy a szerepét eljátszott, enervált arisztokrácia helyett az erős akaratú, tettrekész parasztság menti meg a magyarságot; de ez a tanítás csak a szerző utalása nyomán olvasható ki a regényből — anélkül egy olvasója sem venné észre. Ez nem kisebbíti a regény művészi értékét, de megfosztja attól a társadalomelméleti jelentőségétől, amelyet az író neki szánt. Valamivel határozottabban érvényesül az irányzatosság a *Fuimus*ban; ez mintegy összefoglalja a két előbbinek eredményeit: a magyar arisztokrácia kiélte magát és vele letörtek az ország periferiájának, a hegyvidéknek urai, a magyar őserő már csak a földben, az alföldi televényben, és a parasztban van meg; a magyar úrnak tehát vissza kell térnie a földhöz, annak megmunkálásához, s az ország vezetésében a parasztságnak kell döntő szerephez jutni. Nem fontos, helyes-e ez az elmélet, nem volna célja hiányait fejtegetnem (az értelmiség, polgárság, munkásosztály mellőzése!) — hiszen a nagy és gonosz idők vihara elsöpörte ezt a világot minden problémájával együtt. A regények esztétikai értékét különben sem változtatja meg társadalmi fölfogásuk, de az való, hogy a jelen, a regények megírása óta eltelt negyedszázad, szomorúan igazolta Justhot: a periferiák csakugyan elvesznek számunkra, a parasztság uralma elkövetkezett — másképen, mint Justh gondolta — és hazánk jövője, egyelőre, valóban a földben, az alföldi televényben van!

És Justh, a regényíró? Nem dilettáns és nem utánzó. Bár a franciáktól, kivált Bourget-től, sokat tanult, nemcsak anyagot nem merített műveikből, de még módszerüket, az analízist is egészen újszerűen, a

ja módja szerint alkalmazta: hősei lelkivalóját zéltetésükkel tárta föl. Sok volt benne a nagyúr- s souverainnek érezvén magát, úgy írt, amint jól t neki. Nem vet gátat a szubjektivizmusának, elme- a pepecselésbe, még az esztétikai hatás rovására is, nyagolja, amit gondosan ki kellene dolgozni, a letért föláldozza az egésznek harmóniáját. Nagyobb gyelmezéssel, több akaraterővel — hogy saját sza- idézzem fejére — nemcsak „szabályszerűbb", ha- művészibb és hatásosabb regényeket is írhatott na. Harmonikus, formás csak a *Gányó Julcsa*, de ez valósítja meg a regény egyik fontos követelményét, ad terjedelmes, bonyodalmas eseménysorozatot; bi regényében túlteng a lélekelemzés és a részlete- — az utolsóban már jóformán mese sincs, csak k-, környezet- és korrajz. Azonban bármit ad, meg vele ragadni, minden munkájában vannak érté- , mindegyik ma is éppen olyan méltó az olvasásra, t írása idején. Justh művei a haladó idővel nem tettek erejükből: ez, mikor manap a regények is yon megérzik a divat változásait, és egy negyed- adot csak a hatalmas alkotások tudnak meglábolni, y értéket jelent.

IRODALOM.

oldy regényéről, az *Anatoleról*, bírálatot írt Gyulai Pál, 1872; újra Gyulai *Bírálatok* c. kötetében, 115—123. l.

usthról: Szinnyei Ferencz, *Justh Zsigmond*. Bpesti Szemle, 173. k. (1918) 372—407. l.

5. A KORSZAK TÖBBI REGÉNYÍRÓJA

Az említetteken kívül működött még ebben a kor- kban több írónk a regény terén — Rákosi Jenő, Iványi ön, Csiky, Mikszáth — de eddig nem volt módunk lni róluk, mert nem illenek bele egyik csoportba . Ez a megállapítás azonban nem értékmérő is egy- al, nem jelenti azt, hogy munkásságuk értékesebb előbbieknél, sőt még azt sem, hogy eredetibb és ma- rosabb. Vettek ők is ösztönt külföldről, de az ide-

gen irodalmak hatása nem avatja őket egyik vagy másik irány hívévé. Termékenységével, regénykölteszetének változatosságával, valamint tehetségével kiválik sorukból Mikszáth, őt külön fejezet illeti a magyar regény történetében.

Időrendben az első köztük az, aki mindannyiukat túlélte, **Rákosi Jenő**. Egyetlen regényét, *A legnagyobb boiondot*, még fiatal éveiben, 1875-ben kezdte, aztán félretette s csak 1881-ben fejezte be (1882, újra 1906). Sajátszerű alkotás; alig van regény, mely olyan kevéssé valósítaná meg e műfaj követeléseit, mint ez, s mégis van varázsa, sőt értéke is. Nincs igazi hőse, még középpontja sem, érdeklődésünk több szál, több szereplő között oszlik meg, úgyhogy az író kénytelen új meg új nyomon indítani meg a mesét és összefüggő előadás helyett váltogatni a helyszínt és az időt. Ez egyfelől megnehezíti a regény élvezését, másfelől azonban fokozza az érdeket.

Az abszolutizmus idején játszó regénynek nem túlságosan erős főfonala egy árvaleány köré bonyolódik. Pipiske — ez a leány neve — vidéki színésznő, csinos és becsületes; magára vonja egy fiatal főúr figyelmét, de azt megtéveszti a látszat s a szegény leányt romlott teremtésnek tartja. Nem méltatja még arra sem, hogy megismerkedjék vele. Mikor újra útjába akad a leány, az már híres színésznő Pesten, a német színház ünnepelt tagja s a kormányzó pártfogoltja. A gróf ezért a nemzeti ügy árulóját látja benne s a kormányzó bálján porig alázza. A szegény Pipiske, aki éppen a nemzeti ügynek tesz szolgálatot, alaptalanul meggyalázva szégyenével a Dunának megy, a grófot pedig, akit a pesti hazafias közönség a szent ügy hősének gondol, halálra sebzi a zsarnok uralom egy csatlósának golyója. Pipiskét azonban bátyja, Béla, meg annak egy barátja, Viknyédy, az emigráns, kimentik a Dunából; életre ébredve, boldog hitvese lesz az utóbbinak, akit már bolyongásából mint derék magyar ifjút ismer. Ez a mese nem éppen mindennapi történet, de nagyjából mégis reálisnak, az életből vettnek érezzük; a költő azonban át- meg átszövi a legmerészebb képzeletre való inditékokkal, úgyhogy a regény valójában a romantika legtisztább veretű terméke. Valószerű magjára a romanti-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

s rétegek egész sora borul — s ezek adják meg igazi lemét. Hántsuk le egyenként ezeket a rétegeket.

Az eseményeket egy különös végrendelet indítja g: a testvérpár nagybátyja óriási vagyonát a legyobb bolondnak hagyja. Ez az ötlet Vas Gerebenek (*Pörös atyafiak*) fölújítása, ugyancsak Vas Gerenre emlékeztet a betyárok és zsandárok harca, de már Victor Hugo-szerű hangokat is hallunk (az 93-ból). Ez már átvezet a második réteghez, Hugóéz. A Pest városa alatt húzódó csatornarendszer részes, borzalmas rajza a *Misérables*-ból került a magyar génybe, s az üldözöttek menekülése a földalatti labiintuson keresztül a fegyenc Valjean menekülésének rja. A harmadik réteg Suet hívja emlékezetünkbe. testvérpár apját, Kristófot, mikor Béla és Pipiske kis ermekek voltak, egy tolvajbanda levágta a bitófáról, tre keltette, s évtizedekig rejtegeti egy földalatti börben, ahonnan az öreg Kristóf most hangyák útján ntkezik cinkostársaival. A negyedik réteg Jókaié. mcsak egypár mozzanaton és alakon ismerszik ez (a kormányzói estély mozgalmainak színes elbeszée, a *Stuart Mária*-előadás bonyodalmai; Bélának, grófnak, s a szerény, becsületes Persze Celesztinnek jza), az egész Jókai szellemében készült. Az ötödik gbőségesebben kiaknázott bánya a közkeletű romantis indítékok kelléktára. A romantikus regények kedlt fordulataival és alakjaival lépten-nyomon találkonk mesében. Csak a kézről kézre vándorló levelet nlítem, a regénynek legszertelenebb, de legérdekfeszibb indítékát. A testvérpárnak gonosz nagybátyja bűi lajstromát öccséhez, Kristófhoz címzett levélbe fogla és halálos ágyán átadja a falu papjának, azzal az asítással, hogy majd az Isten intézkedik róla; a lelkész m meri fölbontani, hanem a halott párnája alá teszi koporsóba. A temetésnél tűz üt ki, a közönség elfut, Béla barátja, a zsandárok elől menekülő Viknyédy, dobja a koporsóból a holttestet s maga fekszik bele hogy megtalálja a levelet. Mikor Pesten börtönéből egszökve, a csatornahálózatban keres menedéket, ott téved s éppen amellett a barlang mellett esik eszmélenül össze, amelyben az öreg Kristóf lappang. Az egmenti s a félholt ember zsebében megtalálja a neki

címzett levelet. Ezt tehát nem is a Kristóftól fölkéri isteni gondviselés juttatta a kezébe — hanem az író szédületes fantáziája. Elgondolható, milyen rejtelmes színbe vonja a regényt ez a bujdosó levél, és mennyire izgatja a kiváncsiságot ez a mesevezetés, mely a magyarázatot szinte az utolsó pillanatig függőben tartja.

A *Legnagyobb bolond*nak lényeges eleme a korrajz. A mese keretéül az 50-es évek végének politikai és közéleti mozgalmai szerepelnek, az önkényuralom zsarnoki elnyomása és a magyarság ellenállása. Ugyanaz a milieu, mint Tolnai legjellemzőbb regényeiben. Tónusai enyhébbek és igazabbak, de a rajz amannak modorára emlékeztet. Rákosi azt a folyamatot akarta bemutatni, amelynek során a nemzet a zsarnok uralom ellenére nemcsak élt, hanem gyarapodott, az idegen elemeket fölszítta, s e szerencsétlen kor hazafiai, elsősorban a munkás, törekvő ifjúság, előkészítették a szebb jövő útját. Szóval a *Legnagyobb bolond* afféle politikai regénynek készült, Jókai szellemében, de e nagy átalakulást inkább csak emlegeti — igaz, hogy szép szavakkal — mint rajzolja. Az író elvesztette vezető gondolatát, talán elejtette tervét, és a regény puszta mesévé lett.

Ez a mese azonban érték. Nagyon sok forrásból dagadt hatalmas folyóvá, de van sajátos színe és zamata. Ez a regény, bármennyire emlékeztet is részleteiben másokra, egészében Rákosié, az ő képzeletében fogant, s az ráütötte a maga egyéni bélyegét. Ez az egyik érték. És noha képzelete túlontúl próbára teszi az olvasó türelmét, a véletlenek halmozása meg helyenként hihetetlenné a regényt, de — s ez nagyon érdekes — szertelensége nem bántó, talán kevésbbé, mint Jókai regényeinek irrealitása. Ez a másik érték. Magyarázata, hogy Rákosi sokkal jobb pszichológus, mint Jókai. Ő sem vesződik sokat lélekanalízissel, de ahol megokolja a fordulatokat, ott fel tudja tárni a lelki rúgókat. Másrészt olyan természetesen, a részletekben olyan valószerűen adja az alapjukban hihetetlen eseményeket, hogy figyelmünk egészen elterelődik merészségükről. Egyébként a regény nagyon mozgalmas, változatos és sokszínű, az elbeszélés, bár nem mérkőzik Jókai előadásának varázsával, gyorsmenetű, érdeket

eltő, sőt érdeket feszítő, van benne bizonyos fiatalos önnyedség, frisseség, fordulatosság. Üdeségét mind-náig megőrizte, s most is, majd egy félszázaddal írása után, kellemes olvasmány: nem avult el, nem vált ós-ivá, divatjahagyottá, mert nincs benne semmi erő-szakolt, semmi félszeg, semmi modoros.

A korán elhúnyt **Iványi Ödönnek** két regényéről ndunk. Az elsőnek csak a címe maradt fönn *(Czár)*, másodikat azonban, *A püspök atyafiságát*, a közönség agy tetszéssel fogadta, ugyhogy megjelenése után 889) egypár év alatt még kétszer kellett kinyomatni 890, 1894: negyedszer 1905). Társadalmi regény a erző korából; szereplői jobbára a Bacsó-család tagjai, cselekvény megindultakor elhúnyt Gergely püspök konai — innen a regénynek jól csengő, de nem éppen llemző címe. A mese nehezen indul. Az első kötet romnegyedrésze epizódokból telik ki, utolsó negyede : expozíció. Amazok érdekesek és jellemzők, de hiá-vukat nem sínylette volna meg a cselekvény, emez szletező, körülményes, és ez a vontatottság nem szű-k meg a fejlemények során sem. Kiindulópontja — y férfi helyzete két szerető leány között, akik közül egyik szegény, a másik gazdag — elkoptatott, de sei nem azok. A nagy becsvágyú, szívós, de nem g erős akaratú Bacsó Kanut képviselő, akit munkája tehetsége államtitkári, majd miniszteri méltóságba nel, szereti rokonát, Veront. Az okos, higgadt leány onban elhallgattatja szívét, s noha ő is szenvedélye-n szereti a daliás Kanutot, maga utasítja vetély-sához, egy gazdag örmény bankár leányához: a gyúri életet folytató miniszter, akinek rokonságáról gondoskodni kell, nem bírná el a szegénységet, kretenné vele karrierjét, boldogságát. Kanut el is gyzi a milliomos leányt, de a sors eljegyzése éjjelén szehozza Veronnal; az érzéki vágy erőt vesz rajta s y erőszakos, forró ölelésben magáévá teszi a leányt. nét érzi ugyan, de nem igyekszik jóvátenni, részben ávaságból, részben balul fölfogott kötelességtudatból. közben azonban Veron egy meg nem hallgatott varlója, egy züllött ujságíró, hogy tönkre tegye nutot, azt a vádat emeli ellene, hogy megvesz-ették. Az aljas, de ügyesen vezetett sajtómanő-

ver már-már célt ér: a minisztert bukott embernek tartják, a bankár is visszaküldi leánya jegygyűrűjét. Kanut ártatlansága azonban kiderül, nőül veszi szerelmét, s a szomorú éjszaka árnyát, mely Veron és férje közé továbbra is fátyolt vont, előzi az anyaság érzése.

A püspök atyafisága szemmelláthatólag pszichológiai regénynek készült. Megvan az az érdeme, hogy minden fejleményt hősei jellemeből iparkodik megfejteni. Nem is sikertelenül. Hősét rendszerint élő valóságnak érezzük, s a másik két jelentékenyebb szereplőt is, Veront meg az öreg Bacsó Fülöpöt. Mind a kettő kitűnően megformált alak, nagy szeretettel és nagy műgonddal dolgozva. Fülöp hibáiban és erényeiben igazi magyar úr: könnyelműségében a bukás szélére sodorja szeretett öccsét, de mikor rázúdul a veszedelem, férfias bátorsággal kiáll a porondra s vére hullásával menti meg. Veron igazi nő, gyöngéd és finomlelkű, a nőiség minden bájával és erejével. Kanut, a főhős, minden tettében ember. Valahányszor találkozunk vele, igazi emberi valójában látjuk; lelki világa helyenként megkapó közvetlenséggel tárul föl, s a költő kinűnően megérzékíti benne az összetett vagy ellentétes érzelmek hullámzását. Az a jellemkép azonban, mely róla az egyes mozzanatokból kialakul, nem elég harmonikus. Kanutnak különböző időpontokban kirajzolódó fotografiáit kisebb-nagyobb árnyalati különbségek választják el, gyakran tűnik föl rajtuk valamilyen új vonás, s az nem illeszkedik a régiekhez. Kanut a maga egészében mégsem igazi ember, csak regényhős: alkalmazkodik az író költötte meséhez, ahelyett, hogy a mese simulna az ő erősen megformált jelleméhez. Azonkívül — s itt van a regény legnagyobb gyöngéje — Iványit éppen a döntő mozzanatok megokolásában hagyja el az ereje. Veron elbukását p. o. mesterien készíti elő, a külső körülményeket leleményesen csoportosítja, de lélektanilag nem tudja valószínűvé tenni; sem Veronról, sem Kanutról nem hisszük el, hogy meg tudtak feledkezni magukról.

Egyáltalán a *Püspök atyafiságá*nak ereje a részletekben van. Egészében kissé fárasztó, mert a főcselekvényt sűrűn lepik el az epizódok s kapcsolatuk a mesével nem mindig érezhető. Az egyes novellaszerű jelene-

k azonban érdekesek, helyenként költőiek s majd min-
g művésziek. A társadalom rajza is színes és eleven,
láló képekben mutatja be a vidéki és fővárosi élet érde-
s jeleneteit (audiencia a püspöknél, színházi előadás,
jegyzési lakoma, képviselőházi ülés, este a kaszinó-
an). A rajz tarka, tetszetős, de felszínes, mélyre nem
at, a regényből nem bontakozik ki a magyar társada-
m életének *igazi* képe, nem ismerjük meg belőle való-
ban a különböző társadalmi osztályok viszonyát,
lentétes fölfogásukat, az összeütköző pontokat között-
k, s azokat a nagy érdekeket, melyek tagjaikat szembe-
lítják. Iványi a magyar társadalmi élet vonásaival
olgozik, de csak a vonások magyarok és nem a belőlük
alakuló kép. Az a maga egészében eszményített, kon-
uált; abban a rajzban, melyet a parlament viharai-
l, a börzevilág machinációiról, az ujságírói műhelyek-
n folyó munkáról ad, nem látjuk meg, ami sajátosan
agyar és pesti. Fotografáló gépe jó, de a lencséje
önge s közel kell lépnie a tárgyakhoz: így hű, de
redékes képei halvány egészet adnak.

A részletrajzot Iványi az oroszoktól tanulta, de azok
y-egy kis képükkel a társadalom mélyebben fekvő
beit tárják föl. Az oroszok hatása még az egyes moz-
natokban is nyomozható — az a finom pszichológiá-
l rajzolt, de a mi viszonyaink között elképzelhetetlen
enet, mikor Veron, elbukása után, egy utcai leánynál
ti az éjt, nyilván Dosztojevszkij *Raszkolnyikov*ja nyo-
n készült. A lélektani megokolásra fordított gond
dig Daudet-t juttatja eszünkbe, s a regény is a maga
észével közel áll a francia realista költészetéhez, egyező
ozzanatok híján is leginkább a *Fromont et Risler*hez.
gis, Iványi regényét sem egyik, sem másik irányhoz
m fűzik mélyebb, átfogó kapcsok. Izlésben és fölfogás-
n egyaránt magyar író volt s a regénye alapjául szol-
ló általános emberi problémát magyar érzésvilágából
leszti. A költői anyag beállítása és mesébe foglalása
n idegenszerű. Az meg éppen a mi irodalmunkban
zkeletű, hogy a szerelmet emelkedett, eszményi érzés-
k fogja föl, amelyet a tiszta elemei közé vegyülő érzé-
ség csak színez, de nem aljasít le.

A püspök átyafisága fogyatkozásaival is figyelemre-
ltó jelenség, sok nyomával az írói tehetségnek, maga

Iványi pedig korának értékesebb elbeszélői közé tartozik. Volt művészi meggyőződése, volt életnézete; képzelő és megfigyelő tehetsége ábrázoló erővel párosult, s ha a szerkesztésben nem, az elgondolásban és az előadásban mester. Tudja, mit kell elmondania és mennyi szóval: röviden és mégis mindent kifejezően ir, nem éppen sajátos, de jellemző nyelven. Tud érdeklődést kelteni tárgya iránt, kellemesen ellensúlyozva ezzel a meseszövésben mutatkozó nehézkességet. Műve meleg, rokonszenves realizmusában is költői: a 80-as évek magyar regényirodalmának egyik maradandó emléke.

Mint kiforrott, műfajának minden praktikájában jártas drámaíró tért át pályája végén a regényirásra Csiky Gergely. 1888-ban jelent meg első regénye, az *Arnold*, s az új műfajt annyira megkedvelte, hogy élete utolsó három évében még négy regényt fejezett be, *Az elvált asszonyt* (1888), *Az Atlasz-családot* (1890, újra 1904), az *Atyafiak*at (1891) s a halála után megjelent *Sisyphus munkáját* (1892). Megkezdett egy hatodikat is, *Válóper után* címmel, de ennek irása közben kihullott kezéből a toll (megjelent 1896). Érdekes jelenség, hogy ezekben a regényekben alig, csak egy-két vonáson lehet fölismerni a drámaíró Csiky kezét. Helyenként a párbeszédek valamilyen meglepő fordulata, egy-egy színpadiasan beállított hatásos jelenet, rövides, egy-két utalással való drámai motiválás ott, ahol a regény részletezőbb megokolást várnók, a mesteri, bár túlságosan szélesen kivitt expozíció: ennyi vall a 80-as évek nagyhatású drámaírójára. Egyébként mintha egészen más író állana előttünk. Drámáiban a francia társadalmi drámák nyomán jár: az élet képét adja valószerű fölfogással, a társadalmi problémák megvilágításával; mint a technika nagymestere, arányos, pontosan kiszabott szerkezetben gyorsan perdülő cselekvényt ad, s azt a szóváltás mozgalmassága jelenetről jelenetre ragadja. Itt, s éppen jellemző és jobb regényeiben, mind ennek ellentéte — még stílben is. Regényeiben is gondos stíliszta, párbeszédei, különösen az *Atlasz-család*-ban, fordulatosak és bevilágitanak a beszélők lelkébe, de rendszerint körülményes, sokat beszél, nem éppen fölöslegesen ugyan, s amit mond, abban mindig van mag, de többet és több szóval adja, mint kellene, s nem elég könnyed.

A régi Csikyre, aki tarka egymásutánban írta a geltérőbb szellemű és tárgyú drámákat, a zord történeti tragédiától az alantjáró bohózatig, a klasszikus, omantikus és realisztikus ízű színműveket, csak egy olog vall, regényeinek változatossága. Annyira eltérő abásúak, s még irányukra nézve is annyira elágaznak, ogy szinte össze sem lehet foglalni őket. Hol szabadra ereszti a képzeletét, hol szük pórázra fogja és meggyeléseit értékesíti — néha még ugyanegy regény keién belül is váltogatva költői ábrázolásmódját. Az gyik véglet a *Sisyphus munkája*; szinte tiszta terméke realizmusnak. Vékonypénzű történet, egy árva fiúnak orsa első gyermeke megszületéséig. A regény súlyontja a mesén kívül a fiú nénjén nyugszik; ez az erős karatú, céltudatos leány boldogsága föláldozása árán sszorgalmával és takarékosságával megmenti a csaldja lába alól már-már kisiklott ősi birtokot — s az cse egypár év alatt nyakára hág annak a vagyonnak, elyet nénje egy élet sisyphusi munkájával megmentett. Legközelebb áll hozzá az *Atlasz-család*, Csiky legtékesebb regénye. Kettős költői föladatot vállalt nne. Meg akarta rajzolni ennek a zsidó családnak akását, ez az egyik. Az apa, a kis boltosból földesúrrá elkedett öreg zsidó, munkás kezével és okos fejével gyont és tekintélyt szerzett; gyermekei, egy szegény tóf neje és egy lehűtő miniszteri titkár, könnyelműgükkel eltékozolják mindkettőt. Ebbe a rajzba illeszedik bele a cselekvény másik ága, a harmadik gyerneknek, a földbirtokos Sándornak házasélete. Családja karata ellenére nőül vesz egy kétes származású, de ri leányt. Az is szerelemből megy hozzá, de férje alapan féltékenysége és a család intrikái miatt otthagyja, csak akkor tér hozzá vissza, mikor a birtok elúszott az Atlasz-család összeomlott. Ez a mese, amelynek ettős cselekvénye egy mederben, egymással állandó intkezésben halad, nem mozgalmasságával akar atni, hanem igazságával. Egyszerű, szürke történet, z élet mindennapi fordulataiból megszerkesztve, s nem z kelt érdeket, ami történik, hanem ahogyan és amiért örténik. A regény első, nagyobb fele, kitűnő. Sándor gyan nehezen illeszthető bele ebbe a családba, nincsen emmi faji vonása, s az egész szerelmi történet inkább sak jelezve van, mintsem meggyőzően bemutatva, de

a két nemzedék rajza mesteri : az öregek fajuk hibáival és erényeivel s a fiatalok, a nagyvilági környezetbe került gyermekek, tele azokkal a hibákkal, melyeket bennük új környezetük fejlesztett. Ezek az alakok s ez a rész maga az élet. A második rész gyöngébb ; a két hatalmas rúgó, mely az eseményeket mozgatja, rosszul működik. Sándor féltékenysége és a csúf intrika túlságosan romantikus, kiri a reális meséből, s maga a főhős két különálló alakra hasad.

A másik véglet az *Atyafiak*. Tárgya egy nagy örökségért vívott küzdelem a család két eleme, a férj és a nő rokonai között ; a harc a küzdő felek egy-egy tagjának összeházasodásával ér véget. Tarka szövésű, mozgalmas cselekvényű regény, élénk képzelettel megalkotva, de igazabb lelki rajz híján mélyebb hatást nem tesz. Kevésbbé romantikus, de nem is érdekesebb az *Elvált asszony*. A két véglet között mozog Csiky legsajátszerűbb regénye, az *Arnold*. Első része egy fegyházból kiszabadult züllött kártyásnak története. Ezt a mesét beállítja a fővárosi bűnbarlangok világának s a vidéki élet két jellemző nyílvánulásának (színészet és követválasztás) erősen realisztikus rajzába. Második része két szerelmi történet, az anyáé és leányáé. Az asszony házaséletét tönkretette férjének könnyelműsége és féltékenysége, leánya egy derék ifjút szeret, de egy gazember fenyegetése tartja rettegésben. Ez a rész csupa romantika ; nem szertelen éppen, de erős : váratlan fordulatok és meglepetések szövedéke, rikító színekben bemutatott típusokkal. A megoldás is váratlan : a fegyenc, akiről kiderül, hogy az asszony férje s a leány atyja, megöli a konkolyhintőt, azután meg magát, hogy leánya számára szabaddá tegye az utat a boldogsághoz. Most ismerjük föl igazán a regény természetét. Ez a regény, mely a környezet és az élet rajzában, valamint helyenként a lelki mozgalmak festésében a tiszta realizmus eszközeivel dolgozik, alapjában romantikus koncepció. Victor Hugo eljárására emlékeztetve, talán éppen a *Misérables* öntudatlan hatása alatt, egy emberi szívben a legnagyobb ellentéteket akarta összeolvasztani, az aljasságot és a lelki nemességet. A magyar fegyencben van valami Valjeanból, a *Misérables* hőséből, csakhogy ez az élesen jellemzett alak három emberre hull

ét, s azok egymást időrendben fölváltják; mindegyik
ven és igaz, de együtt mégsem az, ellentétes képei
m olvadnak össze egységes karakterré.

Ezeket a változatos regényeket azonban összetartja
, hogy mindegyiken megérzik Csíky kettős törekvése,
yrészt az események lélektani megokolására, más-
szt a társadalom mélyebb rajzára. Minden regénye
lektani regény, mert anélkül, hogy elmerülne az ana-
isbe minden fejleményt lelki tényezők eredőjének
ntat be. Regényeinek esztétikai értéke arányos a lelki
jz gazdagságával és biztonságával. Ha nem mélyed el
lően hősei lelkébe, és a motiváció a fölületen marad,
ába igyekszik fordulatos mesével pótolni a mulasztást,
m tud jelentőset adni; igazán akkor értékesek regé-
ei, ha az emberi szív és emberi elme mélyébe eresztik
ökerüket. Az emberi lélek ez alapos ismerete megérzik
iky jellemrajzain is, bár nem minden törekvését
sérte siker. Vannak élettelen, halvány alakjai, gazda-
n kiképzett, az élet színében föltűnő emberei meg néha
t vagy több alakra válnak szét az események során:
amazokat bőségesen ellensúlyozza az újszerű, eredeti,
gkapó mellékalakok gazdag sora, emezek pedig — hogy
legkiválóbbakat idézzem: a kalandor az *Arnold*ban,
öreg zsidó az *Atlasz-család*ban, az energikus gentry-
ny a *Sisyphus*ban, az elzüllött kúriai bíró a *Válóper*
nban — mindig teljes karakterek, egész emberek, s
ár a típus, akár az egyén felé közelednek, gazdag,
zgalmas lelki életükkel a valóság illúzióját keltik.

Csiky minden regényét reális társadalmi keretbe
glalja, s ezzel legtöbb regényírónk fölé emelkedik.
odern tárgyú regényeink egyik leggyakoribb hibája,
gy cselekvényük mintegy a levegőben lóg, elképzelt
gy halványan rajzolt életviszonyok között játszik. A
rsadalom rajza Csikynél sem egyformán gazdag, an-
l szegényebb, minél mozgalmasabb a cselekvény, (ki-
lt az *Elvált asszony*ban) de megvan mindenütt, s
indenütt a köz- és magánélet képét is visszaa-
ri — még pedig a jelenét s csak az *Arnold*ban
közelmúltét. A helyszín és a viszonyok, az
mberek és erkölcseik mindig magyarok, ennélfogva
álisak. A társadalmi élet rajza többnyire olyan széle-
n kivitt és mélyreható, hogy méltán alkalmazhatjuk

regényeire a társadalmi jelzőt. Ez a háttér azonban nincs szorosabb kapcsolatban a mesével, a cselekvényt, illetőleg a katasztrófát csak két ízben fejleszti belőle, az *Atlasz-család*ban és a *Sisyphus munkájá*ban. Ezekben a társadami rajznak tudatosan ad nagy jelentőséget, mert meséjüket egy-egy társadalmi kérdés hordozójává teszi: az előbbiben a zsidó-kérdést, az utóbbiban a nemesi középosztály pusztulását veti föl. Mind a két kérdés valóban a 80-as, 90-es évek legégetőbb problémái közé tartozott, tárgyalásuk még költői műben is jogosult és érdekes. Csiky azonban nem nyujt megnyugtató megoldást. A gentry kérdését könnyedén intézi el, jóformán az utolsó lapokon: a regény hőse, a fiatal gentry-sarj, elveri az ősi vagyont. Bármilyen közönséges volt is abban az időben az ilyen eset, nem megoldása a kérdésnek, mert nem a rajzolt viszonyokból sarjad ki. A zsidókérdés tárgyalása elől meg, a kor liberális szellemének megfelelően, egyszerűen kitér. Kitűnően jellemzi az egymást váltó két nemzedéket, az öregebbet, a szerzőt és a fiatalabbat, a pazarlót — s ha azt akarta volna rajzolni, mint megy tönkre második generációban a zsidóság, akkor el is érte volna célját — de amit vártunk, a két faj harcát, a zsidóság és a kereszténység küzdelmét s az ebből kipattanó problémát egészen elejti. A regény esztétikai értékét ez a legkevésbbé sem csökkenti, csak annyit jelent, hogy az *Atlasz-család* nem irány-regény.

A közönség nem fogadta Csikyt azzal a méltánylással, amely megillette volna. Érthető. Éppen az értékesebb regényei súlyosabbak, tartalmasabbak, mint olvasóink átlaga szereti, és sem tárgyuk, sem előadásuk nem túlságosan vonzó. A többet követelő, finomabb ízlésű olvasókat sem elégítik ki mindenben — viszont vannak bennük olyan esztétikai értékek, amelyek őket e regényben gazdag korszak jelesebb művei közé emelik. Irodalomtörténeti jelentőségük is van: a magyar realista irodalomnak nem ugyan legtisztább, de legkomolyabb terméséből valók.

IRODALOM.

Iványiról:

1. Lázár Béla, *Iványi Ödön.* Olvasható *A tegnap, a ma és a holnap* c. k. (1900) 133—160. l.
2. Péterfy Jenő bírálata a Bpesti Szemlében, 66. k. (1891) 318—319. l.

6. MIKSZÁTH KÁLMÁN

Csikyt a drámaírás teréről csábította el a regény múzsája: Mikszáth Kálmán is, tárgyalásunk rendjében az utolsó költő, mint kiforrott író tért a regény művészére, mikor rövid elbeszéléseivel és hosszabb novelláival már legjelesebb prózaíróink közé tartozott. Egyéniségéhez nem igen illett az új műfaj, regényírói pályája lehezen is indult. Első regényét, az 1884-ben megjelent *Nemzetes uraimék*at, csak öt év múlva követte a második, *A beszélő köntös*, majd ismét hat évnek kellett elmúlnia, hogy 1895-ben napvilágot lásson újabb kettő, *Szent Péter esernyője* és a *Beszterce ostroma*. Ezután valamivel gyorsabb ütemben következett a többi: *Az új Zrinyiász* (1898), a *Különös házasság* (1900), *Akli Miklós cs. kir. udvari mulattató története* (1903), *A Noszty fiú esete Tóth Marival* (1908) és, már halála után, 1911-ben, *A fekete város*. Tervezett még egy „közéleti regényt", de megírásában megakadályozta halála. Kedves írójának regényeit is fölkapta a közönség, példányaik gyorsan fogytak. De nemcsak újabb meg újabb magyar kiadásuk vált szükségessé, hanem széttörve a magyar nyelv korlátait, meghódították a külföldet is: van regénye, amely 12 idegen nyelven olvasható.

Első kísérletei még alig nevezhetők regényeknek, még a novella felé hajolnak vissza — amint viszont hosszabb elbeszélései között is van több *(Prakovszky, Gavallérok)*, amely a regény felé közeledik. Első regénye, *Nemzetes uraimék*, a Laczkó-familia pörösködése a kincstárral egy megyéért, terjedelmes ugyan, de inkább csak sokszorosan nagyított rajz. A *Beszélő köntös*, egy kalandos história a kecskemétieket a törökről megoltalmazó csodálatos kaftánról, alig több történeti novellánál; Jókai török tárgyú elbeszélései nyomán jár. Első nagyobbszabású alkotása, a *Szent Péter esernyője* — mindmáig legnépszerűbb regénye — nagyterjedelmű, bonyodalmas eseménysorozat, de a bonyodalmat nem regény módjára fejleszti: az események három különböző pontból megindítva csak a végén futnak össze és nem egymást fejlesztve kapcsolódnak zárt sorozattá. Nincs is központi hőse; az érdeklődés tengelye egy

esernyő s az egész történet mint valami ördögmotolla kedves gyorsasággal forog körüle. A cselekvény egyik ága egy mindennapi történet, amelyet a szerző a legendák csodás misztikumába borít. A glogovai pap kis huga, Veronka fölé, mialatt kint fekszik kosárkájában a folyosón, egy ismeretlen öreg zsidó egy ócska esernyőt borít, s az megvédi őt az esőtől. Az esemény a nép száján legendává nő: az öreg zsidó átalakul a nép képzeletében Szent Péterré, a leánykát Isten pártfogoltjául imádják, s az esernyőt a templomban helyezik el. A másik ág egy emberöltővel korábban indul meg. Az öreg Gregorics, hogy szívtelen rokonai helyett törvénytelen fiát, Gyurit, tehesse örökösévé, minden vagyonát egy bankba helyezi el s az elismervényt elrejti. Hova, az író művészi számítással nem mondja meg, csak sejteti, hogy ócska vörös esernyőjének nyelébe. Mikor meghal, hiába keresik az óriási vagyont, de Gyurira sem marad semmi, mert az esernyőnek lába kelt. Mi persze tudjuk hova került: a glogovai templomba. E kettős expozíció után következik, 14—15 évvel később, a tulajdonképeni mese. A híres ügyvéddé lett Gyuri meghallja a vagyontrejtő esernyő mondáját s megindítja utána a hajszát. A nyomok Glogovára vezetnek. Ott meg is találja az esernyőt — de nyele nélkül, mert azt a hívő nép időközben ezüst nyéllel cserélte ki. Gyuri álmai szétfoszlásáért Veronka szerelmében talál kárpótlást. Látnivaló, hogy a *Szent Péter esernyője* nem igazi regény, hanem novellák sora, melyet az író a sok szál mesteri összesodrásával tesz egységessé és hatásossá. Elbeszélő művészetével ezt a reális, sőt mindennapi történetet szinte romantikus érdekességűvé emeli; elárasztja kedves epizódokkal, szellemének gazdag ötletességével, megtámasztja kitűnően rajzolt mellékalakokkal, elönti rajta előadásának báját, mely a két fiatal szerelmes viselkedésének rajzában meghitten meleg és páratlanul vonzó.

A *Beszterce ostromát*, Mikszáth legérdekesebb művét, az előbbivel sok kapcsolat fűzi össze. Két külön mederben indul meg itt is a történet, s ezek a regény közepén szakadnak egybe. A háttérben olyanforma szerelmi történet húzódik meg, mint amott: vonzó, de színtelenebb; hősei is hasonlatosak: egy árva leányka

egy kedves, fiatal ügyvéd, csakhogy ez most nem a
gyont, hanem a leányt hajszolja. Az előtérben itt is
y bolondos öreg ember áll, aki azonban mindvé-
t megtartja centrális helyzetét. Pongrátz István gr.,
dec vár ura ez; fejébe veszi, hogy a XIX. században
középkori várurak módjára él: nem ismer magánál
gyobb urat s az ököl- és pallosjogot akarja érvénye-
eni. Megtámadja haddal Beszterce városát, mert ott
tőzik kedvesével a tőle megszökött komédiásnő, s
k akkor békül meg, mikor jó emberei cselből, mint
szterce ajánlatát, fölkínálják túszul a kis árva Apol-
t. Ezt a kis leányt az öreg gróf annyira megszereti,
gy örökbe akarja fogadni, és a fiatal ügyvédet, aki el-
szerelmeséért, börtönbe záratja. A hatóságok sem bír-
k vele, kénytelenek fölkutatni a komédiásnőt, hogy
adijogot tisztelő főurtól visszaszerezzék Apolkát. Az
g úr kiszolgáltatja, de elkeseredésében megmérgezi
gát. A mese részletei meg az epizódok éppoly kedvesek
érdekesek, mint az előbbi regényben, de színesebbek,
regény sokkal mozgalmasabb, nagyobb vonalú, me-
zebb szárnyalású. Egymást váltják benne a külön-
tő jellemű és hangulatú események: ötletes tréfák,
gindító, sőt méla humorú fejlemények; hol szinte a
ség régiójába emel, hol a burleszk komikumig száll
— a maga egészében csodálatosan bizarr. A mese
dulatai között Mikszáthnak egy lélektani föladatot
lett megoldania: meg kellett rajzolnia azt a folya-
tot, mely ebből a különcködő, de normális emberből
ghibbant elméjű Don Quijotet formált. Cervantesé-
hasonló föladat, a szerző erejét azonban megha-
ta. Nem tudta következetesen végigvezetni a lelki fej-
ést, s így nem tudjuk, valóban annyira beleszédült-e
gróf a múlt csodálatába, hogy elméje megzavarodott,
gy csak makacsul beleélte magát rögeszméjébe. Erre
omályra szüksége volt az írónak, mert ha bolondnak
tjuk hősét, a regény elveszti egyik fő varázsát, ha
lméjűnek, nem hisszük el szertelen tetteit. Mikszáth
nban elszámította magát: szándékos ingadozása a
tivációban megzavarja a hatás egységét. A *Beszterce*
roma mégis Mikszáthnak egyik legértékesebb re-
nye. A főhős lelki mozgalmainak rajza művészi.
ok a látszólagos ellentétek, melyekből lelki szövedéke
ódik — nyerseség és gyöngédség, erőszakosság és

mély érzés, kegyetlenkedés és tiszta erkölcsi élet — szép harmóniába olvadnak össze. Az író nagyon szereti hősét; cervantesi szatira helyett a humor megindultságával rajzolja s ezzel megnyeri a romantikus hajlamú, megrendült lelkű, melegszívű ember számára rokonszenvünket. A regényben csak úgy árad a komikum, de maga a büszke oligarcha soha sem lesz komikussá: szeretettel mosolygunk rajta, de nem nevetjük ki. Időnként úgy érezzük, hogy az az ököljog nem is volt olyan képtelen intézmény — hátha igaza volt az öreg grófnak....

Legkülönösebb műve Mikszáthnak — de egyszersmind az egész magyar regényirodalomnak is — az *Új Zrinyiász*. Alapötlete rokon az előbbiével: egy rég letűnt kor erkölcsi fölfogását állítja be a modern életnek azóta teljesen megváltozott viszonyai közé. A megindítás kitűnő. Az utolsó ítélet elsietett trombitajelére a szigetvári hős és kétszáz társa föltámad, s amúgy lovasan, fegyveresen belecsöppennek a XIX-ik századi Magyarországba. A beleilleszkedés a modern életbe nem megy egyszerre, de csakhamar beletalálják magukat az új viszonyokba, noha természetesen kisebb-nagyobb ellentétek s ezek nyomán összeütközések elég sűrűn történnek a régi, feudális fölfogással eltelt Zrinyiék és a modern társadalmi rend között. Az összeütközések rúgói között szerepel persze a szerelem is, mert az 58 éves, de még ereje teljében lévő hős nem marad érzéketlen a női szépség iránt s a modern szeretkezés útvesztőjében bizony erősen középkori fogásokkal akar boldogulni. Zrinyit, hogy nagyúri hajlamai szerint élhessen, megteszik egy hatalmas bank igazgatójává, s mikor a közgyűlésen szembekerül a részvényesekkel, szétvereti őket katonáival. Kész a botrány, Zrinyiéket elfogják, izgatott parlamenti vita indul meg, a kormány nem tud boldogulni, s a képtelen helyzetből a király menti ki Zrinyit és az országot: a hőst megteszi Vajdahunyad várparancsnokává. A megoldás természetesen megint olyan deus ex machina, mint a megindítás: betörnek az oroszok, s Zrinyi a vár védelmében hősi halált hal — szóról-szóra ugy, mint 330 évvel korábban, Szigetvár alatt.

Bármennyire védekezik is Mikszáth a kegyeletsértés vádja ellen, regénye nem tudja elkerülni a léhaság

szatát, mert a hatásnak odaveti áldozatul a szigeti vértanú dicső emlékét. Célját azonban elérte, renye zajos sikert aratott. Tetszett először is a meséje. a mese nem gazdag ugyan s csak egypár helyzetből motívumból van összefűzve, de mint Mikszáthnál indig, érdekes, még akkor is, ha tendenciájától ggetlenül és hősei történeti voltától elvonatkozva tntjük. Sőt ha elfogadjuk kiindulópontnak az adott ptelen helyzetet, emberileg igaznak is érezzük. Az új tre kelt Zrinyiék sorsa alakulhatott volna úgy, amint lkszáth elbeszélte. A másik elem, mely ennek a kissé szegény mesének hatását megalapozza, a komikum, ez, mint az ilyen, két egymástól időben vagy térben sszeálló nemzedék eltérő fölfogását szembeállító nnkákban rendszerint, kettős: a XVI-ik és XIX-ik ázad félszegségeit, fonák, téves nézeteit, erkölcsi foatkozásait egymás tükrében mutatja be. Nemcsak inyiék furcsák és nevetségesek, amint a maguk ósdi tnézetével, elveivel, társadalmi formáival beleütközk a jelen fejlettebb viszonyaiba, de nevetségesekké leünk mi is, modernek, mert a kultúra és civilizáció álólagos vívmányai akárhányszor a józan ész és egészges erkölcs rovására mennek. Fokozza a hatást, hogy jelenkor világát élő, nevükön emlegetett emberekben utatja be, akik szintoly közismertek voltak 1898-ban, int Zrinyiék a maguk korában. A jelen világának jzából fejlik ki a regény harmadik eleme, a szatíra. atírájának torzító lencséjével vet fényt a társadalmi, kaszinói és az üzleti életre, ostorozva a becsület fotalmának sajátos meghatározását, a párbajt, az embek kicsinyes hiúságát és nagyralátását, de legnagyobb dvvel a parlamentarizmus gyöngéit és fogyatkozáit, a pártpolitikát, a sok szónoklást, a tehetetlenséet. Ez a szatírai ér gazdag és bőven árad, de nem éles, alójában nem is annyira ostorozás, mint inkább csipdés; nem a rideg erkölcsbíró, hanem a derült lelkű ltő hangjait halljuk, aki keserűség nélkül együtt evet a közönségével — abban a bizonyos tudatban, ogy a fonák képek az ő beállításában maguktól is fölltik a szatíra hangulatát.

A *Különös házasság* új irányt kezd Mikszáth renyköltészetében, a történeti regényt. A nagy terje-

delmű, de értékben az előbbieket meg sem közelítő *Noszty fiún* kívül későbbi regényei mind ebbe a műfajba tartoznak. Nem Kemény vagy Jókai értelmében vett történeti regények ezek. Mikszáth a kor nagy eseményeit és hőseit nem szerepelteti — Ferenc császárban (*Akli Miklós*) is csak az embert látja, nem az uralkodót — e helyett a múltat bizalmasabb feléről nézve, a mindennap életét rajzolja, a társas életet, s a múlt idők szelleme helyett inkább csak a hangulatukat érezteti. Szereti a régi följegyzések megőrizte adatokat, különösen a kuriózumokat, beledolgozni regényeibe s idézetekkel, utalásokkal emelni a hitelesség látszatát, valójában azonban a történeti anyag nála inkább csak bővizű anekdota-forrás. Lényegbevágó eltérés nincs is Mikszáthnak a múltban és a jelenben játszó regényei között: sokkal erősebb, határozottabb egyéniség volt, hogy Proteus módjára alkalmazkodjék tárgyához, ellenkezőleg, minden, amihez hozzányúlt, sajátosan Mikszáth-szerű reflexet kapott. Regényei, bár tárgyuk, milieujük és hangjuk nagyon változatos, jellemben és színben közel állanak egymáshoz. Igazi elemük a mese, s ezt Mikszáth rendszerint a mindennapi élet eseményeiből fonja, de átmeg átszövi a költészet arany szálaival. Így legtöbb regényében bizonyos enyhe romantika van, de ez túlságba sohasem csap, s még ahol uralkodóvá lesz, vagy éppen a fantasztikumig emelkedik is (*Beszterce ostroma*, *Új Zrinyiász*), ott sem válik képtelenné. Nagy értékbeli kilengések nem választják el regényeit, mint p. o. Jókaiéit. Természetesen nem egyenlő értékűek, egyik kedvesebb, megkapóbb, a másik nem olyan tetszetős, e szerint határozottan két csoportba különülnek — de mély árok nincs köztük.

Ennek a körülménynek, valamint regényei sajátszerűségének magyarázata Mikszáth jellemző egyéniségén kívül elsősorban az, hogy aránylag későn lett regényíróvá, mikor tehetsége a rokon műfajokban, a rajzban és a novellában, már teljesen kiforrt. Az ott kifejlett művészet éled föl regényeiben is — ebben van nagy *írói*, de nem sajátosan *regényírói* értékük. Mikszáth regényeiben is megmaradt novellaírónak — ezért ütnek el nagyobbszabású művei a megszokott regényformától. Nem ad bonyolult, sok ágból font mesét. Meséinek az a fele, mely a regényekben rendszerint a

gazdagabban van kiképezve, a szerelmi történet, lontúl egyszerű és halvány, főcselekvénnyé sohasem lik. Erősebb főcselekvény éppen jobb regényeiben ncs, epizódokból vagy a legjobb esetben részletekből n összerakva — a *Fekete város*ban meg egészen hát- be szorul, szinte epizodikussá sorvad a tulajdonké- ni történet, Lőcse város bosszúálló hajszája a hatalmas pesi alispán ellen, aki lelőtte a város bíráját. Még ha a se egyik ága jobban kiemelkedik is, akkor sem erő- ob a regény kompozíciója: a mese vagy egyszerűen landról kalandra halad, mint az *Akli*ban, vagy ne- zen mozog, mint *Noszty fiú*ban. A szerkesztésben is nak ügyes, sőt mesteri fogásai és ötletei, de velük n tudja megadni műveinek a regény nagyobbszabású mpozícióját.

Regényeinek súlypontja tehát átbillen a részletekre. id minden regénye kisebb jelenetek, képek, történet- k sorozata, nagyrészük nem is tartozik a meséhez, rt hőseik epizódszereplők, akiknek csak annyi részük a cselekvényben, hogy egy-egy lökéssel tovább gör- ik a mese szekerét. Az író ugyanis mindig tud róluk lamilyen jellemző históriát, vagy dióhéjba szorítva eszéli életük egész folyását is. Ezek a epizódok, amint a főcselekvény egyes mozzanatai, alapjukban ve önálló rajzok vagy kisebb novellák, s az író velük átssza a regényt arra a térre, ahol tehetsége a leg- tább tündöklik. Amit a műfaj ezzel a tudatos eljárás- veszít, azt megnyeri az olvasó a részletek művészi lásában.

Mikszáth a jellemábrázolás terén is a föladat ügyes olásával kerüli meg azt, amire nincs tehetsége. Bo- olult lelkivilágú regényhősöket nem szerepeltet, fő- ei is rendszerint egyszerű lelki szervezetű emberek, amint főcselekvényei mellett inkább a mellékese- nyek vonják magukra a figyelmet, akként főhősei- is többnyire érdekesebbek a mellékszereplők, s dag képsorozatuk elfelejteti az igazi regényhősök nyát. Mélyebb lelki problémákkal nem próbálkozik g, nagy szenvedélyeket s azok pusztító hatását nem ti, a könnyed kedélymozgalmak s azok harmonikus mulása az igazi eleme. A jellemrajz azért mindenütt tos, hibákat nem követ el, még túlzásba sem esik,

csak kissé szintelen a jellemkép, úgyhogy rokonhelyzetű hősei — különösen szerelmesei — között sok a hasonlóság. Élesebb jellemzésre nincs is szüksége: a bonyodalom szálait az író szövögeti s nem hősei lelki világából fejleszti. Mindamellett e téren is sok finomság van a regényekben: a lelki mozgalmak élesszemű megértése és kitűnő megvilágítása. Nem annyira az egyéni, mint inkább az általános emberi vonásokat tárja föl; különös, a mindennapitól eltérő és éppen azért nehezebb jellemeket csak a humoros nemben rajzol, igazi egyéniség is csak humoros hősei között akad.

Regényeinek legnagyobb vonzóereje mégis az, ami rövidebb műveit, a rajzokat, a magyar költészet legbecsesebb termékei közé emeli: előadásuk. A magyar elbeszélő költészet kisebb méretű alkotásai között a tetőponton Petőfi románcai, Arany balladái, Jókai novellái állanak; mellékük sorakoznak Mikszáth rajzai humoruk derűjével és csillogásával, előadásuk bájával és azzal a közvetlenséggel és könnyedséggel, természetességgel és frisseséggel, egy szóval „a teremtésnek azzal az üdeségével", mely őket minden vonatkozásukban kitünteti, fölfogásukban és megalkotásukban, az elbeszélésben és a jellemzésben egyaránt. Rajzai könnyűek, mint a hab, de édesek, és van bennük érdekes tartalom. Ilyenek regényei is, és noha előadásának varázsa a regény súlyos, nehézkes műformájában nem nyilvánul mindig zavartalanul, a hatásnak mégis fontos eleme: nagy része van abban, hogy Mikszáth regényei irodalmunk számottevő, értékes alkotásai közé emelkedtek, közvetlenül Jókai regényei mögé.

Jókai és Mikszáth regényei között valóban sok kapcsolat van: egyformán kedvesek és vonzók, tetszetősek és bájosak — de e jelenségeiket másnemű erők működésének köszönik. Eltérő már költészetük természete: Jókainak a képzelete erősebb, Mikszáthnak a megfigyelő tehetsége; annak regényei inkább a mese érdekes bonyolításával, emezéi a helyzetek és jelenetek költőiségével hatnak; Jókai alakjai elrajzoltak, de plasztikusak, Mikszáthéi élethűek, de pasztellszerűek; amaz merész és nagyvonalú, emez finom és valószerű alkotásokat ad. De eltérő előadásuk is: Jókaié gyors, szinte drámai, Mikszáthé kényelmes, a részleteknél el-

bzgető; amannak humora közelebb áll a tiszta derű-
z és vidámsághoz, emezében meg erősebb a szubjektív
m, hol komolyabb, hol pajzánabb, de mindig mé-
bb; mindkettőjük előadása emlékeztet ugyan a nép-
ltészetre, de Jókai inkább a mesemondóktól, Mik-
áth inkább az anekdotázóktól tanult; Jókai költészete
nyesebb, csillogóbb, Mikszáthé melegebb, bizalma-
bb. Viszont közös bennük az, ami regényeiket egy-
mán kellemes, kedves olvasmánnyá teszi: az előadás-
k páratlan gördülékenysége, az a sima, zajtalan
adás, mellyel minden zökkenő nélkül haladnak moz-
natról mozzanatra a megindítástól a befejezésig, s az
eszélésnek az a művészete, mellyel minden fordula-
, még a legegyszerűbbet is, érdekessé és vonzóvá tud-
k tenni. Hőseiknek és meséiknek szeretetreméltósága
intetében egy magyar regényíró sem veheti fel velük
versenyt.

Annak a nemzedéknek, mely a kiegyezés idején ért
ővá, Mikszáth volt a legnagyobb hatású regényírója,
egyetlen, aki népszerűségben megközelítette Jókait.
yik-másik regénye, különösen a *Szent Péter eser-
ője*, szinte elhomályosította az akkor már mun-
ssága délpontján áthaladt ősz író dicsőségét s olyan
dvelt könyve lett a közönségünknek, mint Jókai leg-
gyobb sikerű regényei. A közönség ítéletét megerősíti
tudomány is: Mikszáth regényköltészete igazi érték,
lélte szerzőjét s nem veszít becséből a tűnő év-
edekkel.

IRODALOM.

1. Beöthy Zsolt jelentése az 1908-iki évi nagyjutalomról. Akadémiai Értesítő, 1908. 260—264. l.
2. Várdai Béla, *Mikszáth Kálmán*, 1910. 97—190. l.
3. Oláh Gábor, *Mikszáth Kálmán. Írói arcképek* (1910) 45—60. l.
4. Rubinyi Mózes, *Mikszáth Kálmán élete és művei*, 1917. 37—93. l.

BEFEJEZÉS

Regényirodalmunk története Mikszáth-tal lezárul. Ami utána következik, az kivezet a már történetivé merevedett múltból az élet teljébe, a jelenbe. Itt, a körülöttünk nyüzsgő irodalmi életben, ahol minden irodalmi munka közvetlen közelünkben, szemünk láttára folyik: elvész a történeti távlat; itt, a jelenben, mikor minden irodalmi mozzanathoz öntudatlanul, sőt akaratunk ellenére is, hozzáfűzzük írója személyiségét és esztétikai ítéletünkbe idegen színeket kever egyéni rokon- vagy ellenszenvünk, pártállásunk, sőt még a divat is: veszedelemben forog az elfogulatlan ítélkezés lehetősége. Történeti távlat és történetírói elfogulatlanság nélkül pedig nincs igazi történetírás, tehát irodalomtörténet sem; a jelennel véget ér az irodalomtörténetíró szerepe s kezdődik a kritikusé — erre azonban most nem vállalkozom.

A történet, valamint az élet, egy soha meg nem nyugvó, folyton haladó folyamat; mozzanatai egymásba kapnak, mint a fogaskerekek, úgyhogy az irodalmi élet egyes korszakai nem különíthetők el mértani határozottsággal. Irodalmunk múltja és jelene közé sem emelhető választóvonalul olyan időhatár, amely mint a folyó a síkságot, két, mereven különálló félre bontaná az irodalom egységét. Nem találhatunk olyan időpontot amelyen túl minden jelenség már a múlté, s amelyen innen a jelené. Jókai és Mikszáth utolsó regényei p. o. későbbiek, mint ma működő regényíróink első alkotásai, s ez utóbbi íróink sorában olyanok is vannak, akik ma még nem érték el emelkedésük tetőpontját. Mégis közelítő pontossággal a múlt század 90-es éveinek derekát jelölhetjük meg mint az utolsó állomást a magyar regény fejlődésében. Egyrészt azért, mert egy negyedszázad — ennyi telt el körülbelül azóta — elég arra, hogy megvesse a történeti szemlélet és

tékelés alapját, másrészt mert éppen ezekben az vekben hatalmas őrváltás ment végbe a regényiroda- om terén: az öregebb regényírók mellé egy új regény- ói nemzedék lépett s lassanként elfoglalta a helyét. régiek leszorultak a térről; a két legnagyobb tehet- ég ugyan, Jókai és Mikszáth, megmaradt az élen, s özülük még dolgozott az új korszakban is egy-két ivósabb öreg írónk, de a legtöbb letűnt az évtized olyamán: elhallgattak — Vadnai, Tolnai, Beöthy solt, Ábrányi Kornél, Rákosi Jenő — vagy meghaltak - Degré, P. Szathmáry, Abonyi, Pálffy, Justh, ványi és Csiky. S mintha a természet gondos előreláá- sával ki akarta volna egyenlíteni azt a pusztulást, melyet ez az őszi levélhullás okozott: a magyar regény rmőfáját elborították a friss hajtások. Rövid időkö- ökben az erős egyéniségek egész sora tűnt föl, köztük nevezetesebbek, első regényük megjelenésének rend- ben: Rákosi Viktor, Benedek Elek, Bródy Sándor, erczeg Ferenc, Ambrus Zoltán, Kóbor Tamás, Werner yula, Gárdonyi Géza, Pekár Gyula, Teleki Sándorné.

Ez az őrváltás a kilencvenes évek folyamán befeje- ődött; ezért, hogy mégis határozott évszámot tegyünk gényirodalmunk történetének zárókövéül, s az vala- ilyen emlékezetes, nemzetünk életében is jelentős ozzanat időpontja legyen, a millennium évét választ- k korszakhatárul. Azokat a regényírókat, akik ebben korban fejlettek egyéniséggé, nem vonjuk tárgya- unk körébe, még akkor sem, ha elérve delelőjüket, üködésük igazi értéket, regényirodalmunk gazdago- sát jelenti. Ennek történeti megállapítására a jövő n hivatva. Az fölemelkedik arra a magaslatra, ahová m érnek föl a személyi mozzanatoknak majd iszapos, ajd túlságosan tisztító hullámai, ahol, túl a földi kö- n, poron, párán, nem gátolja semmi a tiszta látást; a vő tudománya majd kijelöli mindannyiunknak azt a lyet, mely őket a magyar regény fejlődésében meg- eti. Ehelyütt csak azokra az irányokra akarok rámu- ni, amelyekben regényünk ez új nemzedék által to- bb haladt.

A haladás nyilvánvaló, regényirodalmunk szám- li gazdagodása meg éppen föltűnő 1896 után. Azok a yezők, amelyek már az előbbi korszakban éreztették

hatásukat — a polgári osztály megerősödése és vagyonosodása, a műveltség terjedése, a sajtó kifejlődése, a könyvkiadás és a könyvkereskedés föllendülése — most kaptak valóban erőre. A közönség mohón vetette magát a regényekre, írók és kiadók egyre fokozódó buzgalommal iparkodtak kielégíteni a regényszomjat, úgyhogy minden év egész sereg új regényt hozott, egy csomó új nevet vetett föl. Ezeken az igyekezeteken nem mindig volt áldás; az új Ikárusok közül nem egy észrevétlenül elmerült a közöny tengerében, s a sok új regény között jóval több volt az értéktelen kisérlet, mint a figyelemreméltó jelenség. De a haladás több irányban tagadhatatlan. Nagyobb lett íróink eredetisége — ez azonban nem jelenti azt, hogy egyéniségnek is erősebbek voltak — biztosabb a technikájuk és fejlettebb az elbeszélő ügyességük. Jókai símára egyengette számukra az utat, úgyhogy a század végének regényírói nagyobb erőfeszítés nélkül is könnyen haladtak előre. A feszesség, a merevség, a nehézkesség már az előbbi korszakban eltűnt regényirodalmunkból, most a körülményesség, részletezés, áradozás veszett ki. Íróink megtanultak nemcsak természetesen, hanem könnyen is szerkeszteni és elbeszélni. Ez a könnyedség ugyan jobbára a nehezebb művészi föladatok elkerülésére vezetett s csak legjelesebb íróinknál párosult igazi mélygonddal — úgy mint korábban Keménynél vagy Beöthy Zsoltnál — mégis nagy mértékben hozzájárult a műfaj megkedveltetéséhez, ahhoz, hogy a regény közönségünk alsóbb vagy kevésbbé művelt rétegeihez is utat találjon.

Általában a regény fajsúlya mind könnyebbé vált, s íróink legnagyobb részének kezében puszta szórakoztató olvasmánnyá lett. Eötvös szavait alkalmazva rá, elvált a kor nagy érdekeitől. Mélyebb eszmei tartalmat nem találunk benne, az emberiség, a nemzet, a kor nagy kérdéseit nem feszegeti, meséjét nem hozza kapcsolatba fajunk életével s társadalmunk sajátos berendezésével. Vannak kivételek, van egy-két messzebbre néző regényírónk s több komoly, mélyenszántó regényünk, de regényeink zöme még a társadalom rajzával sem mer megbirkózni s beéri egy-két szerelmi történet többé-kevésbbé érdekes elbeszélésével.

A társadalmi rajz hiányával együtt jár egy másik hiány: a magyar életé. Regényeinkben kevés a sajátos magyar vonás, magyar szín; íróink képzeletét általános emberi helyzetek foglalkoztatják az emberi lélek és szív olyan vívódásai, melyek minden művelt nemzet fiával közösek, éppen mert embervoltunkból fakadnak. A magyar föld, a magyar levegő hatása nem látszik meg a mesén, tulajdonságai nem játszanak bele a cselekvény bonyolításába. Regényköltészetünkből nemcsak a magyar érzés és fölfogás vész ki mindjobban, hanem általában a kapcsolat a magyar viszonyokkal, s egészen eltűnik az előbbi évtizedek kedvelt műfaja a magyar közelmúlt világából merített ú. n. politikai regény, irodalmunknak ez a sajátszerű, jellemző hajtása. Ehelyett mindjobban belekapcsolódunk a nemzetközi, tartalan és színtelen regényirodalomba, regényeinknek már csak a nyelve magyar s nem a szelleme is.

Ennek a nagy változásnak magyarázata elsősorban Budapest óriási fölszívó hatása. A hirtelen megnövekedett főváros a maga gazdag és mozgalmas életével magához csábította a vidék íróit, s ami még nagyobb baj, szinte egyetlen hely volt az irodalmi érvényesülésre. Irodalmat csak Budapesten lehetett „csinálni", s míg régebben jobbára olyan írók kezében volt az irodalom, akik magukkal hozták a vidékről a magyar viszonyok, magyar karakterek ismeretét és szeretetét, az új írói nemzedék jórésze már csak Pestet ismerte és szerette, amely csak *nagyváros* volt, de nem *magyar város*. Íróinknak ez a fele fajilag is idegen volt tőlünk, érthető tehát, hogy nemcsak ismeret- és érzésvilága, hanem műveltsége és érdeklődési köre is egészen más volt, mint régibb íróinké, s éppen azok az elemek hiányoztak belőle, melyek a magyarságból származnak ki. Szerencsére éppen legkiválóbb íróink a vidék neveltjei, s így nem véletlen, hogy legjelesebb regényeink egyszersmind a legmagyarabbak is, rajtuk kívül a magyar élet reflexe. Különösen történeti regényeink gazdagok magyar alakokban, magyar érzésben, magyar világ képeiben.

A könnyű olvasmányok korában az sem föltűnő, hogy kevés regényírónk emelkedik föl valamilyen határozott világnézet magaslatára. Nem értünk itt világ-

nézeten filozófiailag kikristályosodott principiumot, mely harmonikus egységbe foglalja az élet minden jelenségét s a lét nagy kérdéseit egy gyújtópontból világítja meg, hanem csak következetes életszemléletet, kialakult fölfogást az emberi élet céljáról, javairól, értékeiről, az emberi elmének azt a vonását, mely nem elégszik meg mindennel a maga adottságában, hanem beállítja az eszmények és normák világába. Az igazi regényben a cselekvény mögött, a hősök álarcában ott kell lappangania az írónak, egy erős, határozott egyéniségnek, s éppen a regényből leszűrődő világnézet az, mely az olvasó előtt megvillantatja a szerző lelki ábrázatát. Hogy az ilyen értelemben vett világnézet is ritka újabb irodalmunkban, az nem vád, csak megállapítás, s bántó élét egészen letompítja az a megfigyelés, hogy regényirodalmunknak ezt a hiányát megtaláljuk a nyugati nemzetekében is: a két század fordulója, a világháborút megelőzött villamos feszültség nem volt kedvező időpont az elmélyedésre.

Szintén nem sajátosan magyar, hanem inkább általános európai vonása regényköltészetünknek, hogy hangja egyszínűbbé lett. Szatirikus vagy humoros regényt az újabbak alig írnak, Mikszáthon kívül még az olyan írók is tartózkodnak regényeikben a szatírától és humortól, akik a rokon műfajokban éppen ezekkel az adományaikkal értek el hatást. Egyszerű nyugodt, objektív előadás jellemzi regényeinket, s a komoly tónus annyira divik, hogy a jókedvű, tréfás regény is kivételszámba megy.

Kétségtelen az is, hogy regényirodalmunk ezidétt már meglehetősen lerázta magáról mind a régibb magyar írók, mind a külföldi irodalmak jármát. Magyar elődeik nem voltak számbavehető hatással az újakra. Jókai szertelenkedő képzelete és hevenyészett jellemképei csábítottak ugyan egy pár átlag-írót, akiknek sem elég tehetségük, sem elég érzékük nem volt a regény műfajához, Jósika-nyomok is föltünedeznek elvétve regényirodalmunk széles mezején — mindössze ennyi vezet vissza a magyar regény múltjába. Eötvösnek, Keménynek csak a műveik élnek, ők maguk nem eleven tényezői többé a regényirodalomnak, társaik és utódaik mint egyéniségek szintén nem vontak maguk után kö-

etőket. A külföldi regényköltészet hatásától is jobban meg tudta óvni magát az újabb írói nemzedék, mint megelőző. A német regénnyel már a század derekán megszakadt minden kapcsolat, az angolnak és az orosz-ak hatása is csakhamar megszűnt, csak a francia szel-em és ízlés ismerszik föl aránylag sok írónk munkás-ágán, anélkül azonban, hogy idegenszerűvé tenné alko-ásaikat. Ez a gyökeresebb eredetiség határozottan ér-em, de korántsem olyan nagy, mint az első percben ondolnók. Érdem, mert azt jelenti, hogy íróink elke-ülték az irodalmi művek legveszedelmesebb örvényét, z utánzást, melybe belevész az érték. De másrészt zzel a tartózkodással kivonták egyéniségüket az olyan űvészi jelentőségű megtermékenyítés alól, amilyent . o. Katona József Shakespeare-nek, Arany János a *ibelungen Lied*nek, vagy akár Jósika Scottnak kö-zön. Regényíróink egészen rábízták magukat a saját ejükre s nem éltek a regény klasszikusainak támo-atásával — dicséretes vállalkozás, de veszedelmes, ha az erő fogyatékos. Legjobbjaink, akik egyébként is lmentek a külföldi remekek ízlésnevelő hatásán, meg dtak állni a maguk lábán és adtak értékeset a maguk rejéből, a kisebb egyéniségek művei azonban, a kül-öldi költészet segitsége nélkül, rendszerint iránytalanok színtelenek.

A külföldi regényírók közül csak egy volt hatással regényirodalomra, Zola s iránya a naturalizmus, me-et a Goncourt-testvérek után ő tett világirodalmi jelen-ségűvé. Ha a naturalizmuson nem értenénk egyebet, int vonzódást az élet rút, undorító feléhez, és azt a rekvést, hogy a műalkotás minél hívebben fesse a rmészeti és erkölcsi rútat, akkor a naturalizmus tör-netét akár az ókorral kezdhetnők, s már a romantiku-knál, még a mienknél is (Kúthy), teljes erejében föl-merhetnők. Mint művészi irány azonban csak a últ század második felében alakult ki, még pedig a alizmusból, mint annak egyoldalú, beteges, művészi empontból téves irányú továbbfejlődése. Az élet való-erű fölfogásától és ábrázolásától mindjobban eltérve gészen meghamisította az élet képét s a legnagyobb ojektívitás s a teljes közömbösség örve alatt természet-lenes gyönyörűséggel válogatta ki a természet és er-

kölcs világából a szennyest és az aljast, s az igazság leple alatt a romantikusok szertelen képzeletével versenyezve eszményítette a rútat, visszataszítóan festve azt, ami igaz valójában is undorító. Ennek az iránynak lett nálunk apostola **Bródy Sándor** — inkább apostola, mint megvalósítja. A nagyszabású regény-kompozíciókon megbicsaklott az ő fogyatékos ereje, az olyan mesteri leírásokra pedig, amilyenekben Zola csillogtatta tehetségét, éppen nem termett, az emberi lélek aljas indulatait meg a maguk nyers rútságában festeni nem merte s nem is tudta. Követőkre akkor alig talált; az egy **Kóbor Tamás** — egyébként Bródynál jóval tehetségesebb regényíró — bár vonzza őt a rút, mégis inkább a realizmus korlátai közé huzódik vissza, s nemcsak nagyobb művészettel, hanem több igazsággal is festi a főváros életét és küszködő embereit.

Egyébiránt regényirodalmunk a millennium idején, s azon túl is, azokban a medrekben hömpölygött tovább, amelyeket a kiegyezés óta vájt magának. A kilencvenes évek józan, számító, kissé hideg életfölfogásához illően mindjobban kerülték regényíróink a szélsőségeket, mind a túlzó romantika csillogó szertelenségeit, mind a végletes realizmus sivárságait. Regényeinket általában bizonyos mérséklet jellemzi, tartózkodás az irányok kiélezéstől, s ritka az olyan regény, mely a féktelen képzelet szárnyain lendülne vagy elmerülne a valóság nyers másolásába. Következménye a színskála összeszorulása, némi szürkeség és egyhangúság, s csak jelentékeny íróinknál művészi hatású ez a mértéktartás. Érdemük azonban annál nagyobb, mert a rikító színek tudatos elkerülésével is nyujtottak megkapó, értékes alkotásokat.

Valóban ez az új korszak nem méltatlan követője a megelőzőnek. Regényíróink között vannak erős egyéniségek s minden irányban és minden fajban figyelemreméltó regényeink. A lélektani regény terén, melyet közönségünk mindjobban megkedvelt, **Ambrus Zoltán** válik ki. Anélkül, hogy műveiben a fárasztó lélekelemzésbe tévedne, művészi finomságú lelki rajzokat ad s meséi minden fejleményét ezzel a lélekrajzzal érteti meg. Ami oly ritkán sikerül regényíróinknak, az ő költészete megvalósítja: valószerű és költői, érdekes és egyben igaz. Regényei mégsem népszerű olvas-

ányok: komolyabbak és finomabbak, mintsem az
ilág-olvasó megbírná, s a belőlük leszűrődő határozott
ilágnézet a maga erősen pesszimisztikus színezetével
zintén nem kedves az olvasók nagy tömege előtt. Vala-
int Ambrus, **Benedek Elek** és **Rákosi Viktor** is egé-
zen a jelen világából meritenek; nem olyan művé-
zek — nem is a regény a kedvelt műfajuk — de ma-
yarabbak. Amaz legszívesebben a székely népéletet
knázza ki, s egyszerű meséit igaz, gyöngéd színekkel
olgozott alakok köré fonja, emez egyetlen igazán nép-
zerű regényében Jókaira támaszkodva igazsággal és
öltőiséggel rajzol egy fiatal református papot s küz-
elmes sorsában az erdélyi magyarságét szimbolizálja.
A történeti regény, melyet a kiegyezés után íróink el-
anyagoltak, e korban újabb lendületet vett Werner
yula, Pekár Gyula, Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc
nüveiben. Egyikük sem szentelte erejét kirekesztően a
múlt rajzának, még leginkább **Werner Gyula**, ő meg
nkább a Jókai megindította politikai regényt művelte,
gy és más tekintetben Jósikára emlékeztetve. A töb-
iek modern tárgyak után fordultak a történelemhez.
Pekár és Gárdonyi e fajban írták legértékesebb regé-
nyeiket, amaz romantikus, emez realisztikus szellem-
ben. **Pekár Gyula** gazdag képzeletével megjelenítette
emzetünk életének és a klasszikus ókornak egy-egy
ősies vállalkozását és széleskörű, mélyreható tanul-
mányok alapján színes képeket festett a kor viszonyai-
ól. **Gárdonyi Géza** is a messze múltba ment tárgyért,
a húnokhoz, az Árpádok és a török hódoltság korába,
de annak inkább belső életét, érzésvilágát rajzolta,
finom, megkapó vonásokkal, s különösen gyöngéd, bá-
jos nőalakjaiban meg egyszerű, naiv férfihőseiben meg-
szólaltatta a kor lelkét.

Mindannyiuknál egyetemesebb jellemű regényíró **Herczeg Ferenc**. Termékenyebb is társainál, szinte a régi nagy munkásságú regényírók módjára. Népszerűségben Jókai és Mikszáth osztályosa, haláluk után örököse, s őt tartja — méltán — mind a közönség, mind a tudományos kritika a legnagyobb magyar élő regényírónak. Költészete műfajban és tárgyban, szellemben és hangulatban egyaránt változatos. Jelentősebb történeti regényt csak kettőt írt (*Pogányok*, 1902; *Az élet kapuja*,

1920), de mindegyik kiváló: nagyszabású rekonstrukciói a múltnak, élesen megvilágított alakokkal, s azok egy-egy mélyenjáró eszme hordozói. Társadalmi regényeiben hol a vidéki magyarság életét mutatja be vidám feléről, a gentryt házi körében, hol jobbára a nagyváros életéből fejleszt költött történeteket, feleletül azokra a nagy kérdésekre, amelyek társadalmi berendezkedésünkből kisarjadva, súlyos dilemma elé állítják az egyént. Máskor meg inkább az ember érdekli, s az emberi lelket szedi ízeire; e művei közel kerülnek a Bourget-féle analitikus regényhez. Anélkül, hogy képzeletének munkáját megbénítaná, nagy szerepet juttat regényeiben az élet megfigyelésének s mindig számító művészettel, fegyelmezett logikával, éles értelmének uralma alatt dolgozik. Stílje, melyben könnyed hajlékonyság metsző éllel, szabatosság hűvös eleganciával olvad össze, valamint költészete a maga egészében leghívebb kifejezője a magyarság szellemének a két század fordulóján: Herczeg az új korszaknak nemcsak legnagyobb, hanem legtipikusabb magyar regényírója.

Herczeg is, társai is egészen a modern eszmevilágban élnek, az újkor emberei, műveik stílján, technikáján, sőt szellemén is megérzik annak karaktere — de érzésben és fölfogásban egészen magyarok, méltó követői az előttük virágzott nemzeti szellemű íróknak. Költészetük, bár nem egy pontban eltér azokétól, szorosan csatlakozik a régihez, s továbbfejlesztve a múlt értékes hagyományait, lényegében nem más, mint annak modern változata, a fejlődésnek újabb, jelentős mozzanata abban az irányban, melyet a letűnt évtizedek megjelöltek. A zárókő harmonikusan simul az épülethez.

Ami ezen az állomáson túl van, az 1896 után föllépett regényírók munkássága, az már a legfrissebb jelen, ezt történeti fejtegetések során még érinteni sem lehet.

*

Egy búcsúpillantást vetve arra a hosszú útra, amelyet eddig végigjártunk, kisértsük meg megrögzíteni azt a végső hatást, mely lelkünkben e sok egymásbafolyó kép szemlélete nyomán támadt. Milyen összbenyomást kapunk a magyar regény ötnegyedszázados életéről, ha túlemelkedve a nemzeti szempont korlá-

ún, világirodalmi magaslatról tekintünk reá, hozzá-
érve a külföldi regényirodalmak fejlődéséhez?
ajjon szégyenkeznünk kell-e, vagy van jogunk büsz-
én tekinteni reá? Hogy szégyenkezésre nincs okunk,
t talán nem kell bizonyítanunk. Nem. Inkább, úgy
élem, egy és más tekintetben jogos büszkeség tölthet
bennünket. Regényirodalmunk fejlődése nem min-
ennapi: évszázados meddőség és évtizedes kísérletezés
án egyszerre hirtelen nekilendülés s nyomában, úgy-
ólván egypár év után, páratlan emelkedés. Oly gyors,
inte rohamos ez a fejlődés, hogy az orosz regény-
odalmon kívül nincs rá több példa a világ regény-
odalmában. Rövid pár évtized alatt a regény minden
űformája kialakul, gazdag, eleven, sokszínű regény-
odalmunk támad. Meg kell azonban vallanunk, hogy
a regényirodalom a maga egészében csak terjedel-
ével és változatosságával számíthat figyelemre, vi-
onylagos értéke csekélyebb s nemcsak a regény terén
zető szerepet játszó nemzetek — angolok, franciák és
oszok — irodalmával nem mérhető össze, de elmarad
második vonalban állóké, a német, olasz, spanyol
égényirodalom mögött is. Viszont az is tagadhatatlan,
gy regényirodalmunknak megvan nemzetünk számbeli
ejéhez és politikai súlyához mért jelentősége. S ami
mzeti önérzetünket még sokkal nagyobb mértékben
kozza: vannak — s nagyobb számban és nagyobb-
abásúak, mint a többi kis nemzetnek — elsőrangú,
azi nagy regényíróink, akik világirodalmi szemmel
zve is értékek, akiket művészi erejük a világirodalom
asszikusai közé emel. Hogy ezt még csak mi tudjuk,
agyarok, s nem a külföld is — mely p. o. mindeddig
m adózik Keménynek az őt megillető hódolattal —
a valóságon nem változtat: az igazság az marad
kor is, ha az emberek nem ismerik föl!

S az igazság az, hogy nekünk, szegény elnyomott,
gkínzott, meggyalázott magyaroknak, múltunkban
jelenünkben olyan nagy regényíróink, olyan hatal-
as regényeink vannak, amilyenekről a bennünket el-
omó, vérünket szívó nemzetek nem is álmodhatnak,
nemcsak az oláhok és szerbek, de még a csehek és
ztrákok sem! S ez a fölemelő tudat biztató jel a
vőre.

NÉVMUTATÓ

(A * azt jelöli, hogy az illető író ezen a helyen van beiktatva a fejlődésbe, vagy az illető műről méltatás olvasható.)

Abafi 99—103, *104—105, 106, 109, 110, 113, 117, 124, 229, 245.
A báróné ténsasszony *268.
A beszélő köntös *311.
Abonyi Lajos *232—235, 247, 255, 321.
A börtön virága 181.
Ábrai Károly *220.
Ábrányi Kornél *286—290, 291, 292, 321.
Acsády Ignác *282.
A csehek Magyarországban 102, 103, *105—107, 109, 113, 124, 229.
A dicsőség bolondja 286.
A falu jegyzője 124, 137, 138, *143—148, 151—153, 233, 234.
A fejedelem keresztleánya 244, *245.
A fekete dominó 250.
A fekete város 311, *317.
A fösvény halála 210.
Agnes története *71.
A grófné ura 266.
A hat Uderszky-lány 114.
A hirlapszerkesztő naplója 155, *157.
A hóhér kötele *130—132.
Aischylos 124.
A jegyesek Carthagóban *56—57.
A jövő század regénye *189, 190.
A jubilánsok *269.
A karthausi 124, 136, 137, *139—143, 144, 145, 148, 151—153, 274.
A kis tündér *251—252.
A kiválás genezise 293, 297.
Akli Miklós 311, 316, 317.
A költő regénye *71—73.
A kőszivű ember fiai *188, 190, 191, 240, 242, 245, 248.
A legnagyobb bolond *300—303.
A legszebb hercegnő *231.
Almarék 45.
A ma holnap nélkül *291.
Amália története *58.
Ambrus Zoltán 321, *326.
A mi nótáink *233—234.
Anatole *284—285, 290.
A nemzet napszámosai *236, 238, 243.
Anonymus 37.
A Noszty fiú 311, 316, 317.
Anya és grófné *245—247, 249.
A pénzes molnár románca 232.
A pénz legendája *293—294, 298.
A polgármester úr *269.
Apollodoros 41.
A puszták fia *223.
A püspök atyafisága *303—306.
Arany 116, 202, 203, 227, 239, 240, 242, 318, 325; — *Toldi szerelme* 80; — *Vojtina* 1[illegible].
A régi Magyarország *245—247, 249.
Aristoteles 167.

old 306, *308—309.
ossz szomszéd 251.
emmi, ha valamivé lett
90.
zabad szó vértanui 230.
ngerszemű hölgy *189, 197.
k 101.
ıfiak 306, *308.
ora 78.
arany ember 197, 234.
aranyhajú asszony 282.
tlasz-család 306, *307—308,
9, 310.
atyai ház 244, *245.
egyetem pallosa 232.
elátkozott család 190, 196,
0.
elbujdosott *119—121.
élet útjai 115.
első lépés veszélyei 115.
elvált asszony 306, 309.
itélő-mester leánya 244.
ország sebei 230, *231.
ugaroskarádi közbirtokos-
ig *280.
új főispán *269.
uj földesúr 146, 184, *187—
8, 190, 191, 196—199, 234,
8.
új Zrinyiász 311, *314—315,
6.
urak 266, *268.
utolsó Báthori 102, 103,
05—106, 107, 110.
utolsó kurucvilág *234.
öld vadász 114.

smegyey *65.
za József 76.
assa Bálint 229.
ázs Sándor *218, *220.
ványos vár 190.
zac 115, 170, 171, 175, 198,
15, 217, 292; — *La maison
u chat qui pelote* 158, 159.
clay, *Argenis* 39—40, 46.
ótzi Sándor *28—29, 33, *58.
ragóné és Zalád *44—45.

Beksics Gusztáv *265.
Bélteky-ház *85—92, 113, 133, 145, 185, 245.
Benedek Elek 321, *327.
Beniczkyné Bajza Lenke 250, *253—255.
Beöthy László *222—225, 232.
Beöthy Zsolt 69, 141, 169, 213, *273—277, 278, 321.
Bérczy Károly *218—219.
Berzsenyi 186, 280.
Bessenyei György 28, 29, *47—48, 69, 283.
Beszterce ostroma 311, *312—314, 316.
Bethlen Farkas 155, 157.
Biró Márton 273.
Boccaccio 23.
Bodon József *265.
Bonfini 106.
Bourget 115, 293, 298; — *Un coeur de femme* 287.
Bouterweck, *Graf Donamar* 75.
Bölöni Sámuel *58.
Bródy Sándor 321, *326.
Bulwer, *Pelham* 119, 120.
Byron 203.

Camoës 156; — *Lusiad* 157.
Campe 32.
Cervantes, *Don Quijote* 12, 313.
Chateaubriand 94, 140; — *René* 140.
Constant, *Adolphe* 140.
Csapó Vilmos *220.
Csengey Gusztáv *265.
Csiky Gergely 299, *306—310, 321.
Csiricsári Bertalan *279—280.
Csokonai, *Csókok* *46.

Dániel István b. 32.
Dániel pap lesz 267.
D'Annunzio 293.
Daudet 198, 215; — *Fromont* 287, 305.
D'Aulnoy 29.
Deák Ferenc 264.

Debreceni diák *278.
Defoë 32, 49.
Degré Alajos *225—228, 229, 255, 321.
Dickens 109, 198, 215, 217, 234, 261, 263, 276, 277; — *Dombey* 204; — *Copperfield* 205; — *Pickwick* 185; — *Twist* 126.
Dixi *236.
Don Quijote 272.
Dosztojevszkij 198, 215, 263; — *Raszkolnyikov* 305; — *Szegény emberek* 272.
Dózsa Dániel *220.
Dugonics András 25, *35—42, 54—57, 60, 83, 84, 103, 108, 116, 119.
Dumas, id. 114, 192, 194, 224, 225.

Edmund párbaja *289.
Egy alispán *236—237.
Egy az Isten *189, 190—193, 196, 197, 200, 234.
Egy férj filozófiája *287.
Egy magyar nábob 146, 183, *184—186, 190—193, 196, 197, 230, 236, 237.
Egy mérnök regénye *245—247, 248.
Egy régi udvarház *210.
Eladó birtokok *269.
Eladó lányok 251.
Élet és ábránd 124, *155—157, 174.
Életunt ember *237.
Elliot, George 215.
Elmefuttatások 29.
Első Mária magyar király *52—54.
Elvesztett utak 278.
Elzárt gyámleány 226.
Engel, J. Ch. 155.
Enyém, tied, övé 234.
Eötvös József 18, 76, 124, *136—153, 165, 167, 169, 170, 183, 203, 209, 210, 233, 234, 248, 274, 322, 324.
Eppur si muove 190.
Erbia *44.
Erdély aranykora 183, 190, 191
Erdélyi Gyula *265.
Észak csillaga *232—233.
Eszter, a szép kardalnokné 251.
Eszther 109, 114.
Esztike kisasszony professzora *245, 247, 252.
Etelka *35—42, 52, 53, 55, 64
Euripides 124.

Faludi Ferenc *31, 33.
Fanni hagyományai *66—71, 72—75, 79—81, 84, 140, 204.
Fáy András 42, 64, 77, 79, *85—92, 119, 141, 185, 186, 200, 244.
Fejvesztéség *54—56, 79, 80, 83.
Fehér rózsa 190.
Fekete gyémántok *188—189, 190, 192, 200.
Fekete könyv *129, 130, 244.
Fénelon, *Télémaque* 32.
Férj és nő *158—159.
Fessler 106.
Fielding 30.
Flaubert 115, 198, 218, 284.
Florentz és Lion *27.
Fortunatus 31.
Fráter György 190.
Fridényi bankja *282.
Fuimus 293, *295—298.

Gaál György *77—78.
Gaal József 79, 98, *117—120.
Galeotti 106.
Gányó Julcsa 293, *294—295, 298, 299.
Garasos arisztokracia 236.
Gárdonyi Géza 321, *327.
Gavallérok 311.
Gelei József *32.
Gellert, *Schwedische Gräfin* 32.
Gerhardi, K. A. 180.
Gessner 46.

Romanorum 23, 27, 31.
he 75; — *Tasso* 116; —
rther 30, 63—70, 76, 139.
bach & Comp. *223—225.
smith 30.
court testvérek 325.
sarov, *Oblomov* 283.
ve László *56—57.
ly 215, 261, 263; — *Revi-* 272.
ju Elek *282—284.
mathy Zsigáné *265.
ai Pál 79, 169—173, 180, 9—220, 237, 244, 245, 251,

ai Pál 107, 124, 155, *157— 162—164, 173—176, 183.

r János *26—27, 31.
r László gr. *32.
, F. 156.
nas istória 27.
m márványfej 190.
i rejtelmek *127—129.
doros 41, 44; — *Aethio-a* 50.
i Gáspár *25—26.
eg Ferenc 110, 177, 237, *327—328.
dotos 45.
znapok 124, 181, 182, 244.
ria Alexandri Magni 26.
nann Ferenc 58.
eros, *Odysseia* 93.
tius 180, 206.
át István 45.
áth Ádám, P. *44—45.
áth Lázár, P. 98, 101,)—121, 141.
. V. 95, 114, 128, 131, 133, 175, 194, 224; — *1793*; — *Misérables* 308; — *tre Dame* 182.

ik Robinzon 32.
an jól 226.
kulata grófnő 251.
ért és szabadságért *278.

Istvánffy, *Historiae* 163.
Itthon *226. 227
Iványi Ödön 299, *303—306, 321.
Izabella királyné *155—156.
Izsák *291.

Jakab Ödön *265.
Janicsárok végnapjai 190.
Jégkisasszony *267.
Jelki András 49.
Jókai 51, 110, 113, 116, 124, 137, 141, 146, 174, 175, *179—206, 226—230, 232—234, 236, 237, 239, 241, 243, 247, 248, 253, 255, 256, 263, 264, 273, 278, 280, 301, 302, 316, 318—322, 324.
Jósika István 103, *107.
Jósika Miklós 55, 56, 80, 81, *98—116, 117, 118, 124, 128, 208, 209, 211, 212, 220, 221, 136, 137, 150, 153—155, 165—170, 175, 180, 192, 210, 217, 220, 228, 229, 233, 244, 245, 248, 253, 255, 263, 266, 325.
II. József császár 236.
Jurátus élet *237.
Justh Zsigmond *292—299, 321.

Kaczaifalvi László *58.
Kalandornő 226.
Kálozdy Béla *273—277.
Kármán József *54—56, *66—71, 79, 80, 108.
Kárpáthy Zoltán 184, *185—186, 190, 191, 196, 236, 237.
Kartigám *28—29, 30, 33, 39, 40, 50, 52, 81.
Kassándra *28—29, 30, 40.
Katona József 171, 270, 325; — *Bánk* 9.
Kayser, *Adolfs Briefe* 65.
Kazár Emil *290—292.
Kazinczy Ferenc 36, 39, *65—66, 212.
Kék vér *226.
Kelmenfy László *132—134.

Kemechey Jenő *265.
Kemény Zsigmond 107, 109, 113, 116, 124, 137, *154—180, 183, 198, 203, 209, 210, 217, 219—221, 228, 229, 248, 255, 275, 316, 322, 329.
Kenyér és becsület *234.
Kétemeletes ház *115.
Két év egy ügyvéd életéből 226.
Két szerető szív története *73—76.
Két szív harca 253.
Kiengesztelt átok *231.
Kisfaludy Károly *79—81, 90, 98, 99, 226, 283.
Kisfaludy Sándor *73—76, 101, 116, 236; — *Himfy* 99, 206.
Kiss Károly 117.
Kóbor Tamás 321, *326.
Kolomposi Szarvas Gergely *77—78.
Kónyi János *27, *29—30.
Kossuth Lajos 36, 249.
Kosztolányi hölgyek 229, *231.
Köd *282—284.
Könnyelmüek 110, 114, 153.
Kúthy Lajos 125, *127—129, 217, 224, 226, 244, 266, 325.
Külneki Gilméta *58—60.
Különös házasság 311, 315.
Kvassay Ede *265.
Kvassay Edéné *265.

La Calprenède 28.
Lafontaine, H. A. 59, 85.
Lear 269.
Le répos de Cyrus 32.
Lever, Charles 274.
Lőcsei fehér asszony 190, 191.

Madách, 180, 197, 222; — *Ember tragédiája* 9, 143.
Magduska öröksége 232.
Major Béla *220.
Magyarhon fénykora *229.
Magyar kényurak 114.
Magyar millionaire *129—130, 244.
Magyarország 1514-ben 12[illegible] 127, *148—151, 152, 153, 18[illegible]
Magyar Robinson *49—52, 8[illegible]
Magyar titkok *125—127.
Malonyay Dezső *265.
Mankóczi István *31.
Manzoni, *Promessi Sposi* 7[illegible]
Margitai Dezső *265.
Mária, nemes gondolkodás paraszt leány *58.
Marmontel, *Bélisaire* 32.
Maupassant 198.
Mednyánszky László 296.
Meghasonlott kedély *132—134.
Melyik erősebb? *287, 290.
Menyasszony *223—225.
Mészáros Ignác *28—29.
Mikes Kelemen *31.
Mikszáth 110, 237, 241, 266, 299, 300, *311—321.
Miller, J. M., *Siegwart* 65.
Mulatságos napok 31.
Művész-szerelem *293.

Nagy idők, nagy emberek *236, 238, 243.
Nagy Ignác *125—127, 224.
Nagy Sándor története *25, *27.
Nagyszebeni királybíró 114.
Nap hőse *226.
Nemes vér *267, 269.
Nemzetes uraimék *311.
Névtelen hős 231.
Névtelen vár 190—192, 196.
Nibelungen Lied 325.
Nodier, *Peintre de Salzbourg* 140.
Novalis 96; — *H. von Ofterdingen* 123.
Nők a tükör előtt 210.
Nővérek 137, *151.
Nyomorúság iskolája 279.

Octavianus *27.
Osszián 203.
Oszlopbáró 271
Ősök és unokák *291.

gy és leánya 158, *159—
0, 163, 164, 175, 176.
ly Albert 113, *129—130,
3, 235, *243—249, 252, 256,
1.
ly Sámuel *44.
tás Fausztin *265.
p Ferenc 155.
ár Gyula 321, *327.
rfy Jenő 169, 180.
i Farkas leányai 183.
ófi 110, 124, *130—132, 138,
0, 194, 196, 202, 219, 318;
Kutyakaparó 210.
ius 45.
maniczky Frigyes *250—
1.
tikai divatok 190.
ciánus 31.
ös atyafiak 236—238, 243,
1.
kovszky 311.
m József *265.
vost 15.
szky Ferenc *220.
maleon 115.

lay Gedeon 36.
ongók 109, 158, *160—162,
4, 176.
tosi Jenő *299—303, 321.
tosi Viktor 321, *327.
ji és új nemesek *287, 291.
ji jó idők *236, 243.
ji jó táblabirák 193.
hardson 15, 83; — *Cla-
issa* 61.
hter, *Eipeldauer* 78.
dl Frigyes 169.
meó és Júlia 233.
m titkai 114.
sseau 30, 68, 83, 140; —
ulie *61—64, 69—70, 74—76,
39.
zsaági Antal *220.

nt-Beuve, *Volupté* 140.
nt Pierre, B. de 94, 140.

Salamon és Markalf 31.
Salamon Ferenc 180, *218.
Salvator Rosa 226, *227.
Sándor István 32.
Sárga rózsa 183, *189, 190, 192, 197, 199, 202.
Schopenhauer 172.
Scott, Sir Walter 44, 97, 101, 102, 108, 110, 118, 120, 156, 168, 266, 325.
Sénancour, *Obermann* 140.
Shakespeare 170, 171, 270, 325; — *Coriolanus* 166.
Sisyphus munkája 306, *307, 309, 310.
Sophokles 124.
Staël, M. de 140.
Stendhal 215.
Sterne 30.
Sue 114, 125, 127, 128, 194, 224, 225, 266; — *Juif errant* 182; — *Mystères de Paris* 95—96, 115, 126, 128, 301.

Szabadság a hó alatt 190.
Szabó Dávid, Barczafalvi 32, *65.
Szabó László, Szentjóbi *52—54, 55, 108.
Szalárdi, *Siralmas krónika* 160.
Szalay László 76.
Szathmáry Károly, P. 113, *228—232, 247, 255, 321.
Széchenyi 185, 186, 236; — *Hitel* 89.
Szegény gazdagok 192.
Szegfi Mór *265.
Szegvári 65.
Szekér Joakim *49—52, 77.
Szent Péter esernyője *311—312, 317.
Szép Magelona *26, 33.
Szerelem bolondjai 192, 196.
Szeretve mind a vérpadig 190, 234.
Szigvárt 32, 65.
Sziklay János *265.
Szirmay Antal 117.

Szirmay Ilona (Gaal) *117—119, 120.
Szirmay Ilona (Kiss) 117.
Szollogub 261.
Szomorú napok 181, 182.
Szontagh Gusztáv 99.

Tábori Róbert *265.
Tacitus, *Germania* 151.
Taine 292.
Takáts József, P. *71.
Tanács Márton *220.
Tárcsai Bende *121—123.
Tarimenes utazása *47—48.
Tasso, *Amyntas* 46.
Teleki József gr. 79.
Teleki Sándorné 321.
Tekintetes urak *237.
Téli éjtszakák 31, 32.
Tesseni Vencel *26.
Thackeray 18, 109, 198, 215, 261, 263, 269, 270, 272, 275, 276; — *Iliúság vására* 205, 274.
Thuróczi krónikája 53.
Tieck 96, 156.
Tihamér *79—81, 84, 98.
Titkolt szerelem *290.
Toldy Ferenc 67, 75.
Toldy István *284—286, 290.
Tolnai Lajos *266—273, 276, 278, 321.
Tolsztoj 109, 198, 215.
Torday Sámuel *32.
Török világ Magyarországon 183, 191.
Trója veszedelméről *27.
Tudósok harca 229.
Tudós palóc *78.
Turgenyev 198, 215, 261, 263, 280.

Udvardy Vince *220.
Uj világ *230.
Unger, H. F. 59.

Vadnai Károly 250, *251—253, 255, 321.
Vajda Péter, 79. *121—123, 181, 203.
Vak Béla 45.
Válóper után 306.
Varju István 210.
Vártamulatság 29.
Vas Gereben 213, 220, *235—243, 247, 253, 301.
Végváriak 114.
Véka Lajos *265.
Verancsics, *Memoria* 163.
Verseghy Ferenc *45, *58—60, 77—79, 83, 84.
Vértesi Arnold *278—282.
Vitkovics Mihály *71—73.
Voltaire 30, 47; — *L'Ingénu* 47, 48; — *Zadig* 41.
Vörösmarty 116; — *Csongor* 118; — *Szép Ilonka* 202.

Werner Gyula 113, 321, *327.

Xenophon, *Kyropaideia* 32, 46.

Zalányi Péter *32.
Zola 277, 292, 325.
Zólyomi 100, 101, *104, 110.
Zoltán József *32.
Zord idő 158, *162—164, 168, 176.
Zrinyi, a költő 103, *107, 109.

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA